

На правах рукопису

Львівський національний університет імені Івана Франка

РОМАНЮК Анатолій Семенович

УДК 321.01 (4-15)

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ КРАЇН
ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ: ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути і процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Науковий консультант: доктор політичних наук, професор
Денисенко Валерій Миколайович

Львів – 2008

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ I. Методологічні засади порівняльного аналізу політичних систем.....	15
1.1 Становлення та основні етапи розвитку порівняльної політології.....	15
1.2 Особливість методу порівняльного дослідження.....	28
1.3 Сутність неоінституціоналізму.....	37
1.4 Інституційний компонент аналізу політичних систем держав Західної Європи.....	48
1.5 Ступінь вивчення проблеми “Порівняльний аналіз політичних систем держав Західної Європи”.....	54
Розділ II. Основні соціополітичні поділи у державах Західної Європи.....	63
2.1 Сутність та основні підходи щодо визначення соціополітичних поділів.....	63
2.2 Соціально-економічна основа соціополітичних поділів.....	75
2.3 Етномовна основа соціополітичних поділів.....	89
2.4 Феномен міграції до країн Західної Європи як підстава формування нового соціополітичного поділу.....	112
2.5 Релігійна основа соціополітичних поділів.....	131
2.6 Територіальна основа соціополітичних поділів.....	152
2.7 Соціополітичний поділ “нової політики”.....	165
Розділ III. Роль і значення глави держави у країнах Західної Європи.....	180
3.1 Позиція глави держави у конституційних монархіях.....	180
3.2 Президент як глава держави.....	186
3.2.1 Вимоги до кандидатів на посаду президента.....	187
3.2.2 Права та обов’язки президентів європейських держав.....	193
3.2.3 Порівняння рівня компетенції президентів.....	205
Розділ IV. Порівняльна характеристика парламентів країн Західної Європи.....	210
4.1 Вимоги щодо кандидатів у депутати і депутатів.....	212
4.2 Структура парламентів.....	217
4.3 Особливість верхніх палат.....	227
4.4 Представництво жінок у парламентах.....	239
4.5 Функції парламентів.....	241
Розділ V. Порівняльна характеристика урядів держав Західної Європи.....	253
5.1. Уряд в системі виконавчої влади.....	253
5.2. Глава уряду.....	257
5.3. Типологія урядових кабінетів у країнах Західної Європи.....	265
5.3.1. Однопартійні уряди більшості.....	271
5.3.2. Коаліційні уряди.....	273
5.3.3. Феномен урядів меншості.....	275

5.4. Формування урядів у країнах Західної Європи: процедури та чинники.....	280
5.5. Урядова стабільність.....	293
Розділ VI. Вплив виборчих систем на політичні системи держав Західної Європи.....	300
6.1. Типи виборчих систем.....	305
6.1.1. Мажоритарна виборча система.....	307
6.1.2. Пропорційна виборча система.....	317
6.1.3. Змішана виборча система.....	329
6.2. Оцінювання виборчих систем.....	332
Розділ VII. Місце політичних партій у політичних системах країн Західної Європи.....	341
7.1. Особливості інституту політичних партій в європейських країнах.....	341
7.2. Поняття урядової партії.....	350
7.3. Партійні системи держав Західної Європи.....	356
7.4. Тенденції змін партійних систем у країнах Європи.....	361
Розділ VIII. Участь громадян у політичному житті країн Західної Європи.....	395
8.1. Участь громадян країн Західної Європи у парламентських виборах....	396
8.2. Участь у референдумах та політичних кампаніях.....	402
8.3. Участь громадян в профспілковій діяльності.....	409
8.4. Форми протестної активності громадян.....	412
8.5. Інститут корпоративізму.....	416
8.6. Інститути захисту прав громадян.....	422
Висновки.....	427
Список використаних джерел.....	434
Бібліографія використаних джерел.....	467
Інтернет-джерела.....	489

Вступ

Актуальність обраної теми. Кінець XX і початок XXI століть знаменувався цілою низкою якісних змін у політичному житті багатьох європейських країн. На нашу думку, головні чинники цих змін такі: по-перше, крах Радянського Союзу та соціалістичної моделі суспільного розвитку, яка протягом значного періоду після Другої світової війни, відчутно впливала на суспільно-політичні процеси не лише в Європі, а й у цілому світі; по-друге, якісні зміни в суспільно-економічній конструкції розвинених країн світу, які в науковій літературі означають у форматі переходу до постматеріального суспільства. Цей перехід не є остаточним розривом зі “старою” конструкцією, але він призвів до суттєвих змін у соціальній і політичній сферах; по-третє, помітне пришвидшення інтеграційних процесів на європейському континенті, коли Європейський Союз як самостійний інститут невпинно розширює і поглиблює рівень власної компетенції та самодостатності. На Лісабонському саміті 18-19 жовтня 2007 р. було прийнято рішення про обрання в найближчому майбутньому голови Європейського Союзу на загальноєвропейських виборах та суттєве посилення повноважень Ради Європи як “брюссельського європейського уряду” та Європейського Трибуналу Справедливості (судова складова тріумвірату європейської влади). Інтеграційні процеси в Європі вже сьогодні призвели до суттєвих змін у широкому спектрі внутрішньополітичних процесів національних країн. Зокрема, йдеться про зміни формату національного суверенітету, розширення (в контексті охоплення кількості країн) і прискорення (в контексті інтенсивності) процесів регіоналізації тощо. Подальший розвиток процесів формування наднаціональних інститутів здатен якісно змінити існуючі виміри національного політичного процесу європейських країн. Нові явища та виклики, які визначилися на початку нового століття/тисячоліття, зумовили значною мірою необхідність порівняльного аналізу політичних систем країн Західної Європи та вивчення основних тенденцій, які сформувалися в них після Другої світової війни.

Власне закінчення цієї світової війни сприяло формуванню сучасних національних політичних систем у країнах Західної Європи¹.

Обрання країн цього регіону об'єктом дослідження зумовлено тим, що вони забезпечили оптимальні умови для розвитку власних громадян. Економічні, політичні та соціальні характеристики цих країн трактуються багатьма, враховуючи й Україну, як найбільш успішні з сукупності існуючих у світі практик. Необхідність вивчення політичних систем країн Західної Європи зумовлюється також тим, що вони загалом є Великим сусідом України. По-друге, абсолютна більшість громадян та основних акторів української політичної сцени, попри гострі взаємні протиріччя, розглядають Європейський Союз, до якого входить абсолютна більшість цих країн, як мету нашого соціально-економічного та політичного розвитку. Відповідно, планування перспектив власного розвитку неможливе без знання стану та основних тенденцій політичного розвитку цих країн.

З двадцяти трьох держав, які формально належать до Західної Європи, ми свідомо виділили лише шістнадцять: Австрію, Бельгію, Грецію, Данію, Ірландію, Іспанію, Італію, Нідерланди, Німеччину, Норвегію, Сполучене Королівство, Португалію, Фінляндію, Францію, Швейцарію та Швецію. По-перше, ці держави найбільші серед існуючих у Європі, вони уособлюють головні політичні тенденції та процеси, які властиві державам Західної Європи. По-друге, вони вичерпно відтворюють широке розмаїття політичних практик в інституційному та функціональному планах, яке ми можемо знаходити серед решти країн світу. По-третє, дослідження політичних систем протягом певного періоду потребує значної кількості різноманітної інформації, вимагає звернень до досліджень, які стосувалися не лише подій сьогодення, а й попередніх етапів історичного розвитку. На жаль, лише щодо обмеженої кількості країн світу політична наука має коректну статистичну та

¹ Поняття Західна Європа ми розуміємо в історико-політичному контексті як сукупність країн, які в період "ідеологічної" війни протистояли країнам Східного блоку.

аналітичну інформацію за останні 40-50 років. Визначені нами країни Західної Європи належать до цих країн.

Мета і завдання дисертаційного дослідження – розробити напрям порівняльного аналізу політичних систем країн Західної Європи в площині їхніх основних політичних інститутів з подальшою його верифікацією та апробацією на аналогічні дослідження. Враховуючи це, завданнями дисертаційної роботи є:

- сформулювати сутність та основні характеристики порівняльного методу і на цій базі опрацювати специфіку його застосування щодо дослідження політичних інститутів країн Західної Європи;
- обґрунтувати зміст та основні характеристики неоінституціоналізму в політичній компаративістиці і на цій підставі визначити інструментарій вимірювання політичних інститутів;
- на підставі аналізу базових характеристик теорії соціополітичних поділів, розробленої С.Ліпсетом та С.Рокканом, провести тестування її актуальності на рубежі ХХ – ХХІ століть і верифікувати сучасні лінії поділів, які здатні призвести до формування нових соціополітичних поділів;
- виявити існуючий стан та інструментарій оцінки сили позицій глав держав та прем'єр-міністрів і на цій підставі провести заміри та окреслити тенденції їхніх змін;
- з'ясувати сутність та існуючі різновиди урядів у країнах Західної Європи, що допоможе дослідити рівень їхньої стабільності та чинники, які зумовлюють її зростання/послаблення;
- переглянути спільні та особливі характеристики виборчих систем, які застосовують у країнах Західної Європи для з'ясування політичних наслідків для національних політичних систем;
- проаналізувати стан і зміни, які властиві діючим в країнах Західної Європи лівим, центристським та правим політичним партіям, протягом

визначеного періоду для окреслення основних тенденцій у розвитку партійних систем;

- окреслити основні форми участі громадян країн Західної Європи в політичному житті та можливості, які надають їм демократичні політичні системи власних країн;
- напрацювати механізми оцінки національних політичних інститутів.

Об'єктом дослідження є політичні системи країн Західної Європи в сукупності основних політичних інститутів.

Предметом наукового дослідження є тенденції розвитку політичних інститутів і національних політичних систем країн Західної Європи та механізми й інструменти їхнього компаративного аналізу.

Робоча гіпотеза дослідження – *внаслідок переходу до постматеріального етапу суспільного розвитку та дії сучасних інтеграційних процесів відбувається поступове зменшення традиційних відмінностей, властивих національним політичним системам країн Західної Європи. Результатом цього повинно стати збільшення подібних характеристик, вирівнювання статусів і функцій національних політичних інститутів європейських країн, які традиційно відрізняються між собою формами правління, формами територіального устрою, виборчими та партійними системами тощо. Тобто, домінуючою тенденцією має бути процес уніфікації політичних інститутів європейських країн.*

Методологічна основа. Дисертаційна робота ґрунтується на використанні підходів і методів політичної науки та соціології і історії. Головний метод, який одночасно став іманентною складовою дослідження, – метод порівняльного аналізу, в межах якого застосували: “case-study” дослідження, регіональні порівняння та порівняння контрастних і подібних країн. Для аналізу політичних систем традиційно використовують системний, функціональний, інституційний і кібернетичний методи. В нашому дослідженні теоретико-методологічною основою ми обрали концепцію неінституціоналізму. Значна увага в роботі приділена соціологічним

методам щодо збору інформації та її аналізу. Зокрема, щодо обробки емпіричного матеріалу використано статистичні групування, ранжування, різноманітні спеціалізовані системи індексів, з'ясування якісних залежностей між досліджуваними змінними. Щоб з'ясувати генезис і тенденції, властиві політичним інститутам європейських країн протягом періоду після Другої світової війни, використано історичний метод. У роботі також застосовували метод екстраполяції та міждисциплінарний підхід, що уможливило забезпечити комплексне, всебічне розкриття предмета дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в наступному:

Вперше в українській політичній науці сформовано напрям порівняльного аналізу політичних систем та їхнього стрижневого складника – політичних інститутів, а також проведено його апробацію за допомогою компаративного аналізу політичних інститутів країн Західної Європи. Складовими цього концепту є:

- ієрархізація чинників, які зумовили становлення та розвиток порівняльної політології;
- типологізація/структуризація етапів розвитку порівняльної політології;
- переозначення основних рядоутворюючих і похідних понять порівняльного методу, які застосовують у дослідженнях політичних систем;
- визначення формату трьох площин порівняльного аналізу політичних інститутів.

Обґрунтовано специфіку неоінституціоналізму як однієї з провідних парадигм компаративного аналізу, яка полягає в такому: інститути є центральним елементом наукового аналізу; структурним утворенням, яке задає параметри для взаємовідносин у суспільстві, регламентуючи політичну діяльність; вони забезпечують стабільність політичної системи; одночасно є стійким утворенням і конструкцією, що постійно змінюється, маючи відповідний коридор нормативних меж/можливостей; неоінституціоналізм поєднав засади інституціоналізму та теорії раціонального вибору.

Доведено коректність застосування методології соціополітичних поділів щодо аналізу політичних систем на сучасному етапі. Внаслідок аплікації цього підходу на порівняльний аналіз політичних систем та інститутів було:

- обґрунтовано помітне послаблення значення соціополітичного поділу на економічній основі;
- визначено, що соціополітичний поділ на етнічній основі трансформувався в поділ на етномовній та етнічній основі, головною особливістю цього поділу є накладення його в багатьох європейських країнах на інші поділи, зокрема, релігійний і регіональний;
- з'ясовано, що соціополітичний поділ на територіальній основі, який мав у середині минулого століття численні форми виявлення (відмінності між містом і селом, між центром і периферією тощо) втратив свою актуальність і трансформувався в поділ на регіональній основі у форматі: регіон-центр, регіон-регіон. Новий формат цього поділу властивий сьогодні Бельгії, Іспанії, Італії та Сполученому Королівству, зумовлює високий рівень сепаратистських стремлінь частини регіонів у визначених країнах;
- виявлено, що перехід до постматеріалістичного етапу соціально-економічного розвитку призвів до появи “нових” суспільних груп, виділення “нових” проблем і цінностей та протиставлення “старої” і “нової” політики. Логічним результатом цього стало виникнення “нових” лівих і правих партій, які завершили формування соціополітичного поділу “нової політики”;
- доведено, що швидке зростання кількості іммігрантів у загальному складі населення європейських країн призвело до появи значної сукупності ліній поділів між іммігрантами та окремими групами громадян у країнах їх перебування. Ці відмінності стали предметом політичного протистояння, що дає підстави говорити про формування в європейських країнах нового соціополітичного поділу на підставі процесів імміграції.

З позиції цих теоретичних положень і принципів виокремлено та розкрито комплекс основних і похідних тенденцій розвитку національних політичних систем країн Західної Європи за період часу після закінчення Другої світової війни:

- аргументовано, що попри суттєві відмінності в силі позицій президентів європейських країн за парламентської та напівпрезидентської/змішаної форм правління відбулася значна еволюція, яка призвела до відносного вирівнювання сили глав держав і суттєво зменшила дистанцію між “найпотужнішим” і “найслабшим” президентом в європейських країнах;
- виявлено наявність тенденції зростання і вирівнювання сили/політичної ваги прем'єр-міністрів всіх європейських країн незалежно від прийнятих і діючих політико-правових норм. Вирівнювання повноважень прем'єр-міністрів європейських країн відбувається на позиції високого/сильного рівня, коли прем'єр-міністри, яких у середині ХХ ст. трактували як слабких, посилюють свій вплив і наближаються до позиції “традиційно” сильних голів урядів;
- доведено тенденцію посилення значення урядів у політичному житті країн Західної Європи. Зазначена тенденція відбувається одночасно з тенденцією зростання ролі парламентів, особливо структурних компонентів всередині парламентів;
- обґрунтовано, що суттєві відмінності між основними виборчими системами, які були властиві європейським країнам після Другої світової війни і на підставі яких М.Дюверже сформулював свої закони і аксіоми, внаслідок тривалого політичного розвитку, перестали гостро відчуватися. Спільним у їхній еволюції є напрацювання механізмів, які б сприяли: покращенню можливостей громадян впливати на політичне життя національних країн через визначення пріоритетів та обрання авторитетних представників до національного парламенту; формування стабільних урядів і посилення політичної відповідальності партій/блоків перед виборцями;

- аналіз трансформації програмних документів і практичної позиції політичних партій країн Західної Європи дав підстави виділити такі тенденції: 1) відбулась якісна зміна структури лівих партій, коли комуністичні партії втратили свій вплив на політичне життя і виборців, або зазнали суттєвих змін і перейшли на позиції близькі до соціал-демократії; 2) в середовищі лівих партій домінуючу позицію займають соціал-демократичні партії; 3) другим типом у середовищі лівих за рівнем впливу стали партії зелених; 4) соціал-демократичні партії в ідейно-програмному плані змістилися в напрямі центру ліво-правого політичного спектра, активно запозичуючи програмні положення, традиційно властиві для правих партій; 5) партії зелених переважно займають ліво-центристську позицію, приділяючи у своїй діяльності значну увагу питанням захисту інтересів жінок і сексуальних меншин; 6) “традиційні” праві партії головню займають позицію в центрі політичного спектра, активно запозичуючи програмні положення, властиві “традиційним” лівим партіям; 7) рух назустріч “традиційних” лівих і правих партій сприяє стабілізації політичних систем європейських країн та створює одночасно обмеження та сприятливі можливості для виникнення нових політичних партій; 8) праву нішу політичного спектра європейських країн на початку XXI ст. опанували крайні праві партії, які належать до категорії постматеріалістичних, представляють напрям “нової” політики і характеризуються антиіммігрантським та популістичним характером.

Верифіковано коректність застосування системи індексів для аналізу основних політичних інститутів – президента, глави уряду, уряду, політичних партій, виборчих систем тощо.

Теоретичне та практичне значення результатів дослідження полягає у можливості їх використання в теоретико-методологічному плані в порівняльних дослідженнях та при конституюванні порівняльної політології, як самостійної галузі політичної науки, а також при вивченні політичних

проблем розвитку країн Західної Європи і в порівняльному дискурсі щодо аналізу існуючого стану справ і перспектив розвитку політичних інститутів та політичної системи України, в цілому.

Отримані результати можуть знайти застосування у подальших дослідженнях політичних інститутів та політичних систем країн Західної Європи, а також інших країн світу. Матеріали і висновки дисертації допоможуть при розробці курсів з порівняльної політології та порівняльного політичного аналізу, країнознавства, європеїстики, теорії міжнародних відносин, партології та державознавства.

Цілий ряд положень, висновків дисертаційного дослідження можуть бути використані політиками, науковцями щодо кращого розуміння сутності політичних процесів, які відбуваються в проаналізованих європейських країнах, та в Європейському Союзі, як цілісності, щодо верифікації існуючого стану політичної практики в Україні та стосовно вироблення напрямів можливих трансформацій українського суспільства.

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати, викладені в дисертаційному дослідженні, отримані автором особисто.

Апробація результатів. Матеріали дисертаційного дослідження, його основні положення та результати оприлюднювалися та обговорювалися на: науково-практичній конференції “Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика” (Київ, 1996); міжнародній науковій конференції “Майбутнє Східно-Центральної Європи” (Люблін, Республіка Польща, 1996); міжнародній науковій конференції “Україна і Центральна Європа: проблеми та перспективи інтеграції” (Львів, 1999); міжнародній науково-практичній конференції “Політико-правові аспекти фінансування політичних партій України” (Львів, 2003); VIII міжнародній науковій конференції “Національна ідентичність і європейська інтеграція: Україна-Польща-Німеччина” (Львів, 2003); міжнародній науково-практичній конференції “Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції” (Львів, 2003); науковій конференції “Правове

регулювання проведення виборів Президента України” (Київ, 2004); науково-практичній конференції “Політичний процес в Україні у 2004 році: регіональні аспекти” (Львів, 2005); всеукраїнській науково-практичній конференції “Україна після президентських виборів: становлення демократії та розвиток громадянського суспільства” (Львів, 2005); міжнародній науковій конференції “Чехія. Польща. Україна. Партиїні системи. Стан і перспективи” (Мензиздрой, Республіка Польща, 2006); міжрегіональній науково-практичній конференції “Дотримання демократичних стандартів виборчого процесу в Україні у 2006 році” (Львів, 2006); міжрегіональній науково-практичній конференції “Формування органів влади як результат виборчого процесу 2006” (Львів, 2006); міжнародній науково-практичній конференції “Ціна свободи й незалежності: трансформація політичних систем в країнах Центральної та Південно-Східної Європи до і після 1989-1991 рр.” (Ужгород, 2006); міжнародній науковій конференції “Від Європейського Співтовариства до Унії Європейської. До 50-річчя підписання Римського Трактату” (Хелм, Республіка Польща, 2007); конференції “Політична наука в Україні: стан і перспективи” (Львів, 2007); міжнародній науковій конференції „Україна поза ЄС, Польща у ЄС: стосунки, проблеми, перспективи” (Львів, 2007); науковій міждисциплінарній конференції „Трансформація парадигм мислення та концепцій знання під впливом сучасних викликів у загальній, соціальній, практичній і прикладній філософії” (Львів, 2007).

Основні положення дисертаційного дослідження апробовані в рамках навчального курсу “Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи” для студентів відділення політологія філософського факультету та студентів факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка.

Низка дисертаційних положень, що визначають наукову новизну дослідження, були сформульовані як пропозиції та рекомендації під час роботи автора над проектами в рамках Центру політичних досліджень. Автор спільно з аспірантом О.Шумельдою на підставі вивчення європейського

досвіду фінансування політичних партій та практики фінансової діяльності політичних партій України розробив проект Закону України «Про фінансування політичних партій».² Його було передано Лабораторії законодавчих ініціатив (м.Київ), яка готувала проект закону № 1349- IV «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні» (прийнятий Верховною Радою України 27.11.2003).

Дисертацію обговорено на засіданні кафедри політології.

Структура дисертації. Специфіка проблем, які стали об'єктом дисертаційного дослідження, мета і завдання роботи зумовили її структуру. Робота складається зі вступу, вісьми розділів, поділених на параграфи, висновків, списків посилань та бібліографії. Текст дисертації становить 433 сторінки, список використаних джерел (491 позиція та 66 адрес в Інтернеті).

² Романюк А., Шумельда О. Проект Закону «Про фінансування політичних партій» // Романюк А.С., Шведа Ю.Р., Шумельда О.Б. Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – С.101 -134.

Розділ I
**Методологічні засади порівняльного аналізу
політичних систем**

1.1 Становлення та основні етапи розвитку порівняльної політології

Головна особливість політичної науки, подібно як і багатьох інших суспільствознавчих дисциплін, полягає у тому, що, розвиваючись, вона не може опиратися на дані експериментальних досліджень та експериментально перевіряти отримані висновки, як це роблять у природничих науках. Це пов'язано з макро- та мікрорівнем політичного життя. Тому головним засобом, механізмом отримання наукових знань про політичне життя та політичні процеси стали порівняльні дослідження. Незалежні держави (понад двісті) і нагромаджений ними політичний досвід (успішного та проблемного розвитку) є тією базою, яка допомагає перевіряти існуючі теоретичні концепти, виробляти на підставі практичного аналізу нові залежності, виділяти тенденції та формулювати теорії, шукати варіанти розв'язання актуальних політичних ситуацій тощо. Отож, порівняльний метод слугує головним методом для багатьох складових сучасної політичної науки. Як зазначив П.Меєр, порівняльний метод започаткував самостійну галузь політичної науки – порівняльну політологію (компаративістику): “...порівняльна політика не є дисципліною, яка може бути чітко визначена в термінах окремого, незалежного поля дослідження. Це, швидше, акцент на самому порівнянні і на тому, як і чому політичні явища можуть порівнюватися, який виділяє її як окрему галузь політології” [1, 309]. Водночас порівняльна політологія має власний предмет – іноземні щодо дослідника держави. У цьому полягає відомий парадокс визначення предмета порівняльної політології, який використовували вже вчені: дослідника з держави “А”, який вивчає державу “В”, розглядають як компаративіста, а дослідника з держави “В”, який так само вивчає державу “В”, – ним вже не вважають. Зрозуміло, що одного іноземного статусу щодо дослідника явно недостатньо для окреслення предмета порівняльної політології.

Сьогодні існує багато варіантів визначень предмета порівняльної політології особливо серед науковців з розвинених демократичних країн світу. Подати уніфіковане визначення досить складно, оскільки розвиток політичної науки в усіх її дисциплінах відбувається за допомогою, або на підставі порівняльного аналізу. Ми виділимо лише декілька, в яких окреслюються її головні ознаки. Г.Віарда визначив порівняльну політику як систематичні дослідження та порівняння політичних систем світу. Системність полягає в тому, що шукають зразки, закономірності та тенденції щодо всіх цих систем, це порівняння з метою пояснення подібностей, відмінностей, а також змін, пов'язаних з розвитком цих систем та між цими системами [2, 1]. Д.Менк та Р.Снайдер розглядають порівняльну політологію як сферу, яка не може бути окреслена на підставі лише одного виміру або узагальнена з допомогою простих понять, тому що вона (порівняльна політологія – А.Р.): а) звертається до важливих питань про політичний порядок, політичні режими, соціальні сили, демократичні та державні інститути, економічні процеси та наднаціональні процеси у всіх регіонах світу; б) значно більше зорієнтована на емпіричний аналіз, ніж на вироблення теорії; в) намагається продукувати описове та казуальне знання майже в рівній пропорції; г) не ставить собі за мету забезпечити знання для прямого впливу на публічну політику; д) виробляє теорії головно за допомогою індукції; е) опирається значною мірою на якісні методи емпіричного аналізу [3, 5-31]. Отже, ми під порівняльною політологією розуміємо самостійну галузь політичної науки, в якій досліджується політичний простір країн (державна та громадська складові) в різних кількісних комбінаціях, від однієї до всіх існуючих на момент дослідження, а також в історичній перспективі з допомогою порівняльного методу для виявлення та пояснення існуючих подібностей і відмінностей, їхніх причин, чинників та політичних наслідків для досліджуваних країн і для інших.

Порівняльна політологія внаслідок своєї специфіки виконує такі суспільні функції³: отримання нових знань у політичній науці, відповідно її подальший розвиток; верифікація емпіричних даних і теоретичних концепцій, узагальнень, що дає змогу пояснювати явища та процеси, тестувати та коригувати теоретичні розробки; запозичення позитивного досвіду та уникнення негативних наслідків у політичній практиці, внаслідок вивчення досвіду інших країн; відпрацювання нових методик і технік дослідження політичного простору; знаходження інструментів, шляхів/алгоритмів розв'язання актуальних політичних проблем, завдань на підставі досвіду інших країн, або історичних прикладів; систематичний порівняльний аналіз згідно з Дж.Сарторі допомагає контролювати [5, 70] за процесами всередині власної країни стосовно лійки подібних явищ/процесів/інститутів та інших країн тощо.

Становлення порівняльної політології як самостійної наукової дисципліни відбувалося протягом значного періоду. Д.Е.Аптер за критерій виділення етапів розвитку порівняльної політології взяв розвиток порівняльного підходу і виділив: інституціоналізм, девелопменталізм⁴ і неоінституціоналізм [6, 374]. Етап інституціоналізму він розглядав з моменту формування політичної науки як самостійного предмета. У часовому вимірі етап девелопменталізму збігається з початком п'ятдесятих років, неоінституціоналізм – з рубежем 70-80-их років. Ми вважаємо, що варто розглянути також пропозицію, яку запропонував Р.Макрідіс, який наприкінці 50-их років виділив два етапи у розвитку порівняльної політичної науки: традиційний і з початку 50-их років – ”новий етап” розвитку саме порівняльної політології [7, 43].

Л. Сморгунов виділив чотири основні етапи розвитку порівняльної політології:

³ Характеризуючи функції, ми частково використовували матеріал статті Т.М.Мітрохіної [4].

⁴ Від англ.: development – розвиток, еволюція.

перший – становлення порівняльної політології як самостійної галузі знання (друга половина XIX ст.);

другий – етап накопичення потенціалу, “традиційна порівняльна політологія” (перша половина XX ст.);

третій – етап оновлення та експансії, “нова порівняльна політологія” (з початку 50-их до кінця 70-их років);

четвертий – етап кризи та відділення субдисциплін, “плюралістична порівняльна політологія” (з середини 70-их років до сьогодні) [8, 13].

Близькими є погляди й іншого відомого російського дослідника М.Ільїна [9].

Ми можемо констатувати, що існує погодженість, згідно з якою одночасно з розвитком політичної науки у другій половині XIX ст. відбувається розвиток порівняльної політології. Першою працею присвяченою порівняльному вивченню політичних інститутів і процесів була книга Е.Фрімена “Порівняльна політика”, яка побачила світ у 1873 р. До авторів, праці яких сприяли становленню порівняльного методу дослідження і відповідно компаративістики у першій половині XX ст., належали Ф. Лібер, В.Вільсон, Д. Берджес, Д.Брайс. Вони своїми працями сформувавши “традиційний”, або описовий підхід до політичних явищ, приділяючи головну увагу вивченню державних інститутів. Згідно з Г.Д.Віардом на рубежі 20-их та 30-их років порівняльна політологія перетворилася в один з головних напрямів у політичній науці [10, 3]. Початок тридцятих років XX ст. ознаменувався зародженням нових методів у політичній науці, формуванням нових шкіл, зокрема Чиказької під керівництвом Ч.Мерріама, що вплинуло і на порівняльну політологію. Багато авторів зазначають про вагомe значення праці А.Тойнбі “Дослідження історії” (скорочений варіант дванадцятитомного твору було видано в Україні [11]) для формування сучасного бачення порівняльного методу та компаративістики взагалі.

Традиційний етап (відповідно класифікації Д.Аптера – інституціоналізм) характеризувався такими властивостями: 1) предметом вивчення слугували

лише окремі країни Західного світу, де функціонувала представницька демократія – Великобританія, Франція, Німеччина та колишній Радянський Союз; 2) об'єктом вивчення були державні інститути та політичні партії, які діяли відповідно до визначених норм конституції, внаслідок цього досить часто цей напрям політичної науки називали “порівняльне управління” (“comparatiwe gowernment”); 3) сам метод порівняльного дослідження переважно мав описовий характер і реалізовувався в історичній та юридичній площинах.

Спільним для всіх авторів є погляд, що початок п'ятдесятих років був визначальним у формуванні сучасної моделі порівняльної політичної науки, або, використовуючи термінологію Д.Аптера, – “нової” порівняльної політики. Цей висновок пов'язують із проведенням у 1952 р. Еванстоунського семінару у Північнозахідному університеті (США), головою та ініціатором якого був Р. Макрідіс [12]. Семінар фактично дав поштовх процесу, який протягом значного періоду готувався у США та європейських державах. Активному розвитку порівняльної політології з початку 50-их років сприяло багато чинників. Передусім розвиток порівняльного методу був пов'язаний із необхідністю оволодіти коректними знаннями про політичний устрій і механізми функціонування існуючих держав світу. Парадокс полягав у тому, що (як зазначали у статті “Пропонована стратегія дослідження західноєвропейського урядування і політики” Г.А.Алмонд, Т. Коль та Р.К.Макрідіс) на той момент науковцям були доступні лише знання про державні інститути та механізми управління у США, Англії та частково Франції, решта держав, враховуючи навіть європейські, були невідомим полем [13, 53].

По-друге, політика ізоляціонізму, яку провадило вище керівництво США напередодні Першої світової війни і частково у міжвоєнний період, виявила свою хибність у світлі нових викликів у міжвоєнний період, під час Другої світової війни та після неї. Події, які відбувалися у міжвоєнний період у СРСР, Німеччині, Італії, засвідчили не лише зростаючу взаємозалежність

держав, а й відчутний вплив внутрішніх подій в одній державі на події в інших. Уроки тоталітарних режимів, гострий характер ідеологічної боротьби після закінчення Другої світової війни, загроза виникнення третьої світової війни детермінували необхідність глибокого вивчення сутності існуючих політичних режимів у різних державах світу.

По-третє, звільнення багатьох країн Африки та Азії від колоніальної залежності в 50-их – на початку 60-их років призвело не тільки до зміни традиційного порядку речей для “провідних” держав світу, а й мало своїм наслідком – створення Руху неприєднання, зростання кількості держав в ООН і зміну розкладу сил між державами-членами ООН під час голосувань. Д.А.Рустов у 1957 р. констатував: “...обсяг нових націй збільшується в переліку незалежних держав і їхня глобальна важливість перевіряється сьогодні перспективними програмами економічної підтримки, поступовим переміщенням фронту холодної війни від Європи до Азії й Африки і недавнім перерозподілом голосуючих сил в Об’єднаних Націях. ...Не так давно Захід керував світом, сьогодні він вивчає його” [14, 58].

По-четверте, відчутну роль відіграв також суб’єктивний чинник, який полягав у впливі значної частини суспільствознавців, які виїхали напередодні та під час Другої світової війни до США, на розвиток порівняльної політології⁵. Серед емігрантів були вчені зі світовим ім’ям: Ханна Аренд, Карл Дойч, Люїс Козер, Пол Лазарсфельд, Лео Лоуенталь, Ганс Моргентау, Герберт Маркузе, Франц Нойман, Лео Стросс, Йозеф Шумпетер та ін. Вони, безумовно, сприяли залученню до наукового аналізу в США політичної проблематики європейських країн, звідки приїхали самі особисто.

По-п’яте, на поширення порівняльної політології вплинула сама логіка розвитку науки. Розширення географічної та історичної емпіричної бази давало змогу перевіряти теоретико-методологічні конструкції, напрацьовані вченими компаративістами, що стимулювало наступні зміни теоретичних

⁵ Вплив науковців-емігрантів з країн Європи на становлення порівняльної політології спеціально дослідив Г.Лоевенберг [15].

парадигм і подальшу потребу перевіряти теоретичні висновки на широкому емпіричному матеріалі. Тобто, розширення емпіричної бази стимулювало відповідне вдосконалення та подальший розвиток, вироблення нових концептуальних конструкцій і парадигм.

По-шосте, після Другої світової війни в сферу порівняльної політології прийшло багато молодих спеціалістів, які мали базовою освітою-політичну науку, що було принциповою відмінністю від вчених, які займалися політичною наукою на попередньому етапі, оскільки більшість з них здобули юридичну освіту. Одразу після Другої світової війни Американська асоціація політичних наук налічувала близько 3 тис. членів, а в середині 60-их років їх було вже 10 тис. Нове покоління політологів стало головними ентузіастами розвитку порівняльної політології.

На думку багатьох компаративістів [16, 4], які досліджують історію розвитку порівняльної політології, поворотним пунктом у становленні компаративістики як наукової дисципліни була публікація у 1955 р. праці Р.Макрідіса “Вивчення порівняльного управління” (“The Study of Comparative Government”). Він звинуватив попередній етап розвитку порівняльної політології у винятковій концентрації на вивченні країн Західної Європи, описовості, а не аналітичності, формалістичності та легалістичності, замість концентрації на динамічних політичних процесах. Відповідно він окреслив нові перспективи розвитку порівняльної політології.

Активному розвитку порівняльного методу та порівняльних досліджень сприяли активний розвиток біхевіорального та системного методів. Поєднання у реальній практиці обидвох підходів щодо порівняльних досліджень сприяло відкриттю нових методологічних можливостей порівняльної політології. Зокрема, системний метод сприяв тому, що поряд з державою та класичними політичними інститутами, предметом дослідження стали усі можливі варіанти політичних інститутів і суспільних утворень, які були здатні впливати на політику як: групи тиску, громадська думка тощо. Біхевіоральний метод стимулював активне вивчення проблем процесуального

характеру політики та поліваріатності політичної поведінки у різних країнах світу.

Суттєво на розвиток компаративістики на цьому етапі вплинула теорія модернізації. Активний розвиток національно-визвольних процесів у колишніх колоніальних країнах Африки та Азії, пошуки шляхів розвитку, відмінних від авторитаризму, більшістю країн Латинської Америки та Центральної Америки сприяли появі потреби в окресленні моделей демократичного розвитку цих країн. Відсутність досвіду та інструментарію дослідження нових країн одночасно відкривала широке поле для нових досліджень, відповідно залученню цих країн в сферу наукового аналізу, що мало сприяти подальшому розвитку порівняльної політології загалом. Базою для теорій розвитку слугували праці М.Вебера та Т.Парсонса. Поряд з працями В.Ростоу відчутний внесок в формування політичної теорії розвитку/модернізації мали публікації К.Дойча [17], С.М.Ліпсета [18]. Вони обґрунтували висновок, що демократичний розвиток передбачає наявність певних передумов. До цих передумов вони зараховували економічний і соціальний розвиток, певний рівень освіченості, розвиток комунікації в суспільствах. Принциповою працею щодо модернізаційних процесів у країнах Третього світу була книга Г.Алмонда та Д.Колемана “Політика просторів, що розвиваються”, яка сформулювала новий напрям у дослідженнях означених країн протягом наступного десятиріччя [19]. В цій праці зроблено наголос на переході від дослідження формально-юридичних інститутів до більш динамічних факторів та від фокусування на країнах Європи до країн Третього світу. Також обґрунтовано необхідність функціонального підходу до політики замість традиційного інституціоналізму. Зокрема, Г.Алмонд підкреслив важливість політичних систем, незалежно від того чи вони є розвинутими, чи такими, що розвиваються, вони мали виконувати тотожні функції у суспільстві (сім функцій “входу” і “виходу” – А.Р.). Фактично теорія модернізації стала методологічною базою дослідження нових країн, а також моделлю для їхнього розвитку. Як зазначив Г.Віарда, теорія модернізації була

не лише нейтральною політологічною концепцією, а й мала зрозуміле зовнішньо-політичне значення, особливо важливе в період Холодної війни, будучи “американською альтернативою марксизму-ленінізму радянського типу” [20, 8]. С. Верба так охарактеризував якісні зміни у компаративістиці на цьому етапі: “Революція у порівняльній політології розпочалась з проголошення багатьох принципових засад: бачити за описом теоретично більш релевантні проблеми, бачити за одним прикладом порівняння багатьох фактів, бачити за формальними інститутами управління політичні процеси і політичні функції, бачити за країнами Західної Європи нові держави Азії, Африки та Латинської Америки” [21, 111].

Серед принципових праць, які вийшли протягом цього етапу і зумовили якісний подальший розвиток порівняльної політології, були дослідження Г.Алмонда і Д. Пауелла [22], С. Роккана [23; 24], Р. Даля [25; 26] та В.Райкера [27]. У їхніх працях ми знаходимо систематичне порівняння існуючих тоді суспільств і державних систем, вивчення широкого спектру політичних інститутів та складових елементів політичних систем різних країн світу. Підставою для їхніх досліджень став аналіз значного емпіричного матеріалу, тому ці та інші науковці мали змогу зробити багато важливих концептуальних висновків. Характеризуючи бурхливий розвиток порівняльної політології в цей час, відомий російський вчений компаративіст М.Ільїн дійшов висновку, що на початок 70-их років “...порівняльна політологія, потіснивши багато інших галузей політичної науки, зайняла провідне місце і певною мірою почала ототожнюватися з цілою дисципліною.” [28, 169]

Розвиток третього етапу порівняльної політичної науки, який розпочався з середини 70-их років, збігся з кризою біхевіоризму і поширенням постбіхевіорального методу у політичних дослідженнях. Цьому передувала своєрідна криза в порівняльній політології. Її сутність полягала в тому, що попри суттєве нагромадження матеріалу/інформації про країни світу, розуміння політичних процесів, здатність використовувати отримані знання для покращення передбачення політичного розвитку не відбувалося. Патрік

О'Нейл стосовно цього рубіжного етапу виділив дві найбільш проблемні/критичні площини порівняльної політології. По-перше, значна увага до біхевіорального методу призвела до зміни акцентів, коли головним було дотримання вимог методу, що робилося досить часто за рахунок розуміння явищ і процесів, які досліджували. По-друге, гострої критики зазнало застосування теорії модернізації. Критика цієї теорії передбачала, що компаративісти "...були зацікавлені не в розумінні світу, а в поширенні західної моделі модернізації", що давало підстави "...розглядати їхні праці як звичайне обслуговування зовнішньої політики розвинутих країн" [29, 12].

Перехід до третього етапу характеризувався суттєвими змінами в методологічному плані. Згідно з Г.Віардом до 70-их років порівняльна політологія була досить цілісним утворенням, яке засновувалось на домінуючому дотриманні всіма науковцями певних загальних вимог під час проведення компаративних досліджень: біхевіоризм, функціоналізм, девелопменталізм/модернізація та теорія систем. Гостра критика біхевіоризму та теорії модернізації призвели до того, що в подальшому в розвитку порівняльної політології не простежувалося жодного домінуючого підходу, або парадигми, головною характеристикою третього етапу став плюралізм підходів [30, 11]. На актуальності подібного плюралізму та універсалізму порівняльних досліджень на сучасному етапі розвитку компаративістики наголошував і Н.Смелзер: "...найкраща методологічна стратегія компаративного аналізу полягає у набутті точки опертя будь де, де тільки можливо. Тобто в тому, щоб опираючись на всі можливі дані та методи – кількісні та якісні, жорсткі та м'які, об'єктивні та інтуїтивні, – використовувати та зважувати кожен з них для вдосконалення нашого розуміння та пояснень" [31, 6].

У концептуальному плані М.Ільїн виділив у цьому етапі три основні тенденції: перша – можна назвати радикальною і пов'язана з постмодерною та феміністичною політико-теоретичною орієнтацією; друга – асоціюється з відновленням значення історико-порівняльної методології, що пов'язано з

сучасним розумінням праць К.Маркса та М.Вебера; третя – трактується як оновлювальна, тобто розширено інструментарій наукового порівняльного аналізу, що досягається за рахунок звернення до нових концептуальних підходів, які можна застосувати та розвивати нагромаджений комплекс засобів статистичного аналізу, водночас вирішувати проблему єдності кількісних та якісних досліджень [32]. Поряд із зазначеними напрямками варто виділити активне застосування в порівняльних дослідженнях теорії залежності, неокорпоративізму та неоінституціоналізму. Водночас, на нашу думку, варто виділити домінуючу в методологічному плані тенденцію поступового становлення і наступного широкого використання у порівняльному аналізі теорій раціонального вибору та певною мірою похідного продукту застосування цих теорій – зростання економічної складової в порівняльних дослідженнях. Останній напрям передбачав, що дослідники будуть активно поєднувати формальні та дедуктивні методи з кількісними методами емпіричного аналізу. Справді, дослідження Д.Манка та Р.Шнайдера щодо аналізу публікацій у провідних компаративістських наукових журналах “Порівняльні політичні дослідження”, “Порівняльна політологія”, “Світова політика” протягом 1989 – 2004 рр. свідчать, що абсолютна більшість публікацій 95,6 % були емпірично орієнтованими. Подібне дослідження Дж.Махоуні та Т.Ларкіна стосовно публікацій в “Огляді американської політичної науки” (American political science review (APSR)), “Американському журналі політичної науки” (American journal of political science (AJPS)) та “Журналі політики” (Journal of politics (JOP)) також підтвердили домінацію в публікаціях результатів кількісних досліджень, які становлять на загал від 88% до 95 % [33, 32-38]. Проте, більшість дослідників погоджуються, що не відбулося прогнозованого “економічного повороту” порівняльної політології, оскільки автори поряд з кількісними дослідженнями активно застосовують і якісні дослідження. Від вчених очікують не лише зведених таблиць, а й висновків, узагальнень, прогнозів. Все це у сукупності актуалізує вивчення окремих країн та регіональні дослідження.

Дев'яності роки характеризувалися також своєрідною реіновацією теорії модернізації, яка відбулася значною мірою завдяки краху соціалістичної системи в СРСР і колишніх соціалістичних країнах Центральної та Південної Європи. Застосування алгоритмів процесу демократизації щодо колишніх держав “реального соціалізму”, успішність процесів “лібералізації” та “демократизації” дало своєрідний поштовх новому розвитку цієї теорії. Додатковим матеріалом для компаративістики стали події в багатьох країнах Латинської Америки, які відійшли в цьому часовому проміжку від авторитарного шляху розвитку і заявили про своє прагнення розвивати демократію. Активний економічний розвиток багатьох азіатських країн – Китай, Південна Корея, В'єтнам, трохи раніше – Тайвань, Сингапур, який відбувався в умовах відсутності демократичних перетворень, спонукав політиків і науковців розглянути питання про джерела цього швидкого економічного розвитку, які не вкладалися в формат теорій модернізації.

Додатковим викликом у межах цього етапу можна вважати подію 11 вересня 2001 р., коли відбулася найбільш масштабна терористична атака на США, яка знаменувала “реальність терористичної загрози” для країн розвинутого світу. Шок від події зумовив наступний прискіпливий аналіз, спрямований у тім числі і на порівняльну політологію. Першими наслідками ми можемо вважати: інтенсивне звернення уваги вчених компаративістів на арабські країни [34] та країни, що розвиваються в Азії та Африці; відбувається подальше розширення спектра суспільних інститутів та явищ, які потребують порівняльного аналізу [35]. Ми не можемо говорити про розширення географії досліджень, оскільки практично всі існуючі незалежні країни світу, хоча різною мірою, стали предметом аналізу. Водночас простежується тенденція зростання уваги науковців до вивчення країн окремих регіонів, в такому випадку є підстави стверджувати про наявність політичних замовлень щодо окремих країн і конкретних проблем (фундаменталізм, тероризм тощо). Дослідження Д.Манка та Р.Шнайдера щодо публікацій в провідних компаративістських наукових журналах

“Порівняльні політичні дослідження”, “Порівняльна політологія”, “Світова політика” протягом 1989 – 2004 років засвідчили, що аналізу країн Західної Європи у цих журналах присвячено 41 % статей, Латинській Америці – 27,2%, Східній Азії – 20,2 %, Північній Америці – 17 %, регіону Сахари Африки – 11,5 %, Радянському Союзу та пострадянським республікам – 11,8 %, Близькому Сходу та Північній Африці – 11,5 %, Східній Європі – 10,8 %, Океанії – 8,2 %, Південно-Східній Азії – 6,9 %, Південній Азії – 5,9 %, країнам басейну Карибського моря – 5,5 % (сума відсотків перевищує 100 %, оскільки багато статей присвячено одразу аналізу багатьох країн – А.Р.) [36]. Цей аналіз свідчить про комплексне охоплення всіх основних регіонів світу, водночас простежується збереження абсолютної домінації у вивченні політичних процесів та явищ в країнах Західної Європи та Північної Америки (США, Канада – А.Р.).

Отож, порівняльна політологія почала розвиватися одночасно зі становленням політичної науки. В своєму розвитку вона пройшла три етапи. Перетворення порівняльної політології в самостійну галузь політичної науки відбулося в межах другого етапу, який розпочався в 50 – их роках ХХ ст., цей етап характеризується поступовою абсорбацією порівняльного методу більшістю галузей політичної науки. Третій етап бере початок з середини 70–их років і характеризується плюралізмом методологічних підходів, теорій та концепцій, які використовують для проведення порівняльних досліджень. Особливістю третього етапу також є широке застосування теорії раціонального вибору із залученням прикладної складової. Загалом, на початку ХХІ століття прикладні дослідження становлять майже 90 % всіх досліджень в галузі порівняльної політології.

1.2 Особливість методу порівняльного дослідження

Аналіз розвитку порівняльної політології свідчить, що при великому значенні одержаних нею результатів метод дослідження залишається головним системоутворюючим елементом цієї дисципліни. Порівняльний метод дослідження використано у багатьох наукових дисциплінах. Щодо компаративістики, то цей метод вона використовує постійно, відповідно він фактично констатує її сутність. Як зазначили Г.Алмонд та Г.Пауелл, "...логіку та мету порівняльного методу використовують політичні науки подібно до того, як експеримент використовують точні науки. Політолог не може спроектувати експеримент щодо політичного устрою і стежити за наслідками. Однак порівняльний метод створює можливості описати та класифікувати, організувати та пояснити різноманітні комбінації подій, які відбулися у політиці різних країн" [37, 15].

Р.Макрідіс, використовуючи документи Еванстоунського семінару та наслідки активного обговорення його результатів, сформулював у 1955 р. основні вимоги до порівняльного методу.

По-перше, порівняння повинно відбуватись на абстрактному рівні. Відповідно конкретні ситуації та процеси як самостійні об'єкти не можна порівнювати. Кожне явище треба розглядати як своєрідне; кожне виявлення чого-небудь є неповторним; кожен процес і кожна нація, так само, як і кожен індивід, унікальні. Порівняти їх – це означає вибрати певні типи та поняття, роблячи це, ми вимушені порушувати їхню своєрідність і конкретність.

По-друге, перед проведенням будь-якого порівняння треба не лише визначити категорії та поняття, але також визначити критерії, індикатори компонентів соціальної та політичної ситуації, які пов'язані з проблемою, що аналізується.

По-третє, потрібно визначити критерії для адекватного зображення певних компонентів, які входять до загального аналізу або аналізу проблеми.

По-четверте, приступаючи до розвитку теорії політики, варто сформулювати гіпотези, які з'являються або з контексту концептуальної схеми, або з самого формулювання проблеми.

По-п'яте, формулювання відносин між гіпотезами та їхнє дослідження може ніколи не знайти підтвердження, на відміну від емпіричних фактів. Гіпотеза або низка гіпотетичних відносин вважатимуться доведеними лише тоді, коли вони не будуть спростованими, або фальсифікованими.

По-шосте, найкраще формулювати низку гіпотез, аніж окремі гіпотези. Зв'язуюча ланка між загальним рядом гіпотез і соціальними відносинами повинна утворюватися за допомогою уточнення умов, за яких можуть відбуватися будь-яка, чи усі можливості, перелічені в цій низці гіпотез.

По-сьоме, порівняльне вивчення, навіть якщо воно не виправдовує очікувань загальної теорії політики, може прокласти шлях послідовному розвитку теорії за допомогою: а) збагачення нашої здатності до уяви, яка допомагає формулювати гіпотези; б) забезпечення засобів для тестування гіпотез; в) ми вимушені усвідомити те, що приймаємо як належне потребує пояснення.

По-восьме, найбільшою небезпекою у створенні гіпотез в поєднанні з порівняльним вивченням є необмежена площа можливих відносин. Цього можна уникнути, склавши сукупність фактів, які важливі для створення гіпотези до самого її формулювання. Така сукупність матеріалу може сама собою допомогти нам побачити ті відносини, які недоречні (клімат, виборча система, мова, промислова революція тощо). Усе це примушує вивчати різноманітні факти більш контрольовано [38, 49]. Зазначені вимоги/характеристики щодо порівняльного методу були своєрідним еталоном для компаративістів протягом другого етапу розвитку порівняльних досліджень.

Третій етап призвів до зростання різноманітності підходів, плюралізації самого методу та всього спектра порівняльних досліджень. А. Цукерман, підсумовуючи результати обговорення на Світовому симпозіумі весною

1995р. проблем порівняльного методу у компаративістиці, одночасно зробив спробу узагальнити досвід попередніх років щодо застосування порівняльного методу. Він, зокрема, наголосив на таких особливостях порівняльного методу [39, 16]:

1) політичні та соціальні структури постійно виявляють мінливі та складні картини. Етнічна приналежність, соціальний клас і політична строкатість – характерні риси Європейського та Північноамериканського суспільств протягом останнього сторіччя;

2) політичні погляди виступають як складні, змінні та ймовірнісні. Тому пояснювальні запитання повинні дослідити ймовірності, якими супроводжуються явища;

3) взаємодія між громадянами та людьми, які їх оточують, характеризується нелінійним характером зв'язків. Вплив суспільного оточення та мереж дискусій не є простим, а складним та інтерактивним;

4) формуючі риси політичних організацій і рішень стримують подальші результати;

5) політичний протест, революції та урядова криза виявляють нестабільність картин, роблячи їхнє виникнення непередбачуваними;

6) чинник випадку суттєво впливає на соціальну та політичну картину під час будь-якого аналізу. Випадок не треба розглядати як “статистичний шум” або “невимірні змінні”. Випадок – це внутрішньо іманентна частина політичного життя, на яку завжди потрібно зважати.

Як бачимо, в ключових характеристиках порівняльного методу за сорок років відбулися помітні зміни. Якщо Р.Макрідіс наголошував на рівні абстрагування, категоріальному апараті та ролі гіпотез у порівняльному дослідженні, концентруючи увагу на самому методі і таким способом окреслюючи “прокрустове ложе” його універсальності, то А.Цукерман наголошував на особливостях об'єктів дослідження, які є складним, змінним явищем, коли зв'язки всередині досліджуваних систем нелінійні. Він також підкреслив вагомість вивчення систем взаємодії, коли відчутну роль

відіграють обмежувальні чинники та випадки. Тим самим складність об'єкта вивчення іманентно детермінує необхідність плюралізму підходів щодо вивчення.

У компаративістиці політичний світ вивчають у всіх його проявах, світ, який не охоплений лише простою онтологією причинних і наслідкових зв'язків (домінуюча в марксизмі парадигма: економіка детермінує політику, базис надбудову – А.Р.), а охоплює величезну кількість випадків – продуктів свідомої та несвідомої дії різноманітних акторів, а також міжакторної взаємодії. Дослідник/ки, проводячи порівняльне вивчення, повинні для себе і для користувачів цього дослідження дати відповідь на такі запитання : що, коли і як порівнювати? з якою метою? Формулювання питання “що?” стосується об'єкта дослідження. В цьому випадку ним є політична система, яку ми розуміємо в широкому контексті – структура, в межах якої відбувається політичне життя. У нашій праці розглядаємо політичні системи однієї країни та групи країн. Свідомо використовуємо поняття “країна”, яке є географічним терміном, оскільки сучасні політії не зводяться лише до держави, а охоплюють широкий спектр громадських утворень, які відіграють помітну роль у суспільному житті особливо демократичних країн.

Питання “коли?” робить наголос на коректності порівняння. Оскільки аналіз будь-якого політичного явища щодо декількох країн вимагатиме відповіді на запитання – матеріали щодо різних країн належать до одного часу, чи до різних? У випадку наявності відмінностей у часі дослідження буде передбачати спеціальний аналіз такої змінної як час. У випадку одночасовості дослідник зможе сконцентруватися на вивченні дії інших змінних. Варто зазначити, що для розширення емпіричної бази дослідження активно використовують порівняльно-історичний аналіз, коли подібні, або близькі за відповідними параметрами ситуації перебувають в історично відмінних періодах. Яскравим прикладом може слугувати звернення М.Дюверже до досвіду Веймарської республіки після Першої світової війни, під час аналізу перспектив стабільності напівпрезидентської форми правління V Республіки.

Грунтовний аналіз місця цього методу в системі порівняльних досліджень знаходимо у статті Дж. Махонея та Л. Террі [40]. Відповіді на перші два запитання мають передувати застосуванню конкретних методів дослідження, які декодують запитання – “як?” проводити дослідження. Питання – “з якою метою?” визначає характер самого порівняльного дослідження. Воно імпліцитно засвідчує, що дослідження є, або не є формальним, тобто таким, коли витримується лише форма порівняльного дослідження і жодних результатів ніхто не планує отримувати, або, що дослідження не виконує інструментальну функцію.

Згідно з М.Доганом та Д.Пелассі головними методами порівняльного аналізу є: метод окремого випадку (“case-study” порівняння), бінарний аналіз, порівняння подібних держав і порівняння контрастних за своїми системними параметрами держав [41, 168-207]. На думку українських дослідниць М.Кармазіної та О.Могилевець, до названих різновидів порівняльних досліджень варто долучити – регіональні, тематичні, крос-національні та крос-темпоральні порівняння [42, 6-11]. Останній тип порівняння передбачає вивчення об’єктів, або процесів у часі, тобто порівнюються характеристики однієї або групи держав у різні історичні періоди.

Б.Петерс виділив п’ять основних різновидів порівнянь [43, 10]: аналіз одиничних держав; аналіз подібних процесів та інститутів, які належать до обмеженої кількості держав, відібраних за певними аналітичними критеріями; використання типологій та інших класифікаційних схем для порівняння груп держав і для вивчення внутрішньої політики в окремих державах; статистичний або дескриптивний аналіз сукупності держав, виокремлених переважно на підставі географічних або еволюційних показників, для перевірки гіпотези щодо змінних у вибірці, яку вивчаємо; статистичний аналіз загальносвітового рівня, спрямований на виявлення структур і/або тестування відносин щодо цілого масиву політичних систем.

Л.Сморгунов виділив такі різновиди порівнянь: “case-study” порівняння, бінарне, регіональне, глобальне та крос-темпоральне порівняння [44, 57-60].

М.Льїн виділив: морфологічні, субстанційні, міфологічні та інтегральні, темпоральні та еволюційні різновиди порівнянь [45]. Морфологічне порівняння передбачає зіставлення за формою і стосується переважно структур і функцій. Предметом субстанційного порівняння є вже не форма, а зміст, складові елементи систем. Міфологічний тип порівняння передбачає вироблення певної синтетичної конструкції, яку надалі використовуватимуть як інструмент аналізу (європейська та азіатська цивілізації, варварство). Інтегральні порівняння передбачають максимальне охоплення внутрішнього та зовнішнього середовища, комплексну оцінку характеру та ступеня впливу на політичні інститути, процеси окремих факторів. Темпоральний тип ґрунтується на врахуванні накопичення різних властивостей і характеристик у процесі функціонування політичних утворень та змінюючих одна одну модифікацій. Еволюційний характер порівняння передбачає дослідження у ретроспективній та перспективній послідовності.

Розглянемо основні методи з перелічених варіантів, які будемо використовувати у нашому дослідженні. Метод вивчення окремого випадку досить часто застосовують щодо вивчення держав, які становлять оригінальний або особливий випадок. Це може бути відхилення від стандартної ситуації. Цей метод також широко використовують для перевірки раніше сформульованих узагальнень, теорій на основі масиву даних подібних між собою держав. Зіставлення висновків, одержаних на підставі порівняння подібних між собою держав з державою винятком, дає змогу не лише перевірити зроблені раніше узагальнення, а й ліпше дослідити багато інших параметрів, враховуючи дію різних змінних. За допомогою цього типу порівняння відбувається перевірка, поглиблення та подальший розвиток верифікованої теорії (гіпотези). Варто зазначити, що з самого початку оформлення “нової” компаративістики “case-study” метод постійно критикували, виділяли його обмежувальні характеристики. Зокрема, Н.Смелзер зазначав, що робота дослідника у форматі “конкретного випадку” призводить до нехтування ним теорією, перебільшуванні значення “випадку”,

внаслідок чого “...дослідник може загубити або відкинути низку наочних проблем компаративного соціально-наукового аналізу” [46, 6]. Водночас згадуване дослідження, яке провів Д.Л.Манк і Р.Шнайдер, щодо вивчення основних напрямів у сучасній порівняльній політичній науці на підставі статей, надрукованих в провідних світових журналах, свідчить, що 45,7 % надрукованих у цих журналах статей присвячені вивченню однієї окремої країни [47]. На нашу думку, це є природним явищем, оскільки детальний аналіз того чи іншого політичного феномену передбачає поєднання кількісних та якісних методів, що зручніше зробити на прикладі однієї конкретної країни, стосовно якої науковцю легше бути спеціалістом, ніж щодо декількох країн. Тому такий метод буде провідним і актуальним і надалі в порівняльній політології.

Бінарний аналіз передбачає аналіз двох держав. Розрізняють непрямий (опосередкований) і прямий бінарний аналіз. Непряме порівняння передбачає, що певну державу вивчають через призму іншої держави. У цьому випадку дослідник може вивчати окрему державу через “окуляри особистого бачення дослідником власної держави” (прикладом такого підходу слугує праця А.де Токвіля “Демократія в Америці”) або за допомогою “ідеального типу” держави.

Порівняння подібних країн дає змогу отримати матеріал для пояснення причинно-наслідкових зв'язків, з'ясувати особливості дії окремих змінних і виділити маргінальні особливості, які можуть виявлятися у подібних системах.

Порівняння контрастних країн передбачає зіставлення політій, які мають протилежні, відмінні характеристики. Ці відмінності повинні бути загальнозначимими. Таке порівняння переважно передбачає, що об'єктом дослідження вибирають країни з показовими відмінностями, які повинні становити певний тип, або клас явищ. Шляхом протиставлення маємо змогу з'ясувати основні особливості властиві політичним системам різних країн і

одночасно визначити сутність, напрям розвитку певного суспільного/політичного процесу.

Отже, порівняльний аналіз передбачає вивчення навіть і однієї країни, але у певному контексті. Переважно його застосовують щодо двох і більше країн. Одночасно кількість взятих до аналізу об'єктів може стати обмежувальним чинником щодо порівняльного аналізу. Невелика кількість країн дає змогу зробити порівняння за максимально можливою кількістю параметрів, відповідно збільшення завжди призводить до зменшення кількості параметрів аналізу. Це питання безпосередньо пов'язане з проблемою концептуальної правдивості. Сутність концептуальної правдивості полягає у тому, що будь-які теорії, або теоретичні конструкції дещо обмежені, тобто вони здебільшого мають валідність лише щодо певної кількості випадків і, в жодному разі, не щодо всіх без винятку прикладів політичного життя. Це зумовлює існування компромісу, коли, з одного боку, дослідник прагне поширити вироблені гіпотези або прийняті ним теорії на максимальну кількість випадків, з іншого – поширення теорій або гіпотез на всю існуючу кількість прикладів може призвести до ситуації, коли результати дослідження не будуть кореспондуватися з прийнятою теорією або гіпотезою. Як ми зазначали раніше, домінуючими дослідженнями є вивчення однієї, або декількох країн. Оскільки абсолютна більшість порівняльних досліджень передбачає аналіз емпіричних матеріалів, то ми вважаємо, що порівняльне дослідження стосується трьох груп емпіричних явищ. Перша група – це явища, які безпосередньо вивчають і на підставі яких роблять узагальнення/ висновки. Друга група – явища, які за своїми параметрами подібні з тими, які безпосередньо були предметом дослідження. Третя група – весь клас явищ, щодо яких існує принаймні певна подібність у характеристиках. На нашу думку, результати, які отримують на конкретному масиві даних, можуть бути валідними для подібних явищ, навіть коли їх не розглядали під час дослідження. Водночас вони можуть бути умовно достовірними, або навіть і не коректними для всієї лінійки явищ, оскільки для певної групи явищ

отримані висновки можуть не бути достовірними/важливими. Прикладом цього можуть слугувати дослідження таких політичних категорій, як політичні системи. В цьому випадку висновки, одержані щодо політичних систем європейських країн, можуть добре кореспондуватися щодо інших демократичних країн (США, Канада, Нова Зеландія, Австралія тощо) і слабо відповідати стану справ для країн, які лише переходять від авторитаризму до демократії і роблять перші кроки в політичному розвитку. З метою застосувати єдиний категоріальний ряд щодо всіх можливих прикладів у порівняльному аналізі Дж.Сарторі ввів термін “концептуальних натяжок”, розуміючи під ним спроби застосувати/ поширити концепти, отримані на підставі аналізу конкретної групи явищ стосовно аналізу широкого спектра явищ, в середовищі якого існують суттєві відмінності. Результатом такого порівняльного аналізу виступає втрата точності, поява розмитих значною мірою невизначених, аморфних концептуалізацій [48, 69 -70].

Варто звернути увагу ще на одну особливість порівняльного методу - його переважно вестернізований характер (про що стверджує Н.Смелзер). Дослідник зазначає, що порівняльний аналіз до останнього часу характеризувався своєрідним накладенням західних категорій на незахідні суспільства. Це він пояснює тим, що в західному світі генерується домінуюча частка компаративної думки, яка пізніше з допомогою наукових дослідницьких праць, а також менталітету тих членів незахідних суспільств, які вивчали на заході суспільні науки, переноситься на решту світу [49, 6].

Отже, порівняльний метод виступає головною системоутворюючою порівняльної політології. Він розвивається/трансформується одночасно із розвитком порівняльної політології. Процес ускладнення об'єктів дослідження, високий рівень змін, коли зв'язки всередині досліджуваних систем нелінійні, зумовлюють необхідність плюралізму підходів в порівняльному методі. Застосування порівняльного методу передбачає отримання відповіді на такі запитання : що, коли і як порівнювати? з якою метою? Важливою складовою застосування порівняльного методу є

досягнення концептуальної правдивості, яка полягає у тому, що будь-які теорії, або теоретичні конструкції дещо обмежені, тобто вони здебільшого мають валідність лише щодо певної кількості випадків і, в жодному разі, не щодо всіх без винятку прикладів політичного життя. Порівняльне дослідження стосується трьох груп емпіричних явищ. Перша група – це явища, які безпосередньо вивчають і на підставі яких роблять узагальнення/ висновки. Друга група – явища, які за своїми параметрами подібні з тими, які безпосередньо були предметом дослідження. Третя група – весь клас явищ, щодо яких існує принаймні певна подібність у характеристиках. Важливою особливістю сучасного порівняльного методу є його переважаючий вестернізований характер.

1.3 Сутність неоінституціоналізму

У політичній науці деякий період, особливо після закінчення Другої світової війни, домінуючим теоретико-методологічним підходом був біхевіоризм, який пріоритетне значення надавав політичній поведінці особи, груп і, в значній мірі, залишав на узбіччі аналізу політичні інститути. З посиленням критики біхевіоризму у 70-80-их роках минулого сторіччя відбулось концептуальне оформлення нового інституціоналізму (окремі автори використовують поняття – критичний інституціоналізм), як провідного теоретико-методологічного напрямку сучасної політичної науки. Однак, цей напрям у політичній науці України не отримав належного вивчення. Виключення становить стаття М.Кармазіної [50] та спільна стаття цього автора і О.Шербакової в якій розглядаються основні підходи щодо понять “інститут” і “інституція” та особливості іншого трактування у неоінституціоналізмі [51]. В економічній науці та соціології неоінституціоналізм активно аналізується. Зокрема, О.Іващенко, проаналізувала місце нового інституціоналізму в економічній соціології та значення нової інституціональної економіки [52, 60-70]. Ю.Чернецький

вивчив роль інституціоналізму в розвитку соціологічної теорії. Він також визнав пріоритетність розвитку нового інституціоналізму в економічній теорії [53]. С.Макеєв розглянув класичну соціологічну спадщину у контексті розуміння соціальних інститутів та підходи до інститутів у неоінституціоналізмі [54].

В окрему групу треба виділити публікації, де активно використовують категорію суспільного або політичного інституту, але саме поняття (як і теорія нового інституціоналізму) не розглядають. До цих публікацій належить стаття Є.Головахи та Н.Паніної, в якій розглянуто становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві [55]. М.Кармазіна проаналізувала походження та сутність інституту президентства [56]. Інституційні та партійні системи розглянув М.Примуш, трактуючи інституційну систему як форму правління [57].

Серед перекладних праць присвячених цій проблематиці можна виділити роботи Р.Д.Патнама та Дж.Сарторі. Роль інститутів у політичному житті демократичних країн в контексті неоінституціоналізму розглянув Р.Д.Патнам. Він вважає, що новий інституціоналізм має низку відмінних напрямів, одночасно він виділяє спільність у двох підходах – інституції формують політику та інституції формують історію [58, 20-21]. У зазначеній праці політичні інститути виступають головною науковою категорією, з допомогою якої аналізується громадська активність у сучасній Італії.

Дж.Сарторі у праці “Порівняльна конституційна інженерія”, хоча не розглянув спеціально категорію “політичного інституту”, проте проаналізував значення основних політичних інститутів сучасного суспільства і наголосив на зростанні їхньої ролі. Внаслідок цього конституційна інженерія виступає формальним і неформальним процесом формування політичних інститутів [59].

У російській політологічній науці питанням неоінституціоналізму присвячено значно більше уваги. Варто виділити публікації в журналі “Поліс” К.Ф.Завершинського [60] та В.Я.Гельмана [61], статтю О.І.Зазнаєва,

розміщену в Інтернеті, в якій системно досліджено поняття політичного інституту та розглянуто концептуальні теорії політичної науки, які вивчають цю категорію [62].

Найбільш ґрунтовно місце і роль інституціоналізму та нового інституціоналізму в західній політичній науці дослідив Г.Петерс у праці “Інституційна теорія в політичній науці. Новий інституціоналізм” [63]. У цій праці проаналізовано відмінності між “старим” і “новим” інституціоналізмом, індикатори та головні напрями і характеристики неоінституціоналізму.

Дж.Марч і Й.Олсен дали поштовх та сформувавши головні постулати “нового інституціоналізму”. У своїй революційній за теоретико-методологічними наслідками статті, опублікованій у 1984 р. в “American Political Science Review”, вони зазначили, що політичний розвиток суспільства залежить не лише від стану економіки, існуючих соціальних умов, а й від “композиції політичних інститутів”, які володіють певним рівнем автономії. Ця стаття і наступні праці [64, 65, 66] сприяли формуванню неоінституціоналізму як нової концепції в політичній науці, що сприяло “поверненню” політичних інститутів в поле аналізу і перетворення їх у центральну проблему політичної науки.

Новий інституціоналізм, як самостійна теоретико-методологічна парадигма, став логічним підсумком попереднього розвитку політичної науки. Напередодні Другої світової війни домінуючим напрямом у розвитку політичної науки був інституціоналізм. Представниками “старого інституціоналізму” у першій половині ХХ ст. були Е.Баркер, Дж.Брюс, Т.Коул, Г.Ласкі, К.Фрідріх та ін. Вони головну увагу у дослідженнях приділяли лише базовим інститутам – державі, владі у форматі трьох основних складових, політичним партіям, бюрократії. Відповідно державу трактували як головний інститут, який був над іншими інститутами меншого порядку. Розгляд цих інститутів мав переважно нормативний характер. Також вивчали зовнішні чинники, які впливали на функціонування цих

інститутів. Інституціоналізм завжди відчував на собі певний вплив консерватизму, оскільки в ньому низка суспільних інститутів – монархія, церква, становий характер суспільства – розглядалися як первинні, постійні та базові характеристики, які визначали суспільне/політичне життя та індивідуальну поведінку.

Як зазначив К. фон Бейм, новий інституціоналізм розвинувся передусім у межах теорії модернізації, оскільки в цій теорії наголошувалося, що головним чинником суспільних змін є розвиток політичних інститутів [67, 90]. Автор також наголошує на значному впливові макротеоретичної порівняльної політології у поверненні уваги до інститутів у політичній науці, тому що в порівняльних дослідженнях політичних систем інститути розглядали як змінну, однаково залежну та незалежну [68, 93]. Прийнятим поглядом є позиція, що поява нового інституціоналізму була критичною та творчою реакцією на здобутки і розвиток біхевіоризму, який вивів на першу лінію проблематику поведінки і відповідно відставив на маргінес дослідження інститутів. Суттєвим чинником стали нові досягнення самої політичної науки. Вивчення процесів демократизації на підставі досвіду боротьби з тоталітаризмом і початок “третьої хвилі” демократизації сформулювали нові параметри дослідження інститутів. В цьому самому контексті треба розглядати зміни, які відбулися у Центральній та Східній Європі внаслідок краху “реального соціалізму”, що призвело до значної трансформації існувавших у цих країнах інститутів та формування нових інститутів у перехідних суспільствах.

Новий інституціоналізм або “критичний інституціоналізм” сприяв, на відміну від старого інституціоналізму, залученню до аналізу не лише найсуттєвіших інститутів – держава, уряд, парламент, партії та бюрократія, а й інститутів “другого порядку”, а також неформальних інститутів. Поняття критичний не є другорядним у цьому трактуванні. Воно засноване на постулаті, що відбувається не просте повернення до вивчення інститутів та протиставлення пріоритетності поведінки (що властиве біхевіоризму), а

підкреслює, що звернення до категорії політичних інститутів відбувається одночасно з вивченням поведінки діючих політичних акторів, яка переважно вивчається у системі координат теорії раціонального вибору. Тобто, в цьому випадку не відбулося відкидання головних засад біхевіоризму, вони залишаються далі актуальними і потрібними. На наш погляд, у неоінституціоналізмі відбулося ускладнення самого підходу, коли шляхом синтезу були критично й одночасно творчо залучені в новий інституціоналізм підходи і біхевіоризму і теорії раціонального вибору, а також багатьох інших попередніх теоретичних концепцій.

Г.Петерс вважає, що головними індикаторами нового інституціоналізму, які, з одного боку, констатують його цілісність і одночасно відрізняють від інших теоретичних концептів, є: по-перше, аналіз структурних рис суспільства і/або політики формальних/офіційно прийнятих так і неформальних; по-друге, фіксація певної стабільності в часі структур, які розглядаються; по-третє, інститути повинні впливати на індивідуальну поведінку своїх членів і цей вплив може бути формальним і неформальним; по-четверте, інститутам повинна бути властива певна система спільних цінностей, які мають приймати члени цих інститутів [69, 17-18].

Загальною характеристикою, що об'єднує усі існуючі різновиди неоінституціоналізму у певну цілісність, є те, що вони вважають інститути центральним компонентом політичного життя. Відповідно аналіз політичного простору варто починати з інститутів, а не громадян, соціальних груп. Новий інституціоналізм наголошує на вирішальній ролі інститутів щодо детермінування поведінки індивідів і саме інститути зумовлюють регулярність політичної поведінки акторів. Подібного рівня регулярності не могло б бути за умови відсутності політичних інститутів.

Новий інституціоналізм поєднує багатоманітність відмінних підходів. На думку Г.Петерса, можна виділити шість основних напрямів сучасного неоінституціоналізму [70, 19-20]. По-перше, нормативний інституціоналізм. Його засновники Дж. Марч і Й.Олсен значну увагу приділяли вивченню ролі

норм у формуванні та функціонуванні інститутів та у визначенні індивідуальної поведінки. По-друге, інституціоналізм раціонального вибору, де наголошується, що поведінка є функцією правил і стимулів більше, ніж норм і цінностей. Інститути для цих груп є системою правил і стимулів, дотримуючись яких особи намагаються максимізувати власну корисність. По-третє, історичний інституціоналізм, в якому стверджується, що для розуміння логіки розвитку політики треба визначити початкові рішення, які визначають наступний політичний курс. По-четверте, емпіричний інституціоналізм, який найбільшою мірою є спадкоємцем “старого” інституціоналізму і наголошує, що структура/система управління/влади детермінує відмінності в способі реалізації політики та виборі, який проводить влада. По-п’яте, інтернаціональний інституціоналізм, який стосується інститутів що функціонують поза національними державними інститутами. По-шосте, соціальний інституціоналізм, що охоплює систему взаємовідносин між державою та суспільством, зокрема інститути неокорпоративізму. Безумовно, жодна з зазначених версій нового інституціоналізму не забезпечує повного і вичерпного розуміння інституційної поведінки, але кожна з них відкриває свій, особливий ракурс такого широкомасштабного явища як неоінституціоналізм. Усі разом сприяють його кращому розумінню.

Найбільш досліджуваний феномен у політичній науці – політичний інститут. Незважаючи на відмінності у концептуальному розумінні самої категорії інститут, більшість громадян усвідомлює, що політичні інститути постійно присутні на політичній авансцені кожної країни і щодня різними способами впливають на політичне життя суспільства та окремих громадян, стаючи об’єктом різноманітних за силою, формою та носіями впливів. Серед сукупності інститутів натрапляємо на відомі – держава, політичні партії, бюрократія та маловідомі для широкого загалу – імпічмент, когабітація тощо. Значення політичних інститутів суттєво зростає, коли ми маємо справу зі стабільними демократичними суспільствами, де політичний процес

характеризується регулярністю та повторюваністю, внаслідок чого самі інститути набувають значного розвитку.

Політичні інститути є різновидом соціальних інститутів. Тому звернемося до визначення поняття “соціальний інститут”. Р.Уолліс в Енциклопедії соціальних наук зазначив, що найпоширенішим трактуванням поняття “інститут” у соціології є сприйняття його як: “...звернення до поширених і великомасштабних об’єктів, які є пов’язані з головними інтересами та проблемами соціального змісту: родина, закон, держава, церква” [71, 400]. На думку Р.Уолліса, соціальні інститути є структурними компонентами суспільства, з допомогою яких соціальні дії та соціальні потреби “зустрічаються” та узгоджуються. На його думку, соціальні інститути можуть приймати форму організацій або сталих практик, дій, у яких буде виявлятися високий рівень соціального залучення громадян. Це дає змогу інститутам інтегрувати, впорядковувати та стабілізувати головні сфери соціального життя, формуючи сприйнятливі процедури і форми артикуляції відносин та інтересів. Тобто, в цьому контексті інститути розглядають як певні зразки поведінки, які напрацьовують протягом певного часу, відповідно соціальна діяльність і прийняті зразки поведінки будуть чинником інституалізації. Ю.Чернецький дає таке визначення інституту у контексті соціологічної теорії : “інститути ...визначаються як мережі взаємопов’язаних правил і норм, які керують соціальними відносинами, містять формальні та неформальні соціальні обмеження, що формують систему варіантів вибору для акторів” [72, 41].

Як ми вже зазначали, початок формуванню нового інституціоналізму в політичній науці заклали Дж. Марч та Й.Олсен. Вони під інститутом розуміють сукупність норм, правил і шаблонів поведінки, які визначають відповідні дії у межах відносин між ролями та ситуаціями, володіють певним репертуаром процедур [73, 21-22]. У цьому випадку цінності та правила, на наш погляд, треба розглядати як різновид норм, що регламентують позицію інституту в системі політичного поля та поведінку індивідів у межах

конкретного інституту. Поняття “шаблон” у контексті цих авторів означає стійкі зразки поведінки, що дає змогу зробити поведінку інституту передбачуваною.

В українській політичній науці політичний інститут трактує Б.Кухта як “...специфічна форма організації владної діяльності та сталий засіб впорядкованості політичних відносин, що забезпечують стабільне, тривале функціонування політичної організації суспільства як важливішого структурного елементу політичної системи. Політичний інститут за допомогою різних правил, принципів і санкцій покликаний регулювати сфери життєдіяльності” [74, 172]. Російський політолог В.Гельман на підставі визначення Д.Норта під інститутами розуміє створені людиною обмежувальні рамки, які організують відносини між людьми. Іншими словами, інститути є своєрідними “правилами гри”, які передбачають універсальні (формальні) та/або партикулярні (неформальні) норми та санкції і тим самим задають стимули до певної поведінки [75, 6].

Отже, загальним у зазначених визначеннях політичного інституту є те, що вони (інститути – А.Р.) виступають певним структурним утворенням, яке задає параметри для взаємовідносин у суспільстві, регламентуючи політичну діяльність. Як своєрідний механізм впорядкування та управління політичними процесами політичні інститути охоплюють структуру/організацію; систему прийнятих в інституті норм, цінностей, або таких, які визнає цей інститут (це може бути також нехтування існуючими правовими нормами у країні); зразки поведінки/взаємовідносин, відповідно функції, які виконує цей інститут у суспільстві; засоби та механізми з допомогою яких інститут функціонує. Саме політичні інститути забезпечують стабільність політичної системи і можна розглядати їх як елементи цілої системи. К.Стром визначив систему як “...сукупність інститутів (парламенти, бюрократія та суди), які формулюють та реалізують в життя колективні цілі суспільства або існуючих в ньому груп” [76, 37-38]. Він політичну систему

розглядає як набір пов'язаних між собою та взаємодіючих інститутів та органів [77, 39].

Політичні інститути – це досить довготривалі та нормативні зразки зв'язків і взаємовідносин, через які відбувається політичне життя. Політичні інститути можуть бути одночасно формальними та неформальними. У першому випадку інститути створюють відповідно до діючих норм конституції, законів на підставі політичних, адміністративних або судових рішень. Одночасно інститути можуть виникати еволюційно, або *ad hoc* на підставі взаємодії між індивідуальними або колективними акторами у процесі політичного життя. Внутрішні щодо політичного процесу певної країни, або зовнішні політичні та інші виклики будуть зумовлювати формування системи дій, взаємовідносин щодо яких не завжди будуть існувати загальноприйняті нормативні регулятори, в окремих випадках вони будуть утворюватись всупереч існуючим нормам. Ці системи дій/взаємовідносин здатні набувати стійкого характеру, перетворюючись у політичний інститут, але неформальний. Із наступним нормативним врегулюванням ці інститути здатні перетворюватися у формальні, або відхилятися. До неформальних інститутів належить – клановість, непотизм, адміністративний ресурс тощо. Формальні та неформальні інститути взаємодіють у політичному житті конкретної країни і ця взаємодія характеризується широким спектром форм, зумовлюючи стабілізацію або дестабілізацію політичного життя. За умов формалізації неформальні інститути будуть перетворюватись у формальні.

Коли говоримо про конкретні політичні інститути, то повинні враховувати, що вони поєднують принаймні три площини. Перша – загально-методологічна – передбачає ті спільні характеристики, які властиві цьому інституту незалежно від дії різних чинників. Наприклад, інститут президента передбачає спільні характеристики цього інституту, які не залежать від форм правління, форм територіального устрою та характеристик конкретної держави. Друга площина передбачатиме спільні характеристики цього

інституту, які властиві групам країн із певними спільними характеристиками, наприклад, у випадку інституту президента – формою правління – президентською, змішаною (напівпрезидентською) та парламентською. Третя площина відобразатиме національні особливості цього інституту.

Оскільки політичне життя надзвичайно динамічне і в ньому відчуваємо дію багатьох чинників, то це накладає відбиток і на самі інститути. Вони також перебувають у постійному стані змін – нові люди, новий характер відносин між людьми, нові проблеми тощо. На нашу думку, особливістю політичних інститутів є те, що право закріплює межі, коридор, який визначає головні вимоги та можливості кожного політичного інституту. Ці межі передбачають певний простір трансформацій, що і відбувається в політичному житті. Отже, інститути мають певний рівень постійності, тобто досить широкі межі, в яких відбуваються інституційні зміни: плановані і несподівані, які наперед не передбачені. На інститути впливають і зовнішні щодо них події/виклики. Зміни/події в оточенні щодо інституту визначають для нього набір можливостей і загроз. Відповіді на ці виклики передбачають внутрішньоінституційні зміни, сам розвиток або занепад інституту.

Інститути є продуктом людської організації та структурою правил і стимулів, які покликані формувати поведінку учасників. Нормативний інституціоналізм наголошує на регулятивній функції інститутів. Справді, система інституційних норм, цінностей, зразків взаємодії та стимулів обмежує індивідів, впорядковує їхню діяльність, оскільки щодо індивідів вони є такими, що вже існують. Водночас індивіди, з яких/з дій яких складається інститут, здатні змінювати існуючу в інституті систему прийнятих правил: внутрішньоінституційних і загальнодержавних. Ще більшою мірою це стосується зразків взаємодії та стимулів. Прикладом цього може бути інститут президента. Кожен новий носій посади глави держави, зайнявши “крісло”, опиняється у заданій системі інституційних рамок, яка зумовлює його поведінку, створюючи певні межі простору для індивідуалізованої діяльності, чітко окреслюючи межі, за які президент не

може вийти. Система взаємовідносин всередині інституту президента та між цим інститутом і іншими інститутами – парламентом, за умов змішаної форми правління – прем'єр-міністром, визначається не лише існуючими нормами, а й партійною приналежністю та персональними характеристиками представників зазначених інститутів. Феномен когабітації–співіснування президента та прем'єр-міністра, які належать до різних/протилежних політичних сил, але загалом повинні представляти систему виконавчої влади, сформувався на практиці Франції у 1986 р., був спеціально опрацьований, що виявилось у відповідних нормах і цінностях [78, 301]. Внаслідок цього когабітація набула форми самостійного інституту, ставши однією з характеристик змішаної форми правління.

Отже, новий інституціоналізм, як теоретико-методологічний напрям у політичній науці, оформився на початку 80-их років і перетворився сьогодні у домінуючий напрямок. Головною ознакою неоінституціоналізму є те, що політичний інститут вважається центральним компонентом політичного життя. Відповідно аналіз політичного простору необхідно починати з інститутів, а не громадян, суспільних груп. Політичні інститути – це досить довготривалі та нормативні зразки зв'язків і взаємовідносин, через які відбувається політичне життя. Новий інституціоналізм наголошує на вирішальній ролі інститутів щодо детермінування поведінки індивідів, саме інститути зумовлюють регулярність політичної поведінки акторів. Подібного рівня регулярності не могло б бути за умови відсутності політичних інститутів. Неоінституціоналізм поставив на порядок денний питання про необхідність вивчення всієї багатоманітності формальних і неформальних інституційних форм політичного життя, що дало змогу суттєво розширити параметри не лише політичних систем, а й політичного знання.

1.4 Інституційний компонент аналізу політичних систем держав Західної Європи

Під поняттям “система” розуміємо взаємопов’язану внутрішньо сукупність елементів, які становлять цілісність, що відрізняється від оточення, яка виконує певні функції, активно взаємодіючи з оточенням. Наявність структурних елементів, які взаємопов’язані між собою і є сталими, створює головну відмінність системи від випадкової сукупності елементів, які не в стані створити якісну цілісність, відповідно і систему. Поняття політичної системи стосується цілого суспільства, поєднуючи державні та не державні компоненти, тому воно найбільш повно охоплює політичне життя у всіх його виявах у межах кордонів конкретної країни. Політична система охоплює здебільшого широкий спектр складових, серед яких особливу роль відіграють – норми, інститути, цінності та поведінкова складова (біхевіоральна). Поведінкова складова передбачає не лише дії інститутів згідно з формальними та неформальними нормами, але й всі взаємовідносини, які виникають між акторами всередині системи та між системою і оточенням.

Сьогодні головними підходами щодо концептуального трактування поняття політична система є: структурно-функціональний, кібернетичний та інституційний.

Структурно-функціональний підхід представлений працями Т.Парсонса, Д.Аптера, Г.Алмонда, Р.Даля та ін. Методологічною підставою розвитку цього напрямку був соціальний функціоналізм. Наголос зроблено на аналізі функцій, які виконують у суспільстві структурні компоненти політичної системи та сама система як цілісність.

Кібернетичний підхід найбільший розвиток отримав у працях Д.Істона, К.Дойча та М.Каплана. Його становленню та розвитку значною мірою сприяла запропонована Д.Істоном концепція політичної системи як відкритої системи та матриці активної поведінки політичної системи, яка за своїми

основними параметрами нагадувала комп'ютер, який повинен опрацьовувати вимоги та підтримки на “вході” та видавати результати (продукцію – Д.Істон) внутрішньої конверсії на “виході” і з допомогою ”петлі зворотного зв’язку”, коли реакція на “вихід” є черговим своєрідним “входом”, забезпечувати саморегулювання системи [79, 29-33]. Такий підхід сприяв розвитку активних емпіричних досліджень політичних систем, зокрема, вивчення процесів: впливів, взаємодії, реакцій системи та оточення; станів політичної системи – рівноваги, стабільності, зміни та феноменів : інформації і рішень.

Інституційний підхід у науковій літературі представляли такі дослідники: М.Дюверже, Дж.Блондел, М.Леві та ін. Цей підхід передбачає передусім аналіз політичних інститутів формальних і не формальних, з яких складається політична система в форматі, визначеному правовими нормами та традиціями, які регламентують їхнє місце в системі та вирішально впливають на весь спектр взаємовідносин. Особливість цього підходу можемо розглянути на прикладі підходу Дж.Блондела, який він виклав у розділі “Політичні системи та роль інститутів”. Він дав таке визначення : “політична система – це сукупність інститутів або груп, частина з яких скомпонована відповідно до конституції, водночас багато з них входять до структури не відповідно до конституції, всі вони разом формують систему, в межах якої приймаються рішення” [80, 22]. Особливістю цієї праці Дж.Блондела є те, що вона написана у форматі нового інституціоналізму, тому ми коротко розглянемо його бачення місця інститутів у політичній системі. Зокрема, він наголосив, що положення про те, що головними компонентами політичної системи є інститути, не суперечить іншому баченню, де політична система характеризується через свою активність, оскільки “...політична активність (діяльність – А.Р.) не може бути досягнута без інститутів” [81, 20]. Самі інститути він розглядає як сукупність/комплект відносин між індивідами, в межах якого вони мають зв’язки між собою, відповідно подібних зв’язків не було б, якби вони не належали до цієї сукупності/комплекту. Значення інститутів для політичної системи полягає в

таких площинах. По-перше, рішення, які приймають у межах інститутів, поширюються лише на тих, хто пов'язаний з цими інститутами, по-друге, рішення в межах інституту мають певні процедурні характеристики (демократичний або авторитарний спосіб прийняття – А.Р.). Згідно з Дж.Блонделом національні політичні системи повинні складатися зі значної кількості інститутів і груп, до яких належать індивіди. Відповідно ці інститути та групи пов'язані між собою різним способом у межах національної політичної системи. Підставою віднесення інституту або групи до політичної системи є індикатор – участь цього інституту або групи в процесі розподілу цінностей, оскільки це є дефініцією поняття політична система (Дж.Блондел дотримується визначення політичної системи, яку запропонував Д.Істон – А.Р.) [82, 21]. Отже, фактично інститути та групи структурують політичну систему суспільства. Відповідно кожна національна політична система буде характеризуватися присутністю конкретних інститутів та своєю системою взаємозв'язків між ними, відмінні політичні системи будуть характеризуватися відмінностями в інститутах, з яких вони складаються та в особливостях взаємозв'язків.

Практично всі виділені підходи взаємодоповнюючі, оскільки кожен з них робить наголос на певних характеристиках політичних систем, підходить до аналізу політичної системи зі свого погляду. Тому їх не можна розглядати у форматі “або – або”, а саме як взаємодоповнюючі, разом вони дають змогу побачити/зрозуміти такий феномен комплексно.

Політична система у функціональному аспекті охоплює діяльність первинних суб'єктів – особу та різноманітні варіанти асоціативних первинних груп і вторинних суб'єктів – інститути політичні у формі: політичних партій, профспілок, державних установ, громадських організацій тощо. Важливим складовим елементом у конструкції політичної системи є сама система, тому що вона передбачає взаємозалежність складових елементів, внаслідок чого зміна в одній із частинок призводить до відповідних змін в інших. Згідно з дослідженнями Д.Е.Аптера політичні

системи: “...несуть основну відповідальність за дотримання порядку через встановлене законодавство, на яке вони мають монополію примусової сили” [83, 82].

Дати визначення політичної системи, зрозуміти її сутність неможливо без категорії оточення (одне з поширених визначень ґрунтується на понятті оточення: політична система це цілісність, яка відрізняється від оточення – А.Р.). Оточення має в теорії політичних систем різні форми вияву, переважно виділяють внутрішнє оточення, яке вміщено в межах кордонів конкретної країни та міжнародне, глобальне тощо. Під оточенням ми розуміємо власне внутрішнє оточення, яке складається з таких систем – економічної, культурної, соціальної, біологічної, фізичної та особистісної (особистісна охоплює індивідів). Функціонування політичної системи відбувається шляхом постійного введення, привнесення в систему зсередини неї самої і з оточення інформації, викликів, які опрацьовують шляхом внутрішньої конверсії і на виході з системи ми отримуємо рішення та дії, які спрямовані всередину системи та на оточення. Згідно з Г.Алмондом “вихід” дає підставу оцінити роботу цілої системи, оскільки саме “вихід” виявляє функції, які виконує політична система – адаптації, інтеграції, регуляції та інновації. Конструкція політичної системи у форматі: вхід, конверсія, вихід, зворотня реакція тощо творить своєрідну модель, яка працює на засаді саморегуляції, коли єдиною константою є постійна зміна стану структурних елементів, враховуючи появу нових елементів (утворення нових партій міжпартійних об’єднань, зникнення раніше існуючих партій, організацій, тощо – А.Р.). Ці зміни мають різні параметри від непомітних до відчутних, що провокують наступні якісні зміни всіх структурних елементів політичної системи. Цей стан рухомої рівноваги органічно зумовлює необхідність систематичного вивчення стану політичної системи кожної конкретної країни та сукупності країн відповідно до плину часу.

Системний метод здебільшого застосовують під час аналізу на рівні країни і головними його характеристиками є намагання розглядати об’єкт

аналізу як цілісну структуру з іманентним внутрішнім поділом на частини, а також дослідження динамізму цього об'єкта на рівні внутрішньосистемного та у взаємовідносинах із оточенням. Згідно з М.Крозером та У.Фріедбергом системний підхід передбачає “використання конструкції системної причинності, яка на відміну від лінійної причинності (простої), коли наслідки обумовлюються дією однієї причини або сукупності причин між собою незалежних, передбачає (системна причинність – А.Р.) взаємозалежність наслідків і причин, властивості яких дають змогу з'ясувати та передбачати результати їх дії” [84, 213].

Проведений аналіз дозволяє нам розглядати політичну систему в форматі неоінституціоналізму як цілісність, яка складається з формальних і неформальних інститутів та груп, відрізняється від оточення і постійно з ним взаємодіє.

Конкретні типи політичних систем навіть у цивілізаційно та культурно однорідній Західній Європі охоплюють широке розмаїття альтернатив: унітарні та федеративні держави, парламентські та напівпрезидентські республіки, двопартійні та багатопартійні партійні системи тощо. В межах кожної групи також існує значна кількість варіантів, які виявляються у тому як формуються та змінюються виборчі блоки, коаліції, уряди тощо. За своїми характеристиками політична система надзвичайно складне утворення, тому ми свідомо виділили її інституційний аспект. Це зумовлено тим, що процес транзиту суспільства від однієї конструкції до іншої імпліцитно передбачає формування системи політичних інститутів, які повинні виконувати відповідні функції. Р.Даль у своїй праці “Демократія та її критики” зазначив, що головним напрямом аналізу поліархії є розуміння її, як “...набору політичних інститутів, потрібних для багатомасштабної демократії” [85, 337].

Еволюція політичних систем держав Західної Європи має довгу історію. В її межах особливу роль відіграв період після Другої світової війни. Фактично кінець світової війни (1945) можемо розглядати як “нульову” позначку, оскільки до і під час війни континент був поділений на декілька

антагоністичних таборів, які перебували у стані жорстокого протистояння, результатом якого стали численні людські жертви, знищення; багато держав було окуповано іноземними військами; після закінчення Другої світової війни у багатьох країнах відбулась зміна не лише устрою, а й політичного режиму; війна призвела до радикальної зміни структури основних політичних сил, їхньої вагомості та ролі у національному політичному процесі. Після війни у більшості держав сформувалися сучасні моделі політичного устрою. Тому відправною датою нашого дослідження став 1945 р. Сьогоднішній стан розвитку політичних систем країн Західної Європи характеризується активними інтеграційними процесами на загальноєвропейському, тобто понаднаціональному рівні. Результатом інтеграції стало формування загальноєвропейських, понаднаціональних інститутів, які поступово перебирають на себе частину національного суверенітету. Інтенсивність інтеграції європейських держав призвела до появи тверджень про “кінець” національних держав [86, 161-179]. Ми вважаємо, що сьогодні національні держави залишаються реальними суб'єктами, національні території чітко окреслені, незважаючи на те, що в межах Європейської спільноти традиційні кордони зі шлагбаумами та маркувальними стовпами щезли. Як зазначив В.Воллес, населення Західної Європи діє у своєму повсякденному житті як громадяни окремих держав, хоча певною мірою вони можуть бути зараз трактовані як “європейські громадяни” [87, 505]. Визначення сучасного стану розвитку політичних систем національних держав європейських країн потребує усвідомлення для того, щоб позиціонувати існуючий стан і процеси в політичному розвитку України.

Отже, ми розглядаємо політичну систему в форматі неоінституціоналізму як цілісність, яка складається з формальних і неформальних інститутів та груп, відрізняється від оточення і постійно з ним взаємодіє. Політичні системи країн Західної Європи характеризуються значною різноманітністю, яка зумовлена відмінностями у формах правління, територіального устрою, історичних особливостях еволюції тощо. Відповідно, процес розвитку

суспільства імманентно передбачає кількісні та якісні зміни в системі політичних інститутів які на певному етапі здатні призводити до якісних змін в національній політичній системі. Внаслідок цього політичні інститути можемо розглядати в форматі індикаторів політичних змін національних політичних систем.

1.5 Ступінь вивчення проблеми “Порівняльний аналіз політичних систем держав Західної Європи”

Незважаючи на те, що порівняльну політологію сьогодні викладають у багатьох українських університетах (на факультетах/відділеннях політології та міжнародних відносин), ця дисципліна не має ще достатньої власної науково-методичної інфраструктури. Як справедливо зазначають автори колективної праці “Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира”: “...компаративні дослідження політики в Україні перебувають поки що, за своєю суттю, в зародковому стані” [88, 7].

Перші дослідження у цій галузі належать В.Шаповалу [89, 90, 91]. У контексті системи конституційного права та державного управління написано працю французького дослідника Ж.Зіллера, яку переклали українською мовою. Фактично, це була перша україномовна публікація у цій галузі, що охоплювала широкий спектр конституційних питань функціонування сучасних європейських держав [92].

Політико-правові системи світу та України розглянуто у двох виданнях навчального посібника першого голови Асоціації молодих українських політологів і політиків А.Білоуса [93, 94]. Ці публікації мали постановчий характер, тому що охоплювали незначну кількість питань і одночасно характеризували відповідні проблеми в Україні та різних країнах світу. Вони сприяли розширенню уяви про порівняльну політологію. Подібне значення мала праця авторського колективу: Давимука С., Колодій А., Кужелюк Ю.,

Харченко В., присвячена політичним режимам сучасності в умовах переходу до демократії [95].

Успішним виявилось видання підготоване на основі доповідей і рефератів двостороннього політологічного симпозіуму у приміщенні Австрійського Посольства в Києві 16-18 листопада 1995 р. [96], де розглянуто основні, принципові теми, а також зроблено ґрунтовне зіставлення політичних структур Австрії та України.

Після виходу у світ у 2004 році праці автора “Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір” [97], наступним вагомим внеском стала фундаментальна монографія колективу харківських та київських авторів під редакцією В.С.Бакірова та М.І.Сазонова “Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира” [98]. У ній ґрунтовно аналізуються політичні системи західних демократій – США, Сполученого Королівства, Франції, Німеччини, Канади, а також політичні системи тоталітарних суспільств, перехідних країн, України та Азії і Близького Сходу. В процесі аналізу суттєва увага приділяється головним політичним інститутам а також історико-політичним процесам формування актуальних політичних систем. Близький формат композиції основного матеріалу має навчальний посібник С.Гелея та С.Рутара [99].

Переклад праці Дж.Сарторі – це перша монографія світового рівня, що охоплює окремі аспекти аналізу політичних і виборчих систем українською мовою [100]. У ній на концептуальному рівні проаналізовано значний емпіричний матеріал, що дало авторові змогу виробити прогностичні оцінки та рекомендації. До праць з порівняльного аналізу ми вважаємо треба зарахувати і перекладну роботу професора міжнародних справ, директора Центру досліджень міжнародних справ у Гарвардському університеті Р.Патнама. Хоча у ній досліджено сучасну Італію, проте якість дослідження та отриманих висновків має методологічне значення для багатьох країн; у дослідженні автор також використав приклади з інших держав [101].

Питання методології порівняльних досліджень і особливості порівняльного методу розглядає М.Кармазіна та О. Могилевець [102]. В інших працях М.Кармазіної вивчаються проблеми політичних інститутів та інституціоналізму, що розширює методологічну базу порівняльних досліджень [103, 104] та питання інституту президентства [105].

Політичні та правові аспекти сутності та розвитку національних держав в умовах глобалізації досліджує І.В.Алексієнко [106]. Питанням глобалізації, їх впливу на національні держави світу присвячена і стаття С.Наумкіної [107]. Формат порівняльного аналізу рельєфно окреслений у спільній праці М.Мальського та М.Мацяха [108], присвяченій теорії міжнародних відносин. В якості самостійної групи слід розглядати праці в яких застосовується порівняльний метод щодо аналізу політичних проблем України та інших держав. Перш за все слід виділити працю О.О.Долженкова у якій проаналізовано специфіку та здобутки порівняльно-політологічного методу, особливості бінарного порівняльного аналізу та застосовано порівняльний підхід щодо трансформаційних процесів в Україні та Білорусі [109]. В межах окресленої групи можемо розглядати праці В.П.Горбатенко присвячені широкому спектру питань модернізації українського суспільства в контексті засвоєння світового досвіду [110, 111] та працю О.О.Чемшита [112].

Окремі проблеми порівняльного аналізу останнім часом активно почали підніматися у кандидатських роботах. В якості самостійної групи можна виділити дослідження регіональних проблем у країнах Західної Європи: Берези А.В., Калитчака Р.Г., Поліщука К.В. та Теленко О.М. [113, 114, 115, 116]; політичних інститутів: Батракова І.В. [117], Вредій О.С. [118], Ділковської І.О. [119]; окремих аспектів парламентської діяльності – Голишева В.М. [120]; взаємовідносинам парламенту та уряду – Павленко Р.М. [121]; взаємозв'язку виборчої та партійної системи – Малкіної Г.М. [122].

Відчутно зростає у новому столітті кількість наукових статей, присвячених вивченню/аналізу політичних проблем в системі координат порівняльної політології. Серед них переважають публікації присвячені

широкому спектру проблем формування уряду, в яких аналізується світовий, в тому числі європейський досвід: Нижник Н.Р. [123], Серьогіна С.Г. [124], Стешенко Т.В. [125]. Проблеми функціонування опозиції на методологічному рівні та в контексті досвіду конкретних країн досліджено в публікаціях Вінничука Н. [126] та Павленко І. [127]. В.Малярчук аналізує зміни, які відбулися в основних партійних ідеологіях від кінця Другої світової війни і до сьогодення [128]. Окремо питання соціал-демократії в країнах Європи розглянуті у статті Рябіки В. [129].

В Україні вийшло в світ багато перекладних праць, які присвячені окремим аспектам діяльності політичних партій [130, 131]. Застосовуючи порівняльний метод, проаналізовано політичні партії різних держав світу у праці Ю.Шведи [132].

Зазначимо також видання присвячене розвитку регіональної політики у державах Європи. Його особливість – спрямованість на Україну [133].

Варто виділити видання інформативного характеру - “Абетку української політики” Інституту політики, яка виходить щорічно (починаючи з 1998 р., охоплює матеріали що стосуються європейських країн) [134]. Подібне значення мали видання Центру політичних досліджень при філософському факультеті Львівського національного університету [135, 136].

Цікавими були перші навчальні посібники, які можна віднести до проблематики порівняльного аналізу політичних систем країн Західної Європи [137]. На жаль, у них розглянуто лише вузькі проблеми і започаткована ними серія не отримала продовження. Про те, що в українській науковій літературі недостатньо досліджено проблеми порівняльного політичного аналізу, наголошують О.В.Кресіна та І.О.Кресіна у систематичному бібліографічному покажчику “Порівняльне правознавство. Порівняльна політологія” [138].

Як науково-навчальна дисципліна порівняльна політологія значно розвинутіша в Росії, де у 1997 р. в системі Російської академії наук було створено Інститут порівняльної політології. Цьому сприяла наявність

потужних академічних наукових установ ще з радянських часів, які спеціалізувалися на аналізі політичних процесів у визначальних країнах світу.

Протягом короткого періоду у Російській федерації було підготовано багато ґрунтовних навчальних посібників [139, 140, 141]. Свідомий курс на пріоритетний розвиток порівняльної політології виявляється в активному перекладі та публікуванні найкращих праць з цієї проблематики спеціалістів з різних країн світу Р.Даля, М.Догана і Д.Пелассі, А.Лейпхарта, Р.Чілкота, Г.Алмонда, Дж.Пауєлла, К.Строма, Р.Далтона [142, 143, 144, 145, 146, 147]. В один ряд з цими працями треба поставити хрестоматію “Сучасна порівняльна політологія” [148], де вміщено багато принципових за концептуальним змістом статей провідних компаративістів світу, а також переклади Дж.Куоклі, С.Ларсена, А.Лейпхарта в академічних журналах [149, 150, 151]. Протягом існування самостійної російської держави вийшло в світ багато монографій, де опрацьовано методологічні питання порівняльного аналізу та конкретні питання розвитку політичних систем європейських країн [152, 153, 154, 155].

Активно розвивається порівняльний аналіз політичних систем європейських країн у Республіці Польща. Цьому сприяли, на наш погляд, декілька чинників. По-перше, у Польщі, ще за часів її належності до “соціалістичного табору”, поряд із колишньою Югославією, досить вільно розвивалась політична наука як самостійний напрям суспільствознавства. Це дало змогу сформувати кадри, опанувати методики досліджень і напрацювати інформаційну базу, враховуючи видання багатьох класичних праць з порівняльного аналізу. Результатом цього були власні дослідження зазначеного напрямку. Серед них слід виділити працю М.Соболевського присвячену порівняльному аналізу політичних партій [156]. Після припинення “соціалістичного шляху” порівняльна політологія отримала кращі можливості для розвитку. По-друге, курс влади і суспільства на інтеграцію в структуру оборонної системи НАТО та Європейського Союзу поставили перед вченими завдання не лише довести до суспільства інформацію про

інститути та механізми, які визначають демократичний розвиток країн Європи, а й уважно, критично засвоїти позитивні і негативні сторони діяльності цих інститутів та механізмів, проектуючи на власний розвиток. Внаслідок цього компаративісти отримали практичне замовлення на свої дослідження. На розвиток порівняльних досліджень впливали, безумовно, й інші чинники.

Серед сучасних публікацій передусім треба виділити доробок двох авторів А.Антошевського та Р.Хербута з Вроцлавського університету. Їхня спільна праця “Західноєвропейські демократії” – насправді універсальне дослідження політичних систем країн Західної Європи [157]. Успіх цієї праці значною мірою визначився попередніми дослідженнями обох авторів [158, 159, 160], а також стимулював їх до наступних досліджень [161, 162, 163]. З’являються праці, де проаналізовано політичні системи невеликої кількості країн за наперед визначеними параметрами [164], що дає змогу значно глибше аналізувати сутнісні особливості кожної окремої країни. Серед тематичних блоків порівняльних досліджень беззаперечно домінують публікації присвячені вивченню партій і партійних систем країн Європи та світу [165, 166, 167]. У порівняльних дослідженнях значну увагу приділяють питанням парламентарної опозиції, безпосередньої демократії, виборчим системам тощо [168, 169, 170].

Оскільки компаративістика як самостійна галузь політичних наук сформувалась і розвинулась у Північній Америці та Західній Європі, то вчені цих регіонів мають найбільший науковий доробок з визначених проблем. Проблематика соціополітичних поділів найбільш детально розкрита у працях: А.Лейпхарта, С.Бартоліні, П.Майера, Ж.-Е.Лейна, С.Ерссона, О. Кнутсена, Д.Рея та М.Тейлора, М.Франкліна, Р.Інглехарта та ін. [171, 172, 173, 174, 175, 176].

Діяльність інститутів влади європейських країн досліджувало багато науковців; найвагомішими вважають праці: Д.Блондела, М.Лейвера,

К.Строма, Г.Люберта, Н.Шофільда, Дж.Лінца, С.Фінера [177, 178, 179, 180, 181, 182].

Проблеми виборів і впливу на політичну систему європейських країн ґрунтовно проаналізовано у працях Г.Коха, А.Лейпхарта, Г.Сарторі [183, 184, 185]. Крім того, значний резонанс мали колективні праці присвячені електоральним змінам у країнах західної демократії [186, 187].

Проблеми політичних партій протягом останньої половини ХХ ст. були, мабуть, однією з найбільш досліджуваних тем. Серед праць, які мали принциповий концептуальний вплив на вивчення місця, ролі та суспільного значення політичних партій треба виділити: М.Дюверже, І.Баджа, Д.Робертсона, Д.Хеарлі, М.Лааксо і Р.Таагепери, М.Лейвера, А.Лейпхарта, Дж.Сарторі [188, 189, 190, 191, 192, 193].

Проведений нами аналіз публікацій дозволяє зробити наступні висновки:

- Порівняльна політологія, як самостійна галузь політичних наук, почала формуватись в Україні. На даний час домінують наукові розробки у вигляді статей та кандидатських дисертаційних досліджень. Серед питань, яким найбільше приділяється увага – інститут президента, формування та функціонування урядів, політичні партії, регіоналізм тощо. Домінуючим напрямом порівняльних досліджень є співставлення політичних явищ і процесів в Україні із досвідом/станом справ в розвинених демократичних країнах світу.
- На значно вищому рівні (концептуально та за кількістю проведених порівняльних досліджень) знаходиться розвиток компаративістики в Республіці Польща та Російській Федерації.
- Найбільший розвиток порівняльне вивчення політичних систем європейських країн отримало серед науковців Європи та США. Власне у їхніх працях знаходимо комплексний аналіз емпіричних матеріалів, застосування новітніх методик аналізу та напрацювання

оригінальних теоретичних концепцій. Це в значній мірі зумовлює вестернізований характер порівняльних досліджень широкого спектру політичних явищ та процесів в світі.

Отже, сьогодні порівняльні дослідження політичних систем стали провідним напрямом політичної науки в розвинених демократичних країнах, Польщі та Росії. В Україні порівняльна політологія знаходиться на етапі свого становлення. Результати та методики порівняльних досліджень широко використовують усі без винятку галузі політичних наук. У будь-якій країні політична наука не може розвиватись, не опанувавши напрацювання з сучасної компаративістики. Не менш важливою є потреба політичної практики у володінні інформацією про існуючий світовий досвід розвитку політичних систем, основні тенденції, які їм властиві. Практичне значення володіння цією проблематикою суттєво зростає внаслідок активного розвитку інтеграційних процесів серед держав Західної Європи, входження безпосередніх сусідів України до Європейського Союзу.

Порівняльна політологія почала розвиватися одночасно зі становленням політичної науки. В своєму розвитку вона пройшла три етапи. Перетворення порівняльної політології в самостійну галузь політичної науки відбулося в межах другого етапу в 50-их роках ХХ століття. Третій етап бере початок з середини 70-их років і характеризується плюралізмом методологічних підходів, теорій та концепцій, які використовують для проведення порівняльних досліджень. Його особливістю є широке застосування теорії раціонального вибору та проведення прикладних досліджень.

Порівняльний метод виступає головною системоутворюючою порівняльної політології. Він розвивається/трансформується одночасно із розвитком порівняльної політології. Процес ускладнення об'єктів дослідження зумовив перехід від конструкцій лінійного зв'язку/детермінації до плюралізації методик та підходів в порівняльному методі. Застосування

порівняльного методу передбачає отримання відповіді на такі запитання : що, коли і як порівнювати? з якою метою? Важливою складовою застосування порівняльного методу є досягнення концептуальної правдивості, яка полягає у тому, що будь-які теорії, або теоретичні конструкції дещо обмежені, тобто вони здебільшого мають валідність лише щодо певної кількості випадків і, в жодному разі, не щодо всіх без винятку прикладів політичного життя. Порівняльне дослідження стосується трьох груп емпіричних явищ. Перша група – це явища, які безпосередньо вивчають і на підставі яких роблять узагальнення/висновки. Друга група – явища, які за своїми параметрами подібні з тими, які безпосередньо були предметом дослідження. Третя група – весь клас явищ, щодо яких існує принаймні певна подібність у характеристиках. Важливою особливістю сучасного порівняльного методу є його переважаючий вестернізований характер.

Політична система в форматі неоінституціоналізму розглядається як цілісність, яка складається з формальних і неформальних інститутів та груп, вона відрізняється від оточення і постійно з ним взаємодіє. Політичні системи країн Західної Європи характеризуються значною різноманітністю, яка зумовлена відмінностями у формах правління, територіального устрою, історичних особливостях еволюції тощо. Відповідно, процес розвитку суспільства імманентно передбачає кількісні та якісні зміни в системі політичних інститутів які на певному етапі здатні призводити до якісних змін в національній політичній системі. Внаслідок цього політичні інститути можемо розглядати в форматі індикаторів політичних змін національних політичних систем.

Розділ II

Основні соціополітичні поділи у державах Західної Європи

2.1 Сутність та основні підходи щодо визначення соціополітичних поділів

Кожне політичне суспільство, навіть за умов його зовнішньої гомогенності, насправді характеризується численними відмінностями, які виявляються у поділах цього суспільства на різні групи. Незважаючи на особливості кожної держави, простежується багато спільного у засадах, на підставі яких відбуваються поділи, та в їхніх різновидах. Підставами для поділів суспільств на групи переважно бувають такі відмінності: демографічні, гендерні, економічні, етнічні, ідеологічні, культурні, мовні, освітні, расові, релігійні, територіальні тощо. Вони зумовлюють існування відомих та нових, усталених та тимчасових, антагоністичних і неантагоністичних різновидів поділів суспільства на групи. Усвідомлення наявних групових відмінностей і ліній, за якими відбуваються суспільні поділи на групи, є важливим не лише у теоретичному, а й у практично-політичному плані. Цей висновок зумовлений тим, що кожен поділ, який сформувався з тих або інших причин у суспільстві, означає існування детермінованих ним принаймні двох суспільних груп, які будуть відрізнятися між собою та від загалу певними характеристиками, відповідно це може бути основою існування відмінних інтересів, які стимулюватимуть дії акторів, спрямовані на обстоювання цих інтересів.

Аналізуючи суспільні поділи, традиційно звертаються до соціології, яка системно вивчає у тім числі й соціально-групову структуру суспільства. Ключовою категорією соціальної структури суспільства є група, яку використовують для характеристики певної сукупності людей, як основного елемента соціальної структури суспільства та для визначення соціального становища. Фактично група є елементом, частиною щодо всього суспільства,

яку розглядають як цілісну систему, що відрізняється за певними критеріями/індикаторами від інших елементів суспільства-системи.

Політична сфера суспільства також не є цілим та однорідним утворенням, вона характеризується власними лініями поділів. Поділів у політичній сфері існує багато, вони виявляються у наявності широкого спектра інституційних акторів, які діють на різних рівнях, з різною функціональною навантаженістю. Серед багатьох існуючих політичних поділів найбільш універсальними є відмінності між політичними партіями, які акумулюють у собі поряд із ідеологічною складовою широкий спектр інших відмінностей.

Окреме виділення соціальної та політичної сфери має умовний характер і можливе лише на абстрактному рівні, оскільки у реальному житті вони тісно між собою пов'язані. Виявів цієї пов'язаності існує дуже багато, а одним із них є соціополітичний поділ.

С.Ліпсет і С.Роккан вперше висловили та обґрунтували ідею необхідності вивчення поділів (cleavage - англ.), як поєднання соціальних груп і партійних структур у єдиній соціополітичній конструкції, які оформились у країнах Західної Європи ще наприкінці XIX ст. [194, 1-67]. Підставою формування цих поділів були дві основні революції (суспільні розломи) – національна/народна та промислова/індустріальна, які зумовили утворення чотирьох базових конфліктів: центр–периферія, церква – суспільство, сільське господарство – промисловість, власники – працівники. Зазначені автори дослідили, що з незначними відмінностями партійна структура європейських країн у 60–ті роки відображала сформовану в 20–их роках структуру основних соціополітичних поділів. В основу формування цих поділів покладено запровадження “сучасного” загального виборчого права, що призвело до того, що основні соціальні групи індустріальних держав отримали партійне представництво своїх інтересів та цінностей. Вони дійшли висновку, що головна кількість політичних партій, які сформувалися наприкінці Першої світової війни, зуміли пережити Другу світову війну і

збереглися в 60–ті роки. Це дало їм підставу говорити про ефект “замороження” (стабільності – А.Р.) партійної системи розвинених країн, що в їхньому розумінні означало одночасно стабільність соціополітичних поділів, які вже існували в європейських країнах [195, 50-54]. Цей висновок мав характер гіпотези, теоретично обґрунтованої. Емпіричне підтвердження цього висновку зробив Р.Роуз та Д.Ервін, які проаналізували величезний масив даних щодо наявності зв’язку між соціальною структурою суспільства та вибором/підтримкою певної політичної партії, починаючи з 60 – их років для 17 країн та 76 політичних партій. Зазначені автори зробили висновок, що в 75% простежувався зв’язок між вибором політичної партії і одним з поділів, виділених С.Ліпсетом та С.Рокканом, що, на їхню думку, підтверджувало ідею про феномен “замороження” партійної структури [196, 12-20]. Р.Делтон, С.Фленеген, П.Бек були першими авторами, які дослідили дієвість конструкції соціополітичних поділів щодо розвинутих демократичних держав та одночасно виявили тенденцію до зміни підтримки політичних партій з боку існуючих соціальних груп. Вони вважали, що втрата ефекту “замороження” відбувалася завдяки позиції нових поколінь, які звертали увагу на “нові” інтереси та цінності. Зокрема, вони вважали, що постіндустріальна революція створювала нові основи для соціополітичних поділів. Відповідно, нові проблеми, цінності та зміна форматів конфліктів вели до перебудови електорату та варіативності у його підтримці політичних партій [197, 455-456].

Стан та еволюцію основних соціополітичних поділів для другої половини ХХ ст., їх “заморожений” характер на значному масиві конкретних матеріалів дослідили також С.Бартоліні та П.Майер. Згідно з цими авторами соціополітичний поділ є автономним феноменом, що поєднує соціальну та політичну структури, відповідно емпіричну, нормативну та організаційну складові [198, 214-216]. М.Франклін, Т.Маккі і Х.Валлен у своєму дослідженні 16 країн на емпіричному матеріалі 60-их, 70-их та 80-их років дослідили актуальність основних традиційних соціополітичних поділів. Вони

дійшли висновку, що значення поділів, запропонованих С.Ліпсетом та С.Рокканом, з часом зменшується і запропонували так звану теорію “розмерзання” партійних систем. Зокрема, вони виділили чотири групи європейських країн, які відрізнялися між собою за рівнем актуальності основних соціополітичних поділів [199, 386-395]. Головною причиною зменшення значення традиційних соціополітичних поділів, на їхню думку, була успішна діяльність спрямована на подолання традиційних ліній розколів, конфліктів. Це вони пов’язували з перевагами демократичної системи, яка створювала необхідні умови та канали для виявлення суперечливих суспільних інтересів [200, 422-424]. Також вони проаналізували нові актуальні соціополітичні поділи.

На зменшення значення традиційних соціально-групових утворень, заснованих на класових відмінностях і релігії, для голосувань і для політики наголошували О.Кнутсен та Е.Скарброугх. На їхню думку, на рубежі двох століть зростає актуальність ціннісних орієнтацій для індивідуального виборчого голосування, особливо у найбільш індустріально розвинених країнах [201, 519]. Вони говорять також про “збій” у безпосередній детермінованості соціальною структурою політики, одночасно зазначаючи, що соціополітичні поділи характеризуються “...значною гнучкістю та еластичністю” [202, 521]. О.Кнутсен у монографії “Соціальна структура та партійний вибір в Західній Європі” [203] зробив універсальний аналіз феномену соціополітичного поділу стосовно європейських країн. Він дослідив соціополітичні поділи на підставі релігійних, освітніх, гендерних відмінностей і відмінностей між містом та селом. Підставою для виділення таких поділів автор вважав сталі структурні зміни, які відбулися в європейських країнах. Одночасно автор використав гіпотезу С.Ліпсета та С.Роккана про “замороження” партійної системи європейських країн і дослідив стан традиційних поділів.

Х.П.Крейсі дослідив зменшення значення традиційних соціальних груп – робітничого класу та “старого” середнього класу, внаслідок швидкого

розвитку “нового” середнього класу, який ґрунтується на бурхливому розвитку сфери послуг [204, 168-169]. Досліджуючи політичні орієнтації “нового” середнього класу, автор зазначив також значимість релігійного, мовного та регіонального соціополітичного поділів [205, 176-177].

Ж.Е.Лейн та С.Ерссон розглянули конструкцію соціополітичних поділів як базову в політичному аналізі. На підставі аналізу емпіричних даних 18 країн вони дослідили латентні та маніфестні (відкриті – А.Р.) соціополітичні поділи засновані на релігійних, етнічних і класових відмінностях. Проаналізувавши матеріал, вони констатували, що “...соціальні відмінності та соціополітичні поділи мають визначальний вплив на політику, враховуючи політичну стабільність” [206, 73]. Автори наголосили на змінах у характеристиках соціополітичних поділів, які зумовлені часом і зазначили, що нові реалії здатні формувати нові лінії поділів.

Варто також звернути увагу на працю А.Морено присвячену соціополітичним поділам [207]. Він детально проаналізував як працює концепція соціополітичного поділу в нових соціально-економічних і політичних умовах на рубежі двох століть/тисячоліть у розвинутих демократичних країнах та “нових демократіях”. Зокрема зазначив, що партійна конкуренція відбувається в просторі, який характеризується багатовимірністю, коли формат конфлікту в одних випадках має більше значення, в інших – менше, тобто немає одного домінуючого. На його думку, головними спірними питаннями, які детермінують феномен соціополітичних поділів, є: постмодерні – фундаментальні проблеми; лівий – правий матеріалізм; прореформаторські – антиреформаторські проблеми; демократичні – антидемократичні проблеми; ліберальні – фундаменталістські та матеріальні – постматеріальні цінності [208, 21-22].

Ґрунтовний аналіз самого поняття соціополітичний поділ та еволюцію основних поділів стосовно європейських країн провели польські дослідники А.Антошевський та Р.Хербут. Якщо в першому комплексному дослідженні політичних систем європейських країн вони сконцентрували увагу на

чотирьох основних соціополітичних поділах: соціально-економічному (класовому), релігійному, культурно-етнічному та поділі центр–периферія [209, 39-64], то в наступній праці вони розглянули лише три соціополітичні поділи: соціоекономічний, релігійний та культурно-етнічний як актуальні для Європи на 2006 р., вважаючи, що поділ територіальний, центр-периферія втратив свою актуальність для європейських країн [210, 11-32].

Що ж таке соціополітичний поділ? Згідно з концепцією С.Ліпсета та С.Роккана поняття соціополітичний поділ охоплює дві основні складові – соціальні групи та політичні партії. На підставі цих двох частин М.Франклін, Т.Маккі і Х.Валлен визначили сутність соціополітичного поділу, який виявляє в широкому розумінні соціальні та економічні відмінності в суспільстві та політичні поділи, коли лояльність індивідів до своїх соціальних груп передбачає відповідний партійний вибір і політичну дію [211, 5]. Чіткіше такий підхід сформулював польський дослідник Р.Хербут: "...стабільний стан поляризації політичної спільноти, у межах якої певні суспільні групи надають підтримку конкретним політичним напрямам або політичним структурам, які є представниками цих напрямів, тоді як інші суспільні групи підтримують опозиційні напрями політики, або репрезентуючи їхні політичні партії"[212, 93].

О.Кнутсен та І.Скарброугх вважають, що такий феномен має три складові частини, які тісно між собою пов'язані: по-перше, мають існувати соціальні поділи, які засновуються на "об'єктивно" (виділено цитованими авторами) існуючих в суспільстві групах, тобто класові, релігійні, економічні, або культурні інтереси, або щось у цьому роді; по-друге, поділи передбачають існування систем цінностей, властивих членам груп, які об'єднуються між собою через орієнтацію на ці цінності; по-третє, має існувати інституційна складова у формі політичної партії, яка "...перетворює соціальні відмінності в поділи, надаючи послідовність та організоване політичне висловлення тому, чим є початкові та фрагментарні вірування, цінності та досвід серед членів певної соціальної групи або деяких груп" [213, 494]. Подібних поглядів

дотримується А.Морено, який наголосив, що “...компонентами соціополітичного поділу виступають соціальні поділи, ціннісні орієнтації та партійна підтримка. Самі собою соціально-групові та ціннісні відмінності не можуть сформувати соціополітичний поділ, якщо вони не будуть пов’язані з перевагами прихильників. Соціально-економічні, етнічні або культурні відмінності не створюють соціополітичних поділів доки вони не асоціюються з партійними перевагами та партійною підтримкою” [214, 16].

Ж.Е.Лейн та С.Ерссон у визначенні соціополітичних поділів звернули увагу на відмінність між поділом і конфліктом. Вони вважають, що соціополітичний поділ передбачає поділ індивідів, груп або організацій між якими може виникнути конфлікт. Водночас, концепція поділів не є ідентичною з концепцією конфлікту, оскільки соціополітичні поділи здатні вести до конфліктів, проте поділи не обов’язково мають виявлятися в конфліктах. Вони наголошували, що “...поділи індивідів, груп або організацій констатують соціополітичні поділи, якщо існує можливість конфлікту”. У їхньому визначенні соціополітичного поділу наголос робиться на поділі, який охоплює/проходить через суспільство (соціальні групи – А.Р.), партійну систему та уряд/урядування [215, 41]. Дослідники так само наголосили на наявності соціальних груп і пов’язаних з ними або орієнтованих на них політичних партіях, додаючи, що ці соціополітичні поділи “...виникають в політичній системі як проблеми, які мають справу з структурами прийняття рішень в уряді” [216, 41].

Отже, ми дотримуємося традиційного для політичної науки визначення соціополітичного поділу, яке передбачає інтеграцію соціальної групи/груп і політичної партії/партій, коли ідентифікація індивіда зі своєю соціальною групою буде передбачати наступний партійний вибір та коли партія стає інституційним представником інтересів цієї соціальної групи на політичній арені. Одночасно можна констатувати, що соціальних поділів існує багато в кожному суспільстві, але не всі вони у процесі власної еволюції можуть перетворитися у соціально-політичні. Головним індикатором, який свідчить

про перетворення того чи іншого існуючого соціального поділу, представленого відповідними групами у соціополітичний поділ, є виникнення зв'язку між групою та політичною партією, або іншим політичним інститутом, який буде виступати представником інтересів цієї групи. Другим індикатором, на наш погляд, повинен бути часовий вимір – тривалість соціополітичного поділу. Отже, про наявність у суспільстві соціополітичного поділу можемо говорити лише тоді, коли означений зв'язок є тривалим у часі. Оскільки поняття тривалість досить відносне, то стосовно соціополітичного поділу мінімальним часом, на наш погляд, повинен бути період у два парламентські терміни. Тобто, цей період повинен засвідчити, що зв'язок певної політичної партії і відповідної/них соціальної групи/груп під час одних виборів не був випадковістю або кон'юнктурою.

Процес трансформації соціально-групового поділу у соціально-політичний проходить, на наш погляд, три стадії. На першій стадії – латентній – можемо констатувати лише наявність конкретних ліній поділу, які зумовлюють існування у суспільстві двох або більше груп, для яких будуть властиві внутрішньогрупові спільні характеристики, які здатні відрізнити ці групи від загалу. На цій стадії громадяни ще не усвідомлюють своєї окремішності від загалу, тому цю стадію можна розглядати як латентну, або потенційну щодо формування соціополітичного поділу. Потенційність полягає у тому, що соціально-групова диверсифікація у своєму подальшому розвитку необов'язково може призвести до оформлення відповідної політичної складової на основі цього критерію, або цієї лінії поділу. Значною мірою це залежатиме від влади та політичного режиму. Якщо влада буде здатна оперативно реагувати на зміни у соціальному середовищі незалежно від того, який вони мають характер – економічний, культурний або якийсь інший й оперативно зніматиме виникаючі напруження-проблеми, то окремі групи залишаться у просторі соціально-групових відмінностей. Якщо влада, з огляду на різні причини, не відреагує на нову ситуацію у соціальному просторі, то відповідно вона (проблема/ми – А.Р.) буде загострюватись або

актуалізуватись, тоді стає можливим перехід до другої стадії. Вище ми вже зазначали, що демократичний політичний режим створює відкриті канали вияву суспільних проблем, інтересів та інституційні механізми їх артикулювання і обстоювання, що дає підстави багато з них вирішувати вже на першій стадії. Відповідно недемократичні політичні режими характеризуються прагненням забезпечення штучної стабільності, що призводить до нагромадження проблем в умовах відсутності механізмів їх вирішення. Проте зв'язок між перспективами формування соціополітичного поділу і політичним режимом не є лінійним. Ми змушені констатувати, що для більшості суспільних груп латентна стадія найбільш притаманна, тому що немає суспільних умов, які б актуалізували існуючий поділ. У кожному суспільстві конкретна людина одночасно може належати до десятків потенційних груп, але свою приналежність до цих груп ми усвідомлюємо досить рідко, наприклад, – під час заповнення соціологічних анкет.

Друга стадія характеризується перетворенням групи в собі у групу для себе і пов'язана з процесом самоусвідомлення громадянами, як представниками конкретної групи, власної групової окремішності, індивідуальності. Головний індикатор цього етапу – процес ідентифікації, коли представники цієї групи чітко себе виокремлюють із загалу на підставі самоідентифікації з цією групою і одночасно розуміють власні відмінності/особливі характеристики щодо інших, існуючих у суспільстві груп. Окрім того, друга стадія характеризується тим, що процес ідентифікації передбачає окреслення спільних для цієї групи цінностей, потреб та інтересів, які здатні стимулювати представників цієї групи до дій, спрямованих на їхнє досягнення.

Третя стадія характеризується власною інституційною складовою, коли певна соціальна група буде представлена конкретним політичним інститутом, що відстоюватиме/реалізовуватиме її інтереси, розраховуючи на підтримку цієї групи, особливо під час виборів. Така інституціоналізація може відбуватися за двома основними сценаріями. Перший – коли група у процесі

власного розвитку самостійно створює організацію, яка представлятиме та обстоюватиме її групові інтереси. Другий – коли вже існуюча організація, переважно політична партія, включить у сферу власної діяльності завдання обстоювати групові інтереси і надалі буде систематично демонструвати власну підтримку цій групі, розраховуючи на відповідну зворотню підтримку. Зазначені два види інституалізації гранично абстрактні, а реальний процес інституалізації здебільшого поєднує у різній пропорції елементи двох охарактеризованих видів.

Формування соціополітичного поділу передбачає, що процес поєднання групової окремішності та відповідного політичного інституту повинен стосуватися більше ніж одного суб'єкта. Як пишуть А.Антошевський та Р.Хербут: “Ми не будемо мати справи з соціополітичним поділом, коли окреслена суспільна група виступає в межах політичного ринку монопольно. Соціополітичний поділ означає, що мають існувати сторони конфлікту...” [217, 15]. В такому випадку для остаточного оформлення конструкції соціополітичного поділу треба, щоб сторонами були як мінімум два актори, що поєднують соціально-групові та політично-інституційні частини. Свідченням остаточного формування соціополітичного поділу є наявність політичних партій, які обстоюють інтереси принаймні двох соціальних груп протягом тривалого часу.

Зміни, які відбуваються всередині соціальної групи від соціально-економічних, демографічних до ціннісних, між групами, за умови наявності зв'язку між групою і політичною партією, завжди матимуть політичні наслідки та політичне значення. Ці зміни здатні вплинути на стан, характеристику відповідного політичного представника, стимулювати корекцію існуючого співвідношення політичних сил. Політичний інститут через процеси артикуляції та агрегації групових інтересів, через процеси політизації окремих питань суспільного життя (наприклад, екологія, сексуальна орієнтація тощо) здатний вирішально впливати на свою соціально-групову складову. Отже, кожен соціополітичний поділ від моменту свого

формування перебуває в процесі безперервної еволюції/трансформації. Прикладом чого може слугувати соціально-економічний поділ, який мав універсальний характер щодо всіх європейських країн в межах ХХ ст. Протягом минулого століття відбувалися кількісні та якісні зміни в складі соціальної групи/ груп і в складі політичної партії/ партій, які представляють ці групи. Ці зміни були лінійно детермінованими і відносно незалежними, коли вони відбувалися в одній зі складових поділу в більшій або меншій мірі, ніж у другій складовій. Безумовно, зміни в соціополітичному поділі можуть мати вирішальне значення для самого поділу, тобто призвести до його зникнення в політичному просторі. На нашу думку, межею, яка свідчить про конституювання соціополітичного поділу, або його зникнення, є наявність як мінімум двох політичних інститутів, переважно партій, які в процесі політичної конкуренції обстоюють відмінні інтереси соціальних груп. Важливо також наголосити, що взаємодія/конкуренція між політичними акторами повинна відбуватися на національному рівні, або вирішально впливати на стан політичного життя країни.

У сучасній політологічній літературі існує своєрідна еволюційна лінійка щодо основних соціополітичних поділів, коли однією з головних змінних є час, тобто зміни в кількості та характеристиці головних поділів залежать не лише від концептуального бачення/підходу науковця, але і від часу його аналізу. С.Ліпсет та С.Роккан у згадуваній праці до основних поділів зарахували: центр–периферія, суспільство–костел/церква, сільське господарство–промисловість та поділ на підставі дихотомії “власник – робітник” [218, 44]. А.Лейпхарт у відомому аналізі демократії до головних “...тривалих протиріч, які впливають на вибори, а не є тимчасовими, швидкоплинними суперечностями,” зараховував: соціально-економічні, релігійні, культурно-етичні, місто-село, підтримка уряду, міжнародна політика та постматеріалізм” [219, 128]. Ж.Е.Лейн та С.Ерссон фокусували свою увагу на дії трьох головних соціополітичних поділах – релігійних, етнічних та класових [220, 44]. О.Кнутсен не дає вичерпної характеристики

всіх основних соціополітичних поділів. Такий висновок ми можемо зробити на підставі того, що він аналізує лише поділи, які ґрунтуються на релігійних, освітніх, гендерних відмінностях та відмінностях між містом і селом. Одночасно він звертає увагу на соціополітичні поділи, які засновано на економічних та етнічних відмінностях.

Загальною особливістю багатьох новітніх публікацій є пошуки та виділення нових значимих поділів, дія яких стає предметом наступної політичної взаємодії, визначає характер та напрям політичного процесу. Ми сконцентруємо увагу на аналізі поділів, які мають у своїй основі соціально-економічні, етномовні, релігійні та регіональні в широкому розумінні відмінності. Одночасно простежимо значення нових ліній поділів, які набувають, або можуть набути в перспективі характер соціополітичного поділу.

Отже, методологічна конструкція соціополітичного поділу, запропонована С.Ліпсетом та С.Рокканом, залишається надалі актуальним знаряддям аналізу політичного життя європейських країн. Під соціополітичним поділом ми розуміємо інтеграцію соціальної групи/груп і політичної партії/партій, коли ідентифікація індивіда зі своєю соціальною групою буде передбачати наступний партійний вибір та коли партія стає інституційним представником інтересів цієї соціальної групи на політичній арені. Головним індикатором, який свідчить про перетворення того чи іншого існуючого соціального поділу, представленого відповідними групами у соціополітичний поділ, є виникнення зв'язку між групою та політичною партією, або іншим політичним інститутом, який буде виступати представником інтересів цієї групи. Другим індикатором, на наш погляд, є часовий вимір – тривалість соціополітичного поділу. На нашу думку тривалість має складати два парламентські терміни.

2.2 Соціально-економічна основа соціополітичних поділів

Соціально-економічний або класовий поділ вперше детально охарактеризували К.Маркс та Ф.Енгельс. Пізніше класовий підхід отримав подальший розвиток у комуністичній і соціалістичній літературі. Протягом значного періоду у колишньому Радянському Союзі та залежних від нього “соціалістичних країнах” оцінка будь-яких соціополітичних явищ обов’язково вимагала застосування класового підходу. Обґрунтованість зв’язку між соціально-економічним положенням класів і позицією відповідної політичної/них партії/ій, які обстоювали інтереси власне цього класу, у ХІХ та першій половині ХХ ст. визнавали вчені багатьох країн світу. Сьогодні поняття класу продовжує виконувати методологічну роль у суспільствознавстві, хоча суттєво відрізняється від класичного трактування поняття “клас” зробленого В.Леніним. Він під класами розумів великі групи людей, які відрізняються між собою за місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за відношенням, у переважній більшості випадків закріпленим та оформленим у законах, до засобів виробництва, за роллю у суспільній організації праці, відповідно за способом отримання та розміром тієї частки суспільного багатства, якою вони розпоряджаються [221, 15].

Сучасний англійський дослідник Р.Роуз це поняття трактує так: “Термін клас може належати і до професійного статусу, та слугувати коротким означенням сукупності таких факторів, як дохід, освіта, рід занять і спосіб життя. В Англії професійна діяльність найбільш вживаний показник приналежності до того або іншого класу. Люди, зайняті фізичною працею, належать до робітничого класу, люди розумової праці – до середнього” [222, 334-335]. Подібний підхід щодо розуміння головної відмінності між сучасним робітничим і середнім класами властивий також М.Гамільтону та М.Хершовіч. Вони зазначили, що ця відмінність добре корелюється з іншими відмінностями: рівень доходів, тривалість робочого тижня, умови праці, гарантії праці, пенсії, виплати у разі хвороби, тривалість оплачуваної

відпустки тощо [223, 118-119]. На збереження важливості класового чинника і значну його впливовість на результати виборів звертають увагу Дж.Крістофер [224, 351], П.Ньюбірт та В.Ульті [225]. Актуальність соціополітичного поділу на підставі класової моделі голосування досліджував також Д.Віклієм [226].

Отже, поняття “клас” використовують сьогодні здебільшого для означення груп населення, які мають однаковий професійний статус. Саме професійна діяльність зумовлює низку подібностей/відмінностей між індивідами, які належать до спільної професійної групи. Ми розглядаємо соціально-економічну основу групового поділу на підставі професійного статусу індивідів. Тому вивчаємо положення, зміни в основних характеристиках соціально-економічних груп зайнятого населення в сфері промисловості, сервісу та сільського і лісового господарств і наступний їхній зв’язок з політичними партіями.

Таблиця 2.1

Динаміка змін структури зайнятого населення у державах Західної Європи [227; 228]

Номер за пор.	Країна	.Сфера промисловості			Сфера сервісу			Сільське та лісове господарство		
		1960	1980	2006	1960	1980	2006	1960	1980	2006
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>
1	Австрія	39,4	39,5	27,0	36,2	48,3	70,0	22,0	10,3	3,0
2	Бельгія	43,9	31,2	24,5	41,8	55,8	74,2	8,1	2,9	1,3
3	Греція	16,3	29,4	20,0	23,9	38,4	68,0	53,7	29,4	12,0
4	Данія	35,4	27,9	21,0	42,9	57,5	76,0	17,5	6,5	3,0
5	Ірландія	22,2	29,8	29,0	14,4	45,0	64,0	34,9	16,8	5,3
6	Іспанія	30,4	30,3	30,1	25,0	39,2	64,6	40,2	16,2	5,3
7	Італія	31,1	34,1	29,1	30,8	43,1	69,0	30,0	12,9	2,0
8	Нідерланди	39,0	28,9	19,0	47,9	58,5	79,0	9,5	4,5	2,0
9	Німеччина	46,0	41,5	28,3	38,2	48,4	63,8	13,7	5,0	2,8
10	Норвегія	34,1	28,7	22,0	41,0	59,8	74,0	20,7	8,2	4,0
11	Португалія	28,0	33,1	28,6	26,7	32,6	64,9	42,2	24,6	6,6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
12	Сполучене Королівство	46,0	35,0	18,2	46,0	55,7	80,4	4,6	2,4	1,4
13	Фінляндія	31,6	32,5	17,5	31,3	48,6	78,2	34,1	12,7	4,4
14	Франція	35,1	32,6	24,4	37,2	50,7	71,5	21,0	7,9	4,1
15	Швейцарія	46,5	38,1	26,3	39,0	54,9	69,1	14,5	6,9	4,6
16	Швеція	39,7	31,4	24,0	43,2	59,6	74,0	15,4	5,5	2,0
	Середній показник	35,3	32,8	24,3	35,3	49,8	71,3	23,9	10,8	4,0

Як бачимо з даних табл. 2.1, суттєві зміни відбулися в кожній з трьох виділених груп протягом визначеного періоду. Соціальна група людей зайнятих у промисловості зменшилась з 35,3 % до 24,3 % і займає другу позицію серед зайнятого населення країн Західної Європи. Варто зазначити, що відмінності в цій групі протягом 60-их – 70-их років були не досить відчутними. Саме на цей період припадав стан “замороженості” партійної системи європейських країн. Після 1980 року зміни почали наростати значно швидше. Простежується також певна відмінність регіонального плану, оскільки кількісні показники частки зайнятого населення в промисловості в країнах Північної Європи трохи нижчі, ніж у південних країнах. Сьогодні до зайнятих в промисловості належать працюючі на виробництві, будівництві та гірництві. Треба зазначити, що одночасно зі скороченням абсолютної частки зайнятого населення у сфері промисловості відбуваються й якісні зміни, які полягають у зростанні рівня освіти людей зайнятих у цій сфері, відповідно праця стає більш високотехнологічною, що зумовлює високий рівень продуктивності та зростання рівня життя. Об’єктивні економічні зміни в країнах Західної Європи і зростання рівня життя населення європейських країн дало змогу зняти з порядку денного низку традиційних “матеріальних” питань, які хвилювали працівників сфери промисловості протягом ХІХ – першої половини ХХ ст.: тривалість робочого дня та тижня, рівень оплати, кількість вихідних, соціальний захист за умов втрати праці, пенсійний вік

тощо. За широким спектром характеристик – характер праці, умови праці, рівень доходів і соціальний захист, спосіб і рівень життя працівників промисловості з кінця ХХ ст. мало чим відрізняється від представників середнього класу. Внаслідок цього поняття “соціально-економічна складова” детальніше відображає суть соціальної основи соціополітичного поділу, ніж термін “класова”.

На сьогодні сфера сервісу в усіх розвинених державах домінує. Вона охоплює багато складових напрямів. Структура сфери сервісу складається з: персонального сервісу (готельний і ресторанний бізнес), гуртової та роздрібною торгівлі, освіти, поліції, пошти та органів державного управління та місцевого самоврядування, фінансів, страхової справи та роботи з нерухомістю, комунікації, транспорту та комунального обслуговування.⁶ Кількість зайнятих у сфері сервісу європейських країн за визначений період зазнала найбільших змін. У кількісному вимірі частка зайнятих у цій сфері зросла з 35,3 % у 1960 р. до 71,3 % у 2006 р. Подібно до групи зайнятих у сфері промисловості у цій сфері простежується також певна регіональна відмінність, коли в країнах Північної Європи показник зайнятих у сфері сервісу є відносно вищим ніж у південних країнах.

Соціальна група працюючих у сільському господарстві охоплює зайнятих саме в аграрному виробництві, лісовому господарстві та тих, що є рибалками. На 1960 р. ця група була досить потужною і становила майже 24% зайнятого населення країн Європи. Сьогодні частка цієї групи зменшилась в середньому до 4 %, відрізняючись між країнами. Дещо більшою є частка зайнятих в аграрному секторі в країнах Південної Європи, що пов’язано з багатьма причинами – від сприятливих умов для виробництва широкого спектра сільськогосподарської продукції до більшої ролі традиційного виробництва в економіці цих країн.

Стан та еволюція змін кількісних параметрів зайнятого населення не є самодостатньою характеристикою для політичного життя будь-якої країни.

⁶ Характеристику сфери послуг у Сполученому Королівстві надала В.Сорокіна [229].

Позиція соціальної групи/індивідів, з яких складається ця група, зумовлюється дією багатьох чинників. Одним з них є сприйняття громадянином своєї позиції, положення власної професійної групи, цілого суспільства в системі координат суспільної рівності/нерівності. Для характеристики рівня суспільної нерівності в політичній науці традиційно використовують індекс Джіні (Gini) – статистичний показник, який виявляє рівень розшарування населення країни на підставі рівня річного доходу. Індекс вимірюють у відсотках і обчислюють від “0” до “100”. Коли “0” означає, що річний дохід поділений абсолютно рівно між мешканцями країни, “100” означає, що весь річний продукт країни сконцентровано „в руках” однієї особи. Відповідно для нас важливо простежити чи відбулися зміни в рівні суспільної нерівності одночасно з помітними змінами в соціально-груповій структурі суспільства.

Таблиця 2.2

**Характеристика рівня суспільної нерівності країн Західної Європи
на підставі індексу Джіні⁷**

Номер за пор.	Країна	1960-1969	1970-1979	1980-1989	2006 р.
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
1	Австрія	37,0	-	-	29,1
2	Бельгія	34,0	-	24,0	33,0
3	Греція	38,0	-	-	34,3
4	Данія	37,0	38,0	-	24,7
5	Ірландія	30,0	-	33,0	34,3
6	Іспанія	36,0	36,0	39,0	34,7
7	Італія	38,0	40,0	31,0	36,0
8	Нідерланди	30,0	35,0	27,0	30,9

⁷ Дані індексу Джіні для 60-80-их років подано на підставі [230, 69]. Дані за 2006 р. подано на підставі матеріалів –Human Development Report 2006. Середні показники обчислив автор.

1	2	3	4	5	6
9	Німеччина	37,0	38,0	25,0	28,3
10	Норвегія	30,0	31,0	23,0	25,8
11	Португалія	40,0	-	-	38,5
12	Сполучене Королівство	31,0	32,0	30,0	36,0
13	Фінляндія	46,0	37,0	21,0	26,9
14	Франція	39,0	41,0	30,0	32,7
15	Швейцарія	40,0	-	32,0	33,7
16	Швеція	34,0	30,0	22,0	25,0
	Середній показник	31,7	38,8	28,0	31,5

Як свідчать результати табл. 2.2, не простежується жодної лінійної залежності між якісними змінами в структурі соціальних груп та рівнем суспільної нерівності. Крайні показники для 60-их років та 2006 р. майже ідентичні. В проміжку між цими часовими точками відбувалися певні коливання. Можемо говорити про збереження тенденції відмінностей між країнами Північної та Південної Європи. В першому випадку середній для цих країн показник суспільної нерівності суттєво менший, ніж для другої групи.

Вагомою складовою соціополітичного поділу є політичні преференції, коли представники певної соціальної групи регулярно надають підтримку відповідним політичним силам. У політичній науці класовий чинник вважали і продовжують вважати досить чутливим до характеристики взаємовідносин робітничого класу (працівників сфери промисловості) та партій лівого спрямування – комуністичних, соціалістичних, соціал-демократичних. Оскільки серед лівих партій протягом всього періоду після Другої світової війни домінували і продовжують домінувати соціал-демократичні партії, то розглянемо рівень їхньої підтримки та їхню участь у формуванні урядів. Остання характеристика, на наш погляд, є добрим індикатором рівня політичної ваги кожної родини політичних партій.

**Електоральна підтримка соціал-демократичних партій
та їхня участь у політичному житті (1945 – 2005) [231, 64-65]**

Номер за пор.	Країна	Середній рівень підтримки у %	Кількість урядових кабінетів з участю соц.-дем.партій	% до загальної кількості урядових кабінетів
1	Австрія	42,9	21	88,0
2	Бельгія	28,9	26	65,0
3	Греція	38,5	7	54,0
4	Данія	35,2	21	64,0
5	Ірландія	11,6	7	32,0
6	Іспанія	38,3	5	50,0
7	Італія	17,9	37	63,0
8	Нідерланди	27,9	11	46,0
9	Німеччина	37,6	10	36,0
10	Норвегія	40,3	18	64,0
11	Португалія	33,9	10	53,0
12	Сполучене Королівство	41,0	10	45,0
13	Фінляндія	24,7	30	67,0
14	Франція	23,2	10	29,0
15	Швейцарія	23,7	56	90,0
16	Швеція	44,2	22	81,0
	Середній показник	31,9	301	57,9

Як бачимо, рівень підтримки соціал-демократичних партій у повоєнний період є одним з найвищих щодо інших політичних партій. Ці партії протягом зазначеного періоду брали участь більше ніж у половині всіх урядів, які було створено. Це стосувалося Швейцарії, Австрії та Швеції, найменше – Франції та Ірландії. Жодні регіональні чинники в цьому випадку не простежуються,

рівень підтримки та входження до складу урядів був зумовлений конкретно-історичною специфікою кожної окремої країни.

Для дослідження дієвості соціополітичного поділу, тобто з'ясування наявності зв'язку між приналежністю до певної соціальної групи і відповідним типом політичної партії, який розглядається лише у право-лівому спектрі, використовують індекс Алфорда (index Alforda). Його обчислюють, визначаючи різницю між відсотком голосів, відданих робітничим класом за “ліві” партії, та відсотком голосів середнього класу, відданих за “лівих”. До “лівих” під час обчислення цього індексу зараховують партії соціал-демократичного спрямування та решту партій, які у партійному спектрі займають ще лівішу позицію. Шкала індексу Алфорда коливається у проміжку від – 100 (відсутність класової орієнтації у виборчих рішеннях) до + 100 (абсолютний класовий спосіб голосування).

Таблиця 2.4

**Показники індексу класового голосування (Алфорда)
для держав Західної Європи [232, 71-72]**

Номер за пор.	Країна	1945-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
1	Австрія	-	27,4	28,9	18,3
2	Бельгія	-	25,4	17,9	16,4
3	Греція	-	-	12,3	9,7
4	Данія	39,8	52,0	28,1	20,9
5	Ірландія	-	14,1	8,7	7,3
6	Іспанія	-	-	18,4	15,5
7	Італія	26,6	14,5	17,8	13,1
8	Нідерланди	14,0	14,7	21,8	15,5
9	Німеччина	36,0	24,8	14,9	13,4
10	Норвегія	52,9	32,0	33,8	20,5
11	Португалія	-	-	-	14,9
12	Сполучене Королівство	37,3	38,3	24,3	23,4

1	2	3	4	5	6
13	Фінляндія	48,4	50,2	36,9	35,7
14	Франція	24,4	18,3	17,0	11,7
15	Швейцарія	-	-	17,6	12,8
16	Швеція	51,0	40,7	37,3	32,7
	Середній показник*	36,7	29,4	22,4	17,6

* Обчислив автор.

Якщо подивимося на дані середнього показника, то загальною тенденцією для європейських країн є зменшення величини індексу. Щодо виділених чотирьох часових проміжків зменшення середнього показника становить більше ніж в два рази. Це свідчить про поступове послаблення значення соціоекономічної підстави соціополітичних поділів уцілому для всіх аналізованих країн. Дані таблиці свідчать, що існують певні відмінності регіонального плану. Найменші показники індексу в 90-их роках були властиві країнам Південної та Центральної Європи, водночас найвищі показники були характерні для країн Північної Європи та Сполученого Королівства.

Зіставляючи результати подані в табл. 2.1, 2.3 та 2.4 можемо констатувати, що попри зменшення абсолютної частки робітничого класу (працівників, зайнятих в сфері промисловості), зниження показників індексу класового голосування, рівень підтримки соціал-демократичних партій, як партій лівого спрямування, залишається стабільним. Це дає нам підстави вважати, що в частці підтримки зазначеної родини політичних партій поряд з традиційною групою робітників є й інші соціальні групи, а їхня роль з часом поступово зростає.

Розглянемо як голосували різні класи згідно з інтерпретацією Р.Роуза за політичні партії Сполученого Королівства у 1997 р.

Соціальні відмінності та голосування на виборах 1997 р. [233, 336]*(відсоток виборців)*

Клас	Лейбористи	Консерватори	Ліберальні демократи	Інші
Середній	31,0	41,0	22,0	6,0
Нижній сегмент середнього класу	37,0	37,0	18,0	8,0
Кваліфіковані робітники	50,0	27,0	16,0	7,0
Некваліфіковані робітники	59,0	21,0	13,0	7,0

Лейбористська партія Сполученого Королівства вважається класичною партією робітничого класу (“лівою”), відповідно Консервативна – партією заможних верств населення, або за марксистською термінологією – партією буржуазії (“правою”). Як видно з табл. 2.5, вже у позиції різних категорій середнього класу щодо партій лівого спрямування простежуються певні відмінності. Частка підтримки Лейбористської партії зменшується серед представників середнього класу залежно від рівня доходів, рівня життя та суспільного статусу. Особливо наочно простежується зв’язок робітників з “лівою” партією. Зокрема 50 % кваліфікованих робітників і ще більша частка некваліфікованих віддають свої голоси за “ліву” партію. Тобто, зв’язок між робітничим класом і партією лівого спрямування, яка представляє переважно його інтереси, наявний у Сполученому Королівстві, що дає підстави говорити про дієвість економічної основи соціополітичного поділу у цій країні. Частка середнього класу у підтримці Лейбористської партії, як лівої, є досить значною.

Найважливішим положенням марксистсько-ленінської ідеології було твердження про те, що найповніше інтереси робітничого класу представляють

комуністичні партії. Розглянемо рівень їхньої підтримки на парламентських виборах.

Таблиця 2.6

Електоральна підтримка комуністичних партій на парламентських виборах⁸

Номер за пор.	Країна	1945-1949	1950-1959	1960-1969	1970-1979	1980-1989	1990-1999	2000-2007
1	Австрія	5,3	4,6	1,7	1,15	0,7	0,7	0,76
2	Бельгія	10,1	3,05	1,75	2,95	1,2	0,0	0,0
3	Греція	-	13,65	13,6	5,35	12,2	5,2	5,9
4	Данія	9,7	4,08	1,05	2,9	0,9	2,9	2,9
5	Ірландія	-	-	-	-	-	-	-
6	Іспанія	-	-	-	10,1	5,75	0,0	0,0
7	Італія	20,6	22,65	26,1	29,8	28,25	6,7	7,3
8	Нідерланди	9,2	4,9	3,2	2,95	1,35	0,0	0,0
9	Німеччина	5,7	2,2	1,45	0,3	0,1	3,9*	-
10	Норвегія	8,9	4,25	2,05	0,7	0,7	1,3	0,0
11	Португалія	-	-	-	17,6	16,15	8,4	0,8
12	Сполучене Королівство	0,4	0,15	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0
13	Фінляндія	21,8	22,4	21,6	17,6	13,85	10,5	0,7
14	Франція	27,0	24,65	21,35	21,0	13,35	7,9	4,6
15	Швейцарія	5,1	2,7	2,55	2,45	0,85	0,0	0,7
16	Швеція	6,3	4,25	3,95	5,15	5,6	7,7	7,2
	Середній показник	10,8	8,73	7,7	8,0	6,73	3,1	2,2

*Зростання показника електоральної підтримки партії комуністичного спрямування у Німеччині у 1990-99 роках пов'язано з об'єднавчими процесами. Якщо у ФРН до об'єднання підтримка комуністичної партії майже не простежувалась, то у східній частині Німеччини (колишній НДР), з огляду на різні причини, така підтримка була. Партія

⁸ Обчислення зроблено на підставі [234, 135] та даних сайту: <http://www.electionworld.org>

демократичного соціалізму до грудня 1989 р. діяла на території НДР під назвою Соціалістична єдина партія Німеччини і була правлячою, після об'єднання вона стала загальнонаціональною, змінила свою назву на зазначену і продовжує діяти у східних землях. На останніх парламентських виборах 2005 р. партія йшла вже під новою назвою “Ліва партія. ПДС” і кваліфікувала себе як соціалістична партія.

Як видно з табл. 2.6, у п'яти країнах Європи після падіння Берлінської стіни комуністичні партії перестали отримувати підтримку виборців на парламентських виборах, тобто вони або зійшли на маргінес, або припинили взагалі своє існування. У решті країн ці партії пережили процеси трансформації. Загальним щодо більшості країн, де вони діють, є відчутне зменшення їхньої підтримки виборцями. На сьогодні “суперечка” між соціал-демократичними та комуністичними партіями вирішилася однозначно на користь соціал-демократичних і саме вони уособлюють “ліву” позицію у партійному спектрі країн Західної Європи. Варто зазначити, що відбуваються відчутні зміни і в самих соціал-демократичних партіях. Починаючи від прийнятого у 1951 р. на I конгресі Соціалістичного Інтернаціоналу документу щодо цілей та завдань демократичного соціалізму і до підготовленої Т.Блером та Г.Шредером декларації “Європа: Третя Дорога – Новий Центр”, яка вийшла у червні 1999 р. напередодні виборів до Європарламенту, у ній простежується тенденція переміщення соціал-демократичних партій з лівої позиції в напрямі ліво-центристської. Зміни, які відбуваються, змушують партії цієї родини звертатися за підтримкою не лише до однієї, конкретної суспільної групи, а до широких верств населення.

Отже, сьогодні простежується зв'язок між громадянами зайнятими в сфері промисловості (робітничий клас) та підтримкою партій лівого спрямування в усіх зазначених європейських країнах. Це дає нам підстави говорити про дієвість соціополітичного поділу на соціально-економічній основі. На нашу думку, відповідний вплив на актуальність цього поділу має збереження рівня суспільної нерівності (індекс Джіні) щодо європейських країн. В такому випадку варто також зіслатися на результати дослідження

А.Морено, який верифікував стан традиційних і постсучасних соціополітичних поділів щодо 19 розвинених країн світу на кінець минулого ХХ ст. Він дійшов висновку, що “...економічна ліво-права матеріалістична орієнтація виступає і надалі домінуючою формою соціополітичних поділів в найбільш розвинених державах” [235, 28].

Оскільки загальною тенденцією є поступове зменшення актуальності цього поділу, яке відбувається одночасно зі змінами в характеристиках соціальної групи професійно зайнятих в сфері промисловості та в головних характеристиках партій лівого спрямування, постає питання, які перспективи має цей вид поділу у майбутньому. З.Хармел та К.Джанда виділили чинники, які, на їхню думку, зумовлюватимуть актуальність соціополітичного поділу на соціально-економічній основі, пов’язуючи їх із перманентною актуальністю для сучасних суспільств відповідей на дихотомні питання:

- державна або приватна власність на засоби виробництва;
- сильна або слабка роль держави (уряду) в економічному плануванні;
- підтримка або опозиційне ставлення до редистрибуції доходів багатих на користь бідних;
- схвалення або прагнення обмеження соціальних програм з боку держави [236, 33-35].

А.Лейпхарт, досліджуючи важливість соціально-економічних чинників, звернув увагу не лише на соціально-економічну зумовленість політичної діяльності, а й наголосив на наявності політичної залежності соціоекономічних відмінностей, зазначивши, що політичні дії здатні “...збільшувати випуклість соціально-економічного протистояння.” [237, 131] Він також зазначив, що: “Важливість політичного впливу на економічну політику і діяльність ...показує важливу різницю між соціально-економічною політикою, яку проводять лівоорієнтовані та правоорієнтовані уряди. “Ліві” уряди систематично у своїй діяльності прагнуть збільшити зростання публічного сектора економіки, мають більший державний бюджет, більшою мірою проводять політику спрямовану на вирівнювання доходів населення,

докладають більших зусиль до зменшення безробіття, акцентують на суспільній освіті, охороні здоров'я та наданні соціальної допомоги населенню порівняно з “правими” урядами” [238, 131-132]. Значення соціально-економічних чинників для політичного життя автор не пов'язує лише з робітничим класом, вважаючи, що це стосується всіх категорій найманих працівників.

Підтвердження тез А.Лейпхарта знаходимо у Я.Баджа та М.Лейвера, які провели ґрунтовне дослідження діяльності урядів вісьми європейських країн. Головні питання – з'ясувати залежності спрямованості урядової політики від того, які партії з ліво-правого спектра становлять більшість в уряді. Наведемо висновок їхнього дослідження: “Під час проведення урядової політики, вираженої у термінах ліво-правої шкали, все таки є тенденція різниці щодо приєднання або неприєднання конкретних партій до цієї політики, цей підхід в одних країнах набагато сильніший, ніж в інших. Наприклад, у Норвегії, Данії, Люксембурзі та Швеції ця модель цілком очевидна. Уряди, до яких входить головна партія з лівого крила – проводять політику з лівим ухилом, порівняно з тими урядами, де такої партії немає. І навпаки, уряди з партіями правого спрямування проводять відповідно і політику з правим ухилом” [239, 508].

Отже, ми можемо констатувати, що соціополітичний поділ на соціально-економічній (класовій) основі властивий усім без винятку країнам Західної Європи. Соціальна складова цього соціополітичного поділу – робітничий клас, а політична – партії лівого спрямування, які протистоять правим політичним партіям. Характер цього поділу зазнав суттєвих трансформацій, пов'язаних передусім із соціально-економічними змінами, які відбулись у європейських країнах. Важливою особливістю цього поділу є невпинне зменшення частки робітничого класу, але низка суспільних проблем, пов'язаних із становищем у західних суспільствах найманих працівників, буде ще досить довгий час сприяти актуалізації цього соціополітичного поділу. Наступна особливість цього поділу полягає у тому, що політичну складову

після падіння Берлінської стіни представляють лише соціал-демократичні партії. Комуністичні партії у багатьох державах перестали отримувати підтримку виборців на парламентських виборах і зникли або зійшли на маргінес політичної сцени. У тих державах, де вони продовжують діяти, рівень їхньої підтримки не дає їм змоги впливати на політичне життя. Простежуються також певні регіональні відмінності: в країнах Північної Європи порівняно з країнами Південної значно менша частка населення зайнята в сфері промисловості і значно більша в сфері сервісу, також північним країнам властивий нижчий рівень суспільної нерівності.

2.3 Етномовна основа соціополітичних поділів

Під етнічною або етнолінгвістичною групою Ж.-Е.Лейн та С.О.Ерссон розуміють: “...групу людей, які володіють спільною мовою, або мають спільну культуру, яка ґрунтується на мові” [240, 54]. Це поняття дуже близьке до поняття “національна меншина”, яке здебільшого трактується не як звичайна статистична соціальна група, а як політичний актор. Саме цю особливість категорії “етнічна меншина” досліджував Р.Браубер, який виділив три елементи, які зазвичай їй властиві: “...1) публічне проголошення власної приналежності до певного етнокультурного народу, який є іншим від політично або кількісно домінуючого народу в етнокультурному розумінні; 2) висунення вимог визнання етнокультурної відмінності власного народу від держави; 3) визначення на основі цієї етнокультурної характеристики певних загальних, культурних або політичних прав” [241, 77]. Оскільки “національна меншина” має власний особливий політичний контекст, який переважно розглядають у дихотомній конструкції: корінна нація – національна меншина, ми надалі використовуватимемо ширше поняття – “етнічна група”. Під ним розуміємо сукупність громадян певної країни, які мають спільні мовні, етнічні, культурні та інші ознаки, з допомогою яких вони відрізняються від решти населення країни/інших етнічних груп та є свідомими своєї

окремішності, відповідно власної ідентичності. В системі індикаторів етнічної групи, на наш погляд, визначальним є мова, власне на ній ґрунтується національна культура, вона визначально зумовлює специфіку національних традицій та звичаїв. Ми використовуємо термін етномовна група. Таке поняття нам допоможе не звертатися до пошуку однієї корінної нації, як наприклад у випадку Бельгії і Швейцарії, а розглядати всі етномовні спільноти як етнічні групи. Досить часто етномовні групи сконцентровані і проживають у межах певного/окремого регіону, відповідно етномовні особливості в цьому випадку посилюються, інтегруються з територіальними, досить часто й іншими характеристиками, створюючи складний конгломерат групових особливостей. Однак регіональні особливості не завжди автоматично свідчать про присутність етномовних відмінностей. Прикладом може слугувати особливий регіон в Італії – Паданія, або Баварія в ФРН, де населення має багато особливостей, проте не використовує національну мову, хіба можна говорити про наявність у мешканців зазначених регіонів особливих діалектів. Ці та інші регіони ми розглядаємо як різновид регіональних поділів. В цьому підрозділі аналізуємо групи, в основу яких покладено етномовні та етнічні відмінності. В першому випадку соціальна група буде характеризуватися одночасно етнічними та мовними відмінностями щодо інших етномовних груп. В другому випадку – розглядатимемо групи, які будуть мати етнічні відмінності, але не будуть передбачати відмінностей у мові (ірландці та англійці в Сполученому Королівстві).

Суспільство в етнічному плані може бути гомогенно-однорідним, тобто населення переважно буде належати до однієї етнічної групи і розмовляти однією мовою, або гетерогенним, коли поділятиметься на дві або більше етнолінгвістичні групи. На думку А.Лейпхарта, гомогенним треба вважати суспільство, в якому 80% і більше населення використовують/розмовляють однією мовою [242, 42]. Визначаючи рівень етнічної гомогенності, переважно використовують два підходи. Перший – передбачає обчислення статистичних

даних щодо відсотків представників інших від корінної нації етномовних груп у загальному складі населення. Другий підхід запропонували Ж.-Е. Лейн та С.О. Ерсон, розробивши “індекс етномовної фрагментації”. Він вимірюється від “0” до “1”, коли “0” означає, що суспільство гомогенне в етномовному плані і відповідно “1” означає, що суспільство гетерогенне в етномовному плані [243, 76]. Розглянемо показники індексів етномовної фрагментації.

Таблиця 2.7

**Показники індексу етномовної фрагментації у державах
Західної Європи⁹**

Номер за пор.	Країна	Показники індексу етномовної фрагментації				
		1928	1972	1976	1982	1990
1	Австрія	0,04	0,13	0,02	0,13	0,12
2	Бельгія	0,55	0,55	0,50	0,54	0,54
3	Греція	0,03	0,10	0,09	0,10	0,08
4	Данія	0,02	0,05	0,00	0,05	0,06
5	Ірландія	0,22	0,04	0,37	0,07	0,10
6	Іспанія	0,50	0,44	0,39	0,44	0,34
7	Італія	0,06	0,04	0,10	0,08	0,12
8	Нідерланди	0,08	0,10	0,06	0,11	0,15
9	Німеччина	0,00	0,02	0,00	0,12	0,13
10	Норвегія	0,01	0,04	0,00	0,05	0,06
11	Португалія	0,00	0,01	0,00	0,01	0,02
12	Сполучене Королівство	0,05	0,32	0,03	0,37	0,06
13	Фінляндія	0,16	0,16	0,13	0,15	0,13
14	Франція	0,50	0,26	0,40	0,33	0,24
15	Швейцарія	0,45	0,50	0,52	0,56	0,55
16	Швеція	0,01	0,08	0,00	0,19	0,17

⁹ Під час складання цієї таблиці Лейн, Маккей і Ньютон використовували джерела різних авторів, які отримали дані у різний час, тому ми зазначаємо рік, стосовно якого подано показники індексу [244, 20]. Показники щодо 1990 р. [245, 55] .

Загалом дані різних авторів по кожній країні здебільшого є подібними. У зазначеній сукупності країн можемо виділити декілька умовних груп. Групу з найвищим показником етномовної фрагментації – понад 0,5 становлять Бельгія і Швейцарія; наступну групу з середнім показником – від 0,3 до 0,5 становлять – Іспанія, Сполучене Королівство та Франція; решта країн мають низький або дуже низький показник цього індексу. Стосовно Сполученого Королівства враховуємо показники індексу за 1982 р., вважаючи, що суспільство цієї країни, безумовно, є гомогенним в мовному плані, проте етнічні відмінності в цій країні мають суттєві особливості щодо інших країн, оскільки вони ґрунтуються на властивостях національної історії, традиціях, культурі тощо. Найбільш гомогенною в етнічному плані державою на сьогодні у Західній Європі є Португалія, в якій на майже 10 млн. населення представники інших етнічних груп у 2007 р. становили 100 000 осіб або приблизно 1% [246]. Цікаво, що такий показник щодо Португалії є у всіх інформаційних носіях протягом останніх п'яти років. За минулий період у характеристиці етномовних груп відбулися зміни, проте з різних причин вони не відображені в інформаційному просторі.

Таблиця 2.8

**Етнічний склад громадян у державах
Західної Європи [247]**

Номер за пор.	Країна	Кількість населення	Відсоток інших етнічних груп
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
1	Австрія	8 199 783	8,9
2	Бельгія	10 392 226	*
3	Греція	10 706 290	7,0
4	Данія	5 468 120	**
5	Ірландія	4 109 086	**
6	Іспанія	40 448 191	*
7	Італія	58 147 733	**

1	2	3	4
8	Нідерланди	16 570 613	17,0
9	Німеччина	82 400 996	8,5
10	Норвегія	4 627 926	**
11	Португалія	10 642 836	1,0
12	Сполучене Королівство	69 776 238	*
13	Фінляндія	5 238 460	6,6
14	Франція	63 713 926	*
15	Швейцарія	7 554 661	6,0
16	Швеція	8 876 744	**

* Дані щодо цих країн буде проаналізовано окремо.

** У джерелі, яке ми використовували, та у багатьох інших сучасних довідкових виданнях зазначено, що у країнах проживають 100 % представники політичної нації. Тому надалі окремо будемо посилатися на джерела, за допомогою яких зможемо характеризувати поліетнічність громадян зазначених країн.

Етнічна фрагментація сама собою автоматично не веде до політичного протистояння та конфлікту. Така різноманітність може стати підставою для конфлікту. Для цього треба, щоб етнічні відмінності були основою етнічної ідентифікації і не тимчасової, а тривалої, переросли в етнічну свідомість. Підставою для утворення соціополітичного поділу на етномовній основі буде поділ суспільства на окремі групи з відмінними етнічними ідентифікаціями та оформлення зв'язків між етномовними групами та відповідними політичними партіями, які досить часто виступають як етнічні, проте не завжди. Щодо партій, як складової поділу, то до них відносимо ті, які в своїй діяльності захищають/обстоюють інтереси етнічних груп. Їхня діяльність досить часто спрямована на захист і розвиток національної мови та культури, а також на збільшення рівня автономії власної етнічної групи, за умови її компактного проживання – розширення автономного управління в багатьох випадках – досягнення незалежності та створення власної самостійної держави. О.Кнутсен до етнічних/націоналістичних партій в країнах Західної Європи зараховує: в Сполученому Королівстві національні партії Шотландії та

Уельсу, фламандські та франкофонні націоналістичні партії Бельгії та партію Північна Ліга в Італії [248, 19]. На нашу думку, цей перелік не вичерпний і до його розгляду ще повертатимемось.

Бельгія. Як єдина держава Бельгія була утворена у 1830 р. і протягом значного періоду була унітарною. Перетворення у федерацію відбулося під тиском фламандців, внаслідок проведення низки реформ, які розпочалися у 1970 р. і завершилися лише у 1993 р. В Бельгії за даними на 2007 р. існує дві основні етномовні групи: фламандці, які розмовляють нідерландською мовою і становлять 58 % від загальної кількості населення, відповідно, частка тих, хто вважають нідерландську мову рідною становить – 60 % та валлони – 31 %, відповідно, носіїв французької мови майже 40 %. Крім того, у Бельгії проживає невелика спільнота людей, які розмовляють німецькою – близько 1%, та частина населення, яка у мовному плані ідентифікує себе як білінгвістичне – близько 10 % [249]. Суттєва різниця між кількістю громадян, які вважають себе валлонами та кількістю носіїв французької мови, на наш погляд, пов'язана з тим, що в країні проживає значна кількість колишніх мігрантів, які прийняли громадянство і не ідентифікують себе з двома домінуючими етнічними групами, вони здебільшого франкомовні. Фламандці територіально більш сконцентровані у північній частині країни, валлони – на півдні, німецькомовна група проживає переважно на сході країни. Столиця Бельгії – Брюссель розміщена на фламандській частині території, проте більшість мешканців столиці – дві третини франкомовні й проживають здебільшого у центральних районах міста. Фламандці відповідно живуть у частині передмість, становлячи третину населення столиці.

Етномовний поділ Бельгії зафіксований у статті 2 Конституції: “Бельгія охоплює три співтовариства: Французьке, Фламандське та Німецькомовне ” [250, 109]. Четверта глава Конституції спеціально присвячена регулюванню повноважень співтовариств. Зокрема, кожна спільнота має власні представницькі органи – Ради. Ради французького та фламандського співтовариств одночасно є радами регіонів. Фактично ці дві ради працюють

як законодавчі органи, маючи у своїй компетенції питання культури, освіти та “...співробітництва між співтовариствами, а також міжнародне співробітництво, враховуючи заключення угод з питань освіти і культури.” [251, 128] Важливу роль у захисті інтересів мовних груп відіграє право “вето лінгвістичної групи”, зафіксоване у статті 54 Конституції Бельгії, яке передбачає внесення після доповіді у парламенті мотивованої резолюції, підписаної не менше як 3/4 однієї з лінгвістичних груп. Резолюцію треба вносити перед голосуванням на публічному засіданні. Вона може стосуватися всіх законопроектів, за винятком бюджету та законів, щодо яких рішення приймає кваліфікована більшість. Резолюція повинна охоплювати констатацію, що потенційне рішення здатне нанести значну шкоду відносинам між співтовариствами. У такому випадку рішення не будуть приймати, резолюцію передають до Ради міністрів, яка повинна врахувати вимоги резолюції. Члени однієї лінгвістичної групи подібну процедуру можуть застосовувати до того самого законопроекту не більше ніж один раз.

Етномовні спільноти у Бельгії мають не лише прецензійне законодавче регулювання, вони опираються на чітку суб’єктивну визначеність, яка полягає у переважанні групових ідентифікацій населення над загальнодержавними. Як видно з даних табл. 2.9, лише 41 відсоток населення країни ідентифікує себе з єдиною державою. Представники фламандської етнічної групи мають значно вищий рівень ідентифікації з фламандською культурою, ніж із загальнодержавною. Представники валлонської етнічної групи в своїй ідентифікації приблизно однаково поділені на дві групи: перша – орієнтується на етнічну валлонську культуру; друга група – на загальнобельгійську ідентичність. Простежуються відмінності у тенденціях, щодо цих двох груп. Якщо фламандцям властиве поступове зростання загальної бельгійської ідентифікації, то для валлонів, навпаки, притаманною є тенденція до збільшення етнічної ідентифікації. Подібна тенденція простежується і щодо мешканців Брюсселя, яким властива тенденція зростання ідентифікації з місцем проживання на протигагу загальнонаціональній ідентифікації.

Домінування етнічних ідентифікацій виявляється і на інституційному рівні. Зокрема, кожна громада має власні школи, телебачення (існує два державних телебачення Бельгії), газети, навіть дипломатичні представництва за кордоном поділені на дві секції відповідно до основних мовних груп. Показовим є те, що міжетнічні шлюби між фламандцями та валлонами становили на 2007 р. лише 1 % від загальної кількості зареєстрованих. Вважається, що одним із небагатьох інтеграційних чинників щодо двох громад є постать монарха, якого в країні називають “єдиним правдивим бельгійцем”.

Таблиця 2.9

Національна ідентифікація у Бельгії [252, 62]

Етнічна група	Ідентифікація „бельгієць/йка” у % щодо загальної популяції населення	
	1980	1995
Усі громадяни Бельгії	41,5	41,3
Фламандці	32,5	38,5
Мешканці Брюсселя	56,5	44,0
Валлони	50,3	45,1

Отже, в Бельгії існує чіткий етнолінгвістичний поділ населення. Фламандці – численніша етнічна група і займають значно кращі економічні позиції, ніж валлони, хоча з початку ХХ ст. і до Другої світової війни економічно домінували валлони. Це сприяло формуванню почуття нерівності у фламандців і спровокувало їх домагатися автономії. У 60-ті роки етномовні відмінності стали підставою конфлікту у сіспільстві. Внаслідок цього протягом 60-их років у Бельгії утворилися моно етномовні партії – Фламандський народний союз, Валлонське об’єднання та Демократичний фронт франкофонів. З 1968 до 1978 рр. три основні партії – християнська, соціалістична та ліберальна розпалися на окремі самостійні етнічні організації. Сьогодні всі основні політичні партії країни дзеркально поділені на фламандські та валлонські самостійні організації. Обидві етномовні групи

представлені відповідними націоналістичними партіями. Фламандці – Vlaams Belang = VB (“Фламандський Інтерес”), яка змінила назву у 2004 р. з Vlaams Blok = VB (“Фламандський Блок”). Протягом останніх парламентських виборів партія отримувала такий результат : 1995 – 7,8 %; 1999 – 9,9 %; 2003 – 11,6 %; 2007 – 11,9 %. Ф.Девінтер актуальний керівник партії не приховує у своїх інтерв’ю, що його партія сепаратистська і прагне до створення у майбутньому незалежної держави Фландрії з допомогою мирних, політичних методів. Головні проблемні питаннями, які розглядають на політичному рівні, такі: по-перше, проблема фламандської (нідерландської) мови. Представники Фландрії вимагають визнання обох мов як державних в обох частинах країни, а також обмеження застосування французької мови у Фландрії. Також вони піднімають питання про те, що королівська родина послуговується лише/переважно французькою мовою, що сприяє нерівності мов; по-друге, економічна домінація Фландрії в межах єдиної держави зумовлює відповідну домінуючу частку цього регіону в національному бюджеті. Крім того, Валлія є дотаційним регіоном протягом значного періоду. Проти цього стану справ активно виступають фламандські націоналісти, які вимагають залишати гроші в тому регіоні, який їх заробляє.

Головною/найбільшою націоналістичною партією у Валлії є “Національний Фронт”. На відміну від свого фламандського візаві, рівень підтримки його на парламентських виборах значно менший: 1995 – 2,3 %; 1999 – 1,5 %; 2003 – 2,0 %; 2007 – 2,89 %. Формально партія декларує себе білінгвістичною, хоча на практиці вона франкомовна.

Отже, в Бельгії існує поділ на дві етномовні групи, представлений на загальнонаціональному рівні відповідними етнічними партіями, що свідчить не лише про актуальність у Бельгії соціополітичного поділу на етномовній основі, а також про його домінуючий характер. Результати підтримки націоналістичних партій, особливо фландрійською спільнотою, свідчать про наявність тенденції до зростання рівня підтримки, що буде зумовлювати важливість цього поділу в Бельгії і в майбутньому.

Швейцарія має три основні мови. Найбільша мовна група – німецька, відповідно німецькою мовою на початку XXI сторіччя користувалося 63,9 % усього населення країни у 19 з 26 кантонів. Французькою розмовляють 19,5 % населення у п'яти кантонах, які розташовані на заході поблизу Франції. Третя основна мова – італійська, якою розмовляє 6,6 % населення і вона домінує лише у кантоні Тічіно, який розташований на півдні країни. Майже 0,5 % населення використовують ретороманську мову, іншими мовами користується 9,5 % населення [253, 170]. У деяких кантонах проживають представники декількох мовних груп. У кантоні Берн більшість населення користується німецькою мовою, але одночасно існує франкомовна меншина, яка налічує близько 15 %. Інші мовні групи становлять всього 7 % від загальної кількості населення. Суперечки між різними кантонами стосовно мови трапляються досить рідко внаслідок відносної етномовної однорідності більшості кантонів. За умови значної однорідності всередині кантонів і відмінностей між кантонами показники групової ідентифікації не є домінуючими у жодній з груп (див. табл.2.10), вони врівноважуються високим рівнем загальнонаціональної та кантональної ідентифікації. Важливим є також те, що основні галузі, на яких ґрунтується економіка країни, розташовані одночасно в усіх кантонах і це, порівняно з Бельгією, об'єднує, а не роз'єднує кантони. Ю.Штайнер зазначив ще одну особливість цієї країни: “У Швейцарії, на відміну від Бельгії, немає столиці-домінанти. Існують країни, які мають дуже міцний центр такий, як Брюссель у Бельгії, Париж у Франції або Лондон у Великобританії. Швейцарські інститути федеральної влади містяться в столиці Берні, але Верховний суд засідає у франкомовній Лозанні, Швейцарський Національний Інститут страхування від нещасних випадків – у Люцерні. Берн – лише четверте за величиною місто Швейцарії; Цюрих, Базель та Женева перевищують його за кількістю населення” [254, 31]. Політичні партії загальнонаціональні і не мають жодної прив'язки до основних етнічних груп. Це дає нам підстави зробити висновок, що за

наявності значної етногрупової диверсифікації соціополітичного поділу на етнічній основі у Швейцарії не відбулося.

Таблиця 2.10

Національна ідентифікація у Швейцарії [255, 63]¹⁰

Етнічна група	Ідентифікація		
	загальнонаціональна	етнічної групи	кантону
Німецькомовна	53	16	31
Франкомовна	40	40	31

Сполучене Королівство складається з Англії, Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії, внаслідок чого повна офіційна назва – Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії. Велика Британія охоплює лише Англію, Шотландію та Уельс. Домінуюча етнічна група у країні – англійці, за даними 2007 р. вони становлять 83,6 % населення, шотландці – 8,6% , уельські – 4,9 %, північні ірландці – 2,9 %. Щодо мови, то абсолютно домінуючою є англійська, поряд з якою зберігається кельтська у двох варіантах – ірландська та уельська.

У Шотландії національна мова не відіграє важливого значення (абсолютно переважаючою є англійська). Вважається, що лише 88 892 особи знали та використовували на 1991 р. шотландську мову одночасно з англійською [256] (це становить трохи більше 1 % від загального складу населення). У парламенті Сполученого Королівства шотландська спільнота представлена Шотландською Народною партією, яка з моменту створення виступала з сепаратистських позицій. Сьогодні ця партія трактується як партія лівоцентристська з суспільних питань, хоча у своїй програмі декларує вимоги захисту національної культури, мови та виступає за самостійність Шотландії. Протягом останніх десяти років вона на загальнодержавних виборах отримала такі результати: 1992 – 3 мандати (1,9 %), 1997 – 6 (2,0 %), у 2001 – 5 (1,8 %), у 2005 – 6 (1,5 %).

¹⁰ Ми усвідомлюємо, що показники відсотків франкомовної групи перевищують 100 %, але саме такі показники вміщено у згаданій праці у виданнях 1991, 1997 та 1999 рр.

Згідно з результатами референдуму 1997 р. та прийнятого на його основі Шотландського Акту (“Scotland Act”), який має характер конституційного документа, Шотландія отримала право мати власний парламент та уряд. Парламент однопалатний і складається з 129 осіб, з яких 73 обирають в одномандатних округах згідно з виборчою системою відносної більшості, а 56 в округах багатомандатних за пропорційною системою. Відповідно до цього Акту Парламент Шотландії має право приймати рішення з питань економіки, освіти, охорони здоров’я, розвитку аграрного сектору, охорони навколишнього середовища. Шотландія емітує власний фунт (дорівнює фунту Сполученого Королівства). Парламент також отримав право зменшувати або збільшувати розмір податків для мешканців Шотландії на 3%. Як видно з табл. 2.11, підтримка сепаратистського руху у Шотландії, спрямованого на державну самостійність від Великобританії, під час других виборів до регіонального парламенту зменшилась, що дало підстави говорити про успіх політики девіації Лейбористської партії. Вибори 2007 р. поставили перед Шотландією та Сполученим Королівством багато гострих питань. Як видно з результатів виборів, Народна партія Шотландії отримала хоча і невелику, проте більшість, що дало їй змогу сформувавши уряд меншості, який очолив лідер цієї партії А.Салмонд. Виборча кампанія і результати виборів поставили на порядок денний питання майбутнього Шотландії. Під час виборчої кампанії А.Салмонд обіцяв, що референдум щодо незалежності відбудеться у 2010 р. Після виборів “Перший міністр” заявив, що протягом 100 днів від створення уряду будуть розпочаті переговори з урядом Сполученого Королівства щодо порядку відміни “Акту про Союз” від 1707 р. Позитивне рішення, якого домагається Народна партія Шотландії, мало би означати, що Шотландія повертається до стану, який передував цьому Акту, тобто відновлює свою незалежність. Можливість і важливість повернення незалежності вони також обґрунтовують досвідом Словенії та Естонії, які успішно розвиваються після здобуття незалежності. Правляча Лейбористська партія в особі нового лідера Г.Брауна виступає за широку автономію

Шотландії в складі Сполученого Королівства, трактуючи вимоги повної незалежності Шотландії терміном – “балканізація Сполученого Королівства”. Опозиційну позицію щодо дій, спрямованих на набуття Шотландією повної незалежності, займають і всі інші політичні партії, представлені у парламенті третього скликання цього регіону.

Таблиця 2.11

Результати виборів до парламенту Шотландії [257]

Назва партії	1999		2003		2007	
	мандати	% голосів	мандати	% голосів	мандати	% голосів
Лейбористська партія	56	44,9	50	38,7	46	32,2
Народна партія Шотландії	35	27,1	27	20,9	47	32,9
Консервативна	18	13,9	18	13,9	17	16,6
Ліберально-демократична партія	17	13,1	17	13,1	16	16,2
Зелені	-	-	7	5,4	2	0,2
Шотландські соціалісти	-	-	6	4,6	-	-
Інші	3	2,3	4	3,1	1	1,2

Уельс. На початку ХХ ст. валлійською мовою розмовляла майже половина населення Уельсу. Перепис населення 1911 р. зареєстрував приблизно 1 млн. осіб, які вважали себе носіями валлійської мови. У 1993 р. було прийнято Акт про валлійську мову, який законодавчо затвердив рівноправність англійської та валлійської мов в Уельсі. Сьогодні в Уельсі 508 098 осіб трактують себе білінгвістичними громадянами, зазначаючи, що поряд з англійською вони володіють валлійською мовою [258]. Інтереси уельської етнічної групи представлені у парламенті Сполученого Королівства – Валлійською Народною партією (“Plaid Cymru” – “Партія Уельсу”), яка була створена у 1925 р. Сьогодні вона належить до партій лівого спрямування і у

своїх програмних завданнях наголос робить на відродженні валлійської мови, культури та розвитку самоврядування в Уельсі. Під час виборів до парламенту Сполученого Королівства партія мала такі результати: 1992 – 4 мандати (0,5 %), 1997 – 4 (0,5 %), 2001 – 4 (0,8 %), 2005 – 3 (0,5 %). Подібно як у Шотландії у 1998 р. було прийнято Уельський Акт, який передбачав створення представницького органу – Асамблеї Уельсу. Відповідно до Акту статус Уельсу був визначений як територіальна одиниця Великобританії, відповідно Асамблея у своїй діяльності повинна виступати від імені Корони. На підставі спеціальних постанов Її Величності (№ 672 та 2787) [259] відбулося розмежування повноважень між центром та Уельсом. До сфери компетенції Асамблеї належить – аграрний сектор, охорона пам'ятників історії, культура, мова, туризм і відпочинок, соціальне обслуговування та охорона здоров'я. Навіть у виділених сферах компетенція Асамблеї обмежена, в багатьох випадках передбачена взаємодія з міністром Корони по Уельсу. Рішення Асамблеї переважно повинні конкретизувати та розвивати рішення національного парламенту (феномен вторинного законодавства). Варто наголосити, що під час референдуму 1997 р. позитивний результат – схвалення розширення автономії було ледве отримано, оскільки “позитивно” проголосували лише 50,3 % населення Уельсу, за умови, що Валлійська народна партія на своєму засіданні 26.07.1997 р. висловила за підтримку референдуму щодо автономії. У вересні 2003 р. на річній конференції Плайд Кімру було внесено нове положення до Статуту партії, яке визначило головну мету партійної діяльності – досягнення незалежності Уельсу [260]. Як бачимо, Валлійська Народна партія, як головний репрезентант валлійської етнічної групи, не має домінуючого положення у регіональному представницькому органі. У новообраній Асамблеї активно проговорюється ініціатива підготовки та проведення референдуму щодо підвищення рівня компетенції Асамблеї в найближчій перспективі.

Результати виборів до Асамблеї Уельсу [261]

Назва партії	1999		2003		2007	
	мандати	% голосів	мандати	% голосів	мандати	% голосів
Лейбористська	28	46,6	30	50,0	26	32,2
Валлійська Народна	17	28,3	12	20,0	15	22,4
Консервативна	9	15,0	11	18,3	12	22,4
Ліберальні демократи	6	10,0	6	10,0	6	14,8
Інші	-	-	1	1,6	1	-

Північна Ірландія. Населення Північної Ірландії розмовляє переважно англійською мовою. Однак етнічні відмінності між ірландцями, які проживають у Північній Ірландії і англійцями стосуються вимог ірландців щодо приєднання Північної Ірландії до Ірландської республіки і таким способом об'єднати цілий острів або (як етап) розширити систему самоврядування. Відповідно англійці – юніоністи – бачать Північну Ірландію лише як складову частину унітарної, але із застосуванням засад деволюції, держави Сполученого Королівства. На сьогодні основні політичні партії, які діють у Північній Ірландії, поділені за етнічною ознакою. Ірландську частину представляють – Шін Фейн (“Sinn Fein” дослівно – “Ми самі”), яка була створена у 1905 р. і є політичною складовою Ірландської Республіканської армії (IRA), вела тривалу боротьбу за незалежність Північної Ірландії та возз'єднання з Ірландською республікою; Соціал-демократична партія праці, що створена у 1970 р., має лівоцентристський характер і головну увагу приділяє захисту інтересів католицької меншості. Юніоністські, відповідно пробританські партії: Партія юніоністів Ольстеру діє з 1905 р.; Прогресивна юніоністська партія діє з 1980 р.; Партія демократичних юніоністів, створена у 1971 р., головну діяльність спрямовує проти втручанням Дубліна (столиця Республіки Ірландія – А.Р.) у справи Північної Ірландії. Загальнобританські політичні партії не беруть участі у виборах у Північній Ірландії [262, 300],

тому усі перелічені регіональні політичні партії представлені самостійно або у складі коаліції у парламенті Сполученого Королівства.

“Договір Великої П’ятниці” (“The Good Friday Agreement”) було укладено 9 квітня 1998 р. Він охоплював такі положення [263]:

1) встановлювати конституційний устрій Північної Ірландії мають право лише її громадяни;

2) якщо громадяни Північної та Південної Ірландії будуть бажати об’єднатися, то рішення треба прийняти шляхом загального голосування;

3) Північна Ірландія залишається частиною Сполученого Королівства;

4) громадяни Північної Ірландії мають право самостійно обирати власну національність – ірландську, британську, або обидві;

5) Республіка Ірландія залишає свої претензії щодо території Північної Ірландії, а народ Ірландії буде визначатися як люди ірландської національності, а не як мешканці, які проживають на території Південної та Північної Ірландії.

Згідно з цим Договором законодавча влада у провінції належить Парламенту, а виконавча – Виконавчому Комітетові, який повинен складатися з представників головних політичних партій, що пройшли до парламенту Північної Ірландії. Договір було підтримано на референдумах у 1998 р. в Північній Ірландії (“за” - 71 %) та Республіці Ірландія (“за” - 94 %). Договір створив підставу для зняття гострого протистояння в регіоні. Як наслідок у 1999 р. IRA оголосила про готовність до переговорів про своє розброєння, яке було повністю завершено 26 вересня 2005 р. Відповідно це дало підстави уряду Сполученого Королівства розпочати 31 липня 2007 р. виведення британського військового континенту з Північної Ірландії (війська було введено в серпні 1969 р.).

Існуюча у цьому регіоні політична ситуація призвела до того, що депутати у парламенті поділилися на дві групи: “юніоністів,” з одного боку, та “націоналістів” і “республіканців” – з іншого (ірландці). Відповідно кожен новообраний депутат ще спочатку роботи регіонального парламенту повинен

задекларувати свою приналежність до однієї з цих двох парламентських груп. Також депутат може задекларувати свою незалежність від такого поділу. Цей поділ поширюється на всі представницькі інститути, зокрема в парламенті Сполученого Королівства останнього скликання є 18 представників Північної Ірландії, з них 10 юніоністів та 8 республіканців і націоналістів; в Асамблеї Північної Ірландії (згідно з результатами виборів 2003 р.) юніоністи мають 55 місць (52,1 %), республіканці та націоналісти – 44 (40,5 %), всі інші – 9 місць (7,4 %). Порівнюючи результати двох виборів до Асамблеї Північної Ірландії можемо констатувати, що простежується певне посилення партійно-групової ідентифікації депутатів, яке відбувається за рахунок скорочення частки “незалежних” депутатів щодо двох основних блоків.

Таблиця 2.13

Результати виборів до Асамблеї Північної Ірландії [264]

Номер за пор.	Назва партії	1998		2003	
		%	К-сть місць	%	К-сть місць
1	Юніоністські партії	46,7	55	52,1	55
2	Республіканці та націоналісти	39,9	42	40,5	44
3	Інші	13,4	11	7,4	9

Показники етногрупової ідентифікації трьох зазначених регіонів Сполученого Королівства наведено у табл. 2.14. Вони свідчать про досить близьку частку мешканців Шотландії та Північної Ірландії, які вважають себе британцями, однак така частка властива лише третині мешканців. Щодо Уельсу рівень загальнонаціональної ідентифікації ще нижчий. Відповідно, в цих трьох районах рівень етнічної ідентифікації є домінуючим. Особливість Північної Ірландії полягає у тому, що цей район додатково поділений всередині на ірландську та ольстерську (регіональну), пов'язану з загальнодержавною (Сполученого Королівства – А.Р.), властиву не ірландцям ідентифікацію. Активний рівень підтримки національних партій, які протистоять загальнонаціональним Лейбористській та Консервативній в

Шотландії та Уельсі і пробританським в Північній Ірландії дають нам підстави вважати про актуальність етномовного соціополітичного поділу в Сполученому Королівстві. Актуальний на 2007 р. стан справ дає підстави нам говорити, що Сполучене Королівство, залишаючись унітарною державою, активно запозичує елементи федеративної держави, що виявляється в ускладненні її територіально-політичного устрою, маючи перспективу надалі, за умови розвитку сепаратистських рухів, перетворитися в один із різновидів федерації або розпастися. Якщо дійде до виходу зі складу якоїсь частини Сполученого Королівства, то рішення буде не лише національним, а й загальноєвропейським, оскільки Європа дуже чутлива до прецедентів у цій сфері.

Таблиця 2.14

Національна ідентифікація у Сполученому Королівстві [265, 85]

Регіон	Ідентифікація					
	<i>британець/ британка</i>	<i>шотландець/ шотландка</i>	<i>уельсець/ уельська</i>	<i>англієць/ англійка</i>	<i>Ольстер</i>	<i>ірландець/ ірландка</i>
Шотландія	29,0	67,0	1,0	-	-	-
Уельс	15,0	1,0	69,0	13,0	-	-
Північна Ірландія	29,0	-	-	-	21,0	43,0

Іспанія. Королівство Іспанія територіально поділена на 17 автономних співтовариств, 50 провінцій та понад 8 тис. муніципій, які згідно зі ст. 137 Конституції володіють автономією при веденні своїх справ [266, 401]. Провінції, які мають спільний кордон, спільні історичні, культурні та економічні риси, а також острівні території та провінції, які представляють єдину історичну область, можуть отримати право на самоврядування та створити автономне співтовариство. Автономне співтовариство не володіє суверенітетом, який належить лише державі. Кожне співтовариство має власний статут, який є головним правовим актом кожного автономного співтовариства, відповідно держава визнає та захищає їх як складові частини

свого законодавства. На підставі положень статей 148 та 149 Конституції відбувається розмежування повноважень між державою та автономними співтовариствами. Кожне співтовариство має право через п'ять років розширити свої повноваження в межах, які не зачіпають виняткову компетенцію держави. Найбільш гостро проблеми взаємовідносин на етномовній основі в Іспанії відчуваються в Каталонії та Країні Басків.

Історична традиція широкої автономії Каталонії була ліквідована за часів правління Франко. Після його смерті у 1979 р. було схвалено Статут Автономії Каталонії. Відповідно до нього в березні 1980 р. відбулися вибори до парламенту співтовариства, а в квітні було обрано президента автономного уряду Каталонії. Це спровокувало активізацію сепаратистських настроїв та виникнення радикальної націоналістичної організації "Terra Lliure". Каталонія відповідно до Статуту трактується частиною Королівства Іспанії, має власний герб, гімн, прапор, традиції та звичаї. Каталонська мова проголошена однією з офіційних мов країни, відповідно вона домінує в регіоні. До компетенції уряду автономії належать питання регіональної адміністрації, господарства, транспорту, аграрна політика та культура [267, 403-404]. В березні 2006 р. на регіональному референдумі було прийнято нову редакцію Статуту Каталонії ("за" проголосувало 74 % каталонців), згідно з яким каталонці були визнані окремим народом. Статут закріпив за співтовариством право на укладання міжнародних угод, розширив компетенцію локального судочинства, адміністрації та освіти. Суттєві зміни були закладені у питаннях фінансових відносин із Мадридом, зокрема основна частка зібраних в співтоваристві податків має залишатися на території співтовариства. Уряд соціаліста Ж.Запатеро гостро критикувала опозиція за прецедент такого розширення прав співтовариства, оскільки багато положень, на думку опозиції, вийшли за межі норм, передбачених ст. 149 Конституції Іспанії. Рівень загальноіспанської ідентифікації в Каталонії є одним із найнижчих по країні і становив у 1995 р. лише 39 %, тоді як у 1976 р. – 65 % [268, 63]. Каталонські регіональні партії постійно виступають за розширення автономії

співтовариства. Підставою цього вони вважають історичні традиції незалежності та привілей, а також той факт, що населення співтовариства становить лише 16 % населення Королівства, а виробляє понад 23 % валового національного продукту.

Країна Басків історично охоплює сім провінцій, в яких проживають баски, з яких лише чотири є в Іспанії, а три – у Франції. Рух за національну незалежність оформився ще в другій половині XIX ст. У 1894 р. виникла “Баскська національна партія”, яка поширювала свій вплив на іспанську територію і очолила баскський національний рух. За часів Франко націоналістів країни Басків жорстоко переслідували, що не перешкоджало частині населення активно прагнути незалежності. У 1959 р. було створено організацію ETA – “Euskadi ta Askatasuna” (“Країна Басків і свобода”), яка своїм завданням оголосила створення незалежної баскської держави у складі семи історичних провінцій, поділених між Іспанією та Францією, шляхом збройної боротьби. У 1975 р. ETA розкололася на дві частини: мілітарну та військово-політичну. Обидві організації до сьогодні перебувають на нелегальному становищі, водночас мають своїх представників, які діють легально як політичні партії. Протягом післяфранківського періоду ETA декілька разів припиняла і знову розпочинала збройну боротьбу. Її головне завдання – досягнути незалежності шляхом збройної боротьби, фактично терористичних актів, має все меншу підтримку серед населення. Згідно з опитуванням громадської думки мешканців Країни Басків у жовтні 2001 р. 94% мешканців вимагають повної відмови від збройної боротьби, 95 % відкидають насилля у будь-якому вигляді і висловлюються за політичні та демократичні шляхи вирішення питань [269, 17]. Показовою є зміна загальнонаціональної ідентифікації серед мешканців Країни Басків. Якщо у 1976 р. вона становила лише 43 %, то у 1995 р. зросла до 50 % [270, 63]. Прийняття Конституції Іспанії сприяло набуттю Країною Басків (вона об’єднує три провінції) прав самоврядування та автономії нарівні з іншими співтовариствами в Королівстві. Особливий статус Країни було затверджено у

грудні 1979 р. “Статутом з Герніки” (“Gernika Statut”), який закріпив особливі повноваження регіональних органів влади. У 2003 р. парламент Країни Басків за пропозицією Баскської національної партії прийняв план, який охоплював розширення компетенції співтовариства (“Ibarretxe Plan”). До нього входили: підпорядкування інститутам влади співтовариства, збір податків, провадження власної закордонної політики та вимогу приєднання до співтовариства четвертої провінції населеної басками – Наварри, що означало би суттєву зміну статусу співтовариства. У лютому 2005 р. Генеральні Кортеси відкинули цей план. Продовження ЕТА збройної боротьби, постійні ініціативи Баскської національної партії свідчать, що аспірації частини басків на створення самостійної держави залишаються актуальними. Це дає нам підстави констатувати наявність соціополітичного поділу на етномовній основі в Королівстві Іспанія. Про важливість етнічної основи соціополітичного поділу в Іспанії свідчить А.Морено “...багатомовність та відношення до різних культур іспанського суспільства є підставою політичних поділів. Ці поділи виявляються через націоналістичні та регіональні партії”, відповідно територіальний устрій Іспанії він трактує як незавершений федералізм [271, 70].

Франція. Найбільше політичних проблем пов’язано з островом Корсика, який є одним з 26 регіонів Франції. На ньому проживає 275 тис. мешканців, які поряд з офіційною французькою використовують корсиканську мову (вважають, що вона більше подібна до італійської). За даними на 1982 р. 96 % мешканців острова ідентифікували себе як корсиканці, 86 % регулярно використовують/говорять корсиканською мовою, вважаючи її рідною/першою мовою [272]. Конституційна Рада Франції 09.05.91 р. відмовилась визнати корсиканський народ відмінним від французького. Корсика на підставі закону від 02.03.82 р. має статус подібний до статусу заморської території. Асамблея є представницьким органом, обирається на 6 років. З 1991 р. Асамблея Корсики має право висувати свої пропозиції стосовно законів та інших нормативних актів, які стосуються економічного, соціального та культурного

розвитку острова. Виконавча влада належить Виконавчій раді, яку обирає Асамблея і несе перед нею відповідальність. Контроль за діяльністю місцевої влади здійснює префект і регіональна рахункова палата. Сепаратизм на Корсиці має глибокі історичні традиції. Головна сепаратистська організація – Корсиканський Фронт національного визволення – FLNC (“Front de Liberation Nationale de la Corse”), який було створено у 1976 р. У своїй діяльності активно використовував збройні напади, вибухи, вбивства та інші терористичні методи. Політичним відповідником є об’єднання “Cuncolta”. До радикальних сепаратистських організацій також належить “Армія Корсики” (“Armata Corsa”). Сепаратистські організації виступають за проголошення Корсики незалежною державою як проміжний етап за широку автономію в межах Франції. Інші регіональні партії виступають за визнання корсиканців окремим народом і широку автономію острова в межах Франції. Французький уряд виступає проти надання незалежності та відновлення широкої автономії для острова. Водночас уряд постійно ініціює певні поступки. Найбільш значним був референдум 06.06.2006 р. щодо об’єднання двох існуючих на острові департаментів в один, зміну виборчої системи з мажоритарної на пропорційну та впровадження низки заходів щодо розширення автономії. Сепаратистські структури виступили проти референдуму, оскільки він не передбачав надання повної незалежності. Аналітики зазначали, що сепаратистам було не вигідно переходити в площину “відкритої” політичної боротьби/конкуренції, тому що під час виборів до Асамблеї острова сепаратистські політичні організації жодного разу не отримали більшості. Проти проголосувало 50,98 % громадян, які проживають на острові. Однією з причин провалу референдуму було небажання громадян змінювати існуючу ситуацію, оскільки острів отримує з Парижу значні фінансові дотації. У випадку Корсики існують відмінності в позиції корсиканців та решти французів з широкого кола питань, існують партії, які формально представляють одну з сторін і загальнонаціональні партії з протилежного боку, проте рівень ідентифікації населення з таким розломом, відповідно

рівень підтримки сепаратистських партій незначний. Тому в цьому випадку не можемо говорити про наявність у Франції соціополітичного поділу на етномовній основі.

Щодо решти європейських країн, то роль і значення етномовних груп, відмінних від титульної нації, в політичному житті цих країн не є настільки помітною, щоб продукувати формування соціополітичних поділів, або вирішально впливати на політичне життя. Етномовні групи властиві всім країнам третьої групи (країни з високим рівнем етномовної гомогенності – А.Р.), певною мірою їхній вплив простежується на політичному рівні, але переважно регіональному. Як приклад розглянемо ситуацію, яка існує у ФРН. У цій країні держава офіційно визнає чотири групи етнічних меншин – лужицькі серби, датчани, цигани та фрізи. Лужицькі серби на початок ХХІ ст. становили 50- 60 тис. [273], вони користуються поряд з німецькою власною слов'янською мовою. Спроби створити власне державне утворення було зроблено після Другої світової війни, однак не отримали підтримки в процесі післявоєнного облаштування Європи. Після падіння “Берлінського муру” частина регіональних політиків колишньої НДР пропонували створити окрему землю, де мали бути сконцентровані лужицькі серби, однак така ідея не знайшла підтримки у федерального уряду. Політичного представництва вони не мають.

Другою за кількістю етнічною меншиною є датчани, які компактно проживають у землі Шлезвіг-Гольштейн. На засаді самоідентифікації сьогодні налічується близько 50 тис. датчан. У 1948 р. вони створили “Південношлезвігський союз виборців”, пізніше назву замінили на Федерацію. Оскільки партія є представником етнічної меншини, то під час виборів на неї не поширюється вимога дотримання виборчого порогу. На останніх виборах до парламенту землі вона отримала 3,6 % голосів виборців (не лише етнічних датчан, а й німців – А.Р.), що дало змогу їй провести до представницького органу двох депутатів. Інші з двох названих груп – ще менш помітні в політичному житті.

Отже, попри присутність у всіх європейських країнах багатьох різноманітних етномовних груп, групові мовні та етнічні відмінності не призвели до формування та актуалізації етномовної ідентифікації і переростання її в площину політичного представництва. На сьогодні в європейських країнах соціополітичні поділи на етномовній основі сформувалися лише в Бельгії, Сполученому Королівстві та Іспанії. Наявність цього типу поділу суттєво впливає на політичне життя зазначених країн (у випадку Сполученого Королівства та Іспанії призводить до суттєвого ускладнення територіально-політичного устрою цих країн) оскільки формально вони належать до унітарних.

2.4 Феномен міграції до країн Західної Європи як підстава формування нового соціополітичного поділу

В попередньому параграфі ми розглядали вплив етномовного поділу на політичне життя європейських країн за умов, що ці групи складаються з громадян зазначених країн. Водночас етномовна гетерогенність європейських країн має і інший формат, який визначається активною імміграцією до Європи представників не європейських країн. Вони, з огляду на різні причини, не завжди набувають громадянство, проте протягом досить значного періоду постійно проживають, досить часто, компактними спільнотами. За кількістю окремі “нові” етномовні групи перевищують в багато разів “традиційні” не титульні етномовні групи. Їхня присутність у соціальному просторі продукує відповідно власні політичні проблеми. В цьому параграфі проаналізуємо політичні проблеми/наслідки для європейських країн міграційних процесів.

Феномен імміграції належить до тих явищ, які постійно супроводжують людство в його історії. В сучасному контексті імміграція не є суто демографічним питанням, а досить часто має яскраво виражену політичну складову. На думку В.Ваддемелея, проблема імміграції до Західної Європи на початку XXI ст. досягла критичної межі і має комплексний характер для

суспільства та особливо для політичних еліт [274, 1]. Актуальність питання імміграції для європейських країн має багато складових. Ми хотіли би розглянути лише декілька. По-перше, з кінця 90-их років минулого сторіччя міграційні процеси до європейських країн не лише відчутно збільшилися кількісно, а й помітно змінилися якісно. Вираженням цього стало суттєве зростання серед іммігрантів представників з неєвропейських країн, які в країні перебування переважно намагалися і намагаються зберегти власну культурну та етнічну самобутність, що фактично спричиняє протиставлення національній європейській культурі країни перебування. По-друге, проблеми імміграції стали предметом активних суспільних дискусій, перетворюючись на виборчі завдання/зобов'язання та гасла політичних партій правого спрямування. Кінець минулого сторіччя і початок нового ознаменувалися суттєвим зростанням підтримки цих партій в абсолютній більшості європейських країн. Дослідники, які аналізували ситуацію, дійшли висновку про формування якісно нового типу політичних партій – нових правих партій з яскраво вираженим популістським характером [275, 207]. По-третє, терористичні акти у США 11 вересня 2001 р., загроза тероризму в свідомості багатьох людей пов'язані з присутністю у власній країні іммігрантів, що додатково ускладнило суспільні дискусії. По-четверте, актуальність цієї теми містить значний внутрішній український інтерес. Він пов'язаний не лише з прагненням України провести комплексні перетворення, які дадуть змогу претендувати на членство в Європейському Союзі, а й з тим, що Україна стала країною, через яку значна кількість іммігрантів з різних країн світу намагається в'їхати до Євросоюзу, проте певна частина тих, кому цього зробити не вдається, залишається в Україні. З конкретизацією часових меж набуття членства в ЄС Україна дедалі більше приваблюватиме потенційних мігрантів. На цьому ж етапі з нашої держави багато співвітчизників виїхали на заробітки до європейських країн і процес цей триває. Як зазначив А.Геддес, у 2001 р. в Португалії українці становили одну третину від всіх іммігрантів, ставши найбільшою серед інших іммігрантів групою [276, 84].

Вивчення міграційних процесів передбачає аналіз статистичної інформації. Незважаючи на те, що у розвинених європейських країнах система збору статистичної інформації добре налагоджена й існує значна кількість спеціалізованих інституцій, які займаються збором відповідної інформації, та видань, де вона публікується, достовірність такої інформації інколи викликає сумніви. У табл. 2.15 ми свідомо подаємо інформацію стосовно того самого року, але з різних джерел. Обидві інституції – Євростат [I - 277] і спеціалізовані підрозділи ЦРУ, – які готують такий звіт щороку для уряду США [II – 278; 279], дуже поважні, проте різниця у даних, які вони наводять, суттєва. На нашу думку, це зумовлено низкою чинників, серед яких найвагомішими є відмінні методики обчислення та джерела інформації. На жаль, стосовно політичної статистики ми постійно натрапляємо на суттєві відмінності у багатьох публікаціях. Ще один важливий момент, який стосується вивчення міграційних процесів, пов'язаний зі складністю самого феномену. В джерелах, до яких ми звертаємося, подається офіційна інформація. Проте на практиці ця інформація не відображає цілісної картини. Це пов'язано з такими чинниками: 1) на практиці певна частина іммігрантів прибуває до європейських країн на підставі туристичних або інших віз, не зазначаючи, що планують працювати або залишатися на довший час; 2) частина іммігрантів прибуває на підставі запрошень від родини, яка легально перебуває в європейській країні, надалі намагаючись закріпитися у цій країні; 3) існує значна кількість іммігрантів, які прибувають на підставі фальшивих документів, або взагалі нелегально перетинають кордони, про що майже щодня повідомляють інформаційні європейські служби. Щодо цих категорій інформації немає, але присутність цих людей в європейських країнах є додатковим чинником, який детермінує стриману або негативну позицію громадян і політичних партій європейських країн щодо проблеми імміграції.

Стану міграційних процесів і політичним наслідкам зростання кількості іноземців для європейських країн приділяли значну увагу науковці різних

країн протягом всього повоєнного часу, коли міграційні процеси набули вагомого суспільного значення. Параметри нашої роботи не дають змоги зробити вичерпний аналіз публікацій. Ми вирішили обмежитися характеристикою монографічних видань, присвячених визначеній проблемі, які вийшли в світ після 2000 р. Загальну сукупність публікацій умовно можна поділити на чотири групи. Першу групу становлять праці, в яких наголос робиться на вивченні міграційних процесів, тенденцій, джерел та демографічних і інших наслідків для країн Європи. У колективній праці „Нова європейська ідентифікація та громадянство” [280] автори констатують існування відмінних підходів європейських країн до питання надання громадянства іноземцям. Автори звертають увагу не лише на національні особливості вирішення цієї проблеми в європейських країнах, а й аналізують вплив імміграції на національну ідентичність. У праці „Міграція і зовнішня європейська інтеграція” [281] розглянуто координацію поведінки європейських країн щодо виклику з боку імміграції. Наголошується, що зміни в міграційній політиці однієї з європейських країн неминуче призводять до відповідних/певних реакцій з боку інших країн. Автори виокремлюють тенденції поступового формування спільної для Європи імміграційної політики і закликають до прискорення її формування. Питання жіночої міграції та гендерної складової в міграційних процесах досліджували автори праці „Гендер та міжнародна міграція до Європи. Працевлаштування, соціальний захист і політика” [282]. Дослідники вважають, що зростання фемінізації міграційних процесів до європейських країн є головною ознакою імміграції до країн Західної Європи наприкінці ХХ ст. [283, 7].

У другій групі об’єднано праці, в яких проаналізовано європейські країни та країни донори – звідки прибувають іммігранти. Автори вивчили характер взаємовідносин, що склався між цими країнами, причини виїзду; оцінили подальші перспективи виїзду/в’їзду [284; 285; 286]. У самостійну групу доцільно виділити праці, присвячені міграції мусульман до європейських країн. Ж.Гуді, використовуючи як аналогію відомий вислів К.Маркса та

Ф.Енгельса, дослідив „привид ісламізму” в Європі й проаналізував, наскільки правомірним є трактування ісламу як „загрози” для Європи загалом і для окремих її країн [287]. Т.Рамадан вивчив становище мусульманської спільноти в Європі, виокремивши п’ять основних течій в ісламі, властивих вірним, які проживають в Європі [288].

Четверту групу, на нашу думку, становлять праці, в яких аналізується ставлення громадян європейських країн до іммігрантів з інших країн; приділяється особлива увага політичним партіям, які у своїх виборчих програмах зосереджуються саме на питаннях ставлення до міграції та іммігрантів [289; 290].

Як самостійний напрям доцільно виділити працю Т.Хайтер, яка розглянула питання міграції здебільшого до європейських країн з позиції іммігрантів. Висхідна позиція автора – міжнародні документи, які захищають права людини, зокрема Декларація ООН про права людини, ухвалена на засіданні Генеральної Асамблеї 10 грудня 1948 р., де проголошено базове право, право кожної людини залишати власну країну і повертатися до неї [291]. На думку автора, „проблема іммігрантів не є питанням їх надлишкової кількості, це є проблема расизму європейців”[292, 4].

Питання імміграції до країн Західної Європи поступово стає предметом дослідження російських учених. У публікаціях значна увага приділяється економічній складовій міграційних процесів, а також питанням стану етнічних меншин й ісламізму [293; 294; 295; 296]. Тематика цих публікацій, поряд з евристичною складовою, має конкретне утилітаристське спрямування – пошук аналогій всередині Росії, відповідно намагання критично засвоїти світовий досвід. На жаль, в українській науковій літературі ці питання ще належно не розкриті [297, 64-69].

Поняття – „міграція”, „імміграція” та „еміграція” ми вживаємо в їхньому традиційному значенні. Автори праці „Гендер та інтернаціональна міграція в Європі” визначають міграцію як процес, що складається з субпроцесів – включення та виключення. Характеризуючи мігрантів як не представників

політичної нації країни, до якої вони прибули, трактують це як не приналежність, що стає підставою для дії механізму з обмеження, або відмови у правах на працю, соціальне забезпечення, політичну активність для іноземців [298, 8]. Загалом міграцію розглядають як родове поняття, що характеризується переміщенням людей і охоплює: виїзд з власної країни – еміграцію, в'їзд до іншої, нової для них території – імміграцію [299, 591]. Відповідно вважається, що традиційними при вивченні міграційних процесів є питання: переміщення населення; соціально-психологічні відносини, які виникають у процесі адаптації мігрантів; аналіз причин існування соціальних проблем у мігрантів; природа та динаміка, властиві емігрантським групам в індивідуальній соціальній мережі [300, 594]. Аналізуючи міграційні процеси, ми опираємося на запропоновану Р.Вардом класифікацію їхніх основних форм у другій половині ХХ ст.: 1) націоналістичний тиск під час утворення нових державних формувань, який провокував масову зміну місця проживання. Як приклади автор виділяє обмін індусів з Пакистану на мусульман з Індії, виселення палестинців з Ізраїлю, значні етнічні переміщення в колишній Югославії; 2) трудова робоча міграція повоєнного періоду; 3) кваліфікована міграція, яка відбувається в контексті глобалізації економіки, коли існує потреба у висококваліфікованих спеціалістах. Ця категорія охоплює фахівців міжнародних організацій, підприємців, науковців, лікарів, інженерів, архітекторів; 4) шукачі притулку, тобто ті люди, які намагаються легалізуватися в інших країнах як біженці на підставі Міжнародної конвенції щодо біженців [301, 276-277].

Друга світова війна призвела до величезних людських втрат у кожній європейській країні, до руйнувань в економіці та середовищі людського проживання. Потреби відновлення знищеного та наступного розвитку детермінували активне залучення робочої сили усіма європейськими державами, в яких відчувався її брак [302, 740]. Потреба у робочих руках економік, які активно розвивалися, діяла як міграційний чинник протягом 50-60-их років, лише у 70-их роках простежувались спроби обмежити залучення

додаткових працівників. Особливістю цього етапу було те, що значну частку іммігрантів становили самі європейці – представники економічно менш розвинених країн, особливо півдня Європи. У 1970 р. для восьми країн (половина усієї сукупності досліджуваних нами країн) властивою була еміграція, внаслідок чого зменшувалась кількість постійного населення. В Ірландії та Португалії активна еміграція властива була і у 1990 р. Ми усвідомлюємо, що з Фінляндії, Греції та Португалії емігрували переважно до Німеччини, Швейцарії та Нідерландів (про етнічний склад іммігрантів у Швейцарії свідчать матеріали табл. 2.17). Фактично, початок 90-их років став рубіжним у розвитку еміграційно-імміграційних процесів. Саме тоді в'їзд до країн, які ми розглядаємо, став перевищувати виїзд з цих країн. Як зазначають Лейн та Ерссон, для таких країн, як Ірландія, Італія, Португалія, Греція, Фінляндія та Іспанія, на межі століть властивими були процеси, коли одночасно з активним в'їздом до цих країн значна частка їхніх громадян проживала за кордонами власних країн. Вони зазначили, що облік цих громадян в умовах активних інтеграційних процесів в Європейському Союзі вести надзвичайно складно [303, 66]. Міграційні процеси властиві всім європейським країнам без винятку, проте вони мають різний характер і різну інтенсивність. Згідно з даними лондонського інституту Дослідження Публічної Політики (IPPR) на кінець 2006 р. за межами Сполученого Королівства постійно проживали 5, 5 млн громадян, зокрема, в Австралії – 1,3 млн, Іспанія – 761 тис. та США – 678 тис.[304] З ФРН протягом лише 2006 р. виїхало 155 тис. громадян на працю та постійне проживання. В Німеччині демографи з кінця 80-их років ХХ ст. постійно констатували активний переїзд мешканців Східної Німеччини до Західної для роботи та на постійне проживання. Ця тема сама собою досить цікава, проте надалі будемо розглядати лише питання пов'язані з в'їздом до європейських країн.

Розпад колоніальних імперій, які в абсолютній більшості були створені європейськими країнами, зумовили хвилю іммігрантів з колишніх колоній до країн-метрополій. У всіх країнах, які мали колонії, мешканців залежних країн

тракували як представників метрополії. Однак після набуття незалежності мешканці новоутворених країн автоматично ставали іноземцями. Ті, хто проживав у колишній колонії, повинні були визначитися зі своєю громадянською приналежністю. Переважно представники колоніальної адміністрації, а також громадяни країни-метрополії, які працювали або перебували у колишніх колоніях, змушені були повертатися.

Посилення ідеологічного протиборства між “капіталізмом” і “соціалізмом” після Другої світової війни, що знайшло відображення у так званій холодній війні зумовило включення до конституцій багатьох європейських країн положень про надання політичного притулку. У Конституції ФРН зазначено: “Особи, яких переслідують за політичні переконання, користуються правом притулку” [305, 128]. Це сприяло прийняттю європейськими країнами значної кількості громадян колишніх соціалістичних країн, особливо після подій у Празі 1968 р., у Польщі на початку 80-их років, а також втікачів з інших держав „реального соціалізму”.

Після падіння Берлінської стіни посилилась імміграція з країн – колишніх республік СРСР та колишньої Югославії (особливо у зв’язку з військовими конфліктами на території колишньої СФРЮ).

Таблиця 2.15

Характеристика міграції у державах Західної Європи (на 1000 осіб)¹¹

Номер за пор.	Країна	1970	1980	1985	1990	1991	1995	2000	2002 I	2002 II	2007
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>
1	Австрія	2,3	1,2	1,1	3,0	9,9	0,3	2,2	3,2	2,45	1,91
2	Бельгія	0,4	- 0,4	0,1	2,0	1,3	0,2	1,3	3,9	0,97	1,22
3	Греція	- 4,4	5,0	1,1	16,6	11,7	7,3	2,7	2,9	1,96	2,34
4	Данія	2,4	0,2	1,8	1,6	2,1	5,5	1,9	1,8	2,01	2,5

¹¹ Обчислено за такими джерелами: показники за період 1950-1990 – [306]; період 1991-2002 – [307]; показники для Швейцарії за 2002 р. та за 2002 для всіх країн наводимо за виданням: [308] (сторінки подано згідно з послідовністю держав у таблиці, від 1 і далі) 33; 51; 203; 142; 252; 478; 257; 368; 196; 390; 419; 537; 177; 179; 495; 493.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
5	Ірландія	- 1,0	- 0,3	- 7,3	- 2,6	1,4	1,6	6,9	8,3	4,12	4,82
6	Іспанія	0,6	0,0	0,4	0,4	1,6	1,5	10,6	15,8	0,87	0,99
7	Італія	- 0,9	0,1	1,5	2,5	0,1	1,7	3,1	6,1	1,73	2,06
8	Нідерланди	2,6	3,7	1,4	4,0	3,3	1,0	3,6	1,7	2,35	2,63
9	Німеччина	9,3	5,1	1,5	16,3	7,5	4,9	2,0	2,7	3,99	2,18
10	Норвегія	- 0,3	1,0	1,4	0,5	1,9	1,5	2,2	3,8	2,1	1,72
11	Португалія	- 16,5	- 12,9	2,3	- 0,3	7,2	2,5	4,9	6,8	0,5	3,31
12	Сполучене Королівство	- 0,5	- 0,9	1,3	0,9	1,3	2,0	2,8	2,1	1,06	2,17
13	Фінляндія	- 7,8	- 0,6	0,6	1,8	2,9	0,8	0,5	1,0	0,62	0,78
14	Франція	3,5	0,8	- 0,1	1,4	0,6	- 0,3	0,8	1,1	0,64	1,52
15	Швейцарія	- 1,0	2,7	2,2	8,5		4,1		1,37	1,37	2,66
16	Швеція	6,1	1,2	1,3	4,1	2,9	1,3	2,7	3,5	0,95	1,66

Як видно з даних табл. 2.15, активне прискорення в'їзду до країн Європи припадає на початок 90-их років минулого сторіччя і відбувався нерівномірно щодо конкретних країн. Лідерами по "в'їзду" на початку 90-их років були Греція та Німеччина, надалі "сплески" простежувались щодо Іспанії та Португалії. З 2000 р. відносно стабільні високі темпи імміграції властиві Ірландії. Дані на 2007 р. свідчать про стабілізацію імміграційних процесів щодо всіх європейських країн без винятку. Не можна говорити про повернення до ситуації, яка була характерна в середині 80-их роках, проте порівняно з 90-ми роками відбувся помітний спад.

Таблиця 2.16

Іноземці як постійні мешканці в складі населення країн Західної Європи, % [309, 30]

Номер за пор.	Країна	1950	1960	1970	1975	1982	1990	Прохачі притулку на 2003 р. у тис.[310]
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Австрія	4,7	-	2,8	-	4,0	6,6	14

1	2	3	4	5	6	7	8	9
2	Бельгія	4,3	4,9	7,2	8,5	9,0	9,1	13
3	Греція	0,4	-	1,1	-	0,7	0,9	3
4	Данія	-	-	-	-	2,0	3,1	74
5	Ірландія	-	-	-	-	2,0	2,5	6
6	Іспанія	0,3	-	0,9	-	1,1	1,1	6
7	Італія	0,1	-	-	-	0,5	1,4	12
8	Нідерланди	1,1	1,0	2,0	2,6	3,9	4,6	148
9	Німеччина	1,1	1,2	4,9	6,6	7,6	8,2	960
10	Норвегія	0,5	-	-	-	2,2	3,4	56
11	Португалія	0,3	-	-	-	0,6	1,0	-
12	Сполучене Королівство	-	4,3	-	7,8	3,9	3,3	277
13	Фінляндія	0,3	-	0,1	-	0,3	0,9	13
14	Франція	4,1	5,4	5,3	7,9	6,8	6,4	132
15	Швейцарія	6,1	10,8	17,2	16,0	14,7	16,3	49
16	Швеція	1,8	2,5	5,1	5,0	4,9	5,6	142
	Середній показник	1,57	1,88	2,9	3,4	4,01	4,65	

Як видно з табл.2.16, загальною тенденцією, яка властива усім згаданим країнам Європи, є постійне зростання іммігрантів у складі населення. Якщо у 1950 р. іноземців було лише 1,57 %, то у 1990 р. – 4,65 %. За даними Євростату у 15 країнах Європейського Союзу у 2002 р. було 1 688 000 іммігрантів. У 2003 р. на території Іспанії, Німеччини, Італії та Сполученого Королівства разом перебувало 71 % усіх іммігрантів до країн Союзу [311, 52]. Згідно з даними управління Верховного Комісаріату у справах біженців при ООН до Європи протягом 1989 – 2000 рр. приїхало близько 5 млн іммігрантів різних категорій. У Німеччині згідно з офіційними даними Федеральної статистичної служби на кінець 2001 р. проживало понад 7,3 млн іноземців, (8,9 % населення). З 1991 до 2001 р. до Німеччини в'їхало 8,6 млн іноземців, протягом цього ж періоду виїхали з країни 6,5 млн. Тобто, протягом десяти

років у країні залишилося додатково 2,2 млн іноземців. У цей період з проханням надати притулок звернулися 1,9 млн приїжджих [312]. Якщо темпи імміграції не зміняться, то перед європейськими країнами вже найближчим часом, як зазначив В.Ваддемелай, може постати потреба переглянути традиційний підхід до визначення національного громадянства [313, 25].

Як свідчать дані табл. 2.16, найбільшою серед шістнадцяти європейських країн частка іноземців є у Швейцарії. В.Ліндер зазначив, що у Швейцарії на початку 60-их років розпочалося швидке зростання економіки, що супроводжувалося збільшенням попиту на робочу силу. Цей попит можна було задовольнити лише за допомогою іммігрантів. Робітники з Італії, Німеччини (автор не зазначив, з якої частини, або, можливо, з обох), Франції та Австрії, пізніше з Іспанії, Португалії, колишньої Югославії та Туреччини знайшли роботу у Швейцарії. Наприкінці 90-их років минулого сторіччя згідно з В. Лідером іноземців у країні було понад 1 млн, або близько 17 % населення. Вони сплачували усі податки, користувалися системою соціального захисту, але не мали політичних прав через те, що питання громадянства могли порушувати лише після 12 років перебування. Рішення про надання громадянства ухвалюється на кантональному рівні, а влада кантонів досить часто трактує таку норму як вимогу постійного і безпроблемного перебування іноземця на території конкретного кантону. Автор також відзначає помітне збільшення біженців, які намагаються залишитися на постійне проживання у Швейцарії. Внаслідок цього вагомий відсоток іноземців у Швейцарії В.Ліндер розглянув як виклик для швейцарського плюралізму [314, 34-35]. Водночас іноземці у межах країни за кантонами розподілені нерівномірно. Найбільше іноземців сконцентровано у кантоні Женева. У 2000 р. 154 118 осіб, або 37,7% (у кантоні Женева у 2000 р. налічувалось 408 800 мешканців) були не громадянами Швейцарії. Найнижчий показник був властивий переважно сільському кантону Урі, де лише 8,2 % населення були іноземцями [315, 171].

Характеристика іммігрантів-іноземців у Швейцарії 1990 р. [316, 35]

Країна походження	Кількість, тис.	Кількість, %
Італія	379	34,4
Югославія	141	12,8
Іспанія	116	10,6
Португалія	86	7,8
Німеччина	83	7,6
Туреччина	64	5,8
Франція	50	4,5
Австрія	29	2,6
Сполучене Королівство	17	1,5
Інші	135	12,2
Разом	1 100	100,0

Постійне збільшення частки іммігрантів, особливо нелегальних, спровокувало перетворення цього питання у важливу внутрішньополітичну проблему багатьох країн Західної Європи. Як зазначив Л.Макларен, європейські держави мають сьогодні справу з двома видами міграції: перша – внутрішня міграція між державами Євросоюзу та Західної Європи, вона потребує уніфікації законів і запровадження близької або ідентичної системи соціальних прав і привілеїв; друга – імміграція з держав, які перебувають поза межами Західної Європи. Автор зауважив, що, з одного боку, відбувається старіння населення держав Європи внаслідок низької народжуваності, а це призводить до нестачі працівників, особливо висококваліфікованих спеціалістів; з іншого – більшість з тих, хто приїжджає до європейських держав, не мають жодної кваліфікації, вони також суттєво відрізняються своєю культурою, традиціями. Все це призводить до того, що уряди європейських країн вимушені витратити додаткові кошти на адаптацію нових іммігрантів. Сукупність перелічених і вплив інших чинників зумовлюють окремішність груп нелегальних іммігрантів щодо решти населення держав

Європи, внаслідок чого мігранти з інших неєвропейських країн досить часто стають об'єктом негативного ставлення до себе з боку частини корінних громадян. Ц.Венден зазначив, що сучасний стан справ з іммігрантами поставив перед європейськими урядами та суспільствами питання у трьох головних сферах: правовій – яка передбачає проведення сепарації національного і питання громадянства, що зумовлює суттєві суперечності у багатьох країнах; культурній – коли питання мультикультурності стає в центрі суспільного обговорення та в громадянській сфері стосовно розуміння нових цінностей, властивих приїжджим, що також передбачає відповідь на запитання – чи може існувати поряд з європейською інша лояльність? [317, 86-88]. Багато дослідників погоджуються зі складним характером цієї проблеми і її актуальності для більшості європейських держав [318].

В.Бруг, М.Фенума та Ж.Тіле, аналізуючи проблему зростання частки іммігрантів у європейських державах на підставі результатів виборів до Європарламенту, дійшли висновку, що крайні праві партії антимиграційного спрямування зібрали основну частку протестних голосів у європейських державах. Вони доводять, що голосування за антиімміграційні гасла та вимоги вмотивовувались ідеологічними та прагматичними вподобаннями виборців. На їхню думку, проблема іммігрантів може стати новою лінією поділу політичної сцени багатьох європейських країн [319, 79]. Дослідження авторів ґрунтуються на матеріалах середини 90-их років. Результати багатьох виборів на рубежі двох століть засвідчили, що ця проблема насправді набуває гострого політичного характеру. Найпоказовішим прикладом були вибори до парламенту Нідерландів 2002 р. Крайня права партія “Список Піма Фортайна”¹², створена у лютому 2002 р. як регіональна, що у своїй програмі наголошувала на вимогах обмеження імміграції до Нідерландів, отримала 17,0 % голосів, або 26 з 150 депутатських мандатів. П.Лукард’є та Г.Воерман, аналізуючи передвиборчу кампанію цієї партії 2003 р., наголосили, що головними питаннями, які вона порушувала, були – імміграція, іслам і

¹² Лідера партії Піма Фортайна вбив радикальний еколог за тиждень до виборів 2002 р.

відсутність безпеки. На виборах 22.01.2003 р. „Список Піма Фортайна” отримав 5,6 % голосів, втративши щодо попереднього результату 2002 р. 11,4% голосів [320, 1084-1085]. В Австрії на парламентських виборах 1999 р. до влади прийшли консерватори в коаліції з крайньо правою партією Свободи Й.Гайдера, яка здобула 52 мандати (26,9 % голосів виборців). Й.Гайдер провадив свою кампанію під гаслами припинення імміграції. Партія закріпилася на політичній сцені країни, отримавши у 2002 р. – 10,01 %, у 2006р. – 11,04 %. Під час листопадових виборів до парламенту Швейцарії 1999 р. ультраправа Народна партія одержала 43 мандати з 200 (22,5 % голосів). Рівень підтримки цієї партії суттєво покращився 19 жовтня 2003 р., коли Народна партія Швейцарії виграла парламентські вибори, набравши 26,7% голосів. Цей результат призвів до зміни системи формування уряду Швейцарії так званої Магічної формули [321, 177]. Швейцарська народна партія отримала два місця в уряді, замість традиційної квоти – одного. Подібна ситуація склалася у Данії під час парламентських виборів 2001 р., коли крайньо права Датська народна партія отримала 12,0 % голосів, а у 2005р. – 13,2 %. В іншій Скандинавській країні Норвегії відкрито антиіммігрантську позицію займає Партія прогресу. Її результати: 2001 р. – 14,6 %, 2005 р. – 22,1 %. Досить красномовними стали президентські вибори у Франції 2002 р. – кандидат крайньо правого Національного фронту Ле Пен отримав у першому турі 16,9 %, у другому – 17,8 % голосів виборців. На парламентських виборах у 2002 р. партія отримала в першому турі – 11,3 %, а у 2007 р. – 10,44%. Зазначимо, що ці та багато інших даних, які свідчили і свідчать про зростання впливу крайніх правих політичних партій у названих країнах та у Німеччині, Сполученому Королівстві, Італії тощо, стали предметом гострої суспільної дискусії у всіх державах Західної Європи, спрямованої проти зміцнення ультраправих сил, відповідно, і щодо проблем, на яких ці сили робили свою ставку. Можливо, відкрите обговорення проблем, пов'язаних із імміграцією та проблемами, які вона привнесла до життя європейських країн, та усвідомлення загрози для демократії гасел і дій

зазначених партій, вплинули на виборців Австрії, де на парламентських виборах 2002 р. Партія свободи одержала лише 10,0 % (втрата підтримки - 16,9 %) та у Нідерландах, де подібно на парламентських виборах 2003 р. “Список Піма Фортайна” отримав лише 5,7 % (втрата підтримки - 11,3 %) голосів, у 2005 р. партія розкололася і не пройшла до парламенту у 2006 р. Незважаючи на ці обнадійливі результати, можемо констатувати, що обидві політичні партії у своїх передвиборчих програмах під час останніх виборів продовжували наголошувати на питаннях обмеження імміграції до власних країн, виселенні вже прибулих, регулюванні їхніх прав, подібно як і всі зазначені партії.

Цікавими в цьому контексті є результати дослідження громадської думки, проведені на замовлення Європейської Комісії і подані у звіті „Що думають про себе європейці?” [322, 44]. Було опитано респондентів з п’ятнадцяти країн Західної Європи. До вибірки не потрапили лише Норвегія і Швейцарія (з-поза меж визначених нами країн були опитані громадяни Люксембургу). В межах опитування респондентів попросили визначити свою позицію на шкалі від „1” („не є расистом”) до „10” („переконаний расист”). Дослідники отримали такі результати: 9 % опитаних визначили себе як „переконані расисти”, 24 % – як „помірковані расисти”. Стосовно знаходження на території їхньої/власної країни іноземців 41 % вважали, що в їхній країні перебуває забагато представників расових, релігійних і культурних меншин. Також варто звернути увагу на результати опитування громадської думки, які проводяться регулярно Євробарометром в країнах Європейського Союзу. Згідно з результатами опитування в березні 2000 р. 51% опитаних громадян погодилися із твердженням, що іммігранти є головною причиною зростання безробіття в їхніх країнах [323]. За даними опитування Євробарометром в листопаді 2006 р. 42 % громадян Євросоюзу вважають, що присутність іммігрантів веде до зменшення рівня безпеки в країні, 46 % пов’язують з присутністю іммігрантів ріст безробіття [324, 68]. В межах того самого опитування у 2006 р. 33 % іспанців, 25 % італійців, 24,5 %

австрійців, 20 % мешканців Сполученого Королівства, 15 % мешканців Данії та 12 % французів відносять імміграцію до трьох найбільших проблем, властивих їхнім країнам на момент опитування [325, 46]. Варто зазначити, що для населення решти країн членів ЄС ця проблема бачиться так само важливою, але рівень її важливості не перевищує 10 % (опитування не охоплювало країни, які не є членами ЄС – Норвегію та Швейцарію).

Акцент, який зробили нові праві партії на питаннях присутності у європейських країнах іммігрантів з неєвропейських країн, реакція відчутної частини громадян у формі підтримки цих партій примусили уряди та правлячі політичні партії звернути увагу на цю проблему. Спільною, характерною для всіх європейських країн стала реакція, яка полягала у внесенні змін, або прийнятті нового законодавства покликаного регулювати імміграцію до власних країн, процеси набуття громадянства та перебування іноземців. Починаючи з початку нового століття/тисячоліття, більшість європейських країн прийняли відповідні нормативні зміни. Загальним для цих змін/нових законів було сепарування різних видів імміграції. Зокрема, чітко окреслювали умови для професійної імміграції та запроваджували конкретні регулятори щодо іммігрантів з неєвропейських країн, здебільшого спрямовані на обмеження їхнього доступу та перебування, підстави депортації. У 2002 р. в Сполученому Королівстві було прийнято Закон “Про громадянство, імміграцію та право на притулок”, в липні 2002 р. затверджено в парламенті за ініціативою правої Народної партії новий закон про імміграцію в Данії. В травні 2003 р. було внесено зміни до закону про іноземців в Іспанії. З 1 січня 2005 р. почав діяти новий закон про перебування іноземців на території ФРН. У червні 2006 р. було прийнято новий закон про імміграцію у Франції, а в квітні 2007 р. було запроваджено зміни до закону про імміграцію в Італії. Варто згадати референдум, який відбувся 24 вересня 2006 р. в Швейцарії щодо впровадження жорсткіших заходів щодо контролю/обмеження імміграції з неєвропейських країн. Він був успішним, оскільки його підтримали дві треті від тих, хто взяв участь у голосуванні.

Незважаючи на зазначене, змушені констатувати, що процес імміграції буде продовжуватися й надалі. Це зумовлено багатьма чинниками. По-перше, величезною різницею в рівні життя між європейськими країнами та слаборозвиненими країнами. У 2002 р. частка валового національного продукту, яка припадає на душу населення, у зазначеній шістнадцятки країн становила 25 282,75 \$ США, за умови, що найвищим показник був у Норвегії – 41 974 \$, найнижчим у Португалії – 11 948 \$. У країнах Африки цей показник становив 492,5 \$, у слаборозвинених країнах світу – 298 \$ (в Україні – 851 \$). Такий показник є умовним, проте з ним дуже добре корелюється показник рівня оплати навіть за некваліфіковану працю. Інший важливий показник – середня тривалість життя в країнах Африки – 54,75 років, у слаборозвинених країнах – 50,6 років [326], (порівняйте з середнім показником європейських країн – табл. 2.18). Для мешканців багатьох країн, що не можуть знайти роботи (або ж коли її мають, то рівень оплати настільки мізерний, що навіть не завжди може забезпечити нормальне харчування), актуальним є пошук нового місця проживання, де можна буде забезпечити свої родини. По-друге, відсутність внутрішньої стабільності, а в багатьох випадках наявність військових конфліктів або небезпека їх виникнення, зумовлюють відчуття загрози для особистого життя і життя близьких, що спонукає людей шукати стабільніші місця для проживання. По-третє, зростання рівня освіти частини населення країн, що розвиваються, досить часто вступає у суперечність з авторитарними політичними режимами, які домінують у країнах цього типу. Неможливість реалізувати власний потенціал, домінування трайболістських, корупційних зв'язків зумовлюють імміграційні настрої. По-четверте, в європейських країнах відбувається активний процес старіння населення, постійно зростає частка людей пенсійного віку в усіх країнах. Ця тенденція буде продовжуватися. Незважаючи на постійне зростання продуктивності праці, господарка кожної конкретної країни потребуватиме людей в активному продуктивному віці. Багато старших людей (за умов збереження тенденції зростання тривалості

життя європейців) потребуватимуть індивідуального догляду і допомоги, що зумовлюватиме потребу у залученні додаткових працівників, які погодяться отримувати мінімальну платню. По-п'яте, значна частина економічного середовища європейських країн зацікавлена у залученні дешевої робочої сили, оскільки характер праці, до якої переважно залучають іммігрантів, та рівень її оплати не можуть зацікавити європейських громадян за умови, що вони не мають роботи і перебувають на обліку як безробітні. Варто зазначити, що залучення нових працівників сприяє зростанню показників економічного розвитку країни, яка їх залучає. Все зазначене у сукупності буде зумовлювати владу європейських країн разом з політичними силами цих країн до пошуку/напрацювання оптимальної конструкції, яка би поєднувала в собі одночасно регульоване залучення до економіки необхідних нових робочих рук та їхню адаптацію в суспільне життя країни з метою уникнення політичного протистояння.

Таблиця 2.18

Стан і перспективи старіння населення країн Західної Європи¹³

Номе р за пор.	Країна	Триваліс ть життя на 2002 р.	1950	1960	1970	1980	1990	1999	Частка населення у віці понад 65 р. на 2003 р., %	Очікувана частка населення у віці понад 65 р. на 2015 р., %
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>
1	Австрія	78,5	10,6	12,0	14,1	15,4	15,1	15,0	15,5	19,5
2	Бельгія	78,7	10,6	12,0	13,4	14,4	14,9	17,0	17,0	19,5
3	Греція	78,2	6,6	8,3	11,1	13,1	13,8	17,0	17,3 (2000)	20,9
4	Данія	76,6	9,1	10,6	12,3	14,4	15,6	15,0	14,8	19,2
5	Ірландія	76,9	10,7	11,2	11,2	10,7	11,4	12,0	11,1	13,4
6	Іспанія	79,2	7,3	8,2	9,5	10,9	13,4	17,0	17,1 (2002)	19,2

¹³Таблиця складена на підставі таких джерел: тривалість життя – [327]; частка населення у віці понад 65 р. на 1950-1990 рр. – [328, 13]; частка населення у віці понад 65 р. на 2003 р.- [329, 62]; очікувана кількість населення у віці понад 65 р. – [330]. Дані за 1999 р. наведено за виданням: [331] (сторінки подано згідно з послідовністю держав у таблиці, від 1 і далі): 31; 48; 191; 134; 236; 449; 241; 347; 184; 366; 393; 506; 165; 167; 465; 463.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
7	Італія	78,7	8,2	9,3	10,5	12,9	15,3	18,0	18,2 (2001)	22,3
8	Нідерланди	78,3	7,1	9,0	10,2	11,5	12,8	14,0	13,7	17,4
9	Німеччина	78,2	9,4	10,8	13,2	15,5	15,3	16,0	17,5	20,8
10	Норвегія	78,9	9,7	11,1	12,9	14,8	16,3	15,0	14,8	18,0
11	Португалія	76,1	7,3	8,0	9,3	11,5	14,1	15,0	16,7	18,0
12	Сполучене Королівство	78,1	10,9	11,7	13,2	14,9	15,7	16,0	15,6 (2001)	17,8
13	Фінляндія	77,9	6,6	7,2	9,1	12,0	13,4	15,0	15,3	20,3
14	Франція	78,9	11,2	11,6	12,9	13,9	14,0	16,0	16,3	18,5
15	Швейцарія	79,1	9,6	10,1	11,4	13,7	15,0	15,0	15,6	22,0
16	Швеція	80,0	10,3	12,0	13,7	16,3	17,8	17,0	17,2	21,4
	Середній показник	78,3	9,07	10,2	11,75	13,5	14,0	15,62	15,86	19,26

Проведений нами аналіз дає підстави говорити про формування нового соціополітичного поділу в етнополітичній площині у таких країнах: Австрія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Франція та Швейцарія. Соціально-груповою основою такого поділу є наявність значної кількості іммігрантів у цих країнах. Вже сьогодні суттєві соціополітичні відмінності простежуються між тими, хто виступає проти присутності у власних країнах значних груп іммігрантів, і рештою населення, яке поки що дотримується загальнодемократичних позицій з цього питання. Безумовно, ми не можемо ще стверджувати про остаточну сформованість нового соціополітичного поділу на підставі ставлення до іммігрантів, оскільки немає політичних партій, які б представляли інтереси етнічних груп імміграційного походження як цілого. Антиімміграційну складову на політичній сцені представляють партії крайньо правого популістського спрямування. Партії ліберально-демократичного спрямування, які їм протистоять, відстоюють, на нашу думку, не конкретні інтереси груп іммігрантів, а загальнодемократичні засади організації суспільного життя, плюралізм в організації європейських суспільств. Однак протистояння між цими двома групами вже сьогодні має соціополітичний характер. Існуюча перспектива подальшого збільшення в

європейських країнах кількості іммігрантів з неєвропейських країн, особливо тих, що належать до інших цивілізацій, дає підстави передбачити усталення цього типу соціополітичного поділу у зазначених країнах і поширення на інші європейські країни.

2.5 Релігійна основа соціополітичних поділів

Аналіз місця релігійних конфесій та індивідуальної релігійності допоможе нам усвідомити не лише вплив релігії на політичне життя кожної конкретної країни, а й з'ясувати вплив релігійно – групової належності на існування та вагомість цього чинника в діючих соціополітичних поділах.

Характер відносин між церквою та державою суттєво змінився з початку ХХ ст. порівняно з попереднім історичним періодом. Якщо ще у ХІХ ст. спектр цих взаємовідносин був надзвичайно широкий – від повного відділення до цілковитої квазіідентифікації між державним апаратом та провідною для цієї держави церквою, – то у наступному столітті ці взаємовідносини стали гнучкішими.

Визначальною детермінантою у формуванні сучасної моделі політичної доктрини християнства та інституціалізації політичних християнських організацій була енцикліка “*Regrum Novarum*” [332] папи Лева ХІІІ (1878-1903), яка вийшла у світ 1891 р. Започаткований нею процес приведення католицької доктрини до реалій тогочасного світу продовжили у ХХ ст. Сьогодні у конституціях більшості європейських країн зафіксовано положення про відокремлення церкви від держави. Сьогодні статус державної церкви існує в Данії (Датська Лютеранська) та Норвегії (Норвежська Лютеранська), а також в Сполученому Королівстві, де функціонують дві державні конфесії – Англійська та Пресвітеріанська церква Шотландії. У 2000 р. Швеція відмовилась від державного статусу Лютеранської церкви.

Конфесійний розподіл у державах Західної Європи¹⁴

Номер за пор.	Країна	1995					2007				
		I ¹⁵	II	III	IV	V	I	II	III	IV	V
1	Австрія	78,0	4,9	-	8,6	8,6	73,6	4,7	4,2	3,5	14,0
2	Бельгія	90,0	0,0	-	10,0	0,0	89,0	1,0	3,5	-	7,0
3	Греція ¹⁶	97,6	0,0	-	3,4	0,0	98,0	0,0	1,3	0,7	0,0
4	Данія	0,0	88,2	-	11,8	0,0	3,0	95,0	2,0	0,0	0,0
5	Ірландія	93,1	0,0	-	6,9	0,0	88,4	3,0	-	3,1	5,5
6	Іспанія	94,9	0,0	-	5,1	0,0	94,0	-	-	6,0**	-
7	Італія	83,1	0,0	-	0,7	16,2	90,0	-	-	10,0**	-
8	Нідерланди	33,0	23,0	-	5,0	39,0	31,0	20,0	5,5	2,5	41,0
9	Німеччина ¹⁷	35,3	40,2	-	2,1	22,3	31,5	30,9	4,0	4,6	29,0
10	Норвегія	0,0	87,9	-	12,1	0,0	0,0	88,0	-	5,9	6,2
11	Португалія	94,5	0,0	-	5,5	0,0	84,5	0,0	0,0	2,5	12,9
12	Сполучене Королівство	13,1	72,0	-	5,4	9,5	71,6*		2,7	2,6	23,1
13	Фінляндія	0,0	86,7	-	13,3	0,0	0,0	84,2	0,0	2,3	13,5
14	Франція	73,9	0,0	-	10,5	15,6	83-88	2,0	5-10	1,0	4,0
15	Швеція	0,0	88,2	-	11,8	0,0	1,7	87,0	-	9,6	-
16	Швейцарія	46,1	40,0	-	13,9	0,0	41,8	35,3	4,3	3,1	15,4

*З початку нового сторіччя в усій офіційній статистиці країни щодо конфесійної належності подається визначення 72,6 % християн, до яких належать римо-католики, всі існуючі різновидності протестантизму та представників православ'я.

**Щодо Іспанії та Італії подано загальну цифру кількості представників інших конфесійних груп.

¹⁴ Таблицю складено згідно з даними [333, 46] та даних сайта [334].

¹⁵ I – римо-католики; II – протестанти; III – мусульмани; IV – інші конфесійні групи; V – категорія, яка охоплює тих, щодо яких немає конфесійної належності, та тих, хто вважають себе “невіруючими”.

¹⁶ У першій колонці подано дані стосовно Грецької православної церкви.

¹⁷ Дані щодо конфесійної належності в Німеччині станом на 2005 р. подано за [335].

Порівняння змін у конфесійному розподілі між державами Західної Європи засвідчує, що для більшості з них властиві такі тенденції: по-перше, зменшення в абсолютних показниках відсотка прихильників домінуючої/домінуючих конфесій; по-друге, поява і вихід в “лідери” представників мусульманської конфесії. Як ми бачимо, в Бельгії, Греції та Франції вірні ісламу за кількістю прихильників вийшли на другу позицію серед конфесійних громад; по-третє, зростання частки тих, щодо кого не визначена конфесійна належність, або хто себе кваліфікує як “невіруючий”. За дванадцять років цей показник зріс з 6,95 % до 10,7 %.

Для вимірювання стану релігійної фрагментації в політології використовують індекс релігійної фрагментації. Індекс обчислюють у проміжку від “0” до “1”, де “0” – означає дуже гомогенне суспільство, відповідно “1” – максимально гетерогенне суспільство, тобто таке, де кожен мав би належати до іншої конфесії.

Таблиця 2.20

Показники індексу релігійної фрагментації [336, 46] та важливості релігії для громадян

Номер за пор.	Країна	Індекс релігійної фрагментації на 1970 р.	Індекс релігійної фрагментації на 1995 р.	Рівень важливості релігії в житті громадян, % [337, 15]
1	2	3	4	5
1	Австрія	0,19	0,38	44,0
2	Бельгія	0,15	0,18	41,0
3	Греція	0,05	0,05	82,0
4	Данія	0,08	0,21	30,0
5	Ірландія	0,09	0,13	61,0
6	Іспанія	0,05	0,10	34,0
7	Італія	0,17	0,28	78,0
8	Нідерланди	0,59	0,68	40,0
9	Німеччина	0,59	0,66	48,0
10	Норвегія	0,03	0,21	-*

1	2	3	4	5
11	Португалія	0,07	0,10	57,0
12	Сполучене Королівство	0,41	0,45	45,0
13	Фінляндія	0,07	0,23	47,0
14	Франція	0,33	0,42	38,0
15	Швеція	0,41	0,21	30,0
16	Швейцарія	0,52	0,61	-*
	Разом	0,24	0,31	48,2

*Щодо Норвегії та Швейцарії даних немає, оскільки вони не є членами Європейського Союзу.

На підставі даних табл. 2.19 можна визначити тенденції, які позитивно корелюються з порівнянням змін індексу релігійної фрагментації з 1970 р. до 1995 р. (табл. 2.20). Як ми бачимо, показник індексу свідчить про суттєве зростання релігійної фрагментації. На підставі оцінки рівня індексу можемо виділити три групи країн. Перша група охоплює країни з високим рівнем релігійної гомогенності. До цієї групи належать: серед католицьких держав – Іспанія, Португалія, Ірландія та Бельгія; православна Греція; серед протестантських держав – Данія, Фінляндія, Норвегія та Швеція, яким властивий майже ідентичний показник індексу. Другу групу становлять держави з найбільшою релігійною різноманітністю, тобто їм властива наявність одночасно декількох сумірних за впливом конфесійних груп: Нідерланди, Німеччина та Швейцарія, де показники індексу перевищують 60%. Третю групу становлять країни, які позиціонуються між першими двома групами, проте показники індексу для цих країн та динаміка зростання індексу свідчать, що в цих країнах збільшується релігійна гетерогенність. Показники Австрії ставлять її за межу нашої умовної сепарації на групи, хоча за своїми показниками вона є ближча до країн третьої групи.

В Європі простежується наявність чіткої лінії конфесійного поділу країн, коли північ є протестантською, південь – католицьким, а лінія поділу між цими двома групами країн проходить через Нідерланди, Німеччину та Швейцарію, які найбільш гетерогенні у конфесійному плані. До “рубіжної” групи країн у географічному плані та за показниками індексу релігійної фрагментації можна віднести Сполучене Королівство та Францію. Якщо Королівство належить до поділених у релігійному плані держав історично, то Франція набула цього характеру внаслідок міграційних процесів. Частка мусульман у цій країні, відповідно частка тих, хто визнає іслам, коливається згідно з офіційною статистикою від 8 до 10 % за даними на 2007 р. Варто зазначити, що статистичний довідник ЦРУ, електронну версію якого ми постійно використовуємо, у 1998 р. щодо конфесійної характеристики держав Західної Європи ще не виділяв мусульман в окрему групу, їх обчислювали у межах синтетичного показника “інші” [338]. Інтенсивний процес імміграції, про який ми згадували, відчувається у зростанні кількості людей, які визнають іслам, що свідчить про постійне зростання частки іммігрантів саме з мусульманських країн. Відповідно в електронному варіанті цього довідника за 2002 р. вже введено як самостійну групу при характеристиці конфесійної належності країн Західної Європи – ”мусульмани”.

Враховуючи конструкції поняття соціополітичний поділ, яка передбачає протистояння двох або більше груп не лише внаслідок соціально-групових особливостей, а й в інституційно-політичному плані, розглянемо ситуацію в країнах другої та третьої груп.

У Нідерландах незначну перевагу, серед двох основних конфесійних груп – католиків і протестантів, мають католики. Скорочення представників обох домінуючих конфесійних груп відбувалося рівномірно, що дало змогу зберегти основні параметри міжгрупового паритету. Католики регіонально сконцентровані на півдні, де в двох провінціях Північний Брабант і Лімбург вони становлять понад 90 % населення. Протестанти представлені низкою

церков, серед яких найбільшою є Нідерландська реформаторська церква (навіть у сукупності представники протестанських церков не домінують в жодному з 11 регіонів країни.) Третью серед конфесійних груп стали мусульмани, які на 2007 р. становлять 5,5 %. Можливо, в категорії віровизнання перше місце треба було б віддати групі громадян, які не належать до жодної з конфесій, та тих, хто вважає себе “невіруючим”. Протягом зазначеного періоду ця група зростає. Згідно з даними опитування громадської думки Євростатом у 2006 р. лише 40 % громадян Нідерландів вважають, що питання релігії важливе в їхньому житті (див. табл. 2.20). Цей показник нижчий, ніж середньоєвропейський.

Відносини між церквою та державою у Німеччині характеризувалися суттєвими змінами протягом минулого сторіччя. До Другої світової війни більшість населення становили протестанти, але після війни ситуація дещо змінилася. Утворення двох німецьких держав призвело до того, що більша частина католиків залишилась на заході і півдні, тобто у ФРН. У сучасній Німеччині держава і церква відокремлені, однак держава збирає “церковний податок”, який становить 8 - 10 % залежно від регіону. Якщо громадянин подав до канцелярії єпископа заяву, в якій визнав себе невіруючою особою, то його звільняють від цього податку. В інших випадках несплата “церковного податку” вважається карним злочином. У 80-их роках у ФРН “церковний податок” сплачували близько 90 % громадян. Конституція ФРН чітко й однозначно трактує питання релігійного виховання у школах. У статті 7, пункті другому зазначено: “Викладання релігії у державних школах, за винятком неконфесійних, є обов’язковим. Без шкоди для права наглядати з боку держави релігійне навчання проводять відповідно до принципів релігійних громад” [339, 182]. У межах колишньої Німецької Демократичної Республіки протестантська церква перебувала у складній ситуації, тому що комуністична влада активно втручалась в її автономію. Після падіння Берлінської стіни обидві частини протестантських церков почали вести

активний діалог. Як і в Нідерландах у Німеччині кількість католиків і протестантів майже ідентична (відповідно 31,5 та 30,9 %%). Католики домінують у західній та південній частинах країни: земля Саар – 74 % населення, Баварія – 70 %, Рейнланд-Пфальц – 56 %, Північний Рейн-Вестфалія – 52 %. Серед протестанських церков домінуючою є Лютеранська церква. Варто зазначити, що в межах окресленого періоду простежується суттєве скорочення протестантів з 40,2 % до 30,9 % при незначному скороченні кількості католиків з 35,3 % до 31,5 %. Внаслідок чого сьогодні тридиційного розриву між цими двома групами в Німеччині практично немає. Простежується також суттєве зростання частки тих, хто перебуває поза конфесійною належністю, на 2005 р. до цієї групи входили майже 24 млн громадян. Попри відсутні зміни в конфесійній груповій належності релігійні питання є важливими для 48 % населення країни, що відповідає середньоєвропейському показнику.

Швейцарія замикає групу найбільш гетерогенних країн Західної Європи у конфесійному плані. Релігійні відмінності мали вагомий вплив на політичне життя особливо у другій половині XIX ст., коли дійшло до культурної війни між католиками та протестантами. Католицькі регіони здебільшого були сільськими, відмежованими від процесів індустріалізації, які цікавили політичні еліти у прогресивних протестантських регіонах. Оскільки Ватикан тоді займав вороже ставлення до модернізації суспільства так само, як до відокремлення церкви від держави, то це, як зазначив В.Ліндер, “...сприяло конфесійній сегрегації. Більшість католицьких кантонів доручили костелу систему публічної освіти...В окремих кантонах зі змішаним конфесійним складом релігійна сегрегація у школах тривала до другої половини XX ст.” [340, 19] Протистояння між двома конфесійними групами стосувалось фактично питань організації суспільства. Вийшовши на рівень протистояння громадських організацій, католики створили власну політичну партію. Таке протистояння було знято шляхом прийняття змін до Конституції у 1874 р. В.Ліндер зазначив: “Історичний культурний конфлікт між католиками і

протестантами втратив своє значення сьогодні. Багато проблем вирішили шляхом встановлення сучасної, ліберальної демократії, яка нівелювала безпосередній вплив релігійних організацій на суспільство. Варто зауважити, що до половинчастого вирішення цих проблем у межах федералізму треба було додати досвід більше як чотирьох поколінь. Таким способом питання культури не лише зняли, але з часом втратили свою попередню гостроту” [341, 20]. Католики, як видно з табл. 2.19, становлять незначну, але більшість серед населення. Протестанти здебільшого сконцентровані у кантонах на півночі та заході країни, загалом домінуючи у 12 кантонах. Нагадаємо, що люди, які уособлюють собою домінуючі напрями протестантизму у Швейцарії: Кальвін – жив і працював у Женеві, Цвінглі – у Цюріху. Католики домінують у південних та східних кантонах на кордонах з Італією та Австрією, тобто вони компактно проживають у 13 кантонах. Рівень домінації у кантонах католиків і протестантів різний, коливаючись від майже абсолютної – римо-католики у Обвальден (94,1 %), Валаїс (93,5 %) до мінімальної переваги протестантів у Ааргау (51,3 %). Один кантон (Граубюнден) фактично поділений навпіл. Показники конфесійної належності свідчать про відчутне зменшення часток основних конфесійних груп католиків і протестантів (відповідно з 46,1 до 41,8 % та з 40,0 до 35,3 %). Натомість зростання відбулось щодо мусульман, які становлять 4,3 % та групи громадян, які себе ідентифікують поза жодною конфесією.

У Сполученому Королівстві Англійська церква була проголошена державною, а король – її главою ще за Генріха VI. До тридцятих років XX ст. церкву розглядали як опору політичної та конституційної системи країни. Зречення престолу Едварда VIII у 1936 р. було останнім наочним виявом значного впливу Англійської церкви на політичне життя країни. Сьогодні монарх надалі залишається главою церкви і пери від церкви надалі займають свої місця у Палаті лордів, однак роль Англійської церкви у суспільстві суттєво зменшилась. Англійська церква зосередила свою увагу лише на питаннях віри і не відіграє вагомій ролі у політичному житті країни, де

юридично і фактично існує релігійний плюралізм. Сьогодні в країні діє дві державні церкви Англійська в Англії, вона також домінує в Уельсі та Пресвітеріанська церква Шотландії. Поряд з державними існують так звані вільні церкви переважно протестантські. Хоча в офіційній статистиці всі християнські церкви, враховуючи православну, об'єднані в єдину категорію, католики серед цих церков становлять другу за кількістю групу вірних, нараховуючи приблизно 10 %. Поряд з Північною Ірландією, де вони живуть компактно, в Англії, Уельсі та Шотландії – розпорошені, проживаючи переважно у великих містах. Згідно з даними табл. 2.19 Сполученому Королівству властива тенденція зменшення кількісних показників вірних. Якщо прийняти за основу підхід офіційних статистичних інститутів, тоді у 1995 р. християни мали би становити 85,1 %, хоча ця цифра взята лише на підставі поєднання кількості католиків і протестантів, тому вона не буде повністю коректною. Навіть за цих умов зменшення визнаючих християнських конфесій за неповних 12 років становить майже 14 %. Майже настільки ж зросла і частка тих, хто зараховує себе до групи “без конфесійної приналежності”. Суттєво збільшилась група визнаючих ісламу, вони сьогодні становлять 52 % серед нехристиянських релігійних конфесій. Згідно з даними Національної статистики на 2007 р. 66 % населення вважають, що мають зв'язок із вірою/релігією, однак, лише 50 % зазначають, що вони вірять в Бога.

Франція згідно зі статистичними даними, належить до винятку, оскільки за минулий період частка громадян домінуючої католицької конфесії не зменшилась, а збільшилась з майже 74 % до 83-88 %, так само суттєво зменшилась група громадян, які ідентифікують себе поза конфесіями з 15,6 % до 4,0 %. Рекордними темпами натомість зросла група визнаючих ісламу. Зіставляючи статистичні дані з результатами опитування Євробарометра в 2007 р., коли лише 38 % зазначили важливість для них питань релігії в їхньому житті, можна припустити, що релігійна групова належність для значної частини мабуть має формальний характер. Певною мірою це може

бути “ідентифікаційною відповіддю” на швидке зростання серед політичних французів частки мусульман, які на відміну від корінних мешканців активно дотримуються релігійних норм, обрядів тощо. Якщо у 1978 р. у Франції налічувалося 2 млн мусульман, у 1993 – 3 млн, у 2000 р. – 4,5 млн, у 2003 – 5млн, то у 2007 р. за різними оцінками від 7 до 8 млн. У категорії населення до 25 років частка молодих мусульман становить 25-30 % за умов високого рівня народжуваності в мусульманських родинах. Серед корінних французів близько 50 тис. добровільно прийняли іслам. У 1997 р. в країні діяло 1621 мечетей та 2000 ісламських організацій. У 2003 р. за ініціативою тодішнього міністра внутрішніх справ Н.Саркозі у Франції було створено Раду представників французьких мусульман. Мета цієї ініціативи – поширити засади “толерантного ісламу” і не допустити розвитку мусульманського фундаменталізму. Проте наступні роки виявили значні проблеми з інтеграцією мусульман у французьке суспільство. У 2004 р. гострою була суспільна дискусія, на якій обговорювали, що до школи дівчатам–мусульманкам не можна одягати хіджаб (релігійна хустка-символ). У 2005 році країну охопили протестні виступи мусульманської молоді. Масові виступи розпочали 27 жовтня 2005 р. молоді люди, переважно мусульманського походження. Протягом широкомасштабних протестних дій близько 20 тис. автомашин спалили, поліція заарештувала декілька тисяч активних учасників. Значно меншими за розмірами були протести здебільшого мусульманської молоді у зв’язку з обранням Н.Саркозі Президентом Франції у травні 2007 р.

Отже, спільним для більшості європейських країн є зменшення кількості громадян, які себе зараховують до традиційних конфесійних груп при одночасному збільшенні групи громадян, які належать до групи осіб, які не визнають власної належності до жодної конфесійної групи. Зіставляючи показники важливості для громадян Європи питань релігії в їхньому житті (табл.2.20), можемо виділити три групи країн. Першу групу становлять країни, де ці питання громадяни трактують як дуже важливі, тобто такої

позиції дотримуються понад 50 % громадян : Греція – 82 %, Італія – 78 %, Ірландія – 61 % та Португалія – 57 %. Групу з найменшими показниками становлять Данія, Швеція – 30 % та Іспанія – 34 %. На жаль, ми не маємо даних Євробарометра по Норвегії. Відповідно до інтернет даних участь громадян цієї країни в релігійних діях досить низька, тому показники щодо цієї країни мали би бути подібними до країн з найменшими показниками. Як бачимо, кожній з цих двох груп властива своя особливість і не лише регіональна. До першої групи, крім Греції, належать лише католицькі країни, а до другої, крім Іспанії, тільки протестантські. Щодо скандинавських країн історично з часів боротьби за національну церкву сформувалося переконання, що релігія є приватною справою громадян, відповідно рівень релігійності в цих країнах невисокий. Щодо Іспанії, то варто зазначити, що часи, коли ця країна була найбільш “католицькою” серед католицьких країн, давно минули. Сьогодні Іспанію в питаннях віросповідання досить часто називають “Швецією півдня”. Це пов’язано з тим, що вона випереджає традиційні католицькі країни в багатьох “нововведеннях”: 1985 р. – легалізація абортів у певних випадках, 2005 р. – легалізація одностатевих шлюбів, 2007 р. – запровадження в початкових школах 5 з 17 провінцій обов’язкових “уроків терпимості” щодо громадян, які належать до гомосексуальних спільнот з наступним поширенням у 2008 р. цієї практики на всі провінції. Остання ініціатива уряду стала предметом гострих дискусій між представниками правлячої Соціалістичної партії з одного боку, та Костелом і опозиційною Народною партією – з іншого. Третя група країн займає середню позицію. Цікаво, що до неї здебільшого належать країни з високим рівнем релігійної гетерогенності/високим показником індексу релігійної фрагментації. Тобто, показники релігійної фрагментаризації/гетерогенності та важливість релігійних питань для громадян не корелюються. Так само не простежується зв’язку між високою гомогенністю протестантських країн і важливістю релігії для їхніх громадян. Щодо високогомогенних православної Греції та католицьких Італії, Ірландії та Португалії цей зв’язок простежується досить

наочно. Водночас такий зв'язок не працює стосовно релігійно однорідних католицьких Бельгії та Іспанії.

Під час визначення сутності соціополітичного поділу ми зазначали, що іманентною його складовою є політичні партії. У державах Західної Європи діє значна кількість партій, які належать до християнських. Першим християнським політичним об'єднанням у Європі вважається німецька партія "Центр", яка утворилась у 1852 р. (Католицька фракція у парламенті Пруссії). Енцикліка "Rerum Novarum" стимулювала утворення на рубежі XIX-XX ст. мережі католицьких профспілок, жіночих, молодіжних, харитативних об'єднань, які у своїх документах і безпосередній діяльності розглядали питання держави та громади з позицій католицизму. Першими політичними християнсько-демократичними партіями були: Католицьке об'єднання суспільних студій (1889) в Італії; Християнсько-демократична партія Франції (1896-97); Демократична Ліга Бельгії (1891). Багато християнсько-демократичних партій виникло у міжвоєнний період: Італійська народна партія (1919); Соціалістична народна партія Іспанії (1922); Демократична народна партія Франції (1924), а також політичні партії в Нідерландах [342]. Під час Другої світової війни більшість з цих партій зайняли антифашистську позицію і брали активну участь у національних рухах опору, що сприяло піднесенню їх авторитету в очах громадян власних країн.

Розглянемо місце та роль у політичному житті європейських країн релігійних партій, виділивши три групи європейських країн відповідно до властивого їм рівня релігійної фрагментації. До першої групи зараховуємо країни з високим рівнем релігійної фрагментації, до другої і третьої групи країни гомогенні в релігійному плані – протестантські та католицькі.

Найвищий рівень релігійної фрагментації властивий Нідерландам. У цій країні наприкінці XIX ст. існували гострі протиріччя між католицькою та протестантською громадами. Протестантська громада перебувала на націоналістичних та антипапських позиціях і трактувала католиків як другорядну спільноту. Варто наголосити, що протестанти були також

поділені на декілька груп. Відповідно, християнські партії, що виникли наприкінці XIX ст., перенесли соціально-групові відмінності в площину політичного протистояння. Особливо гострим воно було в міжвоєнний період, зберігаючись і після Другої світової війни. У 1973 р. створилась федерація трьох християнських партій католицького спрямування: Католицької народної партії (KVP), Контрреволюційної партії (ARP) та Християнського історичного союзу (CHU), які у 1977 р. сформували на виборах спільний список, а у 1980р. створили єдину партію – Християнсько - Демократичне Звернення (*Christian Democratic Appeal – CDA*, нід.: *Christen Democratisch Appèl*). З 2002 р. ця партія найбільша в Нідерландах, на парламентських виборах 2006 р. вона отримала 27,3 % голосів виборців. Партія вважає, що дотримання вимог Біблії є приватною справою членів партії. Вона перестала бути моноконфесійною і сьогодні в її рядах поряд з членами партії, які за віровизнанням католики, є протестанти, євреї, мусульмани та індуци. В своїх програмних документах партія виступає за інтеграцію мусульманської меншини в нідерландське суспільство. Також вона виступає за обмеження практики проституції, вільного споживання легких наркотиків, абортів та застосування евтаназії. Відповідно її підтримують громадяни різних конфесій. Протестантську громаду представляє Християнський Союз (*ChristianUnion*, нід.: *ChristenUnie-CU*), який було створено у 2000 р. на базі кількох малих протестантських партій. Він характеризується ортодоксальністю. Виступає за безумовне відокремлення церкви від держави, зазначаючи, що церква своїм завданням має поширення Слова Божого, а держава повинна стояти на сторожі моральності суспільства. В своїй програмі партія виступає проти одностатевих шлюбів, за заборону евтаназії, проти порнографії та проституції, за заборону вільного обігу легких наркотиків. На парламентських виборах 2006 р. її підтримали 4 % виборців.

Німеччина має дві потужні християнські партії, які спільно діють на політичній сцені країни. Християнський Демократичний Союз (*CDU — Christlich Demokratische Union Deutschlands*) створений у 1945 р., а у 1949 р.

запропонував країні програму “соціально-ринкової економіки”. Ця програма передбачала поєднання економічних свобод і вільного ринку, з одного боку, та засад соціальної справедливості, громадянської солідарності і етичних засад християнства – з іншого. Християнський Соціальний Союз (*CSU – Christlich-Soziale Union in Bayern*) було створено у 1946 р. і він діє тільки в федеральній землі Баварія. Переважно членами його є католики, відповідно у своїй позиції та діях він є більш консервативною частиною союзу цих двох партій, особливо стосовно засад християнської моралі. Присутність значної ісламської меншини в Німеччині спровокувала звернення суспільної уваги до символів та релігійної атрибутики. У 2004 р. в федеральних землях: Берліні, Шлезвіг-Голштейні, Баден-Вюртенбергу, Баварії, Гессені, Нижній Саксонії, Бремені, а в землі Північний Рейн-Вестфалія з 2006 р. запровадили заборону носити хіджаби в публічних школах, дитячих садках та яслах. Відповідно вчителі та вихователі були зобов’язані дотримуватися релігійної толерантності. В червні 2007 р. на підставі рішення суду заборонили публічно носити в зазначених закладах релігійні символи християнства та іудаїзму.

У Швейцарії найбільшою релігійною партією є Християнсько-Демократична Народна партія (*Christian Democratic People's Party of Switzerland* також називають: *Christian-Democratic Party*; нім.: *Christlich Demokratische Volkspartei -CVP*, франц.: *Parti Démocrate-Chrétien Suisse - PDC*, італ.: *Partito Popolare Democratico Svizzero- PPD*), яка заснована 1912 р., коли виникла Швейцарська Консервативна Народна партія, як представниця католицької спільноти. Сучасну назву партія одержала у 1970 р. До Другої світової війни партія розглядала себе як опонента ліберальній Швейцарській державі та протестантським партіям. Євангелістська Народна партія Швейцарії (*Evangelical People's Party of Switzerland*; нім.: *Evangelische Volkspartei der Schweiz*; франц.: *Parti Evangelique Suisse*; італ.: *Partito Evangelico Svizzero*) заснована у 1919 р. як представниця інтересів протестантів. У 1975 р. було створено ще одну християнську партію – Федеральний Демократичний Союз Швейцарії (*Federal Democratic Union of*

Switzerland; нім.: *Eidgenössisch-Demokratische Union*, франц.: *Union Démocratique Fédérale*, італ.: *Unione Democratica Federale*). Сьогодні конфесійні відмінності розділяють Християнських демократів, яких здебільшого підтримують практикуючі католики від Соціал-демократів і Вільних демократів (дві інші головні політичні партії країни), яких підтримують протестанти та католики, які рідко відвідують, або взагалі не відвідують церков. На виборах 2003 р. за Християнсько-демократичну народну партію голосували 14,4 % виборців, їй на підставі “Магічної формули” належить одне місце в національному уряді. Дві інші християнські партії отримали на цих виборах відповідно 2,3 % та 1,3 % голосів виборців.

У Північній Ірландії Сполученого Королівства протистояння між релігійними громадами набуло найбільшої гостроти серед європейських держав. Ця частина Сполученого Королівства має 1,5 млн населення, яке поділяють переважно за конфесійною належністю – дві третини становлять представники Англiканської та Пресвітеріанської церкви Шотландії, одну третину – вірні католицької церкви. У табл. 2.14 ми подавали особливості групової ідентифікації у Північній Ірландії (підставою цієї групової ідентифікації є конфесійна належність), яка потім виявляється у дихотомному поділі політичних партій і депутатів регіонального представницького органу на “юніоністів” та “націоналістів” і “республіканців”. Протистояння між цими двома групами має свої історичні корені та помітну нерівність/дискримінацію на підставі конфесійної належності. В одному з найбільших міст Північної Ірландії – Лондондері у 1967 р. 14 429 виборців католиків, що становило 62 % від загальної кількості виборців у місті, обирали лише 8 членів міської ради з 20 [343, 5]. У 1969 р. в столиці Ольстера Белфасті дві третини родин проживали компактно разом із 91 % своїх одновірців. Кожна етнічно-релігійна громада мала власні церкви, школи, бари, газети, громадсько-політичні організації тощо [344, 46]. До середини 70-их років простежувалась дискримінація населення на релігійній основі. У 1969 р. з 209 осіб, які працювали як державні службовці, лише 13 були католиками. Зі 319 вищих

посад у регіональних органах влади католики займали лише 23. Зі 115 посадових осіб, яких призначав уряд до праці у 9 регіональних державних закладах, лише 16 були католики. У 1972 р. середнє безробіття серед чоловіків було вдвічі більше серед католиків, ніж серед протестантів [345, 247]. Головною особливістю цього протистояння було те, що воно переросло наприкінці 60-их років у відкритий конфлікт. З 1969 р., коли почали гинути цивільні особи у Північній Ірландії (у 1969 р. загинуло 13 цивільних мешканців) і до 1994 р. внаслідок гострого конфлікту загалом загинуло 3 079 осіб. Найдраматичнішим був 1972 р., коли загинуло 467 осіб. [346, 129] Лише у 1998 р. за участю США опоненти знайшли компроміс і підписали мирну угоду між Ірландією та Сполученим Королівством. Реалізація положень цієї угоди допомогла зняти напругу в Північній Ірландії між поділеними релігійними спільнотами, хоча відмінності між цими групами зберігаються і виявлюються у політичному поділі між “юніоністами” та “націоналістами” і “республіканцями”. Крім того, в Сполученому Королівстві існують дві малі місцеві християнські партії: Християнський народний альянс (*Christian Peoples Alliance*), який діє переважно в місті Лондоні та Християнсько-демократична партія (*Christian Democratic Party*), що діє в окремих містах Уельсу.

У Франції в післявоєнний період з 1945 до 1978 р. діяла досить потужна християнська партія – Народний республіканський рух (*Mouvement Républicain Populaire - MRP*), яка брала участь в діяльності багатьох національних урядів. У 1978 р. було створено нову християнську партію – Союз за французьку демократію (*Union pour la Démocratie Française- UDF*). Ця партія у своїй діяльності наголошувала на важливості засад християнської моралі, активно виступала проти громадянських шлюбів для гомосексуалістів.

В Австрії до християнських партій належать Австрійська Народна партія (*Österreichische Volkspartei- ÖVP*), створена у 1945 р., продовжувала справи Християнської Соціальної партії від 1893 р. Народна партія визначила себе як католицька та антисоціалістична. Вона домінує в урядах земель, де переважає

сільське населення, якому властивий високий рівень релігійності: Нижня Австрія, Верхня Австрія, Зальцбург, Штірія, Тіроль та Форарльберг (всього в країні існує 9 федеральних земель – А.Р.). У програмі партія задекларувала відданість католицьким цінностям та обстоює засади субсидіарності відповідно до енцикліки *Quadragesimo Anno*. Після парламентських виборів 1999 р. у 2000 р. Народна партія сформувала коаліційний уряд з правою популістською партією Свободи Йорга Гайдера, яка займала антиіммігрантські/антимусульманські позиції. Спільна коаліція продовжила існування і після парламентських виборів 2002 р.

Протестантські країни. В Данії партія Християнських демократів (*Christian Democrats, дам.:Kristendemokraterne*) була створена у 1970 р., своїми програмними цілями визначила боротьбу проти поширення порнографії та легалізації абортів. Не має потрібної підтримки для проходження до парламенту, на виборах 2005 р. отримала 1,7 % голосів.

У Норвегії Християнсько-демократична партія (*Christian Democratic Party, норв.: Kristelig Folkeparti or Kristeleg Folkeparti, KrF*) була створена у 1933 р. З 1990 р. партія позиціонує себе як партія орієнтована на родину. Її програма спрямована на збереження нового життя – проти абортів. Декларує, що в основу її поглядів покладено християнські цінності. Серед її програмних завдань – запровадження жорстких законів щодо застосування біотехнології. Рівень її підтримки на парламентських виборах: 2001 р. – 12,4 %, 2005 р. – 6,8%.

В Швеції партія Християнських демократів (*Christian Democrats, шв.:Kristdemokraterna*) була створена у 1964 р. У 1985 р. вперше пройшла до парламенту в складі коаліції, від 1991 р. діє в парламенті самостійно. Партія декларує, що її головним завданням є захист сімейних цінностей, відповідно вона виступає проти одностатевих шлюбів, проти адаптації дітей геями та лесбійками. В попередні роки партія гостро виступала проти абортів, зараз зайняла поміркованішу позицію – виступає за зменшення кількості абортів

через поширення та пропаганду засобів контрацепції. Рівень її підтримки на парламентських виборах: 2002 р. – 9,15 %, 2006 р. – 6,6 %.

У Фінляндії партія Християнських демократів (*Christian Democrats*, фін.: *Kristillisdemokraatit, KD*) була створена у 1958 р., сучасна назва з 2001 р. Партія виступає проти одностатевих шлюбів, абортів, розлучень і застосування евтаназії. На виборах 2007 р. рівень підтримки виборцями становив – 4,9 %, у 2003 р. – 5,3 %.

Католицькі країни та Греція. В Бельгії після Другої світової війни Християнсько-демократична партія зберегла тісні зв'язки з церквою. У 1968р. партія розкололася на дві частини відповідно до двох основних етнічних спільнот: Фламандські християнські демократи (*Christen-Democratisch en Vlaams, CD&V*) та Християнські демократи франкофонів, які у 2002 р. взяли назву Гуманістичний демократичний центр (*Humanist Democratic Centre* (франц.: *Centre démocrate humaniste, CdH*) . Обидві партії мають подібні ідеологічно-програмні платформи, функціонуючи в межах двох організацій. Під час парламентських виборів 2003 р. фламандська християнська партія отримала 13,3/12,7 % голосів (другий результат належить до виборів до Сенату – А.Р.), у 2007 р. відповідно – 18,51/19,42 %; валлонська у 2003 р. – 5,5/5,5 та у 2007 р. – 6,06/5,9 %.

В Ірландії Фіана Гаел (*Fine Gael* – Ірландський рід/родина) була створена у 1933 р. У програмному маніфесті, з яким партія йшла на вибори у 2007 р., поряд із загальнонаціональними цілями зроблено наголос на необхідності проведення програм допомоги сім'ям, дітям та виступає проти суїцидів. На виборах 2002 р. її підтримали – 19,3 % виборців, а у 2007 р. – 30,7 %.

У Португалії Демократичний і Соціальний центр/Народна партія (*Democratic and Social Centre/People's Party*, порт.: *Centro Democrático e Social/Partido Popula? CDS/PP*) була створена у 1975 р. Вона займає жорстку опозицію щодо легалізації абортів, трактуючи себе як партія “за життя”. На виборах у 2002 р. партія отримала 8,7 % голосів, а у 2005 р. – 7,3 %.

В Іспанії Народну партію (ісп.: *Partido Popular, PP*) було створено на базі кількох малих правих партій у 1976 р., сучасну назву отримала у 1989 р. На виборах 2000 р. здобула 44,5 % голосів і була правлячою, у 2004 р. перейшла до опозиції, отримавши 38,3 % голосів. Головні питання в програмі партії – неприйняття процесу девіації в Іспанії, одночасно партія виступає проти високого рівня релігійної толеранції, зокрема щодо програми “уроки толеранції” стосовно гомосексуалістів, які ініціює правляча Соціалістична партія. Другим контраверсійним питанням, яке набуло політичного характеру, стало питання прав мусульман. Іспанія була другою країною після США, на території якої було проведено масштабний теракт фундаменталістською терористичною організацією Аль Каїда 11.03.2004 р., коли на залізничному вокзалі у Мадриді загинула 191 особа. Серед громадян Іспанії мусульмани становлять понад 1 млн осіб, проживаючи переважно на півдні. У 2007 р. керівник Організації Ісламської Іспанії М.Ескудеро звернувся до прем'єр-міністра Ж.Запатеро з проханням перетворити Кордобу в ісламський центр не лише Іспанії, а й цілої Європи (Кордоба в період VIII – XV ст. була другим після Багдаду центром ісламської культури у світі – А.Р.), створити в ньому відповідно ісламські інститути. Таку ініціативу підтримала правляча Соціалістична партія і багато інших лівих партій. Натомість Народна партія виступила категорично проти, так як і католицька церква в Іспанії.

Найбільше християнських партій в європейських країнах сьогодні діє в Італії. З 1919 р. і до 1994 р. в країні діяла потужна Християнсько-демократична партія, ідеологія якої ґрунтувалася на доктринах церкви. Вона була змушена зійти з політичної арени у 1992-1994 рр. внаслідок загальнонаціональних корупційних скандалів, в яких були замішані керівники партії та внаслідок оприлюднення матеріалів про зв'язки керівників партії і мафії. Протягом останнього періоду, після реформ виборчого законодавства в Італії, сформувалися дві конкурентні, потужні партійні коаліції. Правоцентристська “Дім свободи” охоплює партії, які декларують свій християнсько-демократичний характер: “Вперед Італія” (італ. - *Forza Italia*),

яка виникла у 1993 р. і трактує себе як католицька, але не конфесійна. Під час виборчої кампанії до парламенту у 2006 р. ввела до своєї передвиборчої програми положення проти одностатевих шлюбів. Християнський демократичний центр (*Union of Christian and Centre*, італ.- *Democrats-Unione dei Democratici Cristiani e di Centro, UDC*), створений у 2002 р. та Християнські демократи для автономії (*Christian Democracy for the Autonomies*, італ.- *Democrazia Cristiana per le Autonomie, DCA*), утворені у 2004 р. Серед цих трьох партій питання морально-релігійного плану найбільше представлені в програмі партії Християнський демократичний центр. Зокрема, вона виступає проти дозволу на аборти, проти надання права на одруження та адаптацію дітей геями, проти евтаназії. На виборах у 2006 р. зазначені партії отримали відповідно: 23,66%, 6,75 % та 0,75 % (попередні вибори були у 2001 р. – А.Р.) До лівоцентристського блоку “Дерево Оливи” входить дві малі християнсько-демократичні партії: Народна партія Південного Тіролю (*South Tyrolean People's Party, італ.-Südtiroler Volkspartei, SVP*) та партія Пенсіонерів (*Pensioners' Party of Italy, італ.-Partito Pensionat, PP*). На виборах до парламенту у 2006 р. вони отримали: 0,48 % та 0,88 %.

У Греції немає потужної християнської партії, що мабуть пов'язано з традицією взаємовідносин між церквою та державою у православних країнах, які успадкували традицію Візантії. У 2000 р. було створено популістську праву партію, яка в своїх документах зазначала, що в ідеології вона дотримується засад християнської демократії – Popular Orthodox Rally (L.A.O.S. - ΛΑ.Ο.Σ, грецк.: *Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός, Laikos Orthodoxos Sunagermos*). На парламентських виборах 2004 р. вона отримала 2,2 % голосів і не пройшла до парламенту.

Як бачимо, найбільш потужні християнські партії в європейських країнах діють у гетерогенних щодо конфесійного складу країнах, виняток становить лише Сполучене Королівство та Франція. Потужними є християнські партії в гомогенних католицьких країнах, за винятком Португалії, і слабкими в гомогенних протестантських країнах. У православній

Греції християнська партія досить молода і маловпливова, що пов'язано з історичною традицією, властивою ще Візантії, близьких зв'язків між державою та церквою і її продержавним позиціонуванням. За ідеологічним визначенням в ліво-правому спектрі християнські партії належать до правих, або правоцентристських. Простежується певна закономірність: у тих країнах, де першою утворилась потужна партія правого спрямування, вже немає християнської партії, тому що вона перебрала на себе вимоги, які властиві партіям християнського спрямування (наприклад, Консервативна партія Сполученого Королівства). І навпаки, утворення потужної християнської партії лімітувало наступне формування потужної партії правого спрямування (ХДС-ХСС у Німеччині). Лівоцентристський характер двох малих християнських партій в Італії варто розглядати як виняток зумовлений багатопартійністю та орієнтацією партій на окремі групи електорату.

Соціально-політичний поділ на основі протистояння церкви і світської держави, який відзначали С.Роккан та С.Ліпсет в середині ХХ ст. для багатьох європейських країн, сьогодні став малопомітним. Християнські політичні партії перестали бути моно конфесійними, в своїх програмах вони головну увагу приділяють актуальним суспільним проблемам і внаслідок цього мало чим відрізняються від інших політичних партій. Водночас у суспільстві сформувалися додаткові групові поділи, які засновуються на відмінному ставленні громадян до цілої низки суспільних проблем: аборти, розлучення, одностатеві шлюби, адаптація гомосексуальними родинами дітей, проблема евтаназії. Зазначені питання проходять певні стадії – актуалізації, гострих суспільних дискусій та вирішення на законодавчому рівні. Наочно це простежується щодо проблеми розлучень та абортів, які на цьому етапі відійшли з перших позицій політичного протистояння, хоча були досить гострими в 90-их роках ХХ ст. Багато інших, виділених нами питань, різною мірою є актуальними для всіх європейських країн. Ці питання набули політичного виміру внаслідок протистояння між правими/християнськими та лівими партіями. Додатковим питанням, яке сьогодні опинилося в площині

протистояння і має відношення до конструкції поділів на релігійній основі, стало ставлення до визнавців ісламу, які постійно та тимчасово проживають на території національних країн. Якщо в європейських країнах держава і церква відділені, рівень релігійності більшості корінного населення низький (середній показник відвідування релігійної служби щодо європейців становить 20 %), то для іммігрантів мусульман властива інша практика. З огляду на релігійну специфіку, яка підкріплюється концентрованим проживанням в умовах переважаючої, принципово відмінної мовно, культурно та релігійно більшості, іммігранти мусульмани характеризуються високим рівнем релігійності. Серед 1200 імамів, які проповідують у мечетях Франції, третина не володіє французькою мовою, 75 % є іноземцями, які не знають французької культури. Внаслідок цього іслам стає домінуючим регулятором групового та особистого життя, поведінки іммігранта мусульманина, враховуючи зовнішній вигляд, одяг тощо. Це призводить до формування протиріччя між світським характером європейського суспільства і клерикально залежною поведінкою спільнот іммігрантів визнавців ісламу. Громадяни європейських країн, які не бажають, щоб в їхніх містах будували мечеті з мінаретами, щоб в цих мечетях проповідували на арабській, а не на національній мові, щоб в публічних установах вони зустрічали службовців в одязі, який має релігійний контекст тощо, несподівано зрозуміли, що вони мають спільне коріння в християнстві. Внаслідок цього християнська спадщина починає тісно поєднуватися з національною історією, культурою, традиціями та звичаями. Тому такий поділ набуває характеру релігійно-культурного і близько пов'язаний з іншим типом соціополітичного поділу на етномовній основі.

2.6 Територіальна основа соціополітичних поділів

Такий тип поділів у літературі має декілька форм виявів: регіональні та центр-периферія, який за своїм змістом досить близький до поділу місто-село.

Територія є простором для проживання громадян, організованих у державу, на ній дислокуються етнічні групи, які охоплюють корінні нації та національні меншини, вона може окреслювати кордони мовних, релігійних, виборчих та інших суспільних груп. Територія набуває політичного характеру лише внаслідок ціннісної та ідеологічної інтерпретації, яку виконують громадяни незалежно від того, чи це окремі особистості, політичні партії, державні інститути, або інші політичні актори. Внаслідок цього значення території для громадян, які на ній проживають, завжди було вагомим. Територія, досить часто, стає символом або формою виявлення групової/державної ідентифікації, відповідно закріплюючись в ідеологічних і політичних конструкціях.

Під територіальною основою соціополітичного поділу ми розуміємо відмінності між групами людей, які склалися за територіальною ознакою і є базою для наступної політичної інституціоналізації. Етнічні та релігійні поділи можуть збігатися з територіальними, що особливо помітно у Бельгії, Шотландії, Уельсі та Північній Ірландії в складі Сполученого Королівства, Каталонії та Країні Басків в Іспанії тощо, відповідно це може призвести до взаємного підсилення кожного з означених поділів. Водночас територіальний чинник може набувати самостійного значення, коли державна влада стає непропорційно поділеною між групами еліт, які представляють різні території, або коли існують суттєві відмінності у соціально-економічному та культурному розвитку окремих територій країни, що досить часто виникає внаслідок попередньо зазначеної селективності у підборі політичної еліти.

У Західній Європі більшість держав утворилась з сукупності різних спільнот, які відрізнялися між собою за багатьма параметрами. Переважна більшість окремих частинок, з яких у добу абсолютизму формувались національні держави – попередники сучасних європейських держав, мали свою особливу історію існування як самостійних державних структур (князівства, графства та інші станово-протодержавні одиниці), власні традиції. Утворення абсолютних монархій і подальші процеси

державотворення сприяли їх об'єднанню в єдине ціле внаслідок дії багатьох чинників, що й зумовило збереження особливостей цих окремих регіонів у кожній європейській країні. Всього налічується 150 регіонів у країнах лише Європейського Союзу [347, 79]. І.Бадж та К.Ньютон дали таке визначення поняття регіон: "...територія, яка є реальною спільністю з географічного погляду, або така територіальна спільність, де існує спадкоємність і численність населення поділяє певні загальні цінності та прагне зберегти і розвинути свою самобутність з метою стимулювання культурного, економічного та соціального прогресу" [348, 246]. Європарламент у 1988 р. прийняв "Хартію регіоналізації," в якій поняття регіон подано так: "Регіон – це територія, що з географічного погляду створює політичну цілісність, або такий комплекс територій, який є закритою структурою і населення якого визначається певними спільними рисами та виявляє бажання й надалі зберігати існуючу цілісність" [349, 26]. Тобто, ключовим індикатором поняття регіон є, по-перше, певна територія, яка географічно виокремлюється зі складу загальної території країни; по-друге, населення, що проживає на цій території та має певні спільні характеристики щодо решти населення цієї країни. Третім індикатором, на наш погляд, повинна бути самоідентифікація або самоусвідомлення наявності у цієї групи людей певних особливостей, які відрізняють їх від загалу. Фактично цей індикатор передбачає переважання регіональної самоідентифікації над загальнонаціональною. Регіональна ідентичність може ґрунтуватись на особливостях мови, культури, історії тощо. Переважно вона призводить в майбутньому до створення громадських організацій і політичних партій. Існування подібних інституційних утворень пов'язане з наявністю гомогенних територіальних груп і відповідним рівнем їхнього розвитку, а також з існуванням у країні демократичного суспільства, де можлива така інституалізація.

Розглянемо, які регіони властиві європейським країнам, що ми аналізуємо. Австрія – федеративна держава, яка складається з 9 земель. Бельгія охоплює три регіони: Фландрія, Валлонія та Брюссельський регіон.

Греція не має в своєму складі регіонів із особливим статусом. Данія має два автономних округи – Фарерські о-ви та острів Гренландія. Ірландія не має в своєму складі регіонів із особливим статусом. Іспанія має 17 автономних областей. В Італії йдеться про 5 областей з особливим статусом – острів Сіцилія та острів Сардинія і області з етнічною специфікою: Південний Тіроль, Фріулі – Венеція-Джулія та Валле-д’Аоста. Нідерланди мають особливий статус заморських територій – Антільських о-вів та о-в Аруба. Німеччина як федеративна держава складається з 16 земель. У Норвегії на статус особливого регіону претендує залежне володіння Свальбард, на якому проживає 3 700 осіб. В Португалії існує дві автономні області – о-ви: Азорські та Мадейра. Сполучене Королівство складається з чотирьох частин, які можемо трактувати як регіони: Англія, Північна Ірландія, Шотландія та Уельс. Географічно до британських островів належать Нормандські о-ви Джерсі, Гернсі та Сарк, а також острів Мен. Ці острови є під протекторатом Сполученого Королівства не будучи його частиною, подібно як і залежні країни та території (всього 13, з них заселеними є лише 10). У Франції до особливих регіонів можуть належати: 4 заморські департаменти, дві заморські колективні території, чотири заморські території та одна внутрішня колективна територія (о-в Корсика). Фінляндія має одну залежну землю, яка називається “зовнішньою територією” – Аландські о-ви, на яких проживають переважно шведи. Швейцарія є федерацією 20 кантонів та 6 напівкантонів. Швеція не має в своєму складі регіонів із особливим статусом. Як бачимо, найслабше регіональні особливості серед європейських країн властиві Греції, Ірландії, Норвегії та Швеції. В більшості європейських країн наявність регіонів з особливим статусом в жодному разі не означає наявності соціально-економічних, тим більше політичних проблем.

Аналіз регіональних особливостей буде неповним, якщо ми не розглянемо ситуацію у федеративних державах. Серед країн Західної Європи, які ми вивчаємо, є чотири федерації: Австрія, Бельгія, Німеччина та Швейцарія. В попередніх параграфах ми розглядали ситуацію в Бельгії та

Швейцарії. Проведений нами аналіз дає змогу зробити висновок про наявність гострих етномовних/регіональних відмінностей та відповідного політичного протистояння в Бельгії та відсутності подібних протистоянь у Швейцарії.

Австрія згідно зі ст. 2 Федерального конституційного закону від 10.11.1920 р. є федеративною державою, яка складається з 9 земель. В країні єдине громадянство, яке передбачає, що громадяни, які постійно проживають на території конкретної землі, мають відповідно і земельне громадянство. Кожна земля має власну конституцію (конституційний закон), інститути законодавчої (ландтаги) та виконавчої влади. Для країни властивий високий рівень централізації влади, коли значна кількість повноважень сконцентрована на рівні федерального центру (див. ст. 10, 11, 12, 13, 14 Конституції Австрії). До компетенції земель віднесено регулювання окремих питань місцевого господарства, освіти та культури. Землі можуть укладати угоди з Федерацією стосовно власної компетенції, вони також мають право укладати угоди між собою, але лише в тих сферах, що віднесені до компетенції землі, при цьому зобов'язані обов'язково повідомляти про це Федеральний уряд (ст. 15а, п. 2 Конституції). Згідно зі ст. 16 землі мають право укладати державні угоди лише з прикордонними з Австрією державами, або їхніми складовими частинами. Федеральний уряд має своєрідне право "вето" на рішення ландтагів, якщо вони можуть заподіти шкоду інтересам Федерації. В Австрії президент країни на підставі ст. 100 Конституції має право розпустити земельний ландтаг за поданням Федерального уряду за умови згоди двох третин верхньої палати парламенту. Землі представлені у верхній палаті парламенту пропорційно до кількості громадян землі, але не менше, ніж трьома представниками.

Відповідно до статті 20 Основного закону ФРН – демократична федеративна держава, яка складається з 16 земель. Кожна земля має власну конституцію, суди та власні земельні конституційні трибунали. Законодавча влада представлена однопалатними парламентами, виняток становить Баварія, де парламент двопалатний. Парламенти обирають уряди земель,

прем'єр-міністри одночасно є главами виконавчої влади та “главами” земель. Кожна земля має власний бюджет, має право заключати угоди між землями та іноземними державами з економічних і культурних питань. У двох цих напрямках землі активно відрізняються між собою, зокрема Баварія має власні дипломатичні представництва в Брюсселі – столиці ЄС, та багатьох країнах [350]. У сфері законодавства згідно зі ст. 70 Конституції ФРН конкретно визначено компетенцію федерального законодавства, а все, що не віднесено до цієї сфери підпадає під компетенцію земельного законодавства. До сфери компетенції земель належать питання: освіти, охорони правопорядку, місцевого самоврядування, культури, охорони навколишнього середовища. Баварія навіть має власне громадянство, оскільки Конституція Баварії була прийнята у 1946 р. ще до утворення ФРН. Згідно з цією Конституцією Баварія трактувалася як вільна держава з власним громадянством. Після утворення ФРН та прийняття федеральної Конституції положення про громадянство в Конституції Баварії залишилися. Інтереси земель на федеральному рівні представляють депутати Бундесрату, якими є члени урядів земель, відповідно через своїх представників у верхній палаті парламенту землі мають змогу впливати на позицію федерального центру. Квота депутатів кожної землі визначається пропорційно до кількості населення. З метою погодження інтересів федерації та земель в країні регулярно збираються конференції глав урядів федерації та земель, а також конференції глав парламентів федерації та земель. В системі взаємовідносин центр–регіон Федеральний уряд зі згоди Бундесрату на підставі ст. 37 Конституції має право застосовувати засоби, механізми примусу щодо землі у випадку, якщо вона не виконує федеральних зобов'язань. У випадку виникнення конфліктів між землею та центром на підставі ст. 126 Конституції питання повинен вирішувати Федеральний конституційний суд. Внаслідок самостійного формування представницьких інститутів та виконавчої влади на федеральному та земельному рівнях, постійно виникає ситуація, коли в політичному плані федеральна влада та влада частини

земель належать до різних політичних сил. Ці відмінності не є підставою для протистояння між центральною владою та конкретною землею, а виступають обмеженням монополізації влади з боку однієї політичної сили.

Щодо Австрії, ФРН та попередньо Швейцарії спільною властивістю є високий рівень децентралізації і одночасно здатність забезпечувати ефективно погодження інтересів центру федерації та регіонів, наявність чітких і прозорих механізмів представлення та погодження цих інтересів, внаслідок чого відмінності, які виникають, не призводять до наступного політичного протистояння.

Для визначення наявності соціополітичного поділу на територіальній основі ми повинні розглянути дію регіональних партій у країнах Західної Європи. Під цим груповим поняттям розуміємо політичні партії, які не просто діють на певній території, а виступають за розширення прав цієї території стосовно центру, особливо ті, що виступають за незалежність власних територій із складу існуючих держав. Фактично більшість подібних партій будуть характеризуватися як націоналістичні. Регіональні політичні партії можуть розташовуватися з лівого та правого боку політичного спектра у межах ідеологічного виміру. Протягом тривалого часу регіональні партії перебували на позиціях консерватизму та обстоювали інтереси класів і суспільних груп, які не визнавали, або не підтримували політики центральної державної влади. Така тенденція рельєфно простежується у більшості європейських країн до Другої світової війни. Протягом тривалого часу, який на думку багатьох дослідників, тривав до 70-их років ХХ ст., регіональні партії поступово перемістилися у ліву частину політичного спектра, активно взаємодіючи з екологічними організаціями та тими інститутами, які обстоювали вимоги розширення засад локальної демократії, розвитку децентралізації державного управління. Як зазначив Ів Мені: "... незважаючи на своє праве або ліве спрямування, регіональні партії завжди були схильні поводитись так, ніби вони мали домінуюче право на повне залучення усього місцевого населення під свої прапори" [351, 39].

У попередньому підрозділі, коли досліджували етномовну основу соціополітичних поділів, ми розглянули діяльність етнічних та етномовних партій в Бельгії, Іспанії, Сполученому Королівстві та Франції. Проаналізовані нами партії в широкому плані можна віднести й до регіональних партій: в Бельгії практично всі партії можемо трактувати як регіональні; в Іспанії – партії Каталонії та Країни Басків; у Сполученому Королівстві - націоналістичні партії Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії; у Франції означені націоналістичні організації на острові Корсика. Щодо всіх цих випадків можемо констатувати, що етнічні та етномовні спільноти, які проживають у цих країнах компактно і мають відповідне політично інституціоноване представництво, яке виступає за територіальну автономію і державну самостійність, можуть трактуватися одночасно і як регіональні.

Серед європейських країн особливою буде ситуація лише в Італії, де регіональне протистояння не засноване на етнічній, або етномовній специфіці населення певного регіону. Італія формально унітарна держава з високим рівнем децентралізації, що дає окремим авторам підстави зараховувати її до “обласних держав” [352, 73-75]. Адміністративно Італія поділена на 20 областей. Основні повноваження областей регламентуються Законом від 10.02.1953 р. “Утворення та діяльність обласних органів”. Області мають власні представницькі законодавчі органи – Ради та виконавчі органи – джунти. Обласні Ради мають право приймати рішення щодо утворення адміністративних органів, діяльність яких підпорядкована області; щодо території комун; місцевої міської та сільської поліції; музеїв та бібліотек місцевого значення; туризму та готелей; транспортних шляхів обласного підпорядкування. В кожній області існує посада урядового комісара, який є представником центрального уряду і керує державною адміністрацією на території області. Він має право візувати та ветоувати законодавчі акти, прийняті обласною Радою. Президент Італії має право розпускати Ради за певних умов. Згідно зі змінами податкового законодавства, яке зайняло період протягом 1992 – 1999 рр., області отримали ширші права щодо системи

власного фінансування за рахунок розподілу податків між центром і регіонами. Для допомоги бідним регіонам було створено вирівнюючий фонд, до якого регіони донори перераховують певну частину коштів.

Найбільшою регіональною партією Італії є Північна Ліга (*Lega Nord*, італ.: *Northern League, LN*), повна назва “Північна Ліга за незалежність Паданії”. Її попередником була “Венеціанська Ліга”, створена у 1979 р., у 1984 р. перетворена в “Ломбардську Лігу”, а у 1991 р. відбулося об’єднання її з 6 автономними регіональними організаціями, які діяли на півночі Італії. Створення Ліги її організатори пов’язували з традиціями діяльності Ліги Ломбардії, яка успішно функціонувала з XII ст. на півночі Італії. Фундатором та незмінним лідером цієї партії є Умберто Боссі. У програмних документах Ліги зазначено, що багатство, створене важкою працею північних італійців, розтринькується корумпованою бюрократією півдня, центр якої у Римі. Відповідно Ліга виступає за максимальну автономію півночі Італії – Паданії (на північ від ріки Пад – А.Р.), висуває постулати перетворення Італії у федеративну державу. В червні 2006 р. відбувся конституційний референдум щодо запровадження близько 50 змін до Конституції Італії, в тім числі стосовно засад політики деволюції – передача регіонам основних функцій законодавчої влади та щодо розвитку місцевого самоврядування за рахунок передачі повноважень від центру до регіонів. Ці питання ініціювала Ліга. Дві треті громадян висловились проти, що поклало край надіям партії на федералізацію Італії. Перед референдумом і особливо після нього партія почала робити більший наголос на антиіммігрантських завданнях, розширювати свою співпрацю з новими крайніми правими популістичними партіями Європи. Від моменту створення Ліга отримувала на парламентських виборах такі результати: 1992 – 8,7 %; 1994 – 8,4 %; 1996 – 10,1 %; 2001 – 3,9 %, у 2006 р. Ліга створила Альянс з Рухом за Автономію, разом вони набрали 4,58 % голосів виборців. Як бачимо, протягом діяльності Ліги Півночі відбувається еволюція рівня підтримки цієї партії та її програмних завдань. Сьогодні партія поступово переходить в площину правих популістичних

партій, відходячи від засад боротьби за незалежну Паданію, що корелюється зі змінами у рівні підтримки її виборцями. На наш погляд, ще рано говорити про закриття регіонального протистояння в Італії. Можливо, сьогодні відбувається лише певна форма зняття напруги на національному рівні.

Особливістю політичного розвитку європейських країн є наявність практично в кожній країні регіональних партій. На підставі означення в програмних/статутних документах регіонального характеру ми можемо говорити про таке представництво цих партій: Австрія – 1; Бельгія: Фландрія – 10, Валлонія – 9, німецька спільнота – 3; Данія – 1; Іспанія: Андалузія – 1; Арагон – 2; Валенсія – 1; Галіція – 1; на Канарських островах – 1; в Країні Басків – 4; в Каталонії – 5; Італія: в Паданії – 1; Південному Тіролі – 3; острові Сардинія – 2; в Аоста Валеї – 1; Німеччина – 2; Нідерланди – 4; Норвегія – 1; Португалія – 1; Сполучене Королівство: Англія – 1; Корнвол – 1; Північна Ірландія – 9, з них: юніоністи – 5, націоналісти та республіканці – 4; Шотландія – 4; Уельс – 2. У Фінляндії до категорії регіональних політичних партій належать партії, які діють на Аландських островах – 7 партій. Франція: в провінціях Бретані – 1 та Аквітанії – 1; заморському департаменті Мартініка – 1; острові Корсика – 1 регіональна партія. Швеція – 2 і Швейцарія – 1. Разом 85 партій, які за незначним винятком (великі регіональні та регіонально-етнічні партії ми розглянули раніше стосовно Бельгії, Іспанії, Італії, Сполученого Королівства) належать до категорії малих партій, що не представлені у національних парламентах і діють переважно на регіональному/локальному рівнях.

Причини піднесення регіональних партій, на наш погляд, такі: по-перше, це наявність певної правової невпорядкованості відносин між центром і регіоном, незалежно від того, які питання покладено в основу – економіка, розвиток національної мови, культури, релігії тощо. По-друге, сучасне піднесення регіональних питань є певною реакцією на зростання повноважень наднаціональних європейських інститутів, коли національні державні органи змушені були передавати до Страсбургу частину своїх повноважень. Вплив

цього чинника на зростання регіональної самосвідомості дослідив Д.Латін, який зазначив, що "...концепція "Європи" буде і надалі відігравати важливу роль як механізм інституціоналізації та адаптації індивідумів до стабільної мультикультурної ідентифікації." Він підкреслив, що регіональні націоналісти підтримують європейську ідентичність з огляду на такі причини:

1) вони поряд із власною етнічно-груповою ідентифікацією допускають і європейську ідентифікацію, минаючи державну;

2) оскільки європейські структури не є державними органами, то рівень їхньої компетенції та авторитету постійно зростає з відповідним зменшенням компетенції державних структур. Вони передбачають, що рівень компетенції регіональних структур управління, які так само не є державними, зростатиме аналогічно до європейських органів;

3) простежується загальна тенденція "...становлення Європи як композиції регіонів і націй без держав, або пишуть про Європу як конституційовану цілісність з автономій" [353, 291-293];

4) опосередкований вплив мало піднесення національної самосвідомості та націоналізму у країнах Центральної, Східної та Південної Європи, розпад великих держав – СРСР, Югославії та Чехословачини і успішне наступне функціонування нових/відроджених держав, навіть за умови, що вони є невеликими за територією та кількістю населення.

Різниця між міською та сільською місцевостями є в усіх європейських державах, незважаючи на величезний прогрес, досягнений у вирівнюванні способу життя населення різних форм поселення. Політичними репрезентантами сільських жителів, якими здебільшого є люди, зайняті в аграрному секторі економіки, є політичні партії, які орієнтуються на визначену категорію населення. Впливовість аграрних політичних партій у першій половині ХХ ст. розглядав М.Дюверже у праці "Політичні партії" [354, 297-298]. Сьогодні аграрні партії серед європейських країн існують лише у країнах Скандинавії та Швейцарії.

Данія. Історично до аграрної партії належала партія Venstre (англ. *Left – ліва*), яка виникла у 1870 р. під назвою “Об’єднана ліва”, сучасну назву прийняли у 1910 р. Традиційно ця партія обстоювала інтереси вільної торгівлі та фермерів. Ця спрямованість на певному етапі призвела до зменшення популярності партії, втім числі внаслідок швидких процесів урбанізації. З початку 80-их років партія адресує свою діяльність всім верствам населення, що сприяло посиленню її впливу в містах. На виборах 2001 р. отримала 31,2 % голосів, у 2005 р. – 29,0 % голосів виборців.

Норвегія. Партія фермерів була створена у 1920 р. і проіснувала до 1959р., коли була змінена назва на Партію Центру (*Centre Party*, норв.: *Senterpartiet, Sp*). Вона належить до центристських партій, в ідеологічному плані не дотримується засад жодної з домінуючих у ХХ ст. ідеологій. У 1972р. зайняла позицію опозиційності щодо долучення Норвегії до ЄС. Головний наголос в своїх програмних документах партія робить на засадах децентралізації. На виборах 2001 р. отримала 5,6 % голосів, у 2005 р. - 6,5 % голосів виборців.

У *Фінляндії* (як і в інших скандинавських країнах) тісні історичні зв’язки з аграрною сферою має партія Центр (*Centre Party*, фін.: *Keskusta, Kesk*). Вона була заснована у 1906 р. як рух громадян, які проживали у сільській місцевості. У 1908 р. два аграрні рухи Фінляндії об’єдналися у політичну партію – Аграрна Ліга, зміна назви відбулася у 1965 р. Партія належить до найбільших партій Фінляндії, вона брала участь у формуванні багатьох урядів після Другої світової війни. В ідеологічному плані партія схиляється до правих, найбільший вплив/підтримку має в сільській місцевості та малих містечках. Головні напрями її програмних вимог – розвиток децентралізації та демократизації процесу прийняття рішень, підтримка регіональної рівності, соціальної безпеки та свободи вибору, розвиток екології тощо. Партія Центру позиціонує себе як партія широких верств населення, частка голосів фермерів у сукупній підтримці партії становить лише 5 % [355]. На останніх виборах партія отримала: 2003 р. – 24,7 %, у 2007 р. – 23,1 % голосів виборців.

В Швеції зв'язок з аграрною сферою довгий час підтримувала і сьогодні зберігає партія Центру (*Centre Party*, шв.: *Centerpartiet*). Вона ідентифікує себе як “зелена соціал-ліберальна партія”. Її ідеологію трактують як аграрну, але в європейському контексті. В своїй діяльності вона приділяє значну увагу аграрним, екологічним і питанням сільської місцевості. На парламентських виборах вона мала такі результати: 2002 р. – 6,19 %, а 2006 р. – 7,88 %.

У Швейцарії до цієї групи партій можна зарахувати Народну партію, яка відома під іншою назвою – “Демократичний Союз Центру” (*Swiss People's Party/Democratic Union of the Centre*, нім.: *Schweizerische Volkspartei, SVP*; фр.: *Union Démocratique du Centre, UDC*; італ.: *Unione Democratica di Centro, UDC*). Початок існування цієї партії пов'язують із створенням у 1917р. в Цюріху партії фермерів, подібні партії приблизно в цей самий час виникли і в інших кантонах. Єдина партія була проголошена формально у 1936 р. під назвою “Партія фермерів, торговців і незалежних”. Сучасну назву прийняли після чергового об'єднання у 1971 р. В партії виділяються два крила – націоналістичне та центристсько-аграрне. Партія позиціонується на політичній сцені країни як право-центристська, окремі дослідники кваліфікують її як ультраправу. В програмі партії наголос робиться на захисті традиційних цінностей родини, розвитку децентралізації та на державній підтримці аграрного сектора [356]. На виборах 1999 р. вона отримала – 22,5%, у 2003 р. – 29,0 % голосів виборців, зайнявши перше місце в парламенті за кількістю голосів.

Як бачимо, у зазначених країнах сьогодні не існує аграрних партій. Виділені нами політичні партії історично виникли як репрезентанти сільського населення/фермерів, проте в процесі суспільно-економічних змін, відповідно власної еволюції, вони змінили назви на партії центру. За своєю позицією в ліво-правому спектрі зазначені партії належать до центристських, за умови, що в Швейцарії партія є найбільш правою, а у Швеції – найбільш лівою. В своїй діяльності партії орієнтуються на широкі верстви населення і відійшли від секторального принципу виділення/підтримки електорату. Хоча

ці партії у своїх програмних документах обстоюють певні інтереси представників аграрного сектора економіки та рибальства, їхні позиції не є альтернативними щодо інтересів міського населення цих країн і інтереси зазначених категорій населення вони обстоюють одночасно з інтересами всіх інших суспільних груп. Звернення до питань збереження національної ідентичності та регіональних особливостей, захисту навколишнього середовища є логічним продовженням, еволюцією традиційних поглядів аграрних партій, одночасно вони сприяли певному розширенню електоральної бази цих партій. Спільною характеристикою цих партій також є те, що вони обстоюють вимоги децентралізації в управлінні, що надає цим партіям ознак регіональності, оскільки децентралізація передбачає передачу повноважень від центру до регіонів, на базовий рівень управління. Отже, сьогодні відмінності між міською та сільською формами поселення не розглядають як достатні для продукування самостійного соціополітичного поділу.

Проведений нами аналіз дає змогу зробити висновок, що регіональна основа соціополітичного поділу серед європейських країн сьогодні є лише в Італії, хоча рівень напруги, завдячуючи референдуму 2006 р., відчутно зменшився. Одночасно в Бельгії, Іспанії та Сполученому Королівстві регіональні відмінності і відповідне партійне протистояння накладаються на систему етномовного поділу та внаслідок цього взаємно підсилюються.

2.7 Соціополітичний поділ “нової політики”

Отже, в параграфі 2.4 ми дійшли висновку про ймовірнісний характер формування нового соціополітичного поділу на міграційній основі. Особливість зазначеного поділу полягає не лише в його змістовній близькості до поділу на етномовній основі, але також в тому, що він в форматі політичних партій, в певному конкретному випадку – крайніх

правих партій, може належати до поділу, який кваліфікується в науковій літературі як поділ “нової політики” [357, 56].

З кінця 60-их років в європейських країнах активно почали утворюватися соціальні рухи, які мали різноманітні характерні ознаки, здебільшого сконцентровані навколо однієї проблеми: ядерне розброєння, протест проти війни, охорона навколишнього середовища, захист існуючих та/або розширення прав жінок тощо. Їхня ознака – протест проти “старої політики”, інституційним уособленням якої були традиційні – “старі” політичні партії. Ці старі партії, незалежно від того були вони на момент виникнення/діяльності “нових” організацій при владі, або поза нею, мали нести відповідальність за негативні результати в певних галузях суспільного життя. Саме ці партії уособлювали систему цінностей, яка домінувала в політичному житті європейських країн протягом післявоєнного періоду: стандарти життя/споживання соціальних груп, яким треба відповідати внаслідок належності до групи; сімейні цінності; право більшості як ознака демократії і обов’язковість рішень більшості для загалу тощо. Головна парадигма “старої” політики – переконати, що матеріальний добробут, високі стандарти споживання/життя становлять головний інтерес абсолютної більшості громадян і засновуються на/вимагають постійного національного економічного зростання, відповідно це мало зумовлювати конкурентне змагання кожного за кращий власний результат, що виступало головним індикатором особистого успіху. На противагу цьому, “нові” громадські організації/рухи пропагували: якість навколишнього середовища для всієї спільноти, досить часто шляхом сповільнення економічного розвитку; соціальну рівність і солідарність; альтернативні способи життя і поведінки, засновані на індивідуальному виборі і досить часто всупереч традиційним сімейним формам життя; захист прав меншості як ознаку демократії та пряму участь кожного конкретного громадянина в прийнятті політичних і суспільних рішень. Нові пріоритети, цінності найбільше були властиві поколінню європейців, які народилися після Другої світової війни і які не

знали проблем матеріального порядку та мали якісну освіту. Це призвело до протиставлення “матеріальних” і “постматеріальних” систем цінностей. Згідно з Р.Інглехартом це стало підставою нового соціополітичного поділу [358, 251]. Відповідно до Ж.Блондела чим вищий у суспільстві рівень багатства, чим вищий рівень освіти і чим більшою є децентралізація ресурсів, тим більше шансів, що в ньому будуть розвиватися інші, не традиційні поділи і вони будуть накладатися один на одний [359, 88]. Відповідно чим менша мобільність у суспільстві, чим менший рівень економічного добробуту та соціального забезпечення, тим більше економічні, лінгвістичні, етнічні та релігійні поділи будуть домінуючими в такому суспільстві.

Особливістю нових рухів стало також те, що вони не адресували свою критику/вимоги щодо певної однієї, або декількох суспільних груп, відповідно до формату домінуючої в європейських країнах пропорційної виборчої системи. Всупереч попередній політичній традиції вони зверталися до суспільства, незалежно від професійних, етномовних, релігійних, територіальних та вікових/генераційних характеристик громадян. У межах “нових” рухів з самого початку виділилися два домінуючі напрями – неофеміністичні організації та організації/рухи спрямовані на захист навколишнього середовища.

До середини 60-их років ХХ ст. позиція жінок у політичному житті характеризувалася як консервативніша, ніж позиція чоловіків внаслідок високого рівня релігійності та домінуючої зайнятості лише сімейними проблемами. З середини 60-их років відбувся поступовий перехід від одного працюючого в родині до двох. Це зумовило більшу економічну незалежність жінок, посилило вимоги щодо їхнього освітнього рівня, створило можливості професійного зростання тощо. Одночасно це поставило на порядок денний питання нерівності жінок і чоловіків не лише щодо кількості часу, який вони витрачали на ведення сімейних справ, а й щодо професійної діяльності (рівність оплати, потреба жінок у можливості працювати за гнучким графіком) та здатності роблення кар’єри тощо. Як зазначали Дж.Манза та

К.Брукс, зміни в суспільно-економічному становищі жінки показали також, що вони (жінки – А.Р.) виявились більш залежними ніж чоловіки від стану справ у публічному секторі, від наявності держави загального добробуту і параметрів соціальної політики, зокрема від програм підтримки родин [360, 1243-1244]. Дослідження Ф.Норріса показали, що для жінок, які народилися після Другої світової війни, відповідно їхній світогляд було сформовано в 60-70-ті роки, було властиве відмінне від попереднього покоління жінок ставлення до сексуальних ролей статей, жіночого руху. Автор помітив зміни в системі політичних орієнтацій і цінностей нової генерації жінок. Це виявилось в тому, що нові покоління жінок почали активніше, ніж чоловіки підтримувати партії лівого спрямування і стали менше голосувати за християнські партії [361, 154]. Близькі результати отримав і О.Кнутсен, який дослідив відмінності в підтримці чоловіками та жінками 8 європейських країн (Бельгія, Данія, Ірландія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Сполучене Королівство та Франція) основних політичних партій в часовому проміжку 1970 – 1997 рр. Він виявив, що на початок 70-их років для п'яти, з зазначених країн, характерною була переважаюча підтримка жінками, порівняно з чоловіками, християнських і консервативних партій, натомість у 90-их роках ці відмінності зникли. Зазначені зміни, на думку автора, мають чітку кореляцію із залученням жінок до роботи [362, 216-217]. О.Кнутсен також зазначив наявність відмінності між чоловіками та жінками у рівні підтримки партій зелених у всіх вісьмох європейських країнах, жінкам властивий вищий рівень підтримки [363, 205].

Наприкінці 60-их років оформився неофеміністичний рух, який досить часто називають “другою хвилею” фемінізму. Головним повідомленням стало гасло “те, що є особистим, є політичним”, яке було вбудоване в ширшу конструкцію “пробудження свідомості” жінок. З цією метою в “другій хвилі” значна увага приділена вивченню сутності “жіночості” (femininity), відповідно неофеміністичні організації виступали за проведення суспільних змін, які вони трактували як фемінізацію світу за рахунок збагачення цивілізації

жіночими цінностями, зокрема були висунуті вимоги фемінізації мови та подолання гендерної нерівності у розкритті історичних подій. Загальною характеристикою неофемінізму була критика всіх варіантів нерівності в положенні жінки та чоловіка в сучасному суспільстві. На початку 90-их років оформився фемінізм “третьої хвилі”, або постфемінізм. В ньому головна увага приділяється відмінностям між статями та в сексуальності. Сучасний фемінізм, на відміну від традиційних/старих політичних партій та рухів, характеризується різноманітними напрямками, всього виділяється їх 14. Головні вимоги фемінізму з кінця 60-их років концентрувалися навколо таких положень: рівне/однакове трактування чоловіків і жінок у професійній діяльності, політиці, родині та суспільстві; подолання насильства щодо жінок; свобода сексуального вибору; право на аборт та засоби контрацепції; виявлення жіночості в мові; розкриття правдивої ролі жінки в історії людства; позиція матері в суспільстві; питання гомосексуальності, однакове трактування зв'язків гетеро та гомосексуальних; дискусія щодо порнографії та проституції тощо. Діяльність неофеміністичних об'єднань сприяла: подоланню нерівності між жінками та чоловіками щодо вибору професійної діяльності та отримання плати, зіставимої з оплатою чоловіків; гарантувало жінкам право на контроль за власним тілом; дало змогу запровадити в багатьох європейських країнах права на безпечні аборти; вирівняло права чоловіка та жінки щодо догляду за новонародженою дитиною (рівне право на декретну відпустку) тощо. Оскільки головні вимоги неофеміністичних організацій здебільшого реалізовані, то політичне представництво нових вимог сьогодні переважно відбувається через партії зелених. Серед аналізованих нами європейських країн самостійні феміністичні партії діють лише у Німеччині та Швеції. Феміністична партія Німеччини (*Feministische Partei Die Frauen*) на парламентських виборах 2005 р. отримала 0,1 % голосів виборців. Феміністична ініціатива Швеції (*Feministiskt initiativ*) була створена у 2005 р. На парламентських виборах 2006 р. вона отримала 0,68 %.

На наш погляд, діяльність неофеміністичних організацій, вільне і широке обговорення проблем, щодо яких раніше діяло своєрідне табу публічного обговорення, спровокувало оформлення самостійного напрямку руху за права сексуальних і гендерних меншин. Такий рух сьогодні спрямований на гарантування/забезпечення прав геїв, бісексуалів, лесбіянок та транссексуалів. Щодо зазначених сексуальних і гендерних меншин не йдеться про надання їм окремих, виняткових прав і свобод. Навпаки зазначені меншини вимагають реалізації без винятків стандартних, закріплених у демократичному суспільстві прав і свобод: на проведення зборів, зібрань, створення та діяльності організацій, проведення мітингів, демонстрацій тощо. В багатьох випадках їхні вимоги стосуються права на професію, службу в армії, на створення родини та виховання дітей тощо, оскільки представники цих меншин говорять про факти дискримінації їх як громадян на підставі властивої їм сексуальної орієнтації. Серед перелічених проблем найбільш контраверсійним, яке спричинило гострі суспільні дискусії та політичне протистояння, стало питання про офіційне визнання/державну реєстрацію одностатевих шлюбів. Серед європейських країн право на реєстрацію одностатевих шлюбів закріплене на законодавчому рівні в Бельгії, Іспанії та Нідерландах, саме Нідерланди були першою у світі країною, яка у 2001 р. легалізувала одностатеві шлюби. Одностатеве партнерство у формі громадянських союзів офіційно дозволене в Данії, Німеччині, Норвегії, Сполученому Королівстві, Фінляндії, Франції та Швейцарії (у 2007 р.). Координаційний центр міжнародних досліджень EOS Gallup Europe, який спеціалізується на проведенні вивчення громадської думки в європейських країнах у січні 2003 р. провів дослідження у 15 європейських країнах щодо ставлення до одностатевих шлюбів. Згідно з отриманими результатами за підтримку цих шлюбів виступають: Греція – 16%, Португалія – 43 %, Ірландія – 46 %, Італія – 47 %, Сполучене Королівство – 47%, Австрія – 48 %, Фінляндія – 56 %, Франція – 58 %, Німеччина – 65 %, Швейцарія – 65 %, Норвегія – 66 %, Бельгія – 67 %,

Іспанія – 68 %, Швеція – 70 %, Нідерланди – 80 % та Данія – 82 % громадян зазначених країн. Середній показник для цих європейських країн становить 57,75 % [364].

В інституційному плані можемо говорити лише про спроби створення політичних партій суспільними середовищами, які ми досліджуємо. Серед таких спроб треба виділити Робітничу партію за права геїв (*Gay Rights Working Party*), яку було створено у 1976 р. у Сполученому Королівстві для захисту прав геїв і лесбійнок. Серед найбільших досягнень партії була доповідь “Зміни світу: Лондонська доповідь про права геїв та лесбійнок”, підготована у 1985 р. Партія була розпущена у 1986 р. У 2006 р. було створено Чоловічу представницьку партію (*The Men's Representative Party*), яка зорієнтована на захист прав чоловіків. Великого розголосу набула діяльність партії педофілів у Нідерландах “За милосердя, свободу та різноманіття” (англ. *Charity, Freedom and Diversity*; нідерл. *Naastenliefde, Vrijheid en Diversiteit, PNVD*), яка була створена у 2006 р. Програма партії охоплює такі вимоги: зниження віку легального співжиття з 16 до 12 років; легалізацію сексу з тваринами; дозвіл зніматися в порнофільмах у віці до 16р.; можливість перебувати в публічних місцях без одягу; легалізація м’яких наркотиків від 12 р.; відкрите/публічне обговорення питань педофілії тощо [365]. Зазначені партії надзвичайно малі та локальні. Власне це, на наш погляд, є підставою вважати, що соціополітичний поділ на гендерній основі не склався в країнах Західної Європи.

Проблематика “нової політики” пов’язана також з вимогами сформульованими в межах природозахисних організацій. Виникнення партій зелених багато дослідників пов’язують із розвитком нових рухів протягом 60-70-их років. Перша партія зелених утворилася в Німеччині у 1979 р., у 1993 р. відбулося об’єднання зелених двох частин Німеччини в єдину партію “Альянс 90/Зелені” (*Alliance '90/The Greens*, нім. - *Bündnis 90/Die Grünen*). Протягом кінця 70-их – 80-их років партії зелених були створені в кожній європейській країні.

З погляду сили/участі в політичному житті партій зелених простежуються географічні відмінності між країнами. Найбільш розвиненими кількісно та за рівнем підтримки населенням є партії зелених на півночі та в центрі Європи. У Фінляндії – на виборах до парламенту у 2007 р. зелені отримали 8,5 %; у Швеції на виборах 2006 р. – 5,24%; у Данії на виборах 2005р. – 3,4 %; у Нідерландах на виборах 2006 р. – 4,6 %; в Австрії на виборах 2006 р. – 11,05 %; в Бельгії дві екологічні партії разом на виборах 2007 р. отримали – 9,1 %; у Німеччині на виборах 2005 р. – 8,3 % місць у парламенті і у Швейцарії на парламентських виборах 2003 р. – 7,3 %. Виняток в цій групі країн становить лише Норвегія, де партія зелених на виборах отримує скоріше символічний результат (у 2005 р. – 0,1 %). Це, на нашу думку, пов'язано із національною специфікою Норвегії, де уряд і всі політичні партії приділяють питанням екології велику увагу в програмних документах і своїй практичній діяльності. Внаслідок цього спеціалізована екологічна партія в цій країні не могла наслідувати алгоритм дій інших європейських зелених партій і не знайшла своєї ніші.

Другу групу становлять країни на півдні Європи та Сполучене Королівство й Ірландія. В цих країнах партії зелених невеликі, відповідно рівень їхньої особистої підтримки незначний. У Греції зелені входять до складу коаліції радикальних лівих, на виборах 2003 р. коаліція отримала 3,3 % голосів; в Італії на виборах 2006 р. партія отримала 2,05 % підтримки; у Франції в першому турі парламентських виборів 2007 р. – 3,25 %, хоча протягом виборів 1993 та 1997 рр. партія мала відчутний рівень підтримки – близько 7 %; в Іспанії до головних національних партій належать лише “Екологічна ініціатива для Каталонії” (*Initiative for Catalonia Greens*, ісп. – *Iniciativa per Catalunya Verds, ICV*), яка входить до блоку об'єднаних лівих партій, спільний результат на виборах 2004 р. всіх партій становив 5,3 %. Подібна ситуація існує в Португалії, де партія зелених входить до коаліції лівих партій з 1987 р., на виборах 2005 р. вони мали 7,6 % голосів виборців. У Сполученому Королівстві партія зелених традиційно на виборах від 1979 р.

набирає менше одного відсотка, одночасно значну увагу питанням охорони навколишнього середовища в своїй програмі приділяє третя за силою партія країни – Ліберально-демократична. В Ірландії тривалий час була подібна ситуація, однак на виборах 2002 та 2007 рр. зелені суттєво збільшили рівень своєї підтримки, отримавши на останніх виборах 3,6 % голосів.

Як бачимо, незважаючи на географічні відмінності, партії зелених в країнах Європи належать до категорії малих партій. Водночас у більшості країн вони займають стабільну нішу, проводячи своїх представників до парламенту. Вже в п'яти європейських країнах зелені брали/беруть участь у формуванні та діяльності національних урядів. У Бельгії протягом 1999-2003рр., Німеччині протягом 1995 – 2003 рр. та у Фінляндії від 1995 р. партії зелених входили до складу урядових коаліцій. До коаліційного уряду Фінляндії, сформованого у 2003 р., входять два міністри від партії зелених. З 2006 р. до складу лівої більшості, уряду Італії входить Федерація зелених. Після парламентських виборів 2007 р. в Ірландії до складу урядової коаліції так само увійшли зелені, які отримали дві міністерські посади.

Загальна ознака партій зелених – широкий діапазон їхніх програмних положень. Якщо спільним позиціонуванням зелених є лівий спектр, то зелені Фінляндії позиціонують себе між правими та лівими, критикуючи обидві частини політичного спектра. Підтвердженням цього позиціонування є входження у 2003 р. Партії зелених Фінляндії до складу урядової коаліції, де домінуючу роль відіграють дві правоцентристські партії. Подібна позиція властива і зеленим Швеції. Окрему позицію займають і зелені в Нідерландах. Ключовим елементом в їхній програмі є проблеми свободи індивіда, яку вони розділяють на позитивну та негативну. Відповідно багато положень їхньої програми наближається до лібертаріанських трактувань.

Спільним для програмних документів європейських партій зелених є постматеріалізм. На Другому конгресі 13-14 вересня 2006 р. Європейська партія зелених виробила спільні засади діяльності щодо зелених Європи. До них належить: екологічна відповідальність; автономія індивідуума;

демократія участі; поширення справедливості; суспільна справедливість; рівність статей; справедливість різних поколінь; встановлення глобальної справедливості; поширення різноманітності цивілізацій, суспільств і культур; прогрес без насильства. В документі наголошено, що європейські партії зелених об'єднує спільне переконання, що зазначені цінності взаємозалежні та неподільні. Вони становлять цілісність, яка охоплює дії спрямовані на забезпечення врівноваженого суспільного, культурного, екологічного та господарського розвитку спільнот на планеті Земля. Ці цінності визначені як універсальні щодо політичної діяльності партій зелених і партійних організацій [366].

В організаційному плані зелені суттєво відрізняються від традиційних європейських політичних партій. Для них властива – децентралізація партійної структури, коли рішення приймають на підставі попередньої внутрішньопартійної дискусії та широкого залучення механізмів безпосередньої демократії, зокрема німецькі зелені передбачають механізм внутрішньопартійного референдуму під час прийняття важливих рішень. Переважно в діяльності зелених рішення центральних органів партії відіграють не керівну, а координуючу роль, внаслідок чого головна активність переноситься на рівень локальних організацій. В Австрії головними засадами організаційної побудови визначено пряму демократію та принцип постійної ротації. В Бельгії фламандські зелені (Agalev) запровадили як обов'язкові вимоги – ніхто не має права балотуватися більше ніж два терміни підряд на одну посаду, для жінок визначено обов'язкову квоту – кожне друге місце в списках має належати жінкам [367]. У Швеції немає традиційного лідера партії, замість нього запроваджено інститут двох основних доповідачів чоловічої та жіночої статі. Широка внутрішньопартійна демократія здатна була вступити в протиріччя з вимогою ефективної, координованої діяльності партії як єдиного цілого. Що виявилось під час роботи партійних фракцій у національних парламентах. Внаслідок цього одна з найбільших європейських партій – німецька у 1991 р.

провела низку внутрішньопартійних реформ. Зокрема, в партії відмовились від обов'язкової норми щодо ротації партійних лідерів, запровадили заходи щодо посилення в партійному житті значення центрального партійного керівництва та парламентської партійної фракції [368, 114]. Подібні зміни щодо відмови від обов'язкової вимоги ротації, перетворення керівних органів партії з чотирьох в один, визначення чітких координаційних взаємовідносин між центральним органом партії та партійною фракцією було проведено і в партії зелених Швеції [369, 129].

Згідно з дослідженнями Р.Інглехарта перехід до постматеріальних цінностей призвів до змін у політичному порядку денному в розвинутих індустріальних суспільствах, сформувавши новий вимір політичного конфлікту. Відповідно до цього автора в європейських країнах відбулося переформатування лівих і правих, коли на сучасному постмодерному етапі розвитку новим лівим: партіям зелених, феміністичним асоціаціям, групам геїв і лесбіянок протистоять нові праві партії [370, 251]. Праві партії він розглядає як реакцію на культурні зміни в постматеріалістичних суспільствах.

Для того щоб визначити, яким країнам Західної Європи властивий соціополітичний поділ “нової політики,” нам треба зіставити “нові ліві” та “нові праві” політичні партії по кожній країні. Ґрунтовний аналіз “нових правих” партій ми подаємо в VII розділі, тому в контексті дослідження лише використаємо назви партій у країнах, де вони мають вплив на політичне життя. Симетрія партійного протистояння на платформі “нової політики” виявляється так: Австрія – “Зелена Альтернатива” [371] з боку лівих і правих – партія Свободи; Бельгія – Ecolo та AGALEV і опозиція Фламандський блок (VB) та Народний Фронт (FN); Данія – Об'єднаний список “Червоно-зелені” і Народна партія, яка у 1995 р. вийшла зі складу правонаціоналістичної Партії прогресу; Нідерланди – Зелені ліві та Список Піма Фортейна; Франція – Партія зелених і Національний фронт. Щодо решти країн ми не можемо говорити про наявність зазначеного поділу,

оскільки в інституційному плані партії “нової політики” представлені лише однією стороною.

Ми проаналізували ситуацію у визначених нами європейських країнах щодо наявності та змін в характері основних соціополітичних поділів. Розглянемо ці результати в зведеній таблиці.

Таблиця 2.21

Зведена таблиця основних соціополітичних поділів країн Західної Європи

Номер за пор.	Країна	I ¹⁸	II	III	IV	V	VI	Разом
1	Австрія	+		+	+		+	4
2	Бельгія	+	+		+	+	+	5
3	Греція	+			-			1
4	Данія	+		+	+		+	4
5	Ірландія	+			-			1
6	Іспанія	+	+		+	+		4
7	Італія	+			+	+		3
8	Нідерланди	+		+	+		+	4
9	Німеччина	+			+			2
10	Норвегія	+		+	+			3
11	Португалія	+			+			2
12	Сполучене Королівство	+	+		+	+		4
13	Фінляндія	+			+			2
14	Франція	+		+	+		+	4
15	Швеція	+			+			2
16	Швейцарія	+		+	+			3
	Разом	16	3	6	14	4	5	48

¹⁸ I – соціополітичний поділ на соціоекономічній основі; II на етномовній основі; III на підставі протистояння з іммігрантами; IV на релігійній основі; V на регіональній основі; VI – соціополітичний поділ “нова політика”.

Найбільша кількість соціополітичних поділів властива Бельгії – п'ять поділів. По чотири поділи властиві Австрії, Данії, Іспанії, Нідерландам, Сполученому Королівству та Франції. Для Австрії, Данії, Нідерландів та Франції поряд із універсальним поділом на соціоекономічній основі властиві також поділи на релігійній, міграційній основах та поділ “нова політика”. Причому останні три поділи значною мірою накладаються один на одиний. Щодо Іспанії та Сполученого Королівства, то для них спільними є поділи на економічній, релігійній та регіональній основах. Ми вже зазначали, що спільним для цих країн є поєднання проблематики етномовного та регіонального протистояння, внаслідок чого виділення цих двох поділів як самостійних стосовно цих країн є дещо умовним.

По три поділи властиві Італії, Норвегії та Швейцарії. На відміну від попередньої групи комбінація з трьох поділів не є стандартною щодо всіх країн. Варто зазначити, що стосовно Норвегії та Швейцарії поділи на релігійній і міграційній основах тісно пов'язані, оскільки імпліцитно охоплюють упереджене ставлення до зростання соціальних груп іммігрантів, які переважно визнають іслам. Якщо корінним європейцям властивий низький рівень релігійності, відокремлення церкви і держави, то такі групи характеризуються навпаки високим рівнем релігійності та домінуючим впливом релігії/мечеті на поведінку віруючого.

Аналіз матеріалів електоральної підтримки комуністичних партій як найбільш класово зорієнтованих; національних; релігійних і регіональних партій дає змогу зробити висновок, що простежується стабільна тенденція поступового зменшення рівня їхньої підтримки. Можемо припустити, що відбувається зменшення значення наведених соціополітичних поділів у політичному житті країн Західної Європи.

Соціально-економічні та демократичні перетворення в європейських країнах після Другої світової війни призвели до формування суспільних груп зорієнтованих на постматеріалістичні цінності. Це призвело до становлення “нових” політичних партій, які за своїми інтересами, цінностями суттєво

відрізняються від “старих”/традиційних політичних партій. “Нові” партії, з одного боку, протистоять “старим”, а з іншого – поділені між собою на два опозиційні блоки, констатуючи цим протистоянням соціополітичний поділ “нової політики”. В інституційному плані такий поділ дуже близький до поділу на міграційній основі.

Водночас зазначені поділи не мають абсолютного характеру, а перебувають під постійним впливом дії різноманітних чинників, впливають один на одного, трансформуються під дією внутрішніх процесів. Це призводить до виникнення нових ліній поділу, які здатні з часом набувати ознак соціополітичних поділів, а наразі ситуативно впливати на політичне життя окремих країн. До прикладів ситуативних соціополітичних поділів належить сепарація суспільств, яка відбулася у Данії, Норвегії, Фінляндії та Швеції щодо визначення ставлення до вступу у Європейський Союз. Розгляд цієї проблеми та обговорення її спровокувало значну політизацію електорату, призвело до утворення низки антиєвроінтеграційних партій [372, 94].

Перелічені основні соціополітичні поділи, як бачимо, мають різну значимість у політичному житті кожної конкретної держави Західної Європи. Вони є не у вакуумі, розвиваючись тільки під впливом внутрішніх чинників і зазнаючи детермінацію зі споріднених суспільних сфер. Важливим чинником, про який ми не повинні забувати, є здатність політичних систем успішно впливати на актуальні соціополітичні поділи, що призводить до зменшення їхньої актуальності та подолання у майбутньому. Ліберальні демократії країн Західної Європи нагромадили значний досвід діяльності у цьому напрямі. Сприйняття плюралізму суспільних груп, ідеологій та їхніх відповідних інституційних структур, легітимізація опозиції, обмеження прав більшості і захист прав меншостей тощо – це надбання демократії, яке охоплює різні механізми, що допомагає запобігти перетворенню соціально-групових відмінностей у актуальні соціополітичні поділи. Досвід функціонування багатьох європейських країн у межах соціально та політично диверсифікованого суспільства допомогли створити інституційні механізми,

які А.Лейпхарт назвав “консолідованою демократією” Він вважає, що існування “консолідованої демократії” залежить від таких умов:

1) здатність усвідомлювати небезпеку для суспільства виникаючих суспільних фрагментацій;

2) наявність волі до збереження системи;

3) наявність еліт, які не ідентифікують себе з основними суспільними поділами і які є ніби понад існуючими поділами;

4) можливість прийняття відповідних рішень, які б задовольняли вимоги субкультур [373].

На думку Ів Мені, спроможність політичних систем подолати існуючі поділи залежить від таких чинників:

1) від можливості реєструвати існування нових поділів, одразу з їхнім виникненням;

2) від здатності соціальних груп йти на компроміс і не розглядати деякі зі своїх характерних рис як такі, що не підлягають обговоренню;

3) від здатності груп політичної еліти приймати і реалізовувати політичні рішення, а не розпалювати пристрасті та конфлікти [374, 21].

Покажемо, на наш погляд, прикладом успішного подолання гострого стану соціополітичного поділу був “пакт Монклоа”, укладений наприкінці 1977 р. головними політичними силами Іспанії, у тім числі комуністами та франкістами (які були непримиренними ворогами з часів громадянської війни в Іспанії). Пакт був розрахований на перехідний період і спрямований на становлення демократичного суспільства і не допущення згубної конфронтації між головними політичними силами країни. За цими політичними силами стояли болі попередньої громадянської війни. Значимість цього пакту полягала не лише у здатності політичних сил, які протистояли, підготувати та підписати його, а у його виконанні, що допомогло перетворити Іспанію у демократичну країну.

Розділ III

Роль і значення глави держави у країнах Західної Європи

Посада глави держави належить до вищих державних інститутів. Сьогодні це одноособова посада, яка передбачає виконання сукупності керівних і церемоніальних функцій. У європейських країнах посада глави держави представлена монархами у конституційних монархіях і президентами у республіках.

3.1 Позиція глави держави у конституційних монархіях

Усі європейські країни протягом досить значного періоду були монархічними державами. З огляду на різні причини та події, держави перейшли до республіканської форми правління. Монархи є главами держав у Бельгії, Данії, Іспанії, Нідерландах, Норвегії, Сполученому Королівстві та Швеції. Щоб запобігти можливому відновленню спадкової влади суверена конституції Австрії та Італії мають обмеження щодо спадкоємців, можливих претендентів на трон.¹⁹

Монарха у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії розглядають передусім як представника “Корони”, який уособлює державну владу. Р.Роуз подав таке трактування поняття “Корона” у Сполученому Королівстві: “Корона – це символ, якому люди повинні зберігати вірність. Це поняття, яке важко застосувати до чітко окресленої території або конкретної людської спільноти. В ідеях Корони поєднуються ті

¹⁹ В Італії у 1946 р. на референдумі народ відмовився від монархічної форми правління. Відповідно до Конституції були записані обмежувальні норми щодо членів і нащадків Савойської династії, представники якої тривалий час успадковували престол в Італії. Зокрема, вони не можуть бути виборцями і не можуть займати офіційних або виборних посад. Колишнім королям Савойської династії, їхнім дружинам і нащадкам по чоловічій лінії заборонялося в’їжджати на територію Італії та перебувати на ній. Див.: Конституція Італьянської Республіки // Конституції государств Европейского Союза.- С. 449. Останнє обмеження у 2002 р. відмінив парламент Італії.

елементи конституції, які силою традиції сакралізують та міфологізують владу, а також, які забезпечують ефективну роботу уряду” [375, 308].

До головних повноважень монарха у Сполученому Королівстві належить: право іменування²⁰ прем'єр-міністра; призначати членів уряду та інших вищих державних чиновників; призначати пожиттєвих лордів; скликати та розпускати парламент за пропозицією прем'єр-міністра; звертатися до парламенту; підписувати та промульгувати рішення уряду та закони, прийняті парламентом; оголошувати війну; налагоджувати та розривати дипломатичні відносини. Монарх має право накладати вето на прийняті закони, але практично це право не використовує з 1707 р.

Взаємини з урядом визначаються дією двох ключових конституційних норм: “Король не може робити сам” (The King can't do alone), та “Король не може робити нічого поганого” (The King can do no wrong), які на практиці означають, що жодного рішення монарх не може прийняти самостійно, всі прийняті від його імені рішення повинні бути контрасигновані.

Монарх – верховний керівник збройних сил. У Сполученому Королівстві виявляється певна історична особливість цієї формальної прерогативи. Монарх патрує морські та військово-повітряні сили, які у своїй офіційній назві обов'язково використовують термін “Королівські”. Решта збройних сил, особливо піхотні війська, з 1661 р. не можуть бути під юрисдикцією монарха, тому вони не мають у своїй назві натяку на королівську належність.

Його регулярно інформує прем'єр-міністр про стан справ у країні (щотижнева аудієнція), також монарх постійно отримує стенограми засідання парламенту. Монарх своїм власним авторитетом і авторитетом королівської родини реально впливає на вирішення державних і суспільних проблем.

²⁰ Монарх не приймає жодного рішення у форматі вибору з декількох варіантів, він лише озвучує прізвище лідера партії, який має право формувати уряд. Саме в цьому контексті ми використовуємо поняття “іменування”.

Монарх є главою Англiканської Церкви, “захисником Віри”, проводить традиційні дії, пов’язані з нагородженням, присвоєнням дворянських титулів, карбуванням монети, може надавати помилування засудженим.

Інститут монархії у Сполученому Королівстві продовжує відігравати важливу політичну роль, попри значну критику цього інституту протягом 90-их років минулого сторіччя. Ця критика була особливо гострою у зв’язку з непростим характером взаємин між спадковим принцем Чарльзом та його дружиною – принцесою Діаною. Незважаючи на це, ставлення абсолютної більшості громадян країни до інституту монархії позитивне. Якщо на початок 90-их років минулого століття загальний рівень підтримки інституту монархії становив від 80 до 88 %% [376, 7], то у 2000 році від 70 до 75 %% громадян підтримували доцільність існування інституту монархії, вважаючи, що і надалі він повинен виконувати притаманні Короні функції [377, 533-534]. Показовою у цій ситуації є позиція Лейбористської партії, яка програмним завданням розглядала модернізацію політичної системи країни і зуміла провести реформу Палати лордів у парламенті. Попередній голова партії Тоні Блер стосовно майбутнього інституту монархії у 1999 р. заявляв: „Перед Британією був вибір – мати монархію або президента. Я особисто вважаю, що монархія – це традиція, якої ми маємо дотримуватися. Але монархія адаптується та змінюється і буде модернізуватися з кожним наступним поколінням” [378, 204].

Дещо менші функції виконує Король Бельгії. Він зобов’язаний дотримуватись Конституції та законів країни, забезпечувати національну незалежність і територіальну цілісність країни [379, 123]. Формально він є головою виконавчої влади, призначає та звільняє міністрів уряду, інших вищих державних службовців, визначає обсяги їхніх повноважень. Реально його роль зводиться до затвердження рішень уряду, які набувають юридичного значення за умови їх контрасигнації відповідними міністрами. Як зазначив А.Н.Пилипенко, “... участь Короля у законодавчому процесі має обмежений і формальний характер, оскільки закріплене за ним право

законодавчої ініціативи реалізується здебільшого урядом, а право вета на закони, прийняті Парламентом, застосовував Король лише два рази у 1842 та 1884 рр.” [380, 105].

Монарх Бельгії є верховним керівником збройних сил, вводить військовий стан і припиняє військові дії. Керує веденням міжнародних відносин, незалежно від компетенції спільнот і регіонів щодо регулювання міжнародної співпраці, враховуючи укладення договорів з питань, які належать до їхньої компетенції за Конституцією [381, 136-137]. Присвоює військові звання, має право випускати гроші, помилувати, нагороджувати. Монархові належить традиційне право надавати дворянські титули, які не повинні передбачати жодних суспільних привілеїв.

Король/королева Данії має верховну владу з усіх питань Королівства і виконує цю владу через міністрів [382, 304]. Головує на засіданнях Державної ради (уряду), призначає та відправляє у відставку прем'єр-міністра та інших міністрів, вирішує питання щодо загальної кількості міністрів і розподілу функцій між ними. Проте може сформувати лише такий уряд, який отримає підтримку більшості у парламенті. Рішення уряду, для набуття юридичної сили, повинен підписати монарх, але попередньо їх повинні контрасигнувати. Король/королева володіє правом законодавчої ініціативи у парламенті, підписує закони та промульгує. В умовах надзвичайного стану, коли Фолькетінг (парламент – А.Р.) не може зібратися, він/вона має право приймати тимчасові закони, за умови що вони не будуть суперечити Конституції і надалі їх затвердить парламент.

Від імені держави монарх бере участь у міжнародних справах, узгоджуючи свої дії з парламентом; визнається головнокомандувачем, приймає рішення щодо випуску грошей, призначає державних службовців, володіє правом помилування.

Дещо менший обсяг повноважень має монарх Нідерландів. Він/вона має законодавчу владу спільно з парламентом і є формальним головою виконавчої влади. Призначає та звільняє прем'єр-міністра, інших членів уряду, створює

міністерства, призначає інших державних посадових осіб. Виконує загальне керівництво веденням міжнародних відносин і збройними силами. Всі управлінські розпорядження монарха виконує уряд, діє принцип контрасигнації.

Подібний обсяг повноважень має монарх Норвегії. Він є головою Євангелістського костелу Норвегії. Повинен постійно проживати в країні і не може без дозволу парламенту перебувати поза Королівством довше, ніж шість місяців. Недотримання цієї вимоги є підставою втрати права на Корону [383, 26].

Тривалий період правління Франко наклав свій відбиток на монархічну владу в Іспанії. Короля проголошують главою держави, символом її єдності та наступності, арбітром повсякденної діяльності державних інститутів. Щодо законодавчого процесу, то він не має права законодавчої ініціативи та права вето, зобов'язаний підписувати та обнародувати всі закони, прийняті парламентом. Формально він скликає та розпускає парламент, призначає вибори відповідно до норм Конституції. Може призначати референдум, (але лише за пропозицією прем'єр-міністра і за попередньої підтримки парламенту).

Щодо взаємовідносин з виконавчою владою, то він володіє традиційним правом призначати главу уряду на підставі попередніх консультацій з представниками політичних груп, які засідають у парламенті [384, 393]. Призначає та звільняє членів уряду за пропозицією прем'єр-міністра, може головувати на засіданнях уряду, коли вважатиме за потрібне, але обов'язковою умовою його присутності на засіданні уряду є прохання/запрошення глави уряду. Видає узгоджені з урядом декрети, які передбачають попередню контрасигнацію.

Монарх Іспанії представляє країну у міжнародних відносинах, особливо значною є його роль у відносинах з народами, які мають історичну спільність з Іспанією. Проголошує війну та укладає мир, призначає дипломатичних представників за кордоном, акредитує іноземних представників.

Короля Іспанії проголошено Верховним головнокомандувачем збройними силами. Зовнішньо формальний характер цієї норми імпліцитно передбачає і певний реальний зміст. Це було доведено у лютому 1981 р. під час спроби військового перевороту в країні. Король Хуан Карлос, посилаючись на те, що він Верховний головнокомандувач збройними силами, не допустив широкого залучення військових сил до участі у путчі та мобілізував вірні Конституції військові підрозділи на ліквідацію спроби перевороту. Це сприяло посиленню довіри до інституту монархії в Іспанії, піднесло особистий авторитет Хуана Карлоса.

Найменше повноважень серед монархів європейських країн має Король Швеції, якого офіційно визнає Конституція як главу держави. Однак, навіть формально він не має права керувати державою, оскільки згідно зі ст. 6 Конституції право управління державою віднесене до виняткової компетенції уряду [385, 701]. Значну кількість обов'язків глави держави передано до компетенції глави парламенту та прем'єр-міністра. Монарх має право отримувати лише інформацію від прем'єр-міністра щодо ситуації у країні, в разі потреби може головувати на засіданнях уряду, відкривати сесії парламенту. Очолює Євангелістсько-Лютеранський костел у державі. Інші функції мають церемоніальний характер. Не має права виїжджати за кордон без погодження з прем'єр-міністром.

Як бачимо, у конституційних монархіях глава держави – монарх – володіє одночасно окремими функціями законодавчої влади (спільно з національними парламентами) та виконавчої (спільно з урядами). У системі виконавчої влади більший обсяг повноважень монархи мають щодо міжнародних справ і питань оборони. Здебільшого монархи є главами національних церков. Щодо всіх монархів діє норма їхньої особистої недоторканості. Оскільки монархи політично нейтральні, тому вони відіграють важливу роль у забезпеченні/зміцненні суспільної єдності.

3.2 Президент як глава держави

Термін *президент* походить від латинського слова *praesidens* і дослівно означає: той, що сидить попереду. Вперше посаду президента, як глави держави, запровадили наприкінці XVIII ст. у США. В Європі Франція і Швейцарія були піонерами, ввівши її у 1848 р. Сьогодні така посада існує у таких державах: Австрія, Греція, Італія, Німеччина, Португалія, Фінляндія, Франція та Швейцарія²¹.

Вивчення історичних умов формування та функціонування цього інституту, його трансформацій та сучасного стану відбувається надзвичайно активно. Пошукова комп'ютерна система бібліотеки Канзаського університету (США) на лютий 2005 р. дала змогу нарахувати 9964 монографічних видань, які присвячені дослідженню інституту президента [386, 287]. Першість за кількістю публікацій і за проблематикою досліджень мають вчені США. У Нью-Йорку діє Центр з дослідження інституту президентства (Center for the Study of the Presidency), який видає щоквартально спеціалізований науковий журнал – “The Presidential Studies Quaterly”. Найавторитетніший сьогодні у США дослідник інституту президентства М.Нельсон зазначив, що головними напрямками досліджень у цій царині є: 1) історичний – еволюція посади; 2) конституційний – розширення конституційних повноважень і створення прецедентів; 3) психологічний – індивідуальні характеристики президента та керівний стиль прийняття ним рішень; 4) політичний – індивідуальний вплив президента на інших через політичне надавання та отримання; 5) інституційний – вивчення залежності президентської поведінки від організацій/інститутів [387, 30]. Більшість зазначених напрямів коректно відображає головні лінії вивчення інституту президентства усіма

²¹ Посада президента існує також у Туреччині. Її належність до європейських держав сьогодні залишається дискусійною, тому ми цей випадок не розглядаємо. Крім того, посада президента запроваджена в усіх країнах Центральної та Східної Європи.

дослідниками незалежно від того, інститут президента якої країни/країн він/вона/вони досліджують.

Посада президента як глави держави існує у президентській, напівпрезидентській і парламентській республіках. Сьогодні серед європейських держав немає жодної, в якій би існувала президентська форма правління. У літературі існують твердження, що в Європі єдиною країною з президентською формою правління є Швейцарія [388, 45]. Ми вважаємо, що таке твердження недостатньо вмотивоване. Звернемося до критеріїв президентської форми правління, які запропонував Дж.Сарторі:

- 1) обрання президента на загальних виборах;
- 2) протягом визначеного терміну президента не можна позбавити влади парламентським голосуванням;
- 3) він особисто призначає главу або інших керівників уряду [389, 80].

У Швейцарії президента обирають у парламенті на один рік і протягом цього періоду парламент не має змоги його достроково відправити у відставку. У цій країні також немає самостійної посади прем'єр-міністра. З огляду на те, що у Швейцарії президента протягом визначеного терміну не можна позбавити влади, не можемо говорити про цю країну як президентську республіку, тому розглядаємо її разом з іншими країнами, де діє парламентська форма правління.

Посаду президента розглядатимемо стосовно країн із напівпрезидентською та парламентською формами правління. З'ясуємо такі положення: функції президента як глави держави; взаємини президента та уряду; право законодавчої ініціативи; право вето; право на проведення референдумів та умови дострокової відставки; питання наступності у разі дострокової відставки.

3.2.1 Вимоги до кандидатів на посаду президента

Кандидат на посаду президента повинен бути громадянином власної країни. Конституція Греції передбачає додаткову вимогу до кандидата – не

менше п'яти років громадянства й обов'язково мати батька – грецького громадянина [390, 257]. Як своєрідну форму цензу громадянства треба розглядати норму параграфу 23 Конституції Фінляндії – кандидувати на посаду президента може лише “громадянин з народження” [391, 616]. Подібною є норма статті 125 Конституції Португалії, в якій зазначено, що можуть кандидувати на цю посаду “...португальці за походженням” [392,554]. У Конституції Німеччини наголошено, що кандидувати на посаду президента може кожен німець, який має право обиратися до Бундестагу [393, 197].

Друга вимога до кандидатів – вік. Віковий ценз зумовлений високим суспільним авторитетом цієї посади. Претендент повинен мати життєвий досвід і власну позицію щодо суспільних проблем. Крім того, віковий ценз дає змогу суспільству верифікувати кандидата, його властивості та здібності, які краще виявляються у зрілої людини. Як видно з таб. 3.1, мінімальний віковий ценз становить 35 років, максимальний – 50. Щодо обмежень, то варто звернути увагу на положення Конституції Австрії, де “...права бути обраним позбавлені члени імператорських домів або родин, які коли-небудь належали до них” [394, 47].

Таблиця 3.1

Головні вимоги щодо посади президента у державах Західної Європи²²

Номер за пор.	Назва країни	Тип обрання	Термін повноважень	Повторне обрання	Вимоги щодо віку
1	Австрія	Загальні, прямі	6 років	2 терміни	35 років
2	Греція	Обрання парламентом	5	2	40
3	Ірландія	Загальні, прямі	7	2	35

²² Таблицю складено на підставі даних конституцій відповідних країн. Див.: Конституции государств Европейского Союза. – М., 1997 та [395].

4	Італія	Обрання парламентом	7	Без ліміту	50
5	Німеччина	Федеральні збори	5	2	40
6	Португалія	Загальні, прямі	5	2	35
7	Фінляндія	Загальні, прямі	6	2	*
8	Франція	Загальні, прямі	5	Без ліміту	*
9	Швейцарія	Обрання парламентом	1	*	*

* Конституція не регламентує відповідних положень.

У межах напівпрезидентської форми правління президентів обирають шляхом загальних, прямих виборів. Передбачається, що для перемоги у першому турі треба набрати більше 50 % голосів виборців. Якщо жоден не набирає потрібної кількості, то проводять другий тур, де для перемоги вистачає набрати відносну більшість голосів. Особливі норми регулювання виборів президента діють у Фінляндії. По-перше, Конституція згідно з параграфом 23 – б передбачає: якщо у другому турі обидва кандидати наберуть однакову кількість голосів, то переможця визначають жеребкуванням. По-друге, відповідно до того самого параграфа, якщо буде висунуто лише одного кандидата на посаду президента, то він стає ним без виборів [396, 616].

Вибори президентів за парламентської форми правління відбуваються шляхом: загальних, прямих виборів; виборів у парламенті та на спеціальному засіданні парламентів. Загальні й прямі вибори передбачені в Австрії та Ірландії, одночасно варто зазначити, що стосовно кваліфікації політичних режимів у цих двох країнах немає однозначності. Частина дослідників на підставі формальних індикаторів відносять їх до напівпрезидентських, друга частина – до парламентських. В Австрії обраним вважається кандидат, який

отримає більше половини усіх визнаних дійсними голосів. Якщо ніхто не отримав більшості голосів, то треба проводити другий тур, у якому беруть участь два кандидати. Для перемоги одному з них потрібно набрати відносну більшість. Особливою нормою є те, що згідно зі статтею 60, пункту 2, кожна з груп виборців, які висунули двох кандидатів, що пройшли до другого туру, у цьому другому турі має право замінити свого кандидата на іншого [397, 46-47]. Коли лише один кандидат претендуватиме на посаду президента, тоді вибори потрібно проводити згідно зі статтею 60, пункту 1, у формі голосування “за” або “проти” [398, 46]. В Ірландії вибори президента відбуваються за пропорційною системою з використанням єдиного перехідного голосу [399, 327]. Конституція Ірландії передбачає, подібно як і у Фінляндії, проголошення єдиного кандидата президентом без виборів, якщо не було інших кандидатур [400, 328]. В повоєнній історії Ірландії було п'ять таких випадків [401, 152]. Така ситуація повторилася під час президентських виборів у 2004 р., коли формально вибори не відбулися, а президентом була проголошена М.Макеліс, яка була єдиним зареєстрованим кандидатом.

Вибори президентів у парламентах відбуваються у Греції, Італії та Швейцарії. У Греції президента обирають на спеціальному засіданні парламенту відкритим голосуванням. Для обрання одному з кандидатів на цю посаду треба отримати дві третини голосів загальної кількості депутатів парламенту. У разі необрання у першому турі допускається ще два тури голосування. У третьому турі для перемоги одному з кандидатів потрібно набрати більшість у три п'ятих голосів депутатів парламенту. Якщо і під час третього туру президента країни не оберуть, то у Конституції передбачено розпуск парламенту і проведення дострокових парламентських виборів. Новообраний парламент, шляхом відкритого голосування, більшістю у три п'ятих, повинен обрати президента. Якщо не обрали, то проводиться наступний тур, у якому переможцю треба набрати абсолютну більшість голосів депутатів. Допускається ще один тур виборів, коли для перемоги треба отримати вже відносну більшість голосів [402, 257].

У Швейцарії президента Федерації обирають з членів Ради Федерації (уряду) одночасно з віце-президентом на спільному засіданні обох палат парламенту країни. Президентом обирають члена Ради, який у попередньому році виконував обов'язки віце-президента. Конституція забороняє переобирати діючого президента на наступний рік [403,95]. Для обрання необхідна підтримка відносної більшості парламентарів. Водночас та сама особа може обиратися президентом держави парламентами різних скликань.

Президента республіки Італія обирають на спільному засіданні палат парламенту, до участі в якому запрошують представників від областей – по три з кожної області, а Валле д'Аоста має бути представлена лише одним делегатом. До делегації кожного регіону повинен входити представник найбільшої регіональної меншості. Кількість делегатів від областей є формальною або символічною, тому що обидві палати становлять разом 945 депутатів, а делегати від областей – всього 58. Ми вважаємо, що вибори президента Італії все ж таки відбуваються у парламенті. Вибори відбуваються таємним голосуванням. У перших трьох турах необхідно для перемоги набрати дві третини голосів, починаючи з четвертого туру – достатньо абсолютної більшості [404, 436]. Найбільша кількість турів була потрібна у 1971 р. для обрання президента Дж.Леоне – 23 тури.

Особлива процедура обрання президента існує у Федеративній республіці Німеччині, де скликається спеціальне засідання Федеральних зборів. Вони складаються з депутатів лише нижньої палати – Бундестагу та однакової кількості членів, обраних народними представництвами земель на засадах пропорційності. Вибори серед кандидатів на посаду президента відбуваються без обговорення. Обраним вважається кандидат, який отримав абсолютну більшість голосів членів Федеральних зборів. Якщо протягом двох турів не буде обрано жодного кандидата, то проводиться третій тур, у якому достатньо набрати відносну більшість голосів [405, 197]. Федеральний президент з моменту обрання припиняє свою участь у політичній партії, якщо він був її членом до виборів.

Термін президентських повноважень переважно довший, ніж повноваження парламенту. Ця обставина дає змогу президентам забезпечувати стабільність і наступність влади. Виняток становить Швейцарія, де термін президенства – один рік. У Франції протягом значного періоду (з 1958 до 2000 р.) термін президенства становив сім років. Внаслідок рішення референдуму від 24 вересня 2000 р. цей термін зменшили до п'яти років. Ця норма була поширена на президента, який був обраний у 2002 р. (Ж.Шірак був переобраний повторно).

Для офіційного визнання тієї або іншої особи кандидатом на посаду президента країни треба: у Франції мати підтримку 500 кваліфікованих виборців, до яких належать члени Парламенту, депутати регіональних рад, члени ради Парижу тощо; у Фінляндії таке право мають політичні партії, які на попередніх парламентських виборах провели до парламенту принаймні одного депутата або 20 тис. виборців; у Португалії – групи виборців мінімально 7 500 і максимум 15 000 виборців; в Австрії таке право мають як мінімум п'ять депутатів парламенту, або шість тисяч виборців; в Ірландії висувати має право група з 20 діючих депутатів парламенту однієї з палат або ради, не менше ніж чотирьох адміністративних графств.

В абсолютній більшості країн діють конституційні норми, де зазначено, що займати посаду президента можна не більше ніж два терміни підряд. В Італії та Франції у конституції немає норми обмеження кількості перебувань на посаді президента (вважаємо, що таких термінів може бути більше ніж два). Можливо, після зменшення терміну президентства у Франції буде запроваджено обмеження кількості переобрань на посаду президента. У Конституції Португалії передбачено особливу ситуацію, якої немає в інших європейських країнах, – заборонено обирати на посаду президента ту саму особу тричі підряд, але не заборонено цій самій особі після двох термінів президентства і п'яти років перерви третій раз претендувати і навіть бути обраною [406, 554].

Посада президента як найвища державна посада несумісна з будь-якою іншою посадою. В Ірландії та Німеччині ця норма дещо відкоригована. В Ірландії не можна займати посаду, за яку платять гроші; у Німеччині поряд із заборонаю займати оплачувану посаду, не дозволено проводити комерційну або професійну діяльність, входити до складу керівництва, спостережних рад організацій і установ, які мають на меті отримання прибутку [407, 198]. Тобто, у цих двох країнах президенти гіпотетично можуть працювати, очолювати громадську організацію або якусь іншу громадську ініціативу, не отримуючи винагороди за свою діяльність.

3.2.2 Права та обов'язки президентів європейських держав

За парламентської і напівпрезидентської форм правління немає поділу влад між парламентом та урядом, проте передбачено поділ повноважень між законодавчою та виконавчою владами. Оскільки законодавчу владу представляє парламент, а виконавчу – уряд, то виникає питання про місце і роль посади президента за цих форм правління.

Концепцію напівпрезидентської форми правління розробив і впровадив у простір політичної науки М.Дюверже для характеристики політичного режиму V республіки у Франції. Головними ознаками цієї форми правління М.Дюверже вважав: 1) президент обирається загальним голосуванням; 2) прем'єр-міністр і міністри володіють виконавчою та урядовою владою і залишаються на своїх посадах доти, доки парламент не є до них в опозиції [408, 166]. Відповідно така система не є простим поєднанням, синтезом парламентської і президентської форм правління, як підкреслив М.Дюверже, а є чергуванням між парламентською і президентською формами [409, 186]. Дж.Сарторі, який написав “Порівняльну конституційну інженерію” значно пізніше статті М.Дюверже виділив такі критерії напівпрезидентського або змішаного правління: по-перше, президента обирають на загальних прямих або не прямих виборах, головним є те, що президент не обирається у

парламенті; по-друге, виконавча влада має подвійну структуру, тобто влада представлена двома лідерами – президентом, який є главою держави, і прем'єр-міністром, який очолює уряд [410, 115-116]. Далі цей автор зазначив, що президент є незалежним від парламенту, за рахунок свого обрання, однак не може управляти самостійно, а змушений це здійснювати через уряд. Відповідно прем'єр-міністр і його кабінет незалежні від президента тим, що вони залежні від парламенту, оскільки потребують парламентської довіри і їм потрібна підтримка парламентської більшості. Ці зауваження Дж.Сарторі означають, що аналізуючи позиції президента, треба враховувати не лише конституційні норми, які регламентують його місце в політичній системі країни, а й реальний, практичний обсяг повноважень і можливостей, якими володіє президент у системі взаємовідносин – президент, парламент, прем'єр-міністр.

У Франції президент є главою уряду, він головує на засіданнях Ради міністрів (стаття 9); призначає прем'єр-міністра, припиняє виконання ним функцій на підставі його заяви про відставку уряду, за поданням прем'єр-міністра призначає інших членів уряду, припиняє їхні повноваження (стаття 8). Президент може впливати на рішення уряду, оскільки він підписує ордонанси та декрети, які приймає уряд. Він має право звертатися з посланнями до обох палат Національних зборів, призначати трьох членів Конституційної ради з дев'яти, та Голову Конституційної ради, його голос є вирішальним тоді, коли голоси поділені порівну.

Вагомість посади президента виявляється у праві накладати вето на рішення парламенту; наявності права скеровувати на референдум будь-який законопроект щодо організації державної влади, щодо реформ, які пов'язані з економічною та соціальною політикою, публічними службами; права розпускати Національні збори, після консультацій з прем'єр-міністром і головами палат. На підставі статті 16 Конституції президент має право проголошувати у країні надзвичайний стан. Підставою для такого рішення повинна бути значна та безпосередня загроза для інститутів Республіки,

незалежності нації, цілісності її території та коли нормальне функціонування конституційних публічних органів припинено. Для запровадження цього стану президент повинен провести консультації з прем'єр-міністром, головами палат і Конституційною радою [411, 668]. Президент не має права заміщати прем'єр-міністра, хоча прем'єр-міністр має право заміщати президента на засіданнях рад і комітетів, які той очолює, включно з засіданнями Ради міністрів. Низка актів президента підлягає обов'язковій контрасигнації з боку прем'єр-міністра або відповідних міністрів.

До особливої сфери президентської компетенції належать питання оборони та міжнародних відносин. Президент є главою збройних сил, очолює засідання вищих рад і комітетів національної оборони. Прем'єр-міністр відповідає за стан національної оборони. Тобто, президент самостійно не може приймати рішень з питань національної безпеки, хоча він виступає гарантом національної незалежності та цілісності держави. Проте він має значні можливості для діяльності у цій сфері. Підтвердженням цьому було рішення Президента Шарля де Голля від 10 березня 1967 р. про вихід Франції з військової структури НАТО. У міжнародній сфері президент згідно зі статтею 52 Конституції веде переговори щодо заключення міжнародних договорів. Його повинні обов'язково інформувати про всі переговори стосовно заключення будь-якої міжнародної угоди [412, 676]. Він відповідає за дотримання країною міжнародних угод, акредитує послів і надзвичайних посланців до іноземних країн, іноземні послы та вповноважені представники акредитуються при ньому.

Також важливим положенням є норма статті 5 Конституції, згідно з якою президент забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування публічної влади. Цю норму можна розуміти як право політичного арбітражу, тому що немає інших норм, які б уточнювали це положення.

Окрім того, у Франції президент: спостерігає за дотриманням Конституції країни; забезпечує наступність влади у державі; призначає на

цивільні та військові державні посади; має право помилувати та нагороджувати [413, 666-669].

Президент Республіки згідно зі статтею 68 несе відповідальність за дії, вчинені ним при виконанні своїх обов'язків, лише у випадку державної зради. Звинувачення йому можуть висунути одночасно дві палати, які мають прийняти ідентичне рішення відкритим голосуванням абсолютною більшістю голосів своїх членів. Право притягати до відповідальності президента має Висока палата правосуддя [414, 679]. У випадку визнання вини, або вакантності посади президента з будь-якої причини, його обов'язки тимчасово повинен виконувати голова Сенату.

Виконавча влада президента та прем'єр-міністра взаємопов'язані, тому реальна реалізація конституційних повноважень залежить від партійного складу парламенту. Внаслідок цього принципового значення в такій моделі набуває роль парламентської більшості. Згідно з А.Лейпхартом французький президент до 1986 р. (початок першого випадку когабітації) був "...однозначно главою уряду, а прем'єр-міністр ним не був. Президентська влада була заснована більше на підтримці сильної парламентської більшості, ніж на конституційних повноваженнях"[415, 121]. У 1986 р. у Франції сформувалась ситуація, коли після парламентських виборів більшість у парламенті отримали опозиційні щодо президента Ф.Міттерана (його обрали від коаліції лівих сил і він представляв Соціалістичну партію Франції – А.Р.) політичні сили. Прем'єр-міністром протягом 1986-1988 рр. був Жак Шірак, який представляв праві політичні сили (партія "Об'єднання за республіку"). В політичній науці таку ситуацію назвали – когабітація*. Когабітація повторилася за часів президента Ф.Міттерана з 1993 до 1995 р., коли прем'єр-міністром був Едуард Балладюр – представник "Об'єднання за республіку" та за часів президенства Ж.Шірака з 1997 до 2002 р., коли прем'єр-міністром був представник Соціалістичної партії Ліонель Жоспен. Особливістю когабітації було те, що президент за умов опозиційної щодо

* Термін походить від англійського слова cohabit – співжиття.

нього парламентської більшості втрачав право визначально впливати на призначення прем'єр-міністра і був змушений вносити на розгляд парламенту ту кандидатуру, яку йому пропонувала парламентська більшість. Щодо цієї ситуації Дж.Сарторі зазначив: “при об'єднаній більшості президент явно переважає над прем'єр-міністром і конституцією ...і навпаки, при розколотій більшості прем'єр-міністра підтримує його власна більшість у парламенті, яка дає йому перевагу” над президентом [416, 118-119]. Щодо інституту когабітації у напівпрезидентській системі, то співвідношення між президентом і прем'єр-міністром варто розглядати як систему з хиткою рівновагою, яка залежить від результатів парламентських виборів і того, на чий стороні буде депутатська більшість у парламенті. М.Котта зазначив, що у Франції “...президент ніколи не втрачає надії повернути свою важливу роль у результаті або подальших парламентських, або президентських виборів” [417, 80].

У Фінляндії президент повинен: чесно та ретельно дотримуватись і охороняти Конституцію та закони країни; докладати усіх зусиль для сприяння успіхів народу Фінляндії. Президент лише номінує кандидата на посаду прем'єр-міністра на підставі попередніх розмов із головою парламенту, керівниками парламентських груп у парламенті та враховуючи результати міжпартійних переговорів з приводу формування уряду. Членів уряду президент призначає на підставі пропозицій парламентських фракцій. Звільняє членів уряду президент на підставі їхньої особистої заяви або без заяви, якщо вони не користуються довірою парламенту, також він може звільнити члена уряду за ініціативою прем'єр-міністра. На відміну від президента Франції, президент Фінляндії не головує на засіданнях уряду постійно, це право належить прем'єр-міністрові. Згідно з параграфом 39 він має право головувати на засіданні Державної ради лише тоді, коли розглядають питання, які належать до його компетенції. Президент приймає рішення на засіданні уряду на підставі доповіді міністра, до компетенції якого входить питання, що розглядається. Всі рішення президента повинні бути

контрасигновані. Державна рада (уряд) повинні реалізовувати у життя рішення президента [418, 619]. Виконуючи загальний контроль за управлінням державою, президент має право вимагати, щоб йому надавали інформацію від глав відомств та їхніх керівних органів, може призначити ревізію їхньої діяльності.

До компетенції президента належить скликання парламенту на позачергові сесії, відкриття парламентських сесій. Президент має право за пропозицією прем'єр-міністра, заслухавши думку голови парламенту і парламентських фракцій, достроково розпустити парламент та призначити нові вибори. У певних випадках, стосовно визначених сфер, президент має право видавати постанови, зміст яких не повинен суперечити прийнятим законам.

Президент є Верховним головнокомандувачем збройними силами, хоча в часі війни може передавати це право іншій особі. Рішення президента з питань національної оборони та стосовно призначень на військові посади не підлягають загальним нормам контрасигнації, а регулюються особливими постановами.

Президент визначає відносини Фінляндії з іншими державами, підписаним ним угоди підлягають ратифікації. Він призначає послів та акредитує повноважних іноземних представників.

Президент також призначає Канцлера юстиції, членів Вищого суду, вищих державних чиновників. Має право надавати громадянство особам, які є громадянами іншої країни і одночасно позбавляти громадянства; має право помилувати та пом'якшувати вироки.

Якщо Канцлер юстиції або уряд вважають, що президент винний у державній зраді, то вони повинні повідомити про це парламент. Рішення про початок карної справи парламент приймає трьома четвертими від поданих голосів. Справу повинні розглядати у Верховному суді. На час розгляду справи проти президента, він повинен утриматись від виконання своїх

обов'язків [419, 620-621]. Якщо президент Фінляндії не може виконувати свої обов'язки, то його повноваження передають прем'єр-міністрові країни.

Можливості, надані президентові Фінляндії конституцією, можуть дещо збільшуватись або зменшуватись у зв'язку зі значною партійною фрагментаризацією парламенту та коаліційним складом урядів. У V розділі ми розглянемо питання про рівень стабільності коаліційних урядів Фінляндії. Роль президента Фінляндії у формуванні коаліційного уряду, на думку М.Галахера, П.Мейра та М.Лейвера, є найважливішою функцією серед президентських функцій і визначальною за своїм політичним значенням [420, 179]. За цих умов реальна роль президента Фінляндії має тенденцію до часткового збільшення і залежить також від його особистих якостей.

Президент Португалії представляє Республіку і зобов'язаний забезпечувати національну незалежність; єдність держави та нормальне функціонування демократичних інститутів.

Президент призначає прем'єр-міністра після консультацій з політичними партіями, представленими в Асамблеї Республіки, враховуючи результати виборів. Президент на підставі подання прем'єр-міністра призначає членів уряду. Уряд несе однакову відповідальність перед президентом і перед парламентом. Президент на підставі статті 198 пункту другого має право відправити у відставку уряд тоді, коли це потрібно для забезпечення нормального функціонування демократичних інститутів. Для цього йому необхідно попередньо заслухати думку членів Державної ради [421, 573]. Також він має це право тоді, коли уряд втратив підтримку парламенту. Звільняти членів уряду від їхніх обов'язків президент має право лише за пропозицією прем'єр-міністра. Уряд повинен керувати загальною політикою країни, тому його трактують як вищий орган державної адміністрації. Президент має право головувати на засіданні уряду лише на підставі особистого прохання перм'єр-міністра [422, 557]. Більшість актів президента вимагають контрасигнації уряду, у разі відсутності контрасигнації рішення

вважається недійсним. Він повинен підписувати усі декрети уряду, відсутність підпису президента визначає неправомірність цього документа.

Президент Португалії відповідно до норм виборчого закону призначає дату виборів, скликає парламент на позачергове засідання, на підставі статті 136 має право розпустити Асамблею Республіки, заслухавши попередню думку представлених у ній партій і Державної ради. Має право скеровувати послання до парламенту. До його компетенції належить право промудрації декретів, прийнятих Асамблеєю Республіки, або накладення на них вето. Для подолання вето парламент повинен повторно проголосувати той самий декрет абсолютною більшістю голосів. Президент має також право звертатися до Конституційного суду щодо відповідності законів, які приймає парламент. Президент головує на засіданнях Державної ради – політичного дорадчого органу при президентові.

До безпосередніх повноважень Президента належать також функції Верховного головнокомандувача збройними силами та головування у Вищій раді національної оборони, яка згідно зі статтею 274 Конституції є спеціалізованим консультативним органом з питань, які належать до національної оборони, організації, діяльності та дисципліни збройних сил. Керівника Генерального штабу президент призначає на підставі пропозиції уряду. Інші призначення у збройних силах президент виконує на підставі пропозицій відповідних посадових осіб.

У сфері міжнародних відносин до компетенції президента належить призначення послів і надзвичайних повноважних представників на підставі пропозиції уряду. При президентові акредитуються іноземні дипломатичні представники. Він має право ратифікувати міжнародні угоди, оголошувати війну та укладати мир за пропозицією уряду. На підставі статті 139 та 278 він має право вето щодо міжнародних договорів, відправляючи їх на перевірку до Конституційного суду стосовно конституційності.

До інших його обов'язків належать призначення вищих державних службовців та нагородження згідно з законом і виконання функцій великого

магістра почесних португальських орденів [423, 554-559]. Він може відмінити та пом'якшувати міри покарань, заслухавши попередньо думку уряду.

Президент не має права самостійно оголошувати референдум. Референдум відбувається на підставі рішення президента відповідно до пропозиції парламенту або уряду. Всі пропозиції з проведення референдуму передбачають обов'язкову попередню перевірку конституційності та законності пропозицій, які виносяться на референдум. Якщо президент відмовився підтримувати проведення референдуму, то питання, які планували винести на референдум, не можна виносити на референдум протягом дії актуальної сесії парламенту [424, 552-553]. Крім того, президент має право публічно коментувати надзвичайні випадки з життя країни [425, 557].

Президент Республіки не має права покидати національну територію без згоди Асамблеї Республіки, якщо вона не засідає, то за згодою Постійної комісії. Виїзд за межі території держави без попередньої згоди парламенту на термін довший ніж п'ять днів, згідно зі статтею 132 Конституції, призводить до втрати ним посади [426, 555-556].

За злочини, пов'язані з виконанням президентом своїх обов'язків, він відповідає перед Верховним судом. Право ініціювати відкриття справи належить одній п'ятій депутатів, рішення приймає дві третини повноважних депутатів. Засудження призводить до втрати посади і неможливості переобрання надалі. За злочини, непов'язані з виконанням своїх обов'язків, президент повинен відповідати після завершення повноважень. Якщо діючий президент нездатний виконувати свої обов'язки, то тимчасово функції президента повинен виконувати голова Асамблеї Республіки [427, 556].

У країнах із парламентською формою правління до головних функцій посади президента належать: представлення країни на міжнародній арені та укладання від імені держави міжнародних угод; акредитація та прийняття послів; призначення та звільнення державних службовців, а також офіцерів, призначення та звільнення за пропозицією глави уряду членів уряду, офіційне представлення контрасигнованих законів. За основу ми взяли перелік

повноважень президента ФРН, який також повинен присвятити усі свої сили благу німецького народу, примножувати його надбання, оберігати його від шкоди, дотримуватись та оберігати Основний закон, закони держави, чесно виконувати свої обов'язки, бути справедливим щодо кожного громадянина [428,198]. Президент вносить кандидатуру канцлера для обрання на засідання Бундестагу. До інших обов'язків президента входить нагородження урядовими нагородами та відзнаками. Для дієздатності розпоряджень Федерального президента їх повинен контрасигнувати канцлер або компетентний федеральний міністр.

В Австрії президент має право визначати та присвоювати професійні звання; визнавати позашлюбних дітей на прохання батьків; призначати консульських представників Республіки за кордоном держави; надавати почесні права, виняткові пільги та надбавки до пенсій. Згідно зі статтею 67 усї дії, на які вповноважений Федеральний президент, повинні виконуватися "...на підставі пропозицій Федерального уряду або вповноваженого федерального міністра" [429, 49]. Президент Австрії призначає канцлера, а за його пропозицією міністрів уряду. Відставку членів уряду проводить Федеральний канцлер самостійно. Відставку уряду призначає парламент.

У Греції президент зобов'язаний оберігати Конституцію та закони держави, турбуватися про належне їх виконання, захищати національну незалежність і цілісність країни, оберігати права та свободи греків, слугувати загальним інтересам і прогресу грецького народу [430, 258]. Має право представляти країну на міжнародній арені, оголошувати війну, укладати мирні угоди, договори про союз щодо економічної співпраці. Президент призначає прем'єр-міністра і за його пропозиціями призначає та звільняє членів уряду. Прем'єр-міністром стає лідер партії, яка має абсолютну більшість у парламенті. Якщо жодна партія не має такої більшості, то президент доручає лідеру партії, яка має більшість, з'ясувати можливість формування уряду, який би мав підтримку більшості [431, 259]. Він звільняє уряд лише на підставі добровільної відставки або у разі втрати ним підтримки

у парламенті. Розпускає парламент за пропозицією уряду або у випадку, якщо два склади уряду подали у відставку або їм було висловлено вотум недовіри.

Президент Греції має право вето щодо законів, прийнятих у парламенті. Для подолання вето парламенту треба набрати абсолютну більшість голосів. Він зобов'язаний видавати та друкувати закони, прийняті парламентом, сам президент має право видавати декрети спрямовані на виконання законів. Згідно зі статтею 44 у надзвичайних ситуаціях виняткової терміновості він може за дорученням уряду видавати акти законодавчого змісту [432, 262]. Президент оголошує проведення референдумів з важливих національних питань на підставі рішення абсолютної більшості депутатів парламенту за пропозицією уряду.

Відносини президента Ірландії з урядом – чітко окреслені вимогою статті 13, пункту 9: “Повноваження та функції покладені на президента Конституцією він повинен виконувати лише на підставі поради Уряду” [433, 330]. Прем'єр-міністра президент призначає на підставі пропозиції Палати представників; членів уряду він призначає за порадою прем'єр-міністра та за згодою Палати представників; за пропозицією прем'єр-міністра він зобов'язаний прийняти відставку або зупинити призначення кожного члена уряду; за порадою прем'єр-міністра скликає або розпускає Палату представників. Усі закони, які приймають дві палати, щоб вони набули статусу закону, повинен підписати президент, але за вимогами статті 13, пункт 3.2 “Президент зобов'язаний промульгувати кожний прийнятий парламентом закон” [434, 329].

В Ірландії президент, після консультацій з Державною радою, отримує право скеровувати палатам Парламенту послання або звернення з будь-якого питання державної або суспільної ваги. На підставі консультацій із Державною радою президент має право з зазначених питань звертатися з посланнями до народу у будь-який час. Однак Конституцією визначено й обмеження: всі звернення до народу попередньо повинен ухвалити уряд [435,

330]. Подібно як і у Португалії президентів Ірландії під час перебування на посаді заборонено виїжджати за межі держави без згоди уряду [436, 328].

Президента Італії офіційно проголошують Конституційним главою держави, тому він представляє національну єдність. Має право без консультацій звертатися з посланнями до обох палат [437, 437], промульговувати закони, видавати декрети, які мають силу закону, призначати референдуми у випадках, передбачених Конституцією. Партійна система Італії багатопартійна, тому роль президента стає вагомою у процесі формування уряду, якщо врахувати, що термін повноважень президента становить сім років, а уряди Італії характеризуються значним рівнем нестабільності. Відповідно до досліджень М.Галахера, П.Мейра та П.Лейвера роль президента Італії зіставляється з президентами у напівпрезидентських республіках не лише у формуванні уряду, а й у політичному житті країни [438, 177]. За пропозицією прем'єр-міністра глава держави призначає міністрів. Президент Республіки також має право розпускати обидві палати парламенту або лише одну, проконсультувавшись з головами палат парламенту [439, 437].

У Швейцарії згідно з Конституцією багато традиційних обов'язків Президента передано іншим державним інститутам: право помилування – парламенту, ратифікація міжнародних угод – уряду; затвердження прийнятих законів – головам палат парламенту; прийняття рішення щодо надання громадянства країни – кантональним владам. На думку авторів праці “Політичні системи світу,” у Швейцарії президенство є колективним або колегіальним і охоплює усіх представників Федеральної Ради [440, 44].

Формально усі президенти країн, де існує парламентська форма правління, є верховними головнокомандувачами. Формально, тому що конституції чітко покладають відповідальність за питання національної оборони на прем'єр-міністрів, уряд і відповідних міністрів. У Німеччині не передбачено і формального керівництва збройними силами з боку Федерального президента.

Президенти мають право помилування, але у різній мірі. В Ірландії та Італії президенти володіють ним без інституційних або інших обмежень. В Австрії та Німеччині право помилування та пом'якшення вироку надається президентам лише у певних, визначених випадках. Президент Греції має таке право, але йому для цього треба мати пропозицію від міністра юстиції та провести консультації зі спеціальною радою, яка складається з суддів [441, 263].

Реальна політична практика здатна певною мірою коригувати права та повноваження президентів за парламентської форми правління. Показовою у цьому плані є ситуація, яка склалася у грудні 2003 р. в Італії. Президент Італії Карло Азеліо Чампі відмовився підписувати новий закон про засоби масової інформації, який би сприяв остаточному закріпленню ринку засобів масової інформації за діючим прем'єр-міністром С.Берлусконі. Згідно з Конституцією Італії право Президента відтермінувати набуття чинності прийнятих законів суттєво обмежене. Якщо парламент повторно проголосує за цей закон, то він автоматично повинен набути чинності. Такий випадок треба розглядати як прецедент.

Конституції усіх країн з парламентською формою правління передбачають конституційну відповідальність президентів.

3.2.3 Порівняння рівня компетенції президентів

Порівняння повноважень президентів передбачає виділення формальних показників, за допомогою яких ми могли б зіставити обсяг компетенції, статус та інші характеристики глав різних республіканських держав. За основу ми взяли методику, запропоновану А.Сіарофом [442]. Опираючись на розроблений ним алгоритм аналізу та індикатори, вважаємо за доцільне виділити вісім індикаторів. Перший – чи обирається президент на загальнонародних виборах (позначення цього індикатора – ЗВ). Якщо – так, то країні виставляється – 1, якщо – ні, то – 0. Особливість цього індикатора

полягає у з'ясуванні обсягу політичної ваги посади президента. Загальнонародні вибори свідчать про те, що президент нарівні з парламентом представляє цілий народ країни і його посада за рівнем політичної ваги дорівнює політичній вазі парламенту. Другий індикатор – чи відіграє президент центральну роль у призначенні прем'єр-міністра, інших міністрів кабінету (ЦР=1, або 0). Третій індикатор – право президента головувати на засіданнях уряду, відповідно впливати на формулювання порядку денного засідань уряду (ГУ=1, або 0). Четвертий індикатор – володіння президентом правом накладення вето на рішення парламенту, тобто правом повернення законопроектів на доопрацювання (ПВ=1, або 0). П'ятий індикатор – чи має президент широкі повноваження у надзвичайних ситуаціях, в умовах стихійних лих, критичної загрози національній безпеці (ПНС=1, або 0). Шостий індикатор – чи відіграє президент головну роль у здійсненні зовнішньої політики, враховуючи контроль над радою національної безпеки, а також вирішальне значення у виборі міністрів закордонних справ, оборони, представленні держави на міжнародній арені (ЗП=1, або 0). Сьомий індикатор – здатність президента достроково припинити повноваження парламенту й оголошувати нові парламентські вибори (до цього індикатора ми не відносимо право президента на розпуск парламенту у випадку не дотримання певних часових норм при формуванні парламентської більшості та уряду, як в Україні (ДРП=1, або 0). Восьмий індикатор – чи збігається термін повноважень президента і парламенту країни (ТП=1, або 0). Більший термін повноважень президента, ніж парламенту сприяє забезпеченню стабільності державної влади, особливо в умовах, коли після парламентських виборів процес формування уряду затягується в часі. Тривалий термін повноважень президента, на думку багатьох дослідників, також є складовою гарантування стабільності функціонування основних політичних інститутів держави з боку глави держави, що відповідно посилює його політичну вагу.

Обчислення показників за кожним індикатором допоможе нам отримати загальний показник з усіх виділених індикаторів. Максимальний

показник становитиме “8” і він буде відповідати максимальному рівню президентської могутності в системі взаємин: президент–парламент–прем’єр–міністр. Відповідно, показник “0” свідчатиме про слабкість позиції президента в зазначеній системі взаємин.

Таблиця 3.2

Порівняльний аналіз повноважень президентів країн Західної Європи

Номер за пор.	Країна	ЗВ	ЦР	ГУ	ПВ	ПНС	ЗП	ДРП	ТП	Разом
1	Австрія (1945 -)*	1	0	0	0	0	0	0	1	2
2	Греція (1986 -)	0	0	0	0	0	0	0	1	1
3	Німеччина (1949 -)	0	0	0	0	0	0	0	1	1
4	Ірландія (1948 -)	1	1	0	1	0	0	0	1	4
5	Італія (1948 -)	0	1	0	1	0	0	0	1	3
6	Португалія (1982 -)	1	0	0	1	0	0	1	1	4
7	Фінляндія (2001 -)	1	0	0	1	0	0	0	1	3
8	Франція (1958/2001-)	1	1	1	1	0	1	1	0	6
9	Швейцарія (1848 -)	0	0	1	0	0	0	0	0	1

Розглянемо результати нашого порівняльного аналізу повноважень президентів на підставі виділених індикаторів. Згідно з цією таблицею найвищий обсяг повноважень притаманний президенту Франції, врахувавши,

* У дужках подаємо рік прийняття/зміни конституції, варіант якої ми аналізували.

що у 2001 р. після референдуму термін президентських повноважень було зменшено з семи до п'яти років, що на 1 пункт зменшило загальний рівень повноважень президента Франції. Відповідно позиції президентів Португалії та Фінляндії характеризуються показниками від 3 і більше. Варто зауважити, що низький показник позиції президента Фінляндії пов'язаний із змінами до конституції країни у 1999 р., які почали діяти з 1 березня 2001 р., за якими повноваження президента були суттєво обмеженими. Зрештою, спірні щодо однозначного позиціонування в системі координат трьох форм правління позиції президентів Австрії та Ірландії поділилися – в одному випадку позиція президента Австрії близька до позицій президентів з парламентською формою правління, а позиція президента Ірландії відповідає за своїми показниками позиціям країн з напівпрезидентською формою правління. Позиція президентів в країнах, які прийнято зараховувати до парламентської форми правління, характеризується показниками від 1 до 3.

Отже, ми можемо констатувати, що позиція президента в системі взаємин – президент – парламент – прем'єр-міністр (уряд) залежить від норм національної конституції та співвідношення політичних сил. Рівень політичної ваги президента найвищий за напівпрезидентської форми правління²³ і найменший за умов парламентської форми правління. У напівпрезидентській формі правління можемо виділити дві різні конструкції, які будуть передбачати відмінний один від одного рівень політичної ваги президента. Найбільший рівень політичної ваги існує в ситуації, коли президент опирається на лояльну щодо себе в політичному плані парламентську більшість і президент стає слабким за умов протиставлення йому парламентської більшості.

²³ Ми проводили зіставлення рівня компетенції президентів європейських країн та США, які належать до класичної президентської республіки та України за методикою А.Сіарофа. Рівень компетенції Президента США відповідає 7 балам і буде найвищим щодо всіх європейських країн, які ми розглядаємо. Стосовно рівня повноважень Президента України, то ми виділили два періоди: до 2004 р. та після. В першому випадку обсяг повноважень на підставі норм Конституції України становив 7 балів, що відповідало рівню США, в другому періоді рівень компетенції зменшився і відповідав показникам європейських країн з напівпрезидентською формою правління [443, 204].

Підсумовуючи проведений аналіз, можемо констатувати, що позиціонування повноважень президентів має обов'язково охоплювати аналіз не лише прав і можливостей, які надають президентам конституції національних країн, а й реальні *de facto* повноваження. Обмежуючим чинником щодо могутності посади президента є парламент, зокрема парламентська більшість. Загальною тенденцією європейських країн з напівпрезидентською формою правління є зменшення обсягу повноважень президентів на користь парламентів і фактичне наближення до характеристик країн з парламентською формою правління.

На підставі розгляду повноважень президентів у напівпрезидентських республіках можемо зробити висновок, що конституції дають змогу президентам брати активну участь у здійсненні виконавчої влади, особливо суттєво вони впливають на питання оборони та міжнародні відносини. Водночас їхня позиція у системі виконавчої влади значною мірою залежить від політичного складу парламенту та партійної структури самого уряду.

У країнах з парламентською формою правління найбільший обсяг повноважень має президент Італії. У решті випадків обсяг повноважень президентів подібний, з певними перевагами в Ірландії та Греції, і найменшим обсягом у Австрії, Німеччині та Швейцарії.

Сила повноважень монархів, як глави держави, дорівнює позиції глав держав за парламентської форми правління. Відмінності в обсязі владних повноважень зумовлені нормами законів, історичними традиціями та особистісними характеристиками монархів. Роль і значення монархів і президентів за парламентської форми правління може відчутно зростати в умовах політичних криз.

Розділ IV

Порівняльна характеристика парламентів країн Західної Європи

Термін *парламент* походить від французького слова – *les Parlement*, відповідно – *parler* (говорити) [444, 52]. В.Шаповал дав таке визначення поняття парламент: “... це виборні й колегіальні вищі органи державної влади, які функціонують в умовах демократичного правління і мають свої головні повноваження в сфері законотворчості” [445, 4]. У країнах Західної Європи термін парламент використовують як групове поняття щодо законодавчих інститутів поряд із терміном асамблея. Окремі країни використовують спеціальні (власні) назви: Австрія – Національна Рада, Данія – Фолькетінг, Нідерланди – Генеральні Штати, Іспанія – Генеральні Кортеси, Норвегія – Стортінг, Німеччина – Бундестаг, Португалія – Асамблея Республіки, Фінляндія – Едускунта, Швейцарія – Національна Асамблея, Швеція – Ріксдаг [446, XX].

За внутрішньою структурою діючі у країнах Західної Європи парламенти можна поділити на одно– (унікамеральні) та двопалатні (бікамеральні). Однопалатні парламенти діють у Данії, Греції, Норвегії, Португалії, Фінляндії та Швеції. Двопалатні – в Австрії, Бельгії, Ірландії, Іспанії, Італії, Нідерландах, Німеччині, Сполученому Королівстві, Франції та Швейцарії.

Парламент Норвегії – Стортінг – формально має дві палати. Депутатів до обох палат обирають одночасно і після виборів вони самостійно визначають, до якої з двох палат вони будуть належати. Нижня палата – Одельстінг – складається з трьох четвертих депутатів, верхня – Лагтінг – відповідно з однієї четвертої депутатів. Кожна палата засідає окремо, обирає власного голову та секретаря [447, 42]. Законодавча процедура розпочинається в Одельстінзі й продовжується у вищій палаті. Якщо виникає конфлікт між підходами двох частин Стортінгу до певного питання, то відбувається спільне

засідання обох палат, на якому рішення приймають двома третинами голосів усіх депутатів. З огляду на те, що не відбувається окремих виборів до кожної палати, парламент Норвегії належить до однопалатних. Виділимо ще одну особливість парламенту цієї держави. Від 1815-1816 рр. у Норвегії сформувався звичай позначення чергових Стортінгів спочатку кожних три роки, а з 1869 р. – щорічно. Внаслідок цього парламент, вибраний у 1993 р., нумерують як 138 Стортінг за порядком [448, 510-516], відповідно парламент 2007 р. має номер 152.

Тривають дискусії щодо визначення кількості палат у парламенті Німеччини. Нижню палату – Бундестаг – обирають на підставі змішаної виборчої системи і вона представляє все населення країни. Верхню палату – Бундесрат – формують з членів урядів федеральних земель, які мають право на призначення та відкликання у будь-який час своїх представників. Відсутність виборів у процесі формування Бундесрату зумовлює низку питань, що ставлять під певний сумнів однозначність оцінки парламенту ФРН як двопалатного. У спеціальній літературі існує погодженість, яка ґрунтується на такому твердженні: оскільки через посередництво верхньої палати федеральні землі беруть участь у законодавчому процесі та в управлінні державою, то парламент ФРН треба вважати двопалатним [449, 264].

Таблиця 4.1

Характеристика парламентів держав Західної Європи²⁴

Номер за пор.	Назва країни	Нижня палата			Верхня палата		
		назва	1 ²⁵	2	назва	1	2
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Австрія	Національна рада	183	4	Федеральна рада	64	4, або 6

²⁴ Таблицю складено на підставі конституцій перелічених країн [450] і даних [451].

²⁵ Умовні позначки: 1 – кількісний склад палати парламенту, 2 – термін повноважень у роках.

1	2	3	4	5	6	7	8
2	Бельгія	Палата представників	150	4	Сенат	71	4
3	Греція	Парламент	300	4			
4	Данія	Фолькетінг	179	4			
5	Ірландія	Палата представників	166	5	Сенат	60	5
6	Іспанія	Конгрес депутатів	350	4	Сенат	256	4
7	Італія	Палата депутатів	630	5	Сенат республіки	315	5
8	Нідерланди	Перша палата	75	4	Друга палата	150	4
9	Німеччина	Бундестаг	656	4	Бундесрат	69	
10	Норвегія	Стортінг	165	4			
11	Португалія	Асамблея республіки	230	4			
12	Сполучене Королівство	Палата громад	659	5	Палата лордів	735	
13	Фінляндія	Едускунта	200	4			
14	Франція	Національні збори	577	5	Сенат	321	9
15	Швейцарія	Народна рада	200	4	Рада кантонів	46	4
16	Швеція	Ріксдаг	349	4*			

*До 1994 р. термін каденції парламенту становив 3 роки.

4.1 Вимоги щодо кандидатів у депутати і депутатів

Депутатів однопалатних парламентів і нижніх палат двопалатних, які є законодавчою гілкою влади у власному розумінні цього слова, обирають шляхом “загальних, прямих, вільних, рівних і таємних виборів”. У більшості країн кількість членів парламенту стабільна, зафіксована у конституціях. У

Греції, Іспанії та Португалії визначено мінімальний і максимальний показники кількості депутатів. У Конституції Греції визначено, що Парламент повинен охоплювати не менше 200 і не більше 300 депутатів [452, 264]; в Іспанії мінімальна кількість Генеральних кортесів визначена Конституцією у 300, максимальна – 400 депутатів [453, 385], у Конституції Португалії наголошено, що до Асамблеї республіки повинні входити мінімум 230, максимум 235 депутатів [454, 560]. Закон припускає певні корекції кількості депутатського корпусу, що пов'язано з результатами переписів населення. У більшості європейських країн загальний перепис населення проводять регулярно через чітко визначені проміжки часу і одна з його функцій полягає у визначенні кількості виборців. Зокрема, у Конституції Ірландії кількість депутатів парламенту періодично визначається спеціальним законом з розрахунку наперед усталеної пропорції між кількістю населення та кількістю депутатів (депутата можна обирати не менш ніж на 20 тис. і не більше ніж на 30 тис. виборців). Парламент повинен переглядати виборчі округи кожні двадцять років, щоб врахувати зміни, які є похідними від чергового перепису населення [455, 333]. Подібна процедура передбачена Конституцією Бельгії, де зазначено: “Кількість населення у кожному виборчому окрузі визначається кожні десять років шляхом перепису населення або іншим способом, який визначає законодавство. Король оголошує результати протягом шести місяців. Через три місяці після цієї публікації Король визначає кількість місць, які належать кожному виборчому округу” [456, 117]. На корекцію кількості депутатів парламенту може вплинути методика переведення голосів виборців у депутатські мандати, зокрема наявність врівноважувачих мандатів (див. розділ VI).

Вимоги щодо претендентів на посаду депутата здебільшого подібні у більшості країн Західної Європи. У Конституції Бельгії зафіксовано: “...бути бельгійцем, володіти громадянськими і політичними правами, досягнути двадцяти п'яти років, проживати у Бельгії” [457, 117].

Віковий ценз претендентів на посаду депутата регламентується не у всіх країнах. У Норвегії потенційному парламентарю треба мати 18 років, Австрії – 19, Ірландії – 21, у Бельгії, Греції та Італії – 25 років. В інших країнах вікова межа коливається між мінімальним і зазначеним максимальним показником. У Королівстві Данія існує додаткове обмеження – закон визначає, в яких випадках карні порушення та соціальна допомога для бідних може бути законною підставою для позбавлення виборчих прав [458, 306]. У Королівстві Норвегія згідно зі статтею 61 Конституції кандидувати можуть лише громадяни Норвегії, які проживають на її території не менше десяти років [459, 39]. Для багатьох категорій державних службовців існують обмеження стосовно обрання. У Конституції Іспанії до цих категорій належать: “...члени Конституційного суду; вищі посадові особи державної адміністрації, за винятком членів Уряду; захисники народу; члени судів, судді та прокурори; професійні військові та особи, які перебувають на дійсній службі в органах національної безпеки та поліції; члени виборчих комісій” [460, 386]. У Сполученому Королівстві подібні обмеження стосуються державних службовців. Найширші обмеження щодо кандидатів у депутати парламенту розроблено та зафіксовано у Конституції Греції. Вони передбачають, що особи, які займають оплачувану державою посаду, офіцери збройних сил та органів безпеки, службовці місцевих органів управління або інших юридичних осіб публічного права, мери та представники муніципальних рад, керівники або голови адміністративних рад юридичних осіб публічного права, державних або муніципальних підприємств, нотаріуси, зберігачі іпотек та записів іпотечних ресурсів, не можуть висуватися кандидатами та бути обраними, якщо вони не підуть у відставку до свого висунення [461, 266].

Депутати парламентів європейських країн є представниками усього народу, або нації і не повинні бути зв’язані жодними наказами або вказівками своїх виборців, тобто виключається імперативний характер мандата депутата. У Конституції Італії така вимога зафіксована так: “ Кожен член Парламенту представляє націю і виконує свої функції без імперативного мандата” [462,

433]. У Конституції Швейцарії діє стаття 161, яка називається “Заборона імперативного мандата” і передбачає голосування депутатів без інструкцій та обов’язкове оприлюднення зв’язків депутата з групами інтересів [463, 91]. Незважаючи на відсутність інституту імперативного мандата, депутати європейських парламентів активно співпрацюють із виборцями на місцях. Характер цієї співпраці відрізняється у кожній державі і значною мірою залежить від типу виборчої системи.

В усіх державах на парламентарів поширюється правило депутатського імунітету. У Конституції ФРН воно сформульовано так: “Депутат може бути притягнений до відповідальності або заарештований за дії, які підлягають кримінальній відповідальності, лише зі згоди Бундестагу, за винятком випадків затримання на місці злочину або протягом дня, наступного за днем скоєння такої дії. ... Крім того, згоди Бундестагу потрібно щодо будь-якого іншого обмеження особистої свободи депутата, або стосовно застосування до нього процедури згідно зі статтею 18 Основного закону (ця стаття передбачає відповідальність за дії спрямовані на боротьбу проти основ вільного демократичного ладу у ФРН – А.Р.)...Будь-яке карне переслідування і процедура на підставі статті 18, будь-який арешт або будь-яке інше обмеження особистої свободи депутата повинно бути призупинене за вимогою Бундестагу” [464, 195]. Конституція Данії, поряд із проголошенням депутатського імунітету, дає чітку кваліфікацію дій, які спрямовані на його порушення: “Будь-яка особа, яка зазіхає на його (депутата – А.Р.) безпеку або свободу, видає накази або виконує наказ, який загрожує Фолькетінгу, вважається винною у скоєнні державної зради” [465, 307].

На депутатів європейських країн поширюється також правило індемнітету, яке передбачає неможливість переслідування за дії, які пов’язані з виконанням депутатських повноважень. Згідно з Конституцією ФРН: “Депутат у жодному разі не може переслідуватись у судовому або адміністративному порядку, або яким-небудь іншим чином бути притягненим до відповідальності поза Бундестагом за голосування або

позицію, висловлену у Бундестазі, або в одному з його комітетів. Це правило не діє у випадках наклепницького характеру” [466, 195].

У багатьох європейських країнах конституційно також закріплене право депутатів використовувати конфіденційну інформацію, зокрема у Конституції Греції зазначено: “Депутат парламенту не зобов’язаний давати свідчення щодо інформації, яка надійшла до нього, яку він отримав під час виконання своїх обов’язків, а також щодо осіб, які у довірливій формі повідомили йому цю інформацію, або яких він інформував сам” [467, 268].

Конституційно або законодавчо визначається рівень платні, а також інших доходів і привілеїв, які належать кожному депутату. У Стразбурзі 17 грудня 2003 р. Європарламент прийняв рішення про регулювання доходів депутатів Європейського парламенту. Рівень їхніх доходів повинен становити 50 % від доходу судді Європейського Трибуналу. До цього моменту їхній дохід мав відповідати рівню доходів депутатів у національних парламентах. На грудень 2003 р. рівень місячного доходу депутатів національних парламентів становив (в євро): Австрія – 7500,20; Бельгія – 5668,25; Данія – 5555,00; Греція – 4800,00; Ірландія – 5984,42; Італія – 10974,66; Іспанія – 2618,78; Нідерланди – 6467,24; Німеччина – 7009,00; Португалія – 3448,97; Сполучене Королівство – 7106,87; Фінляндія – 4541,07; Швеція – 4985,00.

До головних привілеїв депутатів Асамблеї Португалії належать: “...відтермінування від військової та громадянської служби або від цивільної мобілізації; вільний проїзд і право на отримання спеціального паспорта для офіційних поїздок за кордон; спеціальне посвідчення особи; винагорода, передбачена законом” [468, 562]. Парламентарям не можна займатися іншими видами діяльності, крім виконання депутатських обов’язків. Виняток становить лише викладацька робота. Найширші обмеження щодо сумісництва депутатів зафіксовано в Конституції Греції [469, 266-267]. Депутатам парламенту, які до свого обрання працювали на державній або громадській службі, після завершення депутатських повноважень держава законодавчо гарантує повернення на попередню роботу і посаду, або їм повинні надати

іншу, рівноцінну. Така норма передбачена також Конституцією Австрії [470, 45-46], але є загальною для всіх європейських країн.

4.2 Структура парламентів

Новообраний парламент кожної країни обирає свого голову та його заступників, які повинні постійно працювати протягом каденції парламенту. Виняток становить Бельгія, де Голову Парламенту переобирає кожна сесія [471, 115], та Швейцарія, де голів палат згідно зі статтею 152 обирають лише на один рік без права повторного обрання на наступний рік [472, 89]. Посада голови парламенту у багатьох країнах має власну назву: Австрія – Президент Національної ради; Сполучене Королівство – Спікер Палати громад, Швеція – Тальман. В Ірландії Конституцією передбачено, що особа, яка виконувала обов'язки Голови Палати представників перед її розпуском, вважається обраною як депутат Палати представників наступного скликання без виборів [473, 334].

Переважно до компетенції голів парламенту належить ведення засідань сесії парламенту. Розглянемо ці повноваження на прикладі повноважень Спікера Палати громад Сполученого Королівства, де діють так звані правила спікера. Він має право трактувати діючий регламент і традиції, які склалися; відкриває та закриває обговорення питань; приймає або відхиляє пропозиції щодо закінчення процедури обговорення; має право регламентувати кількість питань під час обговорення; підтримує партійний баланс між виступаючими в обговоренні; визначає яка пропозиція (поправка), в якій послідовності буде обговорюватись; проголошує результати голосування; розподіляє законопроекти між постійними комісіями; візує рішення прийняті парламентом і відправляє їх на підпис до глави держави, а також підписує протоколи засідань; організовує виконання внутрішньопарламентських рішень; підтримує організаційний порядок у сесійній залі; відповідає за роботу внутрішніх допоміжних служб парламенту; представляє палату у

відносинах з іншими державними органами; виконує цілу низку церемоніальних функцій [474, 702-703].

Дещо більший обсяг компетенції порівняно з іншими главами парламентів європейських країн має Тальман – голова Парламенту Швеції. Він відіграє вирішальну роль у процесі обрання голови уряду, від його імені проголошують розпорядження про призначення нового прем'єр-міністра, він приймає відставку голови уряду. Фактично рівень його компетенції з багатьох питань дорівнює компетенції глави держави і зумовлений слабкістю владних повноважень Короля Швеції, а також тим, що він представляє найбільшу за кількістю депутатів політичну партію в парламенті країни [475, 712]. Голова Парламенту Ірландії, у разі виникнення рівного результату під час голосувань у парламенті, має вирішальний голос [476, 332]. У багатьох країнах за головами парламентів закріплено й інші політичні функції. У Греції та Португалії голови парламентів за Конституцією повинні заміщати президента держави, якщо він не може виконувати свої повноваження з різних причин. Таке право надано також головам верхніх палат парламентів Італії, Німеччини та Франції. До цієї групи країн ми можемо також зарахувати Ірландію, де право заміщати президента належить спеціальній комісії у складі голів обох палат і Головного судді [477, 330].

Здебільшого голів парламенту обирають таємним голосуванням. У Сполученому Королівстві існує традиція обрання на цю посаду політично нейтральної особи, щоб вона могла бути “понад” політичними пристрастями. Якщо обрана на посаду особа буде членом певної політичної партії, то після обрання вона повинна припинити формальні зв'язки з власною партією. Безумовно, що рівень компетенції голів парламентів відрізняється у кожній країні. Загальною нормою політичного життя є те, що посада голови парламенту є провідною політичною посадою у кожній країні.

Поряд із головою та заступниками для забезпечення функціонування парламенту передбачено створення спеціальних органів та інституцій. У багатьох країнах існує практика обрання: бюро, дирекції або президії палати.

До складу цього керівного парламентського інституту входять: голова, заступники, секретарі та інші уповноважені особи. У Конституції Австрії повноваження цього органу регламентовано так: “ Для організації допоміжної парламентської служби та управління у сфері діяльності законодавчих органів Федерації, а також для організації подібної допоміжної служби та управління справами, які належать до висунутих від Республіки Австрія депутатів Європейського парламенту, утворюється Парламентська дирекція, яка підпорядковується Президенту Національної Ради” [478, 33]. Головне завдання колегіального керівного органу парламентів – організація внутрішньопарламентської роботи. Крім того, можуть утворюватись інші колегіальні органи парламенту: у Бельгії – конференція голів палат, їхніх заступників і представників фракцій; у Фінляндії – Велика комісія, до складу якої входять керівники парламенту та голови постійних комісій; у ФРН – рада старійшин, яка складається з голови палати, його заступників, представника уряду, адміністратора палати та 23 депутатів; у Сполученому Королівстві – Селекційна комісія, яка складається з депутатів із найбільшим стажем і представників двох головних партій (whips).

Поряд із керівними органами парламенти мають досить розгалужений технічний персонал та служби, які можуть навіть охоплювати спеціалізовані наукові структури, які покликані “...надавати сприяння у законодавчій діяльності” [479, 269].

На початку роботи новообраного парламенту депутати приймають регламент, який повинен регулювати внутрішню діяльність законодавчого органу протягом його діяльності. Парламент затверджує регламент (кожна палата окремо у випадку двопалатного парламенту) на термін дії цього скликання, хоча дія регламенту може бути і довшою, це залежить від рішення актуального парламенту. Засідання парламенту проводять у формі сесій, протягом яких відбуваються пленарні засідання, на яких приймають рішення у формі законів. Засідання відбуваються публічно. На підставі пропозиції визначеної частини депутатів на порядок денний засідання парламенту може

ставитись питання про проведення закритого засідання. Конституція кожної країни прецезійно регламентує процедуру проведення закритих засідань парламенту.

Рішення у формі законів приймають у парламентах: Австрії, Данії, Ірландії, Іспанії, Італії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Сполученого Королівства, Фінляндії, Франції, Швейцарії та Швеції відносною більшістю голосів, а у Бельгії та Греції – абсолютною більшістю голосів. Конкретніше регламентування порядку голосування з окремих питань відбувається національними конституціями та регламентами роботи парламентів. Конституція Королівства Данії передбачає положення про захист прав парламентської меншості. Якщо парламент приймає рішення, яке не підтримують усі депутати, то одна третина депутатів має право звернутися до Голови Фолькетінгу протягом трьох тижнів з вимогою проведення загальнонаціонального референдуму зі спірного законопроекту [480, 307]. Рішення, прийняті парламентом, набувають значення закону лише після їхнього затвердження главою держави. У багатьох державах вони мають право вето щодо прийнятих законів (див. детальніше главу III).

Парламенти проводять свою діяльність на пленарних засіданнях, які відбуваються під час парламентських сесій. Кворум засідань визначається регламентом. У Сполученому Королівстві кворум Палати громад становить сорок осіб. Значна частина роботи проходить у постійних комісіях або комітетах²⁶. Головна функція парламентських комісій – проведення попереднього розгляду проектів законів, які згодом виноситимуть на пленарні засідання парламенту. Комісії досить часто залучають до своєї роботи консультантів з-за меж парламенту, мають право запрошувати на свої засідання членів уряду та інших вищих посадових осіб. Відсутність публічного характеру у роботі комісій робить їх визначальним механізмом у підготовці законопроектів. Крім того, парламентські комісії досить часто

²⁶ Ми вважаємо, що принципової різниці між комісією та комітетом немає. Ці терміни використовуються для означення структурного підрозділу парламенту. Надалі використовуватимемо термін “комісія” як узагальнюючий.

виконують функцію фактичного контролю за діяльністю відповідних міністерств, або підрозділів уряду. Цьому досить часто сприяє практика відповідності парламентських комісій, компетенції відповідних підрозділів уряду. В.Шаповал так оцінив діяльність парламентських комісій: “Аналізуючи внутрішню структуру палат зарубіжних парламентів, приходиш до висновку, що фактично найголовнішим її елементом є різного роду комісії (комітети). Теоретично вони покликані здійснювати попередню підготовку питань, які потім мають розглядатися на сесійних засіданнях. Фактично ж комісії самі вирішують багато з цих питань наперед, а палати й парламенти в цілому нерідко майже автоматично затверджують їхні пропозиції” [481, 91].

Парламентські комісії поділяються на: комісії цілої палати; постійні комісії парламенту; постійні та тимчасові комісії палати; спільні комісії у випадку двопалатних парламентів. *Постійні комісії цілої палати* існують у Сполученому Королівстві та Ірландії, що визначається спільною традицією. Історично вперше такий тип комісій виник у Великобританії у XVII ст. У засіданні беруть участь усі парламентарі нижньої палати, саме засідання відбувається під головуванням керівника Бюджетної комісії. Засідання постійної комісії цілої палати, за процедурою проведення, еластичніше ніж звичайні засідання парламенту. До компетенції цієї комісії належать проекти: прості, надзвичайно актуальні та ті, що стосуються принципових питань державного устрою. Перша група проектів стосується тих проектів, щодо яких немає значних суперечностей і їх не потрібно проводити за схемою проходження звичайного законопроекту. Надзвичайно актуальні проекти – проекти, щодо яких треба терміново прийняти рішення – питання тероризму, війни тощо. Третя група проектів, які повинні розглядати постійні комісії цілої палати, охоплює проекти, які мають конституційне значення для держави [482, 703].

Постійна комісія парламенту, як спеціальний парламентський інститут, властива лише Португалії. Мета її створення та компетенція регламентуються Конституцією країни: “Під час парламентських канікул, у періоди, коли

Асамблея Республіки розпущена, та у інших випадках, передбачених Конституцією, функціонує Постійна комісія Асамблеї Республіки. Голова Постійної комісії – голова Асамблеї Республіки. Комісія складається з заступника голови та депутатів, яких призначають партії, представлені у парламенті відповідно до їхнього представництва в Асамблеї. Постійна комісія має компетенцію: спостерігати за діяльністю Уряду та Адміністрації; здійснювати повноваження Асамблеї щодо мандата депутатів; сприяти скликанню Асамблеї тоді, коли це потрібно; готувати відкриття парламентської сесії; давати згоду на відсутність Президента Республіки на національній території; вповноважувати Президента Республіки на введення стану облоги або надзвичайного стану, на проголошення війни та підписання миру” [483, 570].

Постійні комісії діють у всіх парламентах, їх створюють на увесь термін роботи парламенту. *Тимчасові комісії* створюють для розгляду лише певного конкретного питання, після чого їх розпускають. Досить часто тимчасові комісії створюють для проведення слідства. Згідно з Основним Законом ФРН: “Бундестаг має право, а за пропозицією четвертої частини його членів, зобов’язаний створити слідчий комітет, який збирає необхідні докази на відкритих засіданнях. Вони можуть мати і закритий характер” [484, 194].

Об’єднані комісії, як ми вже зазначали, діють у двопалатних парламентах. Їх створюють для розгляду питань, які конституційно належать до спільної компетенції, або у разі виникнення суперечності у позиції обох палат. Якщо виникають суперечності у позиції обох палат, то вони стають підставою скликання узгоджувальної комісії.

Особливістю внутрішньої структури парламенту Іспанії є те, що у ньому поряд із постійними комісіями існує інститут Постійної депутатської комісії, який складається з двадцяти однієї особи, які представляють парламентські фракції пропорційно до їхньої кількості. Такі комісії створюють у кожній палаті. Її завдання – забезпечити постійність у діяльності парламенту. Зокрема, у випадках, коли парламентська сесія закрита, а також у період, коли

термін повноважень депутатів закінчився і до конституювання нового складу парламенту така комісія виконує функції парламенту. У січні 2004 р. прем'єр-міністр Іспанії Хосе Марія Азнар на надзвичайному засіданні уряду оголосив про розпуск парламенту. Після консультацій з королем Хуаном Карлосом вибори призначили на 14 березня 2004 р. У зв'язку з цим було створено Постійну депутатську комісію, яка складалася з 50 депутатів, пропорційно до складу фракцій нижньої палати парламенту, що завершив свої повноваження. Термін дії цієї комісії був визначений до 2 квітня, тобто до дати, коли повинен зібратися на перше засідання новий склад парламенту. Постійна депутатська комісія повинна систематично звітувати палаті фундатору про свою діяльність [485, 388].

У парламентах, де депутатський корпус належить до різних політичних партій, комісії здебільшого формуються на засадах пропорційного представництва. Конституція Греції цей момент трактує так: "...парламентські комісії та комісії з розслідування...формуються пропорційно до представництва партій, груп і незалежних депутатів" [486, 270]. У Палаті громад передбачено існування постійних і спеціалізованих комісій. Постійні комісії створюють на початку першої сесії новообраного парламенту. Їхній склад не є постійним, за винятком посади голови комісії. Його не обирають, а призначає спеціальна група на чолі зі спікером, який також визначає обсяг компетенції кожної комісії. До цих комісій можуть входити від 16 до 50 депутатів, яких визначає Селекційна комісія. Вони не мають чітко окресленої власної компетенції, навіть позначаються не назвами, а літерами алфавіту. Склад комісії формується лише для розгляду конкретного питання і постійно змінюється, щоб краще врахувати професійні здібності та переваги депутатів. Під час створення комісій обов'язково враховують принцип пропорційності представництва. Уряд має право делегувати постійним комісіям право створення підкомісій. Підкомісії переважно призначені для проведення підготовчої роботи та окремих слухань.

Щоб урахувати регіональні інтереси Шотландії та Уельсу, у Палаті громад створено і діють спеціалізовані постійні комісії по Шотландії та Уельсу. До складу цих постійних комісій входять депутати, які обрані від цих територіальних одиниць. Відповідно до їхньої компетенції належать усі законопроекти, які стосуються цих двох регіонів Сполученого Королівства. Крім того, існують спеціалізовані комісії, завданням яких є питання порядку обговорень, статус депутатів. Також комісії створюють для вивчення питань, які мають велике громадське значення. Ці комісії за своїм профілем майже дзеркально відповідають компетенції основних міністерств уряду. Серед цих комісій найбільше значення має Бюджетна комісія, головує на якій традиційно представник опозиції. Спеціальні комісії також мають право проводити слідства, запрошувати свідків, вони мають право вимагати і отримувати для своєї роботи документи від усіх державних структур. Такі комісії традиційно охоплюють не більше 15 депутатів. У Сполученому Королівстві, як і у більшості парламентів європейських країн, право очолювати слідчі комісії традиційно надається представникові опозиційних політичних сил.

Особливу процедуру формування постійних комісій передбачено у Фінляндії. У перші п'ять днів після відкриття парламенту нового скликання обирають спеціальну групу у складі не менше сорока п'яти "виборців" та їхніх заступників для підготовки процедури обрання членів парламентських комісій та інших робочих органів парламенту. Обрання "виборців" відбувається згідно з пропорційним принципом на весь період роботи парламенту. Обирає членів постійних комісій парламент за умови, що усі депутати погоджуються з запропонованими кандидатурами. У разі виникнення суперечностей обрання проводить колегія виборців [487, 640-641]. Подібна схема формування постійних комісій передбачається і у парламенті Норвегії, де створюється Комісія виборців у складі тридцяти семи осіб.

Сферу компетенції парламентських комісій визначають національні конституції та інші законодавчі акти. Згідно з Конституцією Іспанії палати можуть делегувати постійним комісіям право прийняття законопроектів і законодавчих пропозицій за винятком питань, які стосуються конституційної реформи, міжнародних питань, органічних та базових законів і державного бюджету [488, 388]. Подібний порядок делегування права розгляду і прийняття законів постійним комісіям передбачається також Конституцією Італійської Республіки [489, 434].

Парламенти усіх без винятку європейських країн багатопартійні. Внаслідок цього та особливостей виборчого законодавства, регламенту, конституції та політичних традицій, депутати, які представляють політичні партії, після обрання їх до парламенту формують партійні фракції (групи в Іспанії). Фракції стають політичним елементом структури парламенту, виконуючи фактично, інструментальну функцію. За їхньою допомогою політичні партії беруть участь у законодавчому процесі та виробленні державної політики. Партійні фракції суттєво впливають на формування порядку денного роботи парламенту, або палат; вони визначають персональний склад керівних органів парламенту та комісій парламенту; від їхньої позиції залежить проходження проектів законів через пленарні засідання.

Мінімальна кількість депутатів однопартійців, потрібних для утворення фракції, коливається від двох у Норвегії, трьох у Бельгії, п'яти в Австрії і Швейцарії, до двадцяти в Італії та Франції. В Італії та Франції високий кількісний бар'єр, як попередня умова утворення партійної фракції, зумовлює, що не всі політичні партії, депутати яких представлені у парламенті, можуть створити власні партійні фракції. У ФРН для створення власної фракції партія повинна подолати п'ятивідсотковий бар'єр на парламентських виборах. Крім того, до фракції повинні входити або представники тієї самої політичної партії, або тих партій, які не є політичними конкурентами. У двопалатних парламентах партійні фракції

можуть створюватись спільно з депутатів обох палат, як у Швейцарії, або – окремо, в межах кожної палати, як у Австрії, Італії, Франції тощо.

Парламентські фракції мають чітку організаційну структуру. Очолює фракцію лідер партії. У Сполученому Королівстві партійні фракції організовані у парламентські клуби,²⁷ а також мають спеціальних представників, які відповідають за стан партійної дисципліни у фракції (whip²⁸). У двох головних партіях обирають одразу кількох таких представників, над якими стоїть головний “whip”, який має титул Парламентського секретаря фінансів, хоча він з фінансами не пов’язаний. Він є членом уряду. До головних функціональних обов’язків цих організаторів належить робота з партійними депутатами, доведення до їхнього відома спеціальних інструкцій, у яких визначають рейтинги важливості питань, які виносять на розгляд парламенту, та рекомендації щодо очікуваної керівництвом партії від депутатів позиції з цих питань. Важливою функцією віпів є право рекомендувати депутатів власної фракції до роботи в комісіях та рекомендувати депутатів керівництву партії щодо залучення у подальшій парламентській та партійній роботі.

Повноваження парламентської фракції розглянемо на прикладі Португалії. Фракції мають право: брати участь у роботі комісій, відповідно до кількості їхніх членів, призначаючи до них своїх представників; висловлювати свої пропозиції при складанні порядку денного та звертатися до пленарного засідання для перегляду підготованого порядку денного; ініціювати, подаючи інтерпеляції уряду двох відкритих дискусій на кожній парламентській сесії з загальних, або галузевих політичних питань; вимагати від Постійної комісії парламенту сприяти скликанню Асамблеї; вимагати створення слідчих парламентських комісій; здійснювати законодавчу ініціативу; вносити резолюції щодо відхилення програми уряду; вносити

²⁷ Історично першим було створено парламентський клуб Лейбористської партії у 1906 р. Консервативна партія створила свій клуб – „Комітет 1922” у 1922 р.

²⁸ Цей термін спочатку означав погоничів на полюванні (whipper – in), тому назву цієї посади досить часто трактують як “батіг”.

резолуцію з вимогою відставки уряду; регулярно отримувати інформацію про проходження принципових питань, які мають суспільний інтерес [490, 570-571].

Отже, структура парламентів європейських країн, формувалася на підставі національного та міжнародного досвіду парламентської діяльності. Головними структурними елементами, які мають найбільше функціональне навантаження, є парламентські комісії та партійні фракції.

4.3 Особливість верхніх палат

У державах Західної Європи парламенти пройшли значну еволюцію від станово-представницьких інститутів, коли інтереси країни репрезентували представники дворянства, духовенства та третього стану. Як зазначав А.Лейпхарт, верхні палати парламентів первинно та за своїм призначенням були покликані консервативно обмежувати більш демократично обрані законодавчі нижні палати [491, 203]. Сьогодні двопалатні парламенти існують у федеративних та окремих унітарних державах (див. табл. 4.1). Ми розглянемо особливості формування, структуру верхніх палат та їхнє функціональне навантаження.

Верхня палата парламенту Австрії – Федеральна Рада (Бундесрат) складається з 63 депутатів, яких обирають парламенти федеральних земель. Представляти землі повинні не менше ніж три депутати, а їхня кількість залежить від кількості населення кожної землі. Членів Федеральної Ради обирають Ландтаги земель на термін своїх повноважень на підставі принципу пропорційного представництва. Обов'язковою вимогою є норма, що не менше, ніж один мандат треба надавати партії, яка має другу позицію за кількістю депутатів у земельному Ландтазі [492, 34]. Внаслідок того, що вибори депутатів до верхньої палати відбуваються у різні терміни після виборів до парламентів земель, у депутатів Бундесрату немає чітко зазначеного терміну їхньої роботи у парламенті. Місце Голови Федеральної

ради займають по черзі представники різних земель, які замінюють один одного через кожні півроку, відповідно до алфавітного порядку найменувань земель. Обидві палати Федеральних зборів проводять спільні засідання для приведення Федерального президента до присяги та для прийняття рішення про оголошення війни. Бундесрат має право законодавчої ініціативи і повинен розглядати усі проекти законів, прийняті Національною радою. Однак вплив верхньої палати на законодавчий процес має швидше символічний характер. Це визначається тим, що Федеральна рада має право висловити “обґрунтоване заперечення” щодо проекту закону, але нижня палата долає ці “заперечення” простою більшістю голосів. Перелік проектів законів, які потребують їхнього розгляду у Бундесраті, після схвалення у нижній палаті чітко регламентований статтею 42, пункт 5.

Парламент Королівства Бельгії передбачає існування верхньої палати – Сенату, який складається з 71 сенатора, яких обирають на чотири роки. Багатоетнічний характер держави накладає свій відбиток на систему формування Сенату: 25 сенаторів обирає фламандська спільнота, 15 – валлонська; 10 сенаторів призначає рада Фламандського співтовариства з власного складу, 10 сенаторів – рада Французького співтовариства; одного призначає рада Німецькомовного співтовариства; шість сенаторів обирають тридцять п’ять сенаторів нідерландської мовної групи, сформованих як зазначено вище; чотирьох сенаторів вибирають відповідно від двадцяти п’яти сенаторів французької мовної групи [493, 117-118]. До складу Сенату входять також діти Короля, а у випадку їхньої відсутності – представники королівської родини по низхідній лінії, яка має владу у Бельгії.

Сенат має право законодавчої ініціативи поряд з Королем/урядом та Палатою представників. Законодавчий процес розпочинається та проводиться у нижній палаті, після чого проект закону передають до Сенату, який має право вносити поправки та доповнення. Остаточне рішення з кожного проекту закону приймає нижня палата. В окремих випадках законодавчий процес починається у Сенаті. Це стосується лише ратифікації міжнародних угод.

У Нідерландах верхня палата Генеральних штатів називається Першою палатою. Вона налічує 75 депутатів, термін повноважень її депутатів становить чотири роки, але може бути змінений на той термін, на який змінюється термін повноважень рад провінцій. Депутатів Першої палати обирають депутати рад провінцій згідно з системою пропорційного представництва. Верхня палата не має права законодавчої ініціативи [494, 485-486]. Проекти законів, прийняті Другою палатою, передаються до Першої і вона має право їх розглядати лише у редакції, прийнятій Другою палатою. Спільні засідання обох палат можуть скликатися для виборів монарха, визначення регента, проголошення війни та підписання миру.

Сенат, як верхня палата парламенту Ірландії, складається з 60 членів, одинадцять з яких – призначає прем'єр-міністр країни, сорок дев'ять – обирають. Обираючи сенаторів, треба дотримуватись паритету: три сенатори обирає Державний університет Ірландії; три сенатори – Університет Дубліна;²⁹ 43 сенатора обирають у куріях: культури, аграрній, праці, промисловості і торгівлі, державного управління. Вибирають таємним голосуванням, у тім числі і поштою, застосовуючи систему пропорційного представництва з використанням єдиного перехідного голосу [495, 334-335]. До виборчих курій входять актуальні депутати національного парламенту, колишні парламентарі, члени рад графств або графств-міст.

Кожен проект законопроекту, який ініціювала Палата представників, розглядають у Сенаті. Верхня палата має право вносити до проектів законів свої поправки та доповнення. Проект, після розгляду у Сенаті, якщо Сенат його підтримує – вважається прийнятим, якщо не підтримує, то повертають на доопрацювання до Палати представників. Єдиний виняток становлять фінансові законопроекти, враховуючи бюджет, який може бути ініційований тільки нижньою палатою, а Сенат має право лише вносити свої пропозиції та доповнення. Остаточне рішення належить депутатам Палати представників.

²⁹ У виборах шести сенаторів від зазначених двох університетів беруть участь громадяни, які отримали вчений ступінь у цих університетах та зареєструвались як виборці.

Сенат має право законодавчої ініціативи. Відповідно прийняті ним проекти законів скеровують до нижньої палати.

Конституція Іспанії трактує Сенат як палату територіального представництва [496, 386], яка складається з 248 senatorів. З них 208 обирають на загальних виборах на чотири роки згідно з принципом більшості. Крім того, автономні співтовариства призначають по одному сенатору і ще по одному від кожного мільйона населення, що проживає на їхній території. Призначення відбуваються відповідними законодавчими зборами, а за умов їх відсутності – вищим колегіальним органом автономного співтовариства [497, 386]. Сенат має право законодавчої ініціативи, розглядаючи проекти законів, які надійшли від нижньої палати; має право вносити свої поправки або накладати вето мотивованими посланнями. Для накладення вето потрібна підтримка абсолютної більшості senatorів [498, 391]. Конгрес має право подолати вето. Передбачено проведення спільних засідань обох палат для прийняття інших, ніж прийняття законів повноважень. У разі виникнення відмінних підходів між палатами передбачено створення спеціальної змішаної комісії з рівної кількості депутатів від обох палат. Якщо така комісія не досягне компромісу, то остаточне рішення приймає Конгрес абсолютною більшістю голосів [499, 387].

В Італії верхня палата – Сенат Республіки – складається з 315 senatorів, яких обирають на п'ять років в областях згідно зі змішаною виборчою системою. Кожна область повинна мати не менше ніж сім senatorів. Визначення квоти на кожну область відбувається пропорційно до кількості населення. Колишні президенти Італії отримують статус пожиттєвих senatorів. Крім того, Президент Італії має право призначити senatorами пожиттєво п'ять громадян, які прославили Батьківщину видатними досягненнями у соціальній, науковій, художній і літературній сферах [500, 432].

Сенат має такий самий обсяг компетенції, як і нижня палата. Проект закону, прийнятий однією з палат, треба передавати на розгляд до іншої

палати. Якщо палати прийдуть до різних результатів, то скликають спільну комісію двох палат. До компетенції спільного зібрання депутатів обох палат належать – вибори президента, притягнення до відповідальності президента за державну зраду або зазіхання на Конституцію, винесення вотуму недовіри уряду та обрання однієї третини членів Вищої судової ради, членів Конституційного Трибуналу. Голова Сенату з моменту обрання на посаду повинен стати безпартійним. Комісії Сенату кожні два роки оновлюють.

Верхня палата парламенту Німеччини – Бундесрат – складається, як ми вже зазначали, з представників урядів федеральних земель. Переважно це міністри федеральних урядів. Персональний склад Бундесрату досить часто змінюється відповідно до змін, які відбуваються у земельних урядах, про що свідчить інформація з табл. 4.2, відповідно до якої протягом 2003 р. чотири делегати від земель були змінені. Кількість представників від землі залежить від кількості населення, але не є пропорційною, щоб не було домінації найбільших за кількістю федеральних земель. Кожну землю представляють не менше ніж три представники, землі з населенням понад два мільйони мають чотирьох представників, землі понад шість мільйонів – п'ятьох представників, а землі з населенням понад сім мільйонів – шість представників. Депутатський мандат члена верхньої палати має імперативний характер, представники однієї землі повинні голосувати однаково і головну роль у їхньому голосуванні відіграє позиція уряду землі [501, 196]. На депутатів Бундесрату не поширюється правило депутатського імунітету. З допомогою Бундесрату федеральні землі беруть участь у законодавчому процесі та в управлінні державою, а також у справах Європейської Спільноти. Голову Бундесрату обирають лише на один рік. Бундесрат має право вето щодо рішень Бундестагу, а стосовно окремих питань – право абсолютного вето. Конституція передбачає створення узгоджувальної спільної комісії у разі виникнення різних підходів палат щодо певних законопроектів.

**Партійне представництво та зміни в Бундесраті Німеччини з 1 січня
до 31 грудня 2003 р. [502, 1011]**

Номер за пор.	Назва землі	К-сть делегатів	Партійний склад на 01.01	Зміни в партійному складі земель
1	Баден-Вюртемберг	6	CDU/FDP ³⁰	
2	Баварія	6	CSU	14 жовтня 2003: CSU
3	Берлін	4	SPD/PDS	
4	Бранденбург	4	SPD/CDU	
5	Бремен	3	SPD/CDU	4 липня 2003: SPD/CDU
6	Гамбург	3	CDU/FDP/PRO	
7	Гессен	5	CDU/FDP	5 квітня 2003: CDU
8	Нижня Саксонія	6	SPD	4 березня 2003: CDU/FDP
9	Мекленберг-Передня Померанія	3	SPD/PDS	
10	Північний Рейн-Вестфалія	6	SPD/G	
11	Рейнланд-Пфальц	4	SPD/FDP	
12	Саар	3	CDU	
13	Саксонія	4	CDU	
14	Саксонія-Ангальт	4	CDU/FDP	
15	Шлезвіг-Гольштейн	4	SPD/G	
16	Тюрінгія	4	CDU/SPD	

Палата лордів протягом XX ст. пройшла тривалий шлях значних трансформацій. До 1911 р. Палата лордів мала право відхиляти законопроекти, які затверджувала Палата громад. Після прийняття

³⁰ Аббревіатура зазначених у стовпці політичних партій: SPD- Соціал-демократична партія; CDU – Християнсько-демократичний союз; CSU – Християнський соціальний союз; FDP – Партія вільних демократів; G (Alliance 90/Greens) – Союз 90/Зелені; PDS – Партія демократичного соціалізму; PRO – локальна партія землі Гамбург.

Парламентського акту 1911 р. Палату лордів позбавили права “абсолютного” вето, замість якого запровадили право на відтермінування на два роки законопроектів прийнятих Палатою громад. У 1949 р. цей термін зменшили до одного року. У 1958 р. було прийнято “Акт про пожиттєвих перів,” який дав змогу пожиттєвим перам, яких призначив монарх на основі подання прем’єр-міністра, засідати в Палаті лордів спільно зі спадковими перами. Раніше вони самостійно визначали, хто з пожиттєвих перів буде засідати в Палаті лордів, а хто ні. Найбільша революція відбулася у 1999 р., коли в січні Палата громад прийняла “Акт Палати лордів”, затверджений 26 жовтня 1999р. Палатою лордів. Згідно з цим Актом спадкові пери втратили право засідати в Палаті лордів. Виняток становили 92 спадкові пери, які тимчасово залишилися в складі палати. Серед них 75 обирали самі спадкові пери відповідно до частки, яку мали в палаті політичні партії та позапартійні, 15 перів обирали всім складом Палати лордів і 2 пери – Лорд Маршал та Лорд Церемонімейстер залишилися внаслідок тих функцій, які вони виконують у парламенті. У тому ж 1999 р. було створено Королівську комісію з подальшого реформування Палати лордів. Протягом 8 років до питань реформування цієї палати Палата громад зверталася неодноразово, однак рішення було прийнято лише 7 березня 2007 р. Згідно з цим рішенням всіх членів верхньої палати треба обирати, їх також позбавляють титулу “пер”. Палата лордів на своєму засіданні не підтримала цей законопроект. Відкладальне вето верхньої палати на один рік може дещо затримати його реалізацію в життя. Також парламентарі не дійшли згоди стосовно багатьох важливих питань – майбутньої кількості верхньої палати, способу вибору, терміну дії, подальшої долі духовних лордів і лордів права. На 2007 р. Палата лордів складається з трьох основних категорій: ті, хто є членом палати від народження – спадкові пери; ті, що мають бути за посадою; ті, кого призначили пожиттєво і які не можуть передати своє членство у Палаті в спадок. На листопад 2007 р. Палата лордів складається з 738 перів. З них: 92 – спадкові пери; 620 пожиттєвих перів і 26 духовних лордів (2 архієпископа та

24 єпископа Англіканської Церкви). Голову Палати лордів у Сполученому Королівстві – Лорда Канцлера призначає монарх на підставі подання прем'єр-міністра, він стає членом уряду, виконуючи функцію голови судової системи країни. Палата лордів у сфері законодавства має право законодавчої ініціативи, вона подає проекти законів на розгляд Палати громад, може на певний час зупиняти введення в дію законопроектів, прийнятих Палатою громад (на термін не більший двох сесій, тобто до року часу). Також вона виконує функцію верховного суду для Англії, Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії в цивільних справах і в кримінальних справах для Англії, Уельсу та Північної Ірландії.

Як видно з табл. 4.3, реформа Палати лордів 1999 р. призвела до принципових змін у партійній характеристиці членів палати. Традиційна перевага представників Консервативної партії після реалізації “Акту Палати лордів” 1999 р. змінилась вперше в історії незначною перевагою Лейбористської партії в загальному складі партійних перів.

Таблиця 4.3

Партійна характеристика складу Палати лордів [503,540]

Номер за пор.	Назва партії	05.11.93	03.11.94	08.11.95	23.05.96	01.11.96	04.02.98	01.07.07 [504]
1	Консервативна	481	479	476	475	482	496	204
2	Лейбористська	116	114	109	110	118	158	211
3	Ліберальні демократи	58	54	52	55	58	68	77
4	Незалежні	278	287	289	299	326	323	205
5	Інші	107	109	111	110	100	103	38*
	Загалом	1 040	1 043	1 037	1 049	1 084	1 148	735

*Категорія “інші” охоплює 26 духовних лордів.

У Франції верхня палата – Сенат складається з 321 сенатора, у тім числі дванадцяти представників французів, які проживають за кордоном. Сенат повинен забезпечити представництво територіальних громад Республіки та

представництво французів, які проживають за кордоном. Голова Сенату у владній ієрархії займає вищу позицію від голови нижньої палати. Якщо президент не може з певних причин виконувати свої функції, то Голова Сенату виконує його функції глави держави. Якщо Голову Національних зборів обирають на весь період дії нижньої палати, то Голову Сенату переобирають після кожного часткового оновлення верхньої палати. Вибори членів Сенату відбуваються у департаментах, які поділяються на три групи так, щоб загальна кількість кандидатів у кожній групі департаментів становила одну третину складу Сенату. Кожні три роки відбуваються вибори сенаторів у одній із трьох груп департаментів на термін дев'ять років. Вибори не є загальними, їх проводять колегії виборців, до складу яких входять: депутати нижньої палати парламенту, члени регіональних магістратур і делегати муніципальних рад. Голосування має обов'язковий характер. У департаментах, де обирають до чотирьох сенаторів, застосовують виборчу систему більшості у два тури, а у тих департаментах, де обирається більша кількість сенаторів, використовують пропорційну виборчу систему.

У Швейцарії верхня палата, або Рада Кантонів, складається з 46 депутатів.³¹ Їх обирають загальним голосуванням на підставі виборчих законів, визначених кантонами. Обидві палати формують власні керівні органи. Засідають вони окремо, але мають однаковий рівень компетенції. Кожен закон обов'язково приймають обидві палати. Проходження законопроектів починається у нижній палаті. Якщо верхня палата не приймає закону, який прийняла нижня, то його повертають до нижньої на доопрацювання. Згідно зі статтею 157 Конституції у разі виникнення конфліктних ситуацій між обома палатами може відбуватися спільне засідання обох палат у формі Об'єднаних Федеральних Зборів. До компетенції цих Зборів належить: запровадження виборів, застосування права на помилування, вибори виконавчої влади країни, обрання

³¹ Згідно зі статтею 150 Конституції Швейцарії шість кантонів і півкантонів обирають по одному депутату, решта – по два [505, 88].

головнокомандуючого армією. В окремих випадках передбачено проведення спільних засідань для прийняття заяв Федеральної Ради [506, 90]. Право законодавчої ініціативи належить депутатам обох палат.

Характеризуючи співвідношення палат у двопалатних парламентах, дослідники використовують конструкцію: симетричного (сильного) та асиметричного (слабкого) бікамералізму [507, 293]. Симетричний вимір двопалатних парламентів означає, що законодавча влада парламенту рівномірно поділена між обома палатами; асиметричність відповідно означає, що влада концентрується тільки в межах нижньої палати парламенту. Серед аналізованих нами держав Західної Європи симетричний бікамералізм, як видно, властивий парламентам: Бельгії, Італії, Німеччини та Швейцарії. Асиметричний бікамералізм характерний: Австрії, Ірландії, Іспанії, Нідерландам, Сполученому Королівству та Франції. Даючи визначення верхньої палати парламенту, Д.Коуклі за головний критерій оцінки взяв співвідношення повноважень між палатами: “Термін “друга, або верхня,” палата використовують для означення тієї палати парламенту, яка здебільшого не має первинних представницьких функцій “нижньої” палати і відіграє меншу роль у законодавчому та управлінському процесі” [508, 149].

Загалом простежується пряма залежність між наявністю двох палат у парламентах і формою територіального устрою держави. Двопалатні парламенти абсолютно домінують у федеративних державах порівняно з унітарними. Серед шістнадцяти європейських країн, які ми аналізуємо, усі федеративні держави: Австрія, Бельгія, Німеччина та Швейцарія мають двопалатні парламенти. Відповідно серед унітарних держав у половині діють двопалатні парламенти: в Ірландії, Італії, Іспанії, Нідерландах, Сполученому Королівстві та Франції. Серед цієї групи країн у Іспанії та Італії обласні адміністративні структури характеризуються досить широкими правами, значні повноваження мають також регіони у Сполученому Королівстві. Тобто, у цій групі країн територіальний чинник відіграє помітну роль за винятком Нідерландів та Ірландії. Зауважимо, що в історичному вимірі після Другої

світової війни для цієї групи країн характерною стала тенденція зростання кількості однопалатних парламентів, тому що Данія у 1953 р., а Швеція у 1969р. відмовились від бікамеральних парламентів на користь однопалатних; Греція у 1975р., Португалія у 1976 р. після авторитарного політичного правління запровадили у себе однопалатні парламенти.³²

На думку Дж. Коуклі, причини існування двопалатних парламентів зумовлені: існуванням федеративних держав, які є союзними державами територій, а також існує освячена часом традиція окремого представлення територій у законодавчому органі; необхідністю забезпечити представництво у парламенті інтересів особливих груп населення; інституційними аргументами, пов'язаними з потребою створити орган для додаткової оцінки законопроектів і політичними підставами, які полягають у прагненні нейтралізувати вплив громадської думки, яку висловлюють за допомогою нижньої палати. Додатковим чинником є історична традиція існування двох палат, яку досить часто виводять з часів існування інститутів станового представництва [509, 150]. На традиції посилався Ж.Зіллер, який вважав, що однопалатні парламенти є "...відхиленням від європейської традиції, в якій необхідність подвійного представництва пов'язана з соціальною чи географічною різноманітністю, супроводжується, як правило, ідеєю, що законодавча процедура, котра вимагає участі двох палат, є гарантією гласності та врахування позицій меншості" [510, 76].

Верхні палати відрізняються від нижніх передусім непрямим способом виборів. Парламентарів нижніх палат обирають шляхом прямих, рівних і загальних виборів. Як ми бачимо, представників верхніх палат можуть обирати: виборці у межах певних територіальних структур – Італія та Швейцарія; колеги виборців у Франції; представницькі органи федеральних земель або провінцій в Австрії та Нідерландах; групи корпоративних виборців

³² Виняток у цьому ряді становить Іспанія, яка після падіння режиму Франко, приймаючи у 1978 р. нову Конституцію, ввела двопалатний парламент. Серед головних чинників, які вплинули на такий вибір, називали конфлікт між центром і регіонами та високий рівень сепаратизму окремих регіонів Іспанії.

у Ірландії; члени урядів федеральних земель – Німеччина; формувати змішаним способом, поєднуючи: обрання, призначення та приналежність за походженням – у Бельгії; загальні вибори та призначення – в Іспанії; призначення, право бути у верхній палаті за посадою та шляхом успадкування – Сполучене Королівство.

На відміну від парламентарів нижньої палати кандидати у депутати верхніх палат повинні мати вищий віковий ценз у таких державах: Бельгія – 25 років, Італія – 40, Франція – 35.

Як видно з табл. 4.1, термін повноважень депутатів верхньої палати є більшим, або він не фіксується однозначно. Крім того, у Сенаті Франції використовують принцип часткового оновлення палати через чітко регламентовані проміжки часу, у Нідерландах до прийняття нової конституції у 1983 р. також була передбачена кожні три роки ротація верхньої палати. Переважно верхні палати менш чисельні, ніж нижні. Єдиний виняток – Палата лордів у парламенті Сполученого Королівства, але це досягається за рахунок спадкових перів, які ще залишилися в ній, без цієї групи вже сьогодні верхня та нижня палати парламенту Сполученого Королівства майже ідентичні. Прийнятий у березні 2007 р. Акт і наступні законодавчі рішення, на нашу думку, не лише визначають майбутню кількість Палати лордів, а й впорядковують абсолютні показники кількості відповідно до прийнятого співвідношення в європейських країнах, тобто верхня палата буде такою самою за кількістю, або навіть меншою від Палати громад. Підставою так вважати слугує дослідження Р.Таагепери та С.Речіа, які вивчали проблему розмірів верхніх палат європейських країн. Вони дійшли висновку, що кількість верхньої палати, подібно як і нижньої, залежить від кількості населення та відповідних змін у ній, також залежить від змін у розмірі першої палати та складових частин держави і змін у кількості населення в цих частинках [511, 181-182].

Повноваження верхніх палат, за винятком Італії та Швейцарії, менші, ніж нижніх палат. Найбільші обмеження стосуються фінансових питань. Усі без

винятку верхні палати беруть участь у законодавчому процесі і за рахунок розширення системи представництва сприяють урахуванню особливих інтересів відповідних територій. До позитивних властивостей наявності другої палати належить і те, що верхні палати здатні загальмувати, або навіть суттєво обмежити радикалізм у рішеннях нижньої палати. Політичний досвід пошуку компромісів відіграє важливу роль у формуванні та підтримці засадничих характеристик системи консенсусної демократії. Безумовно, зазначені характеристики мають і протилежний бік, тобто сповільнюється хід законодавчого процесу. Наявність верхніх палат ми можемо оцінити у грошовому еквіваленті, тому що їхня діяльність оплачується з державного бюджету, а необхідні видатки на діяльність верхніх палат отримують за рахунок податків.

Отже, двопалатні парламенти властиві всім, з числа країн, які ми аналізуємо, федеративним державам і частині унітарних. Простежується тенденція, що унітарні держави в ситуації необхідності обрання між однопалатним та двопалатним парламентом, надають перевагу однопалатному.

4.4 Представництво жінок у парламентах

Боротьба жінок за рівні права з чоловіками протягом XIX ст. переважно стосувалася досягнення політичної рівності, зокрема однакових прав на участь у виборах. Вона завершилась успішно до середини минулого сторіччя в більшості європейських країн. Це жінкам дало змогу не лише брати участь у виборах, а й бути обраними. Як видно з табл. 4.4, простежується чітка тенденція зростання частки жінок серед парламентарів. Якщо у 1950 р. частка жінок парламентарів становила в середньому – 4,56 % для групи обраних нами країн, то у 2004 р. вже – 26,3 %. Зростання частки жінок у вищому законодавчому органі особливо стає помітним з 80-их років минулого століття. Серед європейських країн простежується певна

закономірність, коли для скандинавських країн притаманний вищий рівень представництва жінок, ніж для південних країн, де виняток на початку нового століття належить Іспанії. Швеції належить перше місце серед групи країн, які ми аналізуємо, щодо рівня представництва жінок у парламенті – 45,3 %. Одночасно найнижчий показник був у Греції і становив у 2003 р. – 8,7 %. Тенденція зростання представництва жінок у вищому законодавчому органі національних країн буде зберігатися. Взаємовпливи країн, які посилюються з процесом європейської інтеграції, будуть так само стимулювати політичні партії до активнішої роботи серед жінок і ширшого їх залучення як кандидатів у депутати національних парламентів. Суттєвим чинником зростання представництва жінок є розвиток неофеміністичного руху в Європі, який спрямований на розширення умов і можливостей для повноцінної реалізації жінками власного творчого потенціалу.

Таблиця 4.4

Представництво жінок у парламентах (у %) ³³

Номер за пор.	Країна	1950	1960	1970	1980	1990	2001	2004 ³⁴
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Австрія	5,4	6,0	4,8	9,8	10,9	26,8	30,6
2	Бельгія	3,3	4,2	3,7	7,5	8,5	23,3	33,9
3	Греція	0	1,3	0,6	3,3	4,3	8,7	8,7
4	Данія	8,0	9,5	10,6	23,4	30,7	37,4	38,0
5	Ірландія	2,7	2,7	2,1	4,0	7,8	12,0	14,2
6	Іспанія	-	-	-	6,8	13,4	28,3	26,6
7	Італія	7,1	4,2	2,6	8,4	12,8	11,1	10,3
8	Нідерланди	5,0	9,3	9,3	13,3	25,3	36,0	35,1
9	Німеччина	6,8	9,2	6,5	9,8	20,5	30,9	31,4
10	Норвегія	4,6	6,6	9,3	23,8	35,8	36,4	36,4

³³ J.-E.Lane, D.McKay & K.Newton. Political Data Handbook OECD Countries. Second ed. [512, 134]. Середній показник за роками обчислювали ми – А.Р. Стосовно 2001 р. обчислення виконав автор. [513, 233].

³⁴ Дані за 2004 р.ми одержали на підставі: Human Development Reports. [514].

1	2	3	4	5	6	7	8	9
11	Португалія	1,6	1,6	3,0	6,8	7,6	18,7	19,1
12	Сполучене Королівство	3,3	3,4	4,1	2,9	6,3	18,4	17,3
13	Фінляндія	9,0	15,0	16,5	26,0	31,5	36,5	37,5
14	Франція	6,7	1,3	1,6	3,6	5,7	10,9	11,7
15	Швейцарія	-	-	-	10,5	14,0	23,0	24,8
16	Швеція	9,5	13,4	14,0	26,4	38,1		45,3
	Разом	4,56	5,48	5,54	11,64	17,07	23,89	26,3

Отже, спільною тенденцією для європейських країн є постійне зростання частки жінок серед депутатів національних парламентів. В регіональному плані найвищі показники представництва жінок характерні для північних країн і найменші – для південних країн Західної Європи.

4.5 Функції парламентів

До числа головних функцій парламентів ми відносимо – законодавчу, формування виконавчої влади та контрольну.

Законодавча функція як визначальна для кожного парламенту однозначно зафіксована у конституціях усіх європейських держав і полягає у прийнятті законів, які повинні мати обов’язковий характер для всіх без винятку громадян і суспільних інститутів. Однопалатні парламенти та нижні палати двопалатних парламентів внаслідок того, що їх обирають на прямих, рівних і загальних виборах, є легітимними представниками усього народу, а не лише тих громадян, хто їх обрав. Саме від імені цього народу депутати здійснюють владу у власних країнах. Незважаючи на те, що уряд, глава держави, депутати парламенту, та в окремих випадках – певні групи виборців,³⁵ кантони у Швейцарії [516, 85] або адміністративно-територіальні

³⁵ У Конституції Австрії згідно зі статтею 41 пункт 2 право “народної законодавчої ініціативи” належить 100 000 громадян, які мають право голосу, або одній шостій громадян трьох земель, які так само мають право голосу [515, 36].

одиниці в Італії мають право законодавчої ініціативи, остаточне рішення щодо прийняття законів належить парламенту. Прийняття законів у Греції згідно зі статтею 70 Конституції може відбуватися на засіданнях праламенту та на засіданнях двох, створюваних парламентом, секцій з депутатського корпусу. Конституція чітко окреслює проблематику, з якої закони приймають на засіданнях цих секцій, а з якої на засіданнях парламенту. На засіданнях парламенту приймають закони: про вибори депутатів, про державний бюджет, про свободу совісті, щодо зміни державного кордону, про діяльність політичних партій тощо [517, 270].

У більшості європейських країн автором основної частини законопроектів є уряди. Проходження проектів законів у парламентах передбачає три слухання, після прийняття закону нижньою палатою, в умовах двопалатних парламентів, свою позицію висловлює ще друга палата. Остаточне затвердження законопроект отримує у глави держави. Взаємовідносини обох палат у законодавчому процесі у бікамеральних парламентах, а також роль глави держави регулюються національними конституціями.

Особлива ситуація існує у Франції, де уряд має змогу блокувати пропозиції членів парламенту до проектів законів, внесених урядом. Якщо наслідком пропозицій депутатів буде збільшення державних видатків або зменшення доходів, то їх можуть автоматично відкидати. У разі виникнення протиріч між позиціями парламентарів і членів уряду, остаточне рішення приймає Конституційна рада на прохання однієї зі сторін [518, 673].

Законодавча функція парламентів обмежена інститутом референдуму та народними законодавчими ініціативами (див. детальніше главу VIII). Функцію формування уряду парламентом ми ґрунтовно розглянемо у главі V.

Під контролем з боку парламенту М.Мезей розуміє: “...обмеження, яке законодавчі органи накладають на виконавчу гілку влади, контроль обмежує діяльність виконавчої влади і застерігає її від проведення односторонньої політики” [519,153]. Контроль за діяльністю виконавчої влади М.Мезей

розглядав як ключовий індикатор, за допомогою якого оцінював силу парламентів.

Найбільш дієвим механізмом контролю за урядовою діяльністю є право парламенту на висловлення вотуму недовіри, а також можливість проголосувати проти, коли уряд ставить на порядок денний питання про довіру. В обох випадках обговорення таких пропозицій передбачає парламентські дебати, які охоплюють весь спектр урядової діяльності. У випадку процедури “вотуму недовіри” обговорення відкриває доповідь представника опозиції, а відповідачем повинен бути голова уряду.

Важливу контрольну функцію виконують дебати з приводу оголошеної урядом програми його діяльності на наступний рік. У конституційних монархіях з цією доповіддю виступає монарх як глава держави. Виняток становить Швеція, де король не має цього права і з програмною промовою виступає прем'єр-міністр.

Крім того, опозиційні партії мають право вимагати проведення дебатів з актуальних питань внутрішньої та зовнішньої політики. У Сполученому Королівстві під час кожної сесії опозиційні партії мають 20 днів на подібні дебати. У Фінляндії проводять публічні дебати у перший четвер кожного місяця.

Функція контролю відбувається шляхом процедури прийняття державного бюджету, яка передбачає: підготовку проекту бюджету, прийняття бюджетної резолюції, виконання бюджету та контроль за виконанням бюджету. Ініціатива у формуванні проекту державного бюджету належить уряду. Етап прийняття бюджету починається від представлення проекту до парламенту. З цього моменту парламент має значні можливості впливати на зміст проекту бюджету, а також на процес його виконання і особливо контроль за його виконанням. Дебати у парламенті щодо бюджету фактично охоплюють усі напрями діяльності уряду, що є досить дієвим механізмом контролю.

Контролюють також за допомогою усних і письмових запитів депутатів до уряду. В Австрії Конституція передбачає усні та письмові запитання до членів уряду і визначає обов'язковий характер відповіді на них. Відповіді на письмові запити депутатів можуть стати підставою парламентських дебатів у разі, якщо на цьому будуть наполягати не менше 20 депутатів. Значну увагу приділяють інституту запитань у Німеччині, де регламентом Бундестагу передбачені “поважні”, “поточні” та “короткі” запитання. Перший тип запитань стосується запитань партійних фракцій, або груп депутатів не менше 5 % від загальної кількості депутатів. Питання подають до уряду і відповідь на них може передбачати дебати у парламенті. У Сполученому Королівстві з понеділка до четверга протягом години почергово відповідають на усні запитання члени уряду. Кожен депутат має право поставити до двох питань щоденно. Ці питання треба подати письмово, а відповідь повинна надійти протягом двох тижнів. Під час відповідей на запитання можуть виникати додаткові питання, але не можна допустити, щоб відповіді переротворились у дебати, також не допускають прийняття жодних рішень Палати з проблематики питань. Найбільш атракційними є короткі виступи у Палаті громад (протягом 15 хв) прем'єр-міністра країни у вівторок та четвер після обіду. Голова опозиції має право задавати голові уряду два-три запитання [520, 178]. У Франції кожен депутат парламенту має право звернутися до прем'єр-міністра або міністрів із письмовим запитанням, на яке повинен отримати відповідь протягом місяця. Якщо депутат не отримав відповіді, то отримує право на процедуру усного запитання під час спеціального засідання парламенту, яке згідно з Конституцією Франції повинно відбуватися щотижня під час роботи парламенту, на якому депутати можуть задавати питання членам уряду [521, 675]. Час на запитання розподіляється пропорційно між усіма політичними партіями, представленими у парламенті. Кожен депутат, який задає запитання, має також право на коротку репліку. У Швейцарії запитання та інтерпеляції адресують до уряду як єдиного інституту, а не до окремих членів уряду.

Важливу роль відіграє також право парламентарів на інтерпеляції. Відмінність між інтерпеляцією і письмовим запитанням полягає у тому, що відповідь на інтерпеляцію обов'язково надають на пленарному засіданні і вона передбачає можливість сформулювати додаткові питання та проведення дебатів. Відповіді на запитання депутатів лише в особливих випадках допускають наступні дебати. Здебільшого інтерпеляції пов'язані з питаннями, які мають значний суспільний резонанс і підпорядковані завданням політичної боротьби у парламенті. Поряд із намаганням вирішити конкретне питання вони спрямовані до громадської думки, прагнучи створити позитивне враження від позиції опозиційних політичних сил і негативно подати урядові сили. У Німеччині немає права на інтерпеляції, до їхнього статусу прирівнюють “поважні” запитання, право на які мають лише партійні фракції, або групи депутатів у складі не менше 5% від конституційного складу Бундестагу. Як самостійний інститут контролю інтерпеляції не існує у Франції. Для подання інтерпеляції в Італії достатньо ініціативи одного депутата. У Фінляндії передбачено подання письмової інтерпеляції до члена уряду, а також інтерпеляція має бути внесена до порядку денного пленарного засідання. Якщо відмовляють в інтерпеляції, то така відмова повинна бути вмотивованою. Відмова в інтерпеляції, або відповідь на неї може бути підставою внесення пропозиції про вотум недовіри конкретного члена уряду, або навіть цілого кабінету. У Швеції у конституційному законі “Акт про Ріксдаг” шоста глава присвячена інтерпеляціям і питанням депутатів [522, 790-792].

Визначальним інституційним аспектом контрольної функції парламенту є діяльність парламентської опозиції. Під парламентською опозицією італійський професор Дж.де Верготіні розуміє: “...діяльність спрямовану на контролювання функціонування уряду, який заснований на відмінній від уряду програмній орієнтації та передбачає у майбутньому перебрання влади від діючої урядової команди” [523, 251]. Опозицію, на наш погляд, треба розглядати як складовий інституційний елемент політичної системи

конкретної країни з демократичним політичним режимом, оскільки її функціонування пов'язане з боротьбою/змаганням за владу, яка відбувається у межах діючої правової системи. Визначаючи опозицію, використовують такі показники: не володіння владою, або не входження до складу політичної коаліції, яка має владні посади; не прийняття, критика та формулювання альтернатив щодо політичного курсу, який проводять представники влади; прагнення самостійно, або у складі нової, щодо існуючої, комбінації політичних сил легально змінити правлячу політичну команду та оволодіти виконавчою державною владою. Крім того, політичні сили, які належать до опозиції, повинні мати співмірну політичну вагу з владними політичними силами, яка переважно визначається під час загальнонаціональних виборів. Тобто, результат опозиційних політичних сил треба зіставляти з результатом правлячої партії, або владної коаліції. Якщо протилежні щодо владних політичні сили будуть суттєво відставати у рівні підтримки, то вони не зможуть сформувати ефективну опозицію, тому що конкуренція можлива лише між сумірними за силою і впливами політичними акторами. Традиційно завдання, або функції опозиції зводяться до: контролю, критики та формулювання альтернатив щодо програмного курсу і практичної політичної діяльності діючого уряду.

Тип уряду: однопартійний або коаліційний, уряд більшості або меншості; характер партійної системи накладають відбиток на опозицію та контрольну функцію, яку вона виконує. Ми можемо виділити три групи країн, де опозиція займатиме та відіграватиме відмінну роль. До першої групи можемо зачислити опозицію у країнах, де встановлюються однопартійні уряди більшості. Другу групу становитимуть країни, де діють коаліційні уряди більшості. До третьої групи варто віднести країни, де переважають однопартійні та коаліційні уряди меншості.

До першої групи належить опозиція у Сполученому Королівстві, де право на опозицію належить другій за кількістю депутатів у Палаті громад політичній партії. Представники цієї партії мають право створити “тіньовий

кабінет” – “Опозицію Її Королівської Милості”.³⁶ Лідер опозиції та деякі найбільш впливові депутати від опозиційної партії мають титул Таємних Радників, внаслідок чого вони мають право отримувати конфіденційну інформацію від уряду за обов’язкової умови збереження таємниці інформації. Мета залучення лідера опозиції до вироблення урядового курсу – прагнення досягнути міжпартійного консенсусу з окремих питань значної державної ваги і, одночасно, поділитися відповідальністю за прийняті рішення з опозицією. Переважно лідера опозиції залучають до консультацій під час гострих міжнародних і внутрішньополітичних криз, наприклад, війна за Фолклендські острови, підтримка США під час кризи з Іраком у 2002-2003 рр. Формування та діяльність “тіньового кабінету” значною мірою залежить від того, яка партія – Консервативна або Лейбористська – його формує. Як зазначив К. Війтович, Консервативна партія не має чітко прописаних норм, які б регламентували механізм формування та діяльності їхнього “тіньового кабінету”, внаслідок цього головна роль належить лідеру партії. У Лейбористської партії формування та функціонування такого інституту чітко регулюється статутом партії і регламентом роботи фракції партії у парламенті [524, 286].

Другу групу становлять країни з багатопартійною системою, коли партії, які складають більшість у парламенті – формують уряд, а депутати усіх інших партій, формально, можуть становити опозицію щодо них. У цьому випадку опозиція становитиме меншість у кількісному вимірі щодо урядової більшості. Характеризуючи ситуацію з опозицією, ми повинні зважати на потенціал найбільшої неурядової партії у парламенті, кількість політичних партій, з яких буде формуватись опозиція, та на ідеологічну дистанцію, яка існуватиме між неурядовими партіями. Першу підгрупу становитиме опозиція у Німеччині, Австрії, Іспанії, тому що уряду буде протистояти потужна політична партія в опозиції. Така ситуація властива і для Греції, Ірландії, Нідерландів, Португалії та Франції. Наявність однієї потужної

³⁶ Такий вираз вперше використав Гобхоуз у 1826 р.

контрурядової партії серед групи невеликих неурядових партій дає змогу їй проводити ефективну діяльність, зосередившись на опонуванні уряду. Коли в неурядовій меншості є декілька політичних партій, з яких жодна не домінує над рештою, то проведення успішної опозиційної діяльності значною мірою залежатиме від ідеологічної сумісності цих партій. За умов ідеологічної близькості партії, представники яких не увійшли до уряду, здатні створити спільну опозицію, або займати спільну критичну позицію щодо програми та діяльності уряду. Партії, між якими існують гострі ідеологічні протиріччя, не здатні займати солідарної позиції щодо уряду. Якщо уряд формують центристські партії і в країні існують потужні партії лівого та правого спрямування, то можливою є ситуація, коли формуються протилежні за ідеологічним визначенням опозиції – “права” та “ліва”. Прикладом цього є ситуація у повоєнний період в Італії. Дострокове падіння урядової коаліції не завжди треба розглядати як результат дій опозиційних парламентських партій, досить часто це може бути наслідком незгод, протиріч у самій урядовій коаліції.

Таблиця 4.5

Партійна характеристика опозиції у державах Західної Європи³⁷

Номер за пор.	Країна	Виборчий цикл			Виборчий цикл			Виборчий цикл		
		1 ³⁸	2	3	1	2	3	1	2	3
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>
1	Австрія	31,7 % (1995)	3	21,8	38,0 (1999)	3	26,9	47,4 (2002)	3	36,9
2	Бельгія	48,4 (1992)	8	11,9	33,2 (1995)	6	10,2	37,0 (1999)	5	14,1
3	Греція	43,0 (1993)	4	37,0	46,0 (1996)	5	36,0	48,0 (2000)	4	42,0

³⁷ Автор обчислив на підставі різних джерел.

³⁸ Умовні позначки : 1 – загальна кількість голосів неурядових партій; 2 – кількість неурядових партій; 3 – відсоток місць найбільшої неурядової партії.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
4	Данія	61,0 (1996)	7	23,0	61,0 (1998)	8	23,0	60,0 (2001)	6	23,0
5	Ірландія	51,0 (1994)	4	41,0	51,0 (1997)	6	33,0	46,0 (2002)	5	19,0
6	Іспанія	55,0 (1993)	10	40,0	55,0 (1996)	10	40,0	48,0 (2000)	9	36,0
7	Італія	49,0 (1998)	7	20,0	49,0 (2000)	7	20,0	44,0 (2001)	7	22,0
8	Нідерланди	38,7 (1994)	9	22,2	35,0 (1998)	8	18,3	38,9 (2002)	7	15,1
9	Німеччина	43,0 (1994)	3	42,0	43,0 (1998)	4	33,0	49,0 (2002)	4	32,0
10	Норвегія	75,0 (1997)	5	39,0	61,0 (2000)	7	15,0	62,0 (2001)	5	26,0
11	Португалія	51,0 (1995)	3	38,0	49,0 (1999)	4	35,0	48,0 (2002)	3	42,0
12	Сполучене Королівство	48,4 (1992)	6	34,4	36,42 (1997)	7	31,8	(2001)	7	32,7
13	Фінляндія	46,0 (1994)	6	24,0	27,0 (1995)	5	22,0	30,0 (1999)	4	24,0
14	Франція	20,2 (1995)	5	9,0	48,0 (1997)	5	23,0	33,0 (2002)	6	24,0
15	Швейцарія	26,0 (1991)	8	7,0	19,0 (1995)	8	5,0	13,0 (1999)	8	5,0
16	Швеція	54,0 (1996)	6	23,0	62,0 (1998)	6	23,0	59,0 (2002)	6	16,0

Третю групу становлять парламенти, де традиційною є ситуація формування урядів меншості. Похідним наслідком є протилежна другій групі ситуація, коли уряду протистоїть у парламенті вже більшість неурядових партій. Така ситуація характерна для Данії, Норвегії та Швеції. Уряди меншості при прийнятті рішень та проведенні їх у життя змушені постійно враховувати пропозиції неурядових партій, щоб мати потрібну підтримку у

парламенті. Внаслідок цього для парламентів країн з урядами меншості властивою стає система співпраці уряду і партій, формально віднесених до опозиції. Такий характер взаємодії має своєю межею рішення про неможливість подальшої співпраці, що автоматично може призвести до падіння уряду. Важливою причиною виникнення та функціонування урядів такого типу є поділена ідеологічно опозиція. Як видно з табл. 4.5, опозиція у державах, де досить часто утворюються уряди меншості, представлена багатьма політичними партіями, і досить часто вона достатньо фрагментаризована.

Специфічна ситуація існує у Швейцарії. Її особливість полягає у тому, що всі головні партії входять до складу уряду, внаслідок чого у цій країні фактично немає опозиції у парламенті. Здебільшого партії, які формують уряд, контролюють у парламенті абсолютну більшість місць з 246 в обох палатах (див. табл. 4.5). Це дало підставу А.Хуберу стверджувати, що у Швейцарії немає парламентської опозиції у традиційному розумінні цього терміна [525, 186]. Справді, термін дії уряду та парламенту стабільний і чітко фіксований, Конституція не передбачає існування інституту вотуму недовіри або довіри. Внаслідок того, що партійна дисципліна щодо парламентарів досить слабка, чому сприяє існуюча у країні виборча система, критичну позицію щодо уряду можуть займати не лише представники формально опозиційних політичних сил, а й депутати – представники урядових політичних партій. Цьому сприяє певною мірою зазначена норма стабільної діяльності уряду протягом чотирьох років, коли уряд не турбується про рівень власної підтримки у парламенті. У Швейцарії немає інституційно оформленої опозиції у стінах парламенту. Вона має ситуативний характер і залежить від конкретних ситуацій, які виникають з приводу внутрішньополітичних або зовнішніх подій, або у контексті розгляду пропозицій уряду.

Використовуючи аналіз функцій, які виконують парламенти, М.Мезей запропонував власну типологію парламентів. За базові критерії він взяв

правову та реальну здатність парламентів контролювати/обмежувати владу уряду. На підставі застосування такого критерію він виділив три типи парламентів: “сильні”, які здатні суттєво модифікувати та відкидати пропозиції уряду, визначати і проводити власну політичну лінію; “середні”, які мають змогу лише модифікувати урядові програми і політичні лінії та “слабкі”, які перебувають у повній залежності від уряду. На думку М.Мезея, демократичним країнам Західної Європи властиві лише “сильні” та “середні” парламенти [526, 166-167].

Другий критерій, який дослідник використовував для класифікації парламентів, полягає у вимірюванні рівня суспільної підтримки національних парламентів. На підставі цього критерію він виділив п’ять типологічних груп: чутливі, маргінальні, активні, реактивні та мінімальні парламенти. Парламенти Австрії, Бельгії, Данії, Ірландії, Нідерландів, Норвегії, Сполученого Королівства, Фінляндії, Франції, ФРН, Швеції та Швейцарії він вважає “реактивними”, що у певних межах мають змогу обмежити владу уряду, які постійно перебувають під загрозою дострокового розпуску й одночасно мають відчутну підтримку суспільства. Щодо парламентів Норвегії та Швейцарії зробимо певне уточнення – ці парламенти не можуть бути достроково розпущені урядом.³⁹ Парламент Італії автор вважає “чутливим”, тому що він має змогу модифікувати урядову політику, постійно перебуває під загрозою дострокового припинення повноважень і не користується суспільним визнанням [529, 167-169].

Отже, парламенти усіх без винятку європейських країн як представницькі інститути своїм складом відображають політичні преференції громадян власних держав і, одночасно, своєю діяльністю постійно орієнтуються на домінуючі інтереси виборців. Громадяни через посередництво депутатів беруть участь в управлінні державою, формуючи визначальний елемент конструкції представницької демократії.

³⁹ У Конституції Норвегії у статті 71 однозначно визначено, що термін роботи парламенту становить чотири роки і не може бути зменшений [527,41]. Подібно Конституція Швейцарії у статті 145 визначає чотирічний термін роботи власного парламенту [528,87].

Серед багатьох внутрішніх структурних підрозділів парламенту вирішальна роль в організації парламентської діяльності належить парламентським комісіям та партійним фракціям. Двопалатні парламенти властиві всім європейським країнам з федеративним устроєм, а також частині унітарних. Простежується тенденція зростання частки однопартійних парламентів серед унітарних держав.

Парламенти як інститути, які повинні творити закони й неухильно дотримуватись їх, постійно розвиваються і змінюються. У своїй діяльності парламенти виконують поряд із законодавчою функцією функції формування виконавчої влади та контрольну. Контрольна функція передбачає голосування довіри та недовіри, інститут запитань та інтерпеляцій та діяльність опозиції. Європейським країнам властиві три різновиди опозиції щодо урядів: однопартійного більшості, коаліційного більшості та однопартійного та коаліційного більшості.

Сьогодні парламенти є визначальним елементом політичної конструкції, забезпечуючи стабільність функціонування демократичної політичної системи. Поступово парламенти перетворюються у головну арену політичного життя кожної країни у міжвиборчий період.

Розділ V

Порівняльна характеристика урядів держав Західної Європи

5.1 Уряд в системі виконавчої влади

Поняття “уряд” традиційно розглядають у конструкції ширшого формату–виконавчій владі. Термін “виконавча влада” використовують переважно в структурі взаємин трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої та судової. Виконавча влада в змістовому контексті пов’язана з процесом реалізації законів, прийнятих парламентом, та реалізацією влади відповідно до існуючих законів, внаслідок чого вона характеризується інституційною та функціональною складовими. В першому випадку виконавча влада представлена сукупністю державних інститутів, які мають владні повноваження на території країни. Інститути виконавчої влади діють на загальнодержавному та регіональному рівнях, коли базовий рівень представлений інститутом місцевого самоврядування. Функціональна складова охоплює механізми та функції, які притаманні/застосовують інститути виконавчої влади в процесі виконання владних повноважень.

Виконавча влада може бути моністичною та дуалістичною. Моністичний тип виконавчої влади притаманний країнам з президентською формою правління і передбачає, що президент є не лише главою держави, а й главою виконавчої влади. За цієї форми функції уряду виконує адміністрація президента, а посади голови уряду немає. Дуалістичний тип виконавчої влади властивий парламентській і напівпрезидентській, або змішаній формам правління. Він передбачає, що одночасно виконавчу владу представляє глава держави, обсяг повноважень якого в системі виконавчої влади суттєво відрізняється в кожній країні та урядом на чолі з головою уряду.

Виконавча влада передбачає поділ на політичну та не політичну складову. Політична складова виконавчої влади охоплює вищі керівні державні посади, які призначає парламент, за парламентської форми правління, та президент і парламент – за напівпрезидентської форми. Визначальним елементом у цій ситуації є президентські та парламентські вибори. Головними суб'єктами обох видів виборів виступають політичні партії, які шляхом представлення програм з артикульованими груповими/суспільними інтересами змагаються за підтримку громадян країни. Формування уряду може відбуватися в контексті декількох ситуацій: вибори, поразка уряду в парламенті, або відправка уряду у відставку внаслідок голосування довіри або недовіри. Безумовно, найбільш принциповою є ситуація, коли парламент закінчує свою діяльність відповідно до конституційно визначеного терміну і оголошуються нові парламентські вибори. Відповідно вищі державні посади після виборів займають політики, які повинні реалізовувати програму підтриману громадянами, водночас програма має відображати інтереси політиків партії, або групи партій, які творять урядову коаліцію. В цьому випадку офіційна програма, підтримана виборцями, і партійні програми урядових партій можуть збігатися по-різному. Здебільшого кількість посад у виконавчій владі, які підлягають політичній зміні, обмежена. В Сполученому Королівстві та Німеччині це приблизно 100 вищих державних посад.

Не політична складова виконавчої влади представлена державною бюрократією, з якої складається машина державного управління. Державні службовці є бюрократами у форматі, який визначив М.Вебер, їхню позицію і кар'єру треба визначати рівнем професіоналізму і вона повинна бути незалежною від змін у політичному просторі. Широкий спектр питань, які потребують державного регулювання, зумовлює кількість бюрократії та складність її організаційного структурування. Якщо політична складова влади міняється відповідно до позиції президента, або парламентської більшості, то державний апарат консервативніший, менш рухливий і малозмінний.

Внаслідок цього державну бюрократію варто розглядати як самостійну складову, яка в більшості випадків має власні інтереси, які досить часто набувають характер корпоративних інтересів. Відповідно діяльність уряду залежить від співвідношення інтересів політичної складової та державної бюрократії. Оскільки державна бюрократія стосовно політичної частини стабільна, добре ознайомена зі станом справ і механізмів функціонування влади, згуртована щодо політичної команди, яка досить часто неоднорідна внаслідок коаліційного характеру, саме вона здатна визначально впливати на діяльність уряду. Д.Блондел з цього приводу зазначив: "...публічне управління та політична діяльність показали, що бюрократія не лише визначає рамки свободи дій міністрів, але також ініціює та просуває свої власні інтереси та інтереси своїх клієнтів" [530, 77]. Яскраво це виявилось в перші роки незалежності України, коли нове політичне керівництво, як на національному та регіональному рівнях стало заручником радянської бюрократії, пізніше це призвело до формування "партії влади", яка вирішально впливала на перебіг державного розвитку.

Поняття "уряд" розглядаємо стосовно двох форм правління – парламентської та напівпрезидентської, оскільки, як ми вже зазначали, інститут уряду в президентській формі правління має суттєві особливості. Науковці наголошують, що важко дати універсальне визначення поняття уряд. Розглянемо погляди двох найавторитетніших дослідників демократичних урядів. М.Лайвер та К.Шепсл зазначили: "Якщо ми подивимося на утворення будь-якого окремого уряду, то станемо свідками плутанини, пов'язаної з діяльністю великої кількості політиків, посадовців, лобістів, зацікавлених груп, виборців і коментаторів у процесі становлення, розвитку та кризи уряду. Саме такий широкий і складний комплекс суб'єктів і процесів роблять кожен окремий уряд кардинально відмінним один від одного" [531, 5]. Інститут уряду у зазначених формах правління тісно пов'язаний із результатами парламентських виборів та діяльністю парламенту. Уряд в тій або іншій формі створює парламент, парламент

контролює його діяльність і перед ним уряд несе політичну відповідальність. Цікаво у цьому контексті трактує поняття уряду Д.Берон, який зазначив : “...термін уряд використовуємо щоб послатися на партії, які не голосують проти вотуму довіри з політичних позицій” [532, 138]. М.Матіла та Т.Рауніо підкреслили, що “...результати виборів визначають висхідну позицію щодо формування нового уряду. ... Уряди завжди є продуктом виборів і лише частково незалежні від результатів виборів” [533, 264]. Одночасно М.Лайвер та К.Шепсл наголосили, що варто розрізняти “уряд” як самостійний інститут і політичних акторів, які представлені в парламенті і забезпечують підтримку уряду під час голосувань [534, 30]. Необхідність такого поділу, на нашу думку, зумовлена тим, що існує феномен урядів меншості, коли політичні партії, які формують цей тип урядів, не мають більшості у парламенті за рахунок депутатів від політичної партії/партій, з яких сформований уряд, і отримують досить часто ситуативну підтримку депутатів від різних політичних партій.⁴⁰ Друга ознака уряду – його колегіальний характер, оскільки уряд завжди передбачає певну кількість вищих посадових осіб (серед європейських країн найменшим за кількістю є уряд Швейцарії, який складається з 7 членів). Виняток становить однопартійний уряд більшості. Третя ознака уряду – його політичний характер. Уряд формується політичними партіями, які пройшли до парламенту. В цьому випадку уряд може бути партійним, за партійною належністю членів уряду, та безпартійним. Домінуючим є варіант партійного уряду, оскільки вплив політичних партій на уряд визначальний навіть за умов позапартійного статусу членів уряду.

Безумовно, уряди не є гомогенними, однорідними утвореннями, вони відрізняються між собою за багатьма параметрами, перебуваючи під дією різних чинників. У цьому розділі ми розглянемо ключові, на наш погляд, характеристики діяльності урядів країн Західної Європи:

- 1) позиція глави уряду – прем’єр-міністра;

⁴⁰ Див. детальніше про феномен урядів меншості [535, 169-185].

- 2) типологія урядових кабінетів;
- 3) формування урядів;
- 4) стабільність урядів.

5.2 Глава уряду

Незважаючи на колективний характер урядів, у державах Західної Європи передбачено спеціальний статус глави уряду, тобто тієї людини, що очолює кабінет міністрів. Найпоширеніший термін для визначення цієї посади – “прем’єр-міністр.”⁴¹ Він властивий для Бельгії, Греції, Данії, Ірландії⁴², Нідерландів, Португалії, Сполученого Королівства, Фінляндії, Франції, Швейцарії та Швеції. В Австрії та Німеччині голову виконавчої влади називають – канцлер, в Іспанії – Голова уряду, в Італії – Голова Ради. У Люксембурзі головою виконавчої влади згідно зі статтею 33 Конституції є Великий Герцог, який будучи главою держави, самостійно керує країною, не визначаючи додатково прем’єр-міністра. У більшості європейських країн вже сформувалася традиція називати кабінети за прізвищем особи, що виконувала і виконує функції прем’єр-міністра: кабінет Вінстона Черчилля, кабінет Маргарет Тетчер, кабінет Тоні Блера, уряд Паоло Андреотті, або за назвою домінуючої в уряді політичної партії – консервативний кабінет, соціал-демократичний, ліберальний тощо.

Енциклопедія “Британіка” трактує прем’єр-міністра (прем’єра) як главу виконавчої влади, уряду у країнах з парламентською системою правління [536,700]. Аналогічне визначення подано у короткому Оксфордському політичному словнику [537, 553]. Варто зазначити, що посади прем’єр-міністра немає за президентської форми правління, де президент є главою виконавчої влади й існує за парламентської та напівпрезидентської/змішаної

⁴¹ Термін “прем’єр” походить від [франц. premier](#) – “перший”, відповідно [лат. primus](#)-перший.

⁴² В Ірландії для визначення посади глави виконавчої влади використовують спеціальний термін – “taoiseach”, який трактується в літературі як ірландський відповідник англійському терміну прем’єр-міністр.

форми правління. Незалежно від форми правління визначення кандидатури на посаду голови уряду відбувається на підставі результатів парламентських виборів і формування парламентської більшості, або отримання підтримки більшості для уряду меншості. Навіть за умови дострокової відставки уряду нова конфігурація уряду і посада прем'єр-міністра залежатиме від розкладу сил у діючому парламенті. Виняток становить Ізраїль, де з 1996 р. прем'єр-міністра обирають на загальних виборах.

Процес обрання на посаду прем'єр-міністра значною мірою залежить від партійної та виборчої систем. У межах Вестмінстерської моделі, де існує двопартійна система і діє виборча система відносної більшості, у парламенті завжди формується більшість з представників однієї з двох найбільших політичних партій. Главою уряду за цією системою стає лідер партії, яка перемогла на виборах. Процедурно прем'єр-міністра призначає монарх, але функція монарха у цій ситуації суто номінальна. Цілком можливою є ситуація, коли з'їзд правлячої партії у міжвиборчий період переобере лідера партії і новообраний лідер отримує право зайняти посаду прем'єр-міністра. Підтвердженням цьому слугує ситуація 2007 р. у Сполученому Королівстві. 10 травня 2007 р., на той час діючий прем'єр-міністр, Тоні Блер заявив про свою відставку з посади лідера партії. Після формальної внутрішньопартійної виборчої кампанії 24.06.07 на надзвичайній партійній конференції, за браком альтернатив, лідером партії затвердили Гордона Брауна. Вже 27 червня Т.Блер офіційно подав королеві Елизаветі II прохання про відставку, через годину після цього монарх доручила Г.Брауну сформувати новий уряд Сполученого Королівства.

У Німеччині Федерального канцлера обирають без обговорення в Бундестазі на основі подання Федерального президента. Потенційно претендентами на цю посаду є голови двох найбільших політичних партій. До 2005 р. діяла практика, коли право на зайняття посади канцлера мав лідер партії, яка набирала відносну більшість щодо своїх конкурентів. Однак парламентські вибори, які відбулися 18 вересня 2005 р., створили прецедент,

тому що обидві найбільші політичні партії СДП та ХДС-ХСС набрали майже однакову кількість голосів (38,4 % та 40,8 % відповідно), а такої кількості недостатньо, щоб сформувати коаліцію з традиційними партнерами : Партією зелених (5,4%) або Вільних демократів (4,75) [538]. Це призвело до формування “великої коаліції” з християнських і соціалістичних демократів. Внаслідок цього кандидатуру претендента на посаду канцлера визначали шляхом тривалих переговорів після виборів і затвердили у парламенті лише 22 листопада 2005 р. У Греції стаття 37 Конституції країни фіксує вимогу, що посаду прем'єр-міністра, після виборів до парламенту, повинен зайняти лідер партії, яка має абсолютну більшість місць у парламенті [539, 259]. У державах, де одна політична партія самостійно або за допомогою меншої формує уряд, глава держави лише формально призначає /номінує прем'єр-міністром лідера політичної партії, яка має більшість у парламенті.

У державах, де існує багатопартійна система й уряд формується коаліційно, призначення прем'єр-міністра залежить від міжпартійних домовленостей. У такій ситуації роль глави держави суттєво зростає і це характерно для: Іспанії, Італії, Нідерландів, Португалії, Фінляндії та Франції. В Італії Президент держави не має значних повноважень згідно з Конституцією, але його практична роль у формуванні уряду досить вагома. Це пов'язано з тим, що президента обирають на сім років, а урядові коаліції цієї країни нестабільні (див. табл. 5.6). Президент має певну свободу вибору серед лідерів політичних партій у наданні їм можливості сформувати уряд. У Франції Президент надає право сформувати уряд представнику найбільшої за кількістю депутатських мандатів у парламенті політичної партії. В умовах коабітації голова уряду опирається на підтримку більшості у парламенті, відповідно прем'єр-міністр має і більшу політичну вагу щодо глави держави. В інших країнах, які ми зазначили, вплив глави держави на призначення прем'єр-міністра має номінальний характер.

Домовленості щодо кандидатури на посаду прем'єр-міністра відбуваються після оголошення результатів виборів, хоча у Німеччині і

Франції вони відбуваються до виборів. Особлива ситуація існує у Швеції, де визначення кандидатури на посаду прем'єр-міністра, згідно з Конституцією є сферою компетенції голови парламенту, який традиційно представляє у парламенті найвагомішу політичну партію [540, 711].

У коаліційному уряді посада прем'єр-міністра не завжди повинна належати лідеру найбільшої в коаліції політичної партії. Обрання одного партійного лідера серед декількох претендентів залежить від рівня його популярності у суспільстві, а також від конкретної політичної ситуації в країні. Прикладом цього може слугувати обрання у 1981 та 1982 р. прем'єр-міністром Італії лідера Італійської Республіканської партії Д.Спадоліні у межах багатопартійної коаліції, де Християнсько-демократична партія була найбільшим партнером за кількістю депутатських мандатів [541, 260].

Посади прем'єр-міністрів розрізняють за рівнем їхнього впливу. Д.Сарторі на підставі розподілу повноважень виділив три категорії глав уряду: “перший над нерівними”; “перший серед нерівних” та “перший серед рівних” [542, 98]. Згідно з цим автором, категорія “перший над нерівними” стосується глав виконавчої влади, які є партійними лідерами і які призначають або відправляють у відставку кабінет міністрів за своїм розсудом. До цієї групи належать прем'єри Сполученого Королівства та канцлер Німеччини. Категорія “перший серед нерівних” передбачає того главу уряду, який може “...не бути офіційним партійним лідером, його не можна відправити у відставку, просто висловивши недовіру з боку парламенту, і він залишається на своїй посаді навіть тоді, коли членів кабінету замінюють” [543, 99]. Третя категорія голів уряду охоплює тих, хто йде у відставку разом із своїм кабінетом, і які не здатні впливати на персональний склад кабінету. До цієї категорії належить прем'єр Нідерландів.

Іншу класифікацію рівнів впливовості голів уряду запропонував Е. Кінг, який гіпотетично поділив їх на три категорії на підставі врахування можливостей прем'єр-міністра контролювати роботу власного уряду та впливати на рішення, які уряд приймає.

Таблиця 5.1

**Розподіл прем'єр-міністрів за рівнем впливу у державах
Західної Європи за Е. Кінгом [544, 153]**

Номер за пор.	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1	Сполучене Королівство	Австрія	Італія
2	Німеччина	Бельгія	Нідерланди
3	Греція	Данія	Норвегія
4	Ірландія	Швеція	
5	Іспанія		
6	Португалія		

У табл. 5.1 немає даних стосовно посад прем'єр-міністрів Фінляндії, Франції та Швейцарії. Фінляндія та Франція належать до країн з напівпрезидентською (змішаною) формою правління, яка передбачає значний обсяг повноважень президента при обмеженні сфери компетенції прем'єр-міністра, порівняно з компетенцією їхніх європейських колег.

Особливий механізм формування коаліційного органу виконавчої влади передбачено у Швейцарії. Згідно з Конституцією Швейцарії виконавчу владу у країні має колегіальний орган – Федеральна Рада у складі семи осіб, яких з 1959 р. згідно з так званою “Магічною формулою” представляють чотири основні політичні партії: Радикальна, Християнсько-демократична та Соціал-демократична. Кожна з них має два місця у складі уряду, одне місце до 2003р. належало представнику Швейцарської народної партії [545, 351]. Цікаво, що в Конституції поняття “уряд” не використовується. Очолює Федеральну раду – Президент федерації, якого щороку обирає парламент разом із віце-президентом серед визначених семи членів Ради (саме цю посаду розглядають як посаду голови уряду). Підстава вибору має досить

формальний характер – переважає той, хто має найбільший досвід роботи в уряді. Президент одночасно виконує функції керівника закріпленого за ним міністерства. Тобто, формальної окремої посади прем'єр-міністра у Швейцарії немає, хоча реально ці функції виконує Президент Конфедерації.

Як видно з даних табл. 5.1, прем'єр-міністри з високим рівнем впливу властиві країнам з однопартійним урядом або з коаліційним урядом, де одна домінуюча партія. Відповідно вплив прем'єр-міністра слабшає у коаліційних урядах.

Рівень сили/впливу прем'єр-міністра залежить також від його впливу на процес формування уряду, враховуючи систему розподілу міністерських “портфелів”. Ми усвідомлюємо, що для абсолютної більшості політиків участь в уряді є визначальним елементом їхньої політичної діяльності та особистої кар'єри. Це за умови, що кількість міністерських посад в складі уряду обмежена. У Бельгії згідно зі статтею 99 Конституції до Кабінету міністрів повинні входити не більше 15 членів [546, 124]. Уряд Швейцарії складається з семи осіб. Така кількість склалась історично з 1848 р. [547,351], закріплена у Конституції та зберігається до сьогодні незважаючи на те, що обсяг повноважень, які підлягають регулюванню, збільшився у багато разів.

Чим більшою є кількість міністерських посад, розподілом яких займається прем'єр-міністр, тим значнішим буде його вплив на міністрів під час їхньої роботи у складі уряду. Серед європейських голів урядів найбільший вплив має прем'єр-міністр Сполученого Королівства. Його офіційний титул звучить так: “Prime Minister and First Lord of the Treasury” (Прем'єр-міністр та Перший Лорд Скарбу). Його впливовість визначається тим, що він є головою партії, яка має більшість у парламенті, відповідно виграш виборів означає визнання його як лідера з боку відносної більшості населення країни. Прем'єр-міністр Її Величності має право призначати від 100 до 120 вищих державних чиновників з депутатів парламенту обох палат, які становлять уряд. Він самостійно визначає не лише склад уряду, а й змінює його структуру, відправляє у відставку міністрів. У політичній історії цієї країни

були випадки, коли окремі прем'єр-міністри займали одночасно і посаду міністра, зокрема В.Черчилль. Прем'єр-міністр особисто головує на засіданнях кабінету міністрів, формує порядок денний цих засідань. До його компетенції належить також контроль за роботою державної адміністрації. Р.Роуз головними обов'язками прем'єр-міністра Сполученого Королівства вважає: управління партією через патронаж; парламентську діяльність; спілкування із засобами масової інформації; перемогу на виборах та проведення збалансованої політики. Він наголосив: “Керувати урядом – це справа здебільшого політична, ніж управлінська. Прем'єр-міністр відповідальний за головні напрями урядової політики, не повинен доходити до дрібних проблем, з якими стикаються більше як півтора десятка міністерств. Першочергові завдання голови кабінету – економіка та зовнішня політика. Прем'єр-міністр повинен контактувати з главами урядів багатьох країн світу, уважно стежити за діями міністерства фінансів, які стосуються економіки, оскільки все, що відбувається у цій сфері, досить часто впливає на популярність уряду. Прем'єр-міністру треба знаходити рівновагу між концепціями зовнішньої та внутрішньої політики, озвученими такими впливовими членами уряду, як міністр закордонних справ та міністр фінансів, та поглядами, які існують з цього питання в партії та в парламенті, а також своїми власними інтересами” [548, 309-310].

Протилежна позиція на шкалі сили впливу належить прем'єр-міністрові уряду Нідерландів. Партії, що створюють коаліційний уряд у цій країні, спочатку спільно розподіляють між собою міністерські портфелі, а тоді вже кожна вирішує, які її представники будуть займати міністерські посади. “У Нідерландах прем'єр-міністр або має малий вплив, або його взагалі не має щодо впливу на склад свого Кабінету. Він може належати серцевинній групі, яка визначає міністерську команду зі складу його власної партії, але міністрів інших урядових партій наймає їхнє партійне керівництво і вони наносять лише один ритуальний візит до прем'єр-міністра перед призначенням Королеви. Крім того, Прем'єр-міністр не може ні переформувати Кабінет, ні

звільнити окремих міністрів” [549, 156]. Подібна ситуація характерна і для Норвегії, яка, на відміну від Нідерландів, має не коаліційний кабінет, а здебільшого однопартійний. У цій країні значний вплив на діяльність уряду мають внутрішньопартійні фракції та групи інтересів. У решті випадків рівень компетенції прем'єр-міністрів є між цими двома, контрастними позиціями.

Додатковим чинником, який впливає на вагомість посади прем'єр-міністра, є історична традиція, яка склалася у конкретній державі. Історія Сполученого Королівства насправді свідчить про те, що більшість прем'єр-міністрів мали значний вплив на політичне життя власної країни. Цьому сприяє і відсутність “писаної” конституції, яка в інших країнах чітко регламентує межі компетенції прем'єр-міністра щодо інших державних інститутів. У випадку Сполученого Королівства кожен прем'єр-міністр має змогу широко трактувати обсяг власних повноважень і у разі конфлікту підготувати та провести через парламент відповідний законодавчий акт, який би легітимізував реалізовані вже на практиці повноваження. Відповідно сильна позиція прем'єр-міністра Ірландії так само опирається на спільний історичний досвід Великобританії.

Посада Канцлера (найвагоміша у системі політичної влади Німеччини) пов'язана з Конституцією 1867 р. Історичним символом цієї сильної виконавчої влади у Німеччині того періоду, так само і німецької виконавчої влади взагалі, став “залізний канцлер” – Отто фон Бісмарк. Така традиція продовжувалась у німецькій державі під час існування Третього Рейху та у післявоєнний період. Подібно як і прем'єр-міністр Сполученого Королівства канцлер ФРН самостійно призначає близько 100 найвищих державних посадовців за результатами виборів. Однак зміна традиційної системи формування уряду у 2005 р. може призвести до послаблення традиційно сильних позицій канцлера у Німеччині.

Серед інших держав, які належать до групи з високим рівнем впливу прем'єр-міністра, є: Греція, Іспанія та Португалія. Вони у ХХ ст. певний час перебували під військовою, або фашистською диктатурою, тобто пройшли

через період сильної авторитарної виконавчої влади. Відповідні історичні підтвердження визначеної залежності ми знаходимо і щодо країн, які у табл. 5.1 належать до третьої групи, але зворотно – щодо досвіду попереднього існування слабкої виконавчої влади.

Незважаючи на неоднакову вагомість посади прем'єр-міністра у різних країнах Західної Європи, відзначається поступове підвищення статусу цієї посади, особливо у країнах другої та третьої груп. Здебільшого це пов'язано з розвитком інтеграційних процесів у Європі та з суттєвим зростанням ролі і значенням засобів масової інформації у суспільному житті кожної країни. Активний розвиток інтеграційних процесів у Європі, зростання їхньої важливості для подальшого розвитку континенту відбувається у рамках інтенсивного міжнародного діалогу, в якому прем'єр-міністри, які представляють власні держави, є рівними незалежно від відмінностей у їхньому “домашньому” обсязі повноважень. Також простежується персоналізація влади, коли носії посади глави уряду внаслідок особистісних характеристик і своєї залученості в міжнародні справи здатні відігравати більшу суспільну роль, ніж передбачено формальними повноваженнями. У другому випадку посада прем'єр-міністра незалежно від рівня її впливовості внаслідок функціональних обов'язків сприяє тому, що їхні прізвища постійно рясніють на шпальтах газет, журналів, у передачах радіо та телестанцій, що сприяє високому суспільному авторитету посади. Подальший розвиток і активізація перелічених процесів, безумовно, будуть посилювати значення цієї посади у конструкціях національних урядів держав другої та третьої груп та вирівнювання рівня їхньої компетенції.

5.3 Типологія урядових кабінетів у країнах Західної Європи

Вважається, що вперше доктрину урядового кабінету сформулював у 1867р. У.Бейджхот. У своїй праці, аналізуючи Конституцію Великобританії, зазначив, що сполучною ланкою між законодавчою та виконавчою владами є

кабінет: “Під цим новим словом ми маємо на увазі комітет законодавчого органу, вибраний для того, щоб бути виконавчим органом. Законодавчий орган, обраний з метою прийняття законів, насправді знаходить свою головну роботу у виробленні та здійсненні виконання... Кабінет, одним словом, є органом, який складається з осіб яким він довіряє і яких знає, покликаний керувати нацією” [550, 66-67].

Щодо членів уряду загальна вимога така: вони повинні бути громадянами власної держави, у Швеції вводиться ще додаткова вимога – мати громадянство не менше десяти років [551, 711]. У парламентських демократіях членів уряду, здебільшого рекрутують з депутатів парламенту. Така норма однозначно закріплена у конституціях Греції [552, 275], Ірландії [553, 342], Іспанії [554, 392], вона також властива Німеччині, Сполученому Королівству, Фінляндії та Швейцарії. В Австрії діє протилежна вимога, що член уряду не може бути депутатом парламенту [555, 50], подібна норма передбачена Конституцією Франції у статті 22 [556, 669] та у Нідерландах [557, 486]. У Бельгії члени уряду на час свого перебування у ньому повинні відмовитись від депутатського мандата, який передається наступному представникові у партійному списку; після завершення перебування в уряді вони мають право повернути собі депутатський мандат. Крім того, діє обмежувальна норма – жоден з членів королівської родини не може бути міністром уряду [558, 124].

Поняття кабінет має два значення. По-перше, термін кабінет використовують для означення керівників відомств, яких призначає президент США, традиційно їх називають “секретарями” і вони діють під його керівництвом. В цьому випадку цей термін можна розглядати як синонім поняття уряд. По-друге, цей термін використовують для характеристики обмеженого кола найбільш впливових міністрів на чолі з головою уряду, які мають право приймати рішення від імені цілого уряду. Цей феномен отримав путівку в життя на підставі практики Сполученого Королівства. В уряді цієї країни є чотири категорії міністрів: 1) міністри, які очолюють міністерства; 2) міністри, які не очолюють міністерства (міністри без портфеля); 3) державні

міністри, які фактично є заступниками міністрів першої категорії, або є головами великих підрозділів міністерств (міністерство оборони, наприклад); 4) молодші міністри. Уряд Сполученого Королівства на 1 липня 2006 р. налічував 120 членів, з них членами кабінету були лише 22 [559]. Близьку до зазначеної конструкції запропонували автори колективної праці “Природа партійного уряду”, наголосивши, що межі уряду неможливо визначити точно, оскільки не існує чіткого розмежування між урядом у вузькому і широкому значенні. Вони виділяють такі складові уряду: прем’єр-міністр або президент; міністри, які створюють кабінет; міністри; особи, підпорядковані міністрам; експерти та вищі службові особи. Таку схему вони розглядають як універсальну щодо урядів різних країн [560, 76].

Практика політичного життя Сполученого Королівства є підставою виділяти ще одне, вже неформальне структурне утворення, яке назвали “внутрішній кабінет,” до якого належать міністри, які мають найбільшу довіру прем’єр-міністра. Такий підрозділ не зафіксовано на офіційному сайті уряду країни, так само як і в нормативних документах, його персональний склад, а також місце в системі влади визначає лише голова уряду ситуативно.

Як ми вже зазначали, уряди можуть бути поділеними на партійні та технократичні/технічні, або не партійні. Остання категорія урядів в європейських країнах у переважній більшості є винятком. Створення такого типу урядів відбувається здебільшого під час різних варіантів політичних криз, коли довіра в суспільстві до основних політичних партій низька. Найбільше їх було у Фінляндії – 7 протягом періоду після Другої світової війни (див. табл. 5.2). Показовою в цьому контексті була також ситуація в Італії першої половини 90-их років, коли в корупційному скандалі були задіяні вищі державні керівники та лідери провідних політичних партій. Внаслідок цього у 1993 р. було сформовано уряд технократів на чолі з директором Італійського банку Карло Адзеліо Чампі (пішов у відставку в січні 1994 р.). Після короткого терміну діяльності уряду С.Берлусконі в грудні 2004 р. було сформовано черговий уряд технократів на чолі з банкіром Ламберто Діні. В обидвох

випадках технічні уряди стали можливими внаслідок підтримки їх політичними партіями у парламенті. В першому випадку – християнськими демократами, в другому – лівими партіями, зокрема – Демократичною партією лівих та Народною партією. Тому запропоновану типологію ми вважаємо дещо умовною.

Другою підставою типології урядів є форма правління, внаслідок чого можна виокремити уряди за президентської, парламентської та напівпрезидентської форми правління. В президентських системах главу виконавчої влади, або президента обирають на загальних виборах, тому президент і парламент мають однакову політичну вагу. Президент і очолюваний ним кабінет/апарат підлягають контролю з боку парламенту, однак апарат, зазвичай не може усунути президента від виконання ним своїх повноважень. Уряд за цієї системи залежить від президента, хоча парламент впливає на персональний склад, який проходить затвердження в парламенті. В парламентських системах уряд є “продуктом” парламенту, підзвітний йому і його нормальна діяльність залежить від підтримки парламенту, який може відправити уряд у відставку. Водночас уряд має змогу достроково припинити повноваження парламенту. За цієї форми правління уряд, фактично, “очолює” представницьку структуру – парламент.

За напівпрезидентської форми правління позиція уряду залежить від співвідношення політичної ваги президента та парламентської більшості. У випадку, коли президент і парламентська більшість представляють ту саму політичну силу, то президент відіграє домінуючу роль і може бути фактичним керівником уряду та парламенту. В умовах, коли парламентська більшість представлена іншою ніж президент політичною силою, то уряд опирається на підтримку парламенту, опозиційного до президента. Така ситуація називається процесом когабітації (співіснування) і характеризується слабкою позицією президента та домінацією уряду.

Третя типологія буде стосуватися урядів у країнах парламентської та напівпрезидентської (змішаної) форми правління. Вони можуть бути

структуровані за критерієм кількості політичних партій, з яких вони складаються, у такі групи: *однопартійні та коаліційні*. Однопартійні поділяються на *однопартійні уряди більшості та меншості* на підставі оцінки кількості депутатів парламенту від урядових партій. Відповідно коаліційні уряди також представлені *коаліційними урядами більшості та меншості*.

Таблиця 5.2

**Характеристика урядових кабінетів у 16 державах Західної Європи
протягом 1945-2006 рр.⁴³**

Номер за пор.	Держава	Кількість кабінетів	Однопартійні більшості	Однопартійні меншості	Коаліційні більшості	Коаліційні меншості
1	Австрія	23	4	1	18	-
2	Бельгія	37	3	1	32	1
3	Греція	13	11	-	2	-
4	Данія	34	-	14	4	16
5	Ірландія	23	7	5	8	3
6	Іспанія	10	4	6	-	-
7	Італія	59	-	15	37	7
8	Нідерланди	25	-	-	22	3
9	Німеччина	27	1	3	23	-
10	Норвегія	29	6	13	4	6
11	Португалія*	20	3	5	12	-
12	Сполучене Королівство	22	21	1	-	-
13	Фінляндія**	39	-	4	29	6
14	Франція***	24	-	-	17	7
15	Швейцарія	16	-	-	16	-
16	Швеція	26	4	15	6	1
	Разом	427	64 (15 %)	83 (19,5 %)	230	50 (11,7%)

⁴³ Таблиця складена на підставі даних, розміщених в додатках праці: Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір [561] та інтернет ресурсів [562]

					(53,8%)	
--	--	--	--	--	---------	--

*Рахунок урядів Португалії ведемо з 1974 р. До загальної кількості урядів не ввійшли три уряди, які діяли з 08.1978 до 01.1981 р. і кваліфікуються як “президентські”.

**У таблиці розглянуто лише уряди, сформовані політичними партіями, ми не враховуємо 7 урядів, які діяли у зазначений період, але були не партійними.

***Уряди Франції рахуємо з 1958 р., коли було змінено конституцію і запроваджено напівпрезидентську (змішану) форму правління.

Як видно з даних табл. 5.2, абсолютну більшість серед урядових кабінетів зазначених європейських країн становлять коаліційні уряди більшості, разом з однопартійними уряди більшості вони охоплюють 68,8 % всіх урядів. Обидва варіанти урядів меншості загалом становлять майже третину від загальної кількості урядів у період після Другої світової війни.

Особливу позицію серед всіх урядів займають уряди Швейцарії. Конституція країни не використовує термін “уряд”, відповідно, вищий виконавчий інститут країни – Федеральна Рада, яку обирають обидві палати парламенту. Після парламентських виборів 2003 р. вперше відбулася зміна “Магічної формули”, внаслідок чого Швейцарська народна партія отримала два місця, а Християнсько-демократична – одне. Існує низка додаткових вимог щодо того, хто може бути членом Федеральної Ради: її членам заборонено мати родинні зв’язки; передбачено обов’язкове врахування норм представництва головних мовних і релігійних груп швейцарських кантонів. Члени Ради рівні за рівнем могутності, незалежно від різновиду очолюваного ними міністерства. Така конструкція забезпечує високий рівень урядової стабільності. Оскільки чотири основні партії разом контролюють близько 90% депутатів парламенту, то це призводить до ситуації фактичної відсутності опозиції. Функцію опозиції певною мірою виконують організовані групи інтересу, які застосовують з цією метою інститут референдумів на національному, кантональному і місцевому рівнях та індивідуально депутати.

Отже, поняття: виконавча влада, уряд і кабінет близькі між собою в інституційному та функціональному вимірах, кожне з них має власну специфіку та змістове навантаження. Уряд виступає не єдиним утворенням, а складною системою, щодо якої важко чітко окреслити межі. В структурі уряду головну роль відіграють взаємини між стабільною частиною, представленою вищою державною бюрократією і змінною – політичною складовою. Типології урядів передбачають врахування відмінностей між політичними та неpolітичними (технічними) урядами, між урядами за президентської, парламентської та напівпрезидентської форм правління. Парламентська та напівпрезидентська форма правління передбачає існування чотирьох окремих груп урядів – однопартійних і коаліційних урядів більшості та меншості.

5.3.1 Однопартійні уряди більшості

До цієї групи передусім належить уряд Сполученого Королівства, досвід якого ми розглядаємо як базовий для цієї категорії урядів. Як ми вже зазначали, право формувати уряд отримує партія, яка має більшість у парламенті. Членів кабінету призначає монарх за пропозицією прем'єр-міністра, іншу частину самостійно призначає прем'єр-міністр. Члени уряду, яких затверджує монарх, називаються “міністрами Корони” і саме з них складається урядовий кабінет. Такий кабінет охоплює найближчих співпрацівників прем'єра та найвпливовіших лідерів партії, які є членами уряду. Після Другої світової війни до складу Кабінету входили від 21 до 24 членів. Останній кабінет Консервативної партії (станом на 1993-1997рр.) налічував 23 члени, всі наступні кабінети, створені Лейбористською партією, враховуючи останній Кабінет Гордона Брауна (станом на 28.06.07) склалися з 22 членів. Одночасно існує суттєва відмінність між статусом міністра – члена Кабінету і просто міністра. Міністр–член Кабінету – керівник певного напрямку і йому підпорядковуються міністри та інші керівники державних

органів. На відміну від уряду кабінет регулярно збирається на власні засідання, де розглядаються ключові питання життя країни.

Уряд несе політичну відповідальність перед Палатою громад. Програма уряду представляється у тронній промові монарха під час відкриття парламенту, що завжди відбувається у приміщенні Палати лордів. Члени уряду повинні мати депутатський мандат до однієї з двох палат парламенту, при цьому обов'язковою нормою є вимога, що певна частина членів уряду повинна бути членами Палати лордів. Щодо членів уряду існує солідарна відповідальність, яка передбачає, що міністри та інші члени уряду повинні публічно підтримувати урядові рішення і не критикувати їх. У разі незгоди з політичною лінією міністр має змогу добровільно піти у відставку, що і зробив у березні 2003 р. міністр закордонних справ і лідер лейбористів у Палаті громад – Роберт Кук, не погодившись із рішенням прем'єр-міністра щодо участі військ Сполученого Королівства у війні проти Іраку. Вважається, що Кабінет має підтримку парламентської більшості доти, доки депутати нижньої палати не оголосять йому вотум недовіри, або не проголосують проти пропозиції уряду з принципового питання. Протягом ХХ ст. уряд два рази змушений був достроково йти у відставку у зв'язку із втратою довіри парламентарів: у 1924 та 1979 рр. В обидвох випадках при владі був уряд лейбористів. Кабінет на чолі з прем'єр-міністром має змогу передчасно розпустити парламент, оголосивши дострокові вибори. Досить часто подібне рішення визначається прагненням правлячої партії скористатися власною популярністю та підтвердити, або збільшити попередній свій успіх на парламентських виборах. Показовим у цьому плані був період з 1950 до 2001рр., коли відбулося дев'ятнадцять парламентських виборів. Тобто, в середньому вибори відбувалися кожні два з половиною роки, хоча термін дії парламенту – п'ять років.

Згідно з даними табл. 5.2 з 1945 р. в історії Сполученого Королівства поряд з однопартійними урядами більшості існував досвід уряду меншості. У 1974 р. в результаті парламентських виборів жодна з політичних партій не

набрала абсолютної більшості у парламенті. Проведені перевибори в тому самому році так само не дали необхідного результату [563]. Вперше у післявоєнний час у Сполученому Королівстві було сформовано уряд меншості на чолі з Г.Вільсоном. Цей випадок виявив вузькі місця виборчої системи та цілої політичної конструкції, яка ґрунтується на домінації однієї з двох основних політичних партій, які повинні одноосібно формувати уряд, який повинен опиратися на парламентську більшість.

Однопартійні уряди більшості на початку ХХІ ст. були властиві також Греції, Іспанії та Португалії. У післявоєнній історії країн Європи їхня частка становить 15 % усіх урядів і вони були у десятиох країнах континенту (див. табл. 5.2).

5.3.2 Коаліційні уряди

Коаліційні уряди складаються з представників двох або більше політичних партій, які об'єднують власні зусилля для формування уряду, коли жодна партія немає більшості у парламенті [564, 50]. Коаліційний уряд не виникає сам собою, його свідомо формують політичні партії, які провели своїх представників до парламенту. Така категорія урядів є домінуючою за кількістю серед урядів європейських країн. Протягом періоду, який ми аналізуємо, коаліційні уряди більшості були властиві 14 країнам і їхня загальна частка серед всіх урядів становить 53,8 %.

Коаліційні уряди, які є результатом переговорів, складаються з двох основних конструкцій. Перша властива коаліційним урядам, де існує одна домінуюча політична партія; друга, коли коаліція має врівноважений характер. Тобто, політичні партії, з яких складається коаліція, приблизно однакові за кількістю депутатів. Конструкція коаліційних урядів із наявністю однієї домінуючої партії властива: Данії, Ірландії, Італії, Німеччині та Швеції.

Таблиця 5.3

**Конструкція коаліційного уряду з домінуючою партією на
прикладі уряду Ч. Хогі в Ірландії у 1989 р. [565,437]**

Номер за пор.	Назва партії	К-сть місць	% місць	К-сть мін. посад
1	Фіана Фейл	77	46,4	13
2	Прогресивні Демократи	6	3,6	2
	Разом (166)	83	50,0	100%

Врівноважуючі конструкції характерні для урядів: Австрії, Бельгії, Нідерландів, Фінляндії та Швейцарії.

Таблиця 5.4

**Врівноважуюча конструкція коаліційного уряду на прикладі
Федеральної Ради Швейцарії у 1997 р. та 2003 р. [566,531; 567,1154]**

Номер за пор.	Назва партії	К-сть місць		% місць		К-сть мін. посад		% посад	
		1997	2003	1997	2003	1997	2003	1997	2003
1	Радикальні демократи (FDP)	45	36	22,5	18,0	2	2	28,6	28,6
2	Християнські демократи (CVP)	34	28	17,0	14,0	2	1	28,6	14,3
3	Соціал-демократи (SPS)	54	52	27,0	26,0	2	2	28,6	28,6
4	Швейцарська народна партія(SVP)	29	55	14,5	26,7	1	2	14,3	28,6
	Разом (200)	162	171	81,0	84,7	7	7	100	100

У країнах, де існують коаліційні уряди, відставка уряду автоматично не призводить до розпуску парламенту й оголошення нових виборів. Переважно у такій ситуації глава держави надає право лідеру найбільшої у парламенті

фракції сформувати новий уряд. Якщо новий уряд не буде сформовано, то право на формування уряду може отримати інший партійний лідер. Здебільшого це право по черзі отримують лідери найбільших партійних фракцій у парламенті. Якщо глава держави побачить, що спроби марні, то він може розпустити парламент, оголосивши дострокові вибори. Жодна країна не залишається без уряду, навіть тоді, коли парламент проголосував за вотум недовіри і глава держави прийняв відставку. У цій ситуації він доручає попередньому уряду виконувати свої функції до моменту обрання нового уряду.

5.3.3 Феномен урядів меншості

Уряди меншості протягом післявоєнного періоду активно створювались і функціонували у наступних європейських державах: Австрії, Бельгії, Данії, Ірландії, Італії, Нідерландах, Норвегії, Фінляндії та Швеції. Протягом 1945 - 2006 рр. частка однопартійних і коаліційних урядів меншості в загальній сукупності урядів європейських країн становила одну третину. Водночас протягом зазначеного періоду в Данії уряди меншості становили 87 %, Іспанії – 75 %, Швеції – 73 %, Норвегії – 65 %, Ірландії – 50 % , Італії – 47 %, Франції – 30 %, Португалії – 27 % [568, 271]. Протягом періоду 1990 – 2003рр. всі уряди Данії, Норвегії та Швеції були урядами меншості. Саме тому В.Мюллер та К.Стром вважають, що уряди меншості є звичайним явищем серед урядів європейських країн [569, 560-561].

Уряд меншості означає, що політична партія самостійно, або в коаліції з іншою/іншими представлена/ні в парламенті депутатами, загальна кількість яких становить менше 50 % від повного складу депутатів парламенту. Представники цієї/цих партій і формують уряд. Відповідно, частка партій, які не входять до складу уряду, становить понад 50 % від загальної кількості депутатів. Для затвердження і подальшого функціонування уряд меншості повинен отримати підтримку більшості у парламенті.

На наш погляд, уряд меншості є вимушеним виходом для політичних партій, які були обраними до парламенту і які з огляду на різні причини не змогли/не можуть сформувати більшості. Тобто, природним результатом виборів має бути формування більшості в парламенті, яка повинна відображати відповідну підтримку більшості виборців, надану партіям/виборчим блокам. Дж.Ісааксон вважає, що принцип більшості є найбільш важливим серед трьох базових принципів, які зумовлюють процес формування партійного уряду [570, 45]. Однак нездатність формування більшості за умов неможливості/непередбаченості законом формування уряду меншості виступає свідченням політичної кризи і ставить на порядок денний питання про дострокові парламентські вибори. Тобто, коли парламент нездатний сформувати більшість, тоді перед політичними акторами і країною в цілому постає альтернатива: формування уряду меншості, або дострокові вибори. Останній варіант передбачає дуже багато політичних невідомих і, крім того, він завжди може бути реалізований у випадку нездатності сформувати уряд меншості, або нездатності реалізувати владу/негативних результатів діяльності цього уряду.

Розуміння цього феномену передбачає звернення до існуючих підходів щодо сутності політики. Домінуюче у Радянському Союзі трактування політики як відносин і діяльності, спрямованої на завоювання та утримання влади, дуже добре відображало розуміння політики комуністичними партіями. Використання такого підходу не дає змоги зрозуміти мотивацію “опозиційної більшості”, яка дає змогу “меншості” прийти до влади і керувати державою. Якщо відійдемо від цього спрощеного розуміння сутності політики, то базовою парадигмою щодо визначення сутності політики повинні розглядати обстоювання політичними партіями групових інтересів. Відповідно партійна передвиборча програма охоплює артикуляцію та агрегацію групових інтересів і на їхній підставі окреслює пропозицію основних напрямів суспільного розвитку на черговий термін парламентської каденції. Саме за таких умов

передвиборчу програму можна реалізувати не лише з урядового кабінету, а й з крісел опозиції.

М.Матіла та Т.Рауніо вважають, що існування такого типу урядів зумовлюється наявними конституційними нормами щодо формування урядів, які надають широкі повноваження для опозиції [571, 270-271]. Згода політичних партій, що представлені у парламенті, на формування уряду меншості може ґрунтуватися на існуванні широких можливостей парламентських комітетів та комісій впливати на внутрішнє та міжнародне життя держави. За цих умов стає цілком припустимим для партій, які мають власні партійні фракції у парламенті, зосередити свій вплив на діяльності парламентських комісій. До держав, де парламентські комітети мають значний обсяг повноважень не лише з контролю за діяльністю уряду, а й щодо проведення державної політики належать: Швеція, Іспанія, Італія та Португалія. У Швеції згідно з конституційним законом “Акт про Риксдаг” (прийнятий 28 лютого 1974 р.) парламентські комісії отримують широкі можливості контролю за діяльністю уряду та законодавчої реалізації власних ініціатив [572, 780-792]. В Іспанії постійні законодавчі комісії мають право остаточного прийняття законів і законодавчих пропозицій за згодою палат [573, 388]. Конституція Італії із закріпленням за парламентом вагомих можливостей контролю діяльності уряду у статтях 76 та 77 суттєво обмежує законодавчу ініціативу уряду. Зокрема зазначено: “...виконання законодавчих функцій може бути делеговане Уряду не інакше як зазначивши керівні засади та критерії подібного делегування і лише на обмежений час і з певного кола проблем...Уряд не може без делегування палат видавати декрети, які б мали силу звичайного закону. Коли у випадках особливої необхідності і терміновості Уряд під свою відповідальність приймає тимчасові розпорядження, які мають силу закону, то вони у той самий день мають їх надати для затвердження до палат, які, навіть якщо вони розпущені, спеціально скликаються” [574, 435]. Парламент Італії має вагомий вплив на уряд і на проведення державної політики.

Багато дослідників наголошують, що важливу роль у створенні урядів меншості відіграє характер взаємовідносин, які склалися між самими політичними партіями. З цього розрахунку уряди меншості стають можливими за умови, коли між політичними партіями, які гіпотетично можуть становити більшість, існують особливі переважно конкурентні взаємовідносини. Внаслідок надання права формувати уряд меншості якійсь одній партії буде для решти партій найменшим злом і вони будуть зацікавлені у збереженні існуючого співвідношення/балансу рівня політичної ваги діючих партій. За таких умов, уряд меншості може бути цілком життєздатним і стабільним. Зокрема, зазначена позиція цілком логічна, коли право формувати уряд меншості надається центристській партії, а більшість у парламенті мають партії, які належать до різних частин ліво-правого партійного спектра. До цього варто додати, що більшість партій центристського спрямування у країнах Західної Європи є найпотужнішими, що виявляється у проведенні ними значного відсотку депутатів до законодавчого органу власної країни. Це можна простежити на прикладі урядів меншості, які сформували Соціал-демократи у Норвегії, Швеції, Данії та Християнські демократи в Італії. Щодо Італії, то цей чинник протягом значного періоду актуалізувався наявністю потужної Комуністичної партії Італії, яка реально могла претендувати на формування уряду в складі коаліції, оскільки регулярно протягом 70-80-их років займала за результатами виборів другу позицію у парламенті, отримуючи близько 30 % голосів. Тобто, формування уряду меншості стає закономірним виходом із ситуації за умови наявності у парламенті протистояння між партіями з ідеологічних позицій. Безумовно, уряд у подібній ситуації може отримати гостру критику своєї діяльності з обох сторін, але ідеологічне протистояння буде стримуючим чинником щодо об'єднання представників невіддільних партій задля повалення уряду. У подібних ситуаціях, навпаки, існує досить багато прикладів блокування з урядом, заради протиставлення своєму ідеологічному супротивнику. Переважно подібні блокування мають тактичний, ситуативний характер.

З зазначеного у табл. 5.2 переліку європейських країн уряди меншості не були властиві лише Греції, Швейцарії та Сполученому Королівству. В Греції на підставі статті 84 Конституції формування уряду обов'язково передбачає отримання ним вотуму довіри, для чого слід мати підтримку абсолютної більшості депутатів парламенту. Такий рівень підтримки уряд меншості може гіпотетично отримати, але на практиці це реалізувати досить складно. Щодо уряду Сполученого Королівства, то і його певною мірою можна зарахувати до однопартійних урядів меншості за умови, якщо за основу класифікації братимемо кількість голосів, які отримала партія – переможець на виборах. З середини 30-их років минулого сторіччя жодна з партій у цій країні не виграла вибори, отримавши підтримку понад 50 %. Особливість виборчої системи відносної більшості у Сполученому Королівстві здатна цю меншість голосів виборців перетворити у більшість місць у палаті громад. Тому уряд цієї країни належить до категорії однопартійних урядів більшості. Швейцарія – в цій країні існує особлива система формування урядів, до складу яких входять основні найбільші партії країни.

Наявність попереднього досвіду є прецедентом, який стимулює політичні сили застосовувати такий тип урядів в умовах нездатності, або складності сформувати уряд більшості.

Як ми вже зазначали, уряди меншості бувають двох типів: однопартійні та коаліційні. Прикладом однопартійного уряду меншості можуть слугувати уряди Шведської соціал-демократичної робітничої партії, яка самостійно формувала уряд, маючи з 1994 до 1998 45,4 % підтримки виборців, з 1998 до 2002 – 36,6 % і у 2002 р. знов було сформовано уряд меншості цієї самої партії, яка отримала на виборах 39,9 % голосів виборців [575, 372-373]. Коаліційний уряд меншості за своїми принциповими характеристиками відповідає однопартійним урядам меншості. У табл. 5.5 ми подаємо приклад коаліційного уряду меншості.

**Коаліційний уряд меншості (кабінет Бондевіта) у Норвегії
на 17.10.1997 р. [576, 486].**

Номер за пор.	Назва партії	К-сть місць	% місць	К-сть мін. посад	% посад
1	Християнська народна	25	15,2	9	47,0
2	Партія Центру	11	6,7	6	32,0
3	Ліберальна партія	6	3,6	4	21,0
	Разом (165)	42	25,5		100

Отже, уряд меншості є одним із традиційних різновидів урядів, які існували й існують сьогодні в країнах Західної Європи. Формування такого типу урядів пов'язується з розумінням політики як сфери діяльності спрямованої на досягнення та захист інтересів груп і реалізацію власної, підтриманої виборцями, програми. Утворення урядів меншості треба розглядати як вимушений вихід з напруженої політичної ситуації, коли у парламенті не може постати, або не може продовжувати функціонувати більшість і парламент опиняється під загрозою дострокових виборів. Формування та існування такого типу урядів передбачає наявність відповідного рівня демократичної культури основних політичних акторів.

5.4 Формування урядів у країнах Західної Європи: процедури та чинники

Формування уряду в парламенті може відбуватися у двох основних форматах. Перший передбачає, що одна з партій, яка провела своїх представників до парламенту, отримує більшість голосів, цьому відповідає більшість депутатів (понад 50 % від загальної кількості депутатів – А.Р.), що дає їй змогу самостійно сформувати уряд. Другий формат передбачає, що жодна з партій, яка провела своїх представників до парламенту, не має

більшості, тому більшість може бути лише за умови об'єднання двох, або більше партійних груп/фракцій. Перший формат здебільшого є результатом дії існуючої в країні виборчої системи, або залежить від характеру партійної системи. Названі чинники можуть діяти самостійно, або у сукупності як у Сполученому Королівстві, де всі уряди після Другої світової війни, за винятком одного, були однопартійними урядами більшості. Визначальний вплив виборча система на формування однопартійних урядів більшості має також в Греції. Другий формат передбачає, що формування уряду є результатом свідомого процесу, коли гіпотетично і реально можуть існувати альтернативні варіанти партійних комбінацій урядів. На відміну від першої ситуації, яка передбачає єдиний варіант – уряд більшості, друга передбачає декілька варіантів – однопартійний уряд меншості, коаліційний уряд більшості і меншості. Визначальною характеристикою в цій ситуації є те, що уряд формується внаслідок системи взаємодії між партіями, які провели своїх представників до парламенту. А.Антошевські зазначив, що загальною тенденцією, яка окреслилась в 90-их роках минулого сторіччя, було зменшення рівня підтримки великих партій і пов'язаний з цим ріст кількості учасників виборчої конкуренції. Це означає, що ситуації, коли одна партія може створити уряд, який опирався б на підтримку парламентської більшості, стають все більше поодинокими особливо в країнах, де застосовується пропорційна виборча система [577, 23]. Тобто, домінуючою тенденцією в країнах Західної Європи є формування урядів другого формату.

Формування уряду традиційно передбачає послідовне проходження трьох стадій. Перша – охоплює вибори, коли визначаються партії, які будуть представлені в парламенті, а також рівень їхньої підтримки. Друга стадія – це процес міжпартійних переговорів, який визначає композицію майбутнього уряду, або одного з його варіантів. Третя – характеризує процедуру голосування в парламенті, або іншої дії, яка має характер вотуму довіри конкретному складу уряду та його програмі дій, внаслідок чого уряд отримує

мандат для легітимної діяльності (у ФРН таким актом є вибори канцлера у Бундестазі).

А.Антошевські зазначив, що процес творення уряду передбачає дві складові, які мають такі політичні наслідки. По-перше, формування уряду загалом охоплює переговори та торги між партіями, що треба трактувати як черговий зразок міжпартійної конкуренції на рівні парламенту, яка на відміну від передвиборчої конкуренції переважно набуває форми кооперації. Щодо конкуренції, то її суб'єктами є вже не партії/партійні блоки, а їхні частинки – партійні групи і фракції, які представлені в парламенті, окремі депутати. Предметом конкуренції головно виступає входження в уряд. Відповідно, остання характеристика стає підставою кооперації між партійними групами та фракціями, які об'єднуються в депутатську більшість, що надає підтримку уряду. Більшість може бути постійною стосовно часу дії уряду більшості, або ситуативною, переважно це буде стосуватися урядів меншості, хоча вони так само можуть опиратися на підтримку стабільної інституційної композиції парламентських груп і фракцій. Оскільки відставка уряду не призводить автоматично до дострокових виборів, а, здебільшого, означає нове формування уряду, то суб'єкти кооперації внаслідок цього можуть мінятися в інституційному та і персональному складі.

По-друге, в процесі формування уряду вирішальну роль відіграє політична еліта країни, яка "...проводить корекцію рішення виборців. Від волі партійних лідерів, а не від преференцій електорату виявлених в акті голосування, залежить, чи уряд буде однопартійним, чи буде створено урядову коаліцію, і якщо так, то хто увійде до її складу" [578, 84-85]. Наголос на ролі політичної еліти зумовлено тим, що лідери політичних партій беруть участь у міжпартійних переговорах, саме їм партії і депутати від партій делегують право ведення переговорів та пошуку компромісу. Безумовно, досягнені домовленості передбачають наступне колегіальне узгодження отриманих результатів кожною зі сторін переговорів із власною партійною структурою. Оскільки лідери партій мають значний обсяг інструментів

впливу на поведінку своїх партійних партнерів: статутні засади партійної дисципліни, втім числі й очікуваний у разі входження партії в уряд “приз” – певна кількість вищих урядових посад, їхня позиція досить часто стає домінуючою щодо кінцевої позиції цілої фракції та партії. Внаслідок цього партійні лідери, шукаючи компроміс, здатні відступати від програми партії, або блоку з якою йшли на вибори, без погодження з виборцями, навіть часами всупереч позиції частини своїх виборців. Найавторитетніший дослідник коаліційних урядів П.Ваврік зазначав, що у випадку, коли не відбувається формування однопартійного уряду більшості, виборчі результати визначають лише початкові, базові позиції парламентських партій і можна говорити лише про непрямі зв’язки між підсумком виборів та урядовою композицією [579, 471]. Ставлення громадян до таких корекцій можна буде побачити лише під час наступних позачергових, або чергових виборів, які відбуватимуться через певний час, внаслідок чого гострота оцінки може суттєво зменшитись. Дієвішим механізмом нагадування виборцям про відхід певної партії або партій від своїх передвиборних зобов’язань є преса та конкурентні політичні сили. Хоча і в цьому випадку термін віддаленості в часі буде так само діяти на пом’якшення оцінки.

На підставі аналізу досвіду формування урядів у 15 європейських країнах з 1945 до 1999 р. М.Маттіла та Т.Рауніо виділяли три головні засади, які властиві другій стадії процесу формування уряду: більшості, найбільшого результату та електорального результату [580, 263]. Зокрема, вони підкреслили, що уряди залежать від рівня підтримки парламенту, тому треба використовувати не показник, отриманих партією на виборах голосів, а показник кількості місць, які має партія у парламенті. Для нормального функціонування уряд повинен спиратися на підтримку більшості депутатів у парламенті. Принцип “найбільшого результату” за М.Маттілою та Р.Рауніо означає, що “...партія, яка виграла найбільшу кількість місць у парламенті, переважно є першою серед інших на отримання права формувати уряд після виборів” [581, 266]. Третій принцип передбачає, що партії, які збільшили

рівень своєї підтримки, тобто в них збільшилась кількість депутатів порівняно з попередніми виборами повинні мати кращі шанси потрапляння до уряду, ніж ті партії, рівень підтримки яких став меншим щодо попередніх виборів. На думку зазначених авторів, важливість означеного пріоритету зумовлюється засадою легітимності. Не врахування зміни рівня підтримки політичних партій виборцями варто трактувати як нехтування самим волевиявленням виборців. Вони зазначили: “Засада електорального результату є важливою в термінах легітимності, оскільки відмова врахування вироку виборців може в кінцевому результаті підірвати підтримку народу щодо цілої політичної системи та її головних партій” [582, 266]. Такий принцип, на нашу думку, не буде діючим за умови, коли правляча партія або коаліція, яка втратила певну частку голосів підтримки, все одно опирається на підтримку більшості виборців. У ситуації, коли потенційні учасники коаліції повинні зробити вибір щодо можливого партнера коаліції між партією, що втратила рівень підтримки, і партією, яка збільшила рівень своєї підтримки, більше шансів повинна мати саме друга партія.

Після того як відбулися вибори на порядок денний постає питання формування уряду. Право формування уряду надає глава держави. Виняток становить Швеція, де з 1975 р. Король позбавлений цього права і воно належить спікерові парламенту [583, 711]. Безумовно, кожна європейська країна має власну нормативну базу та традиції, які регламентують цей процес. Спільним для всіх країн, де немає практики формування однопартійних урядів більшості, є надання права формувати уряд з боку глави держави форматору. Ним здебільшого є лідер парламентської партії, яка отримала найбільший результат. Завдання форматора полягає у створенні з парламентських партій композиції, яка б опиралася на підтримку більшості депутатів. Форматор у таких умовах має статус потенційного прем'єр-міністра і з цієї позиції повинен вести переговори [584, 309]. Подібний статус дає йому змогу досягати компромісів, робити пропозиції і поступки тощо. Тобто, перед ним є альтернатива – створити уряд на чолі з його партією і ним

як прем'єр-міністром, або втратити цей шанс – тоді така можливість перейде до лідера іншої парламентської партії. Важливість формального призначення форматора полягає також в тому, що він несе певну політичну відповідальність – нація знає кому надане право сформувати уряд і хто не зміг/не здатен цього досягнути.

У країнах, де до парламенту проходить велика кількість політичних партій, поряд з інститутом форматора існує інститут – інформатора. Така система властива Бельгії та Нідерландам. У Нідерландах монарх спочатку призначає інформатора з досвідчених політиків, які мають високий авторитет і не претендують самостійно очолити або увійти до складу уряду, провести консультації та аналіз стосовно того, яка група партій має шанс створити в парламенті більшість. Лише після доповіді інформатора глава держави визначає форматора.

Більшість коаліційних переговорів, як зазначили Д.Д'єрмейр та П. ван Роозендал, характеризуються пропозиціями “...хочете приймайте, а ні, то ні” і відбуваються вони завжди за умов неповної інформації [585, 609]. Особливістю переговорного процесу є те, що він відбувається між представниками декількох політичних партій, які усі проміжні результати, пропозиції та контрпропозиції, або вже остаточні результати, повинні узгоджувати з власними партіями. Це узгодження завжди дає учасникам переговорів можливість маневру, коли вони можуть послатися на те, що ту чи іншу пропозицію партія не зможе прийняти ні за яких умов, що привносить у переговорний процес дію чинника невизначеності. Процес переговорів відбувається у межах конструкції теорії раціонального вибору, коли володіння інформацією, приховування повної/правдивої інформації та виголошення її певної частини акторами переговорного процесу визначатиме результат, який вони отримають. У межах цієї конструкції розглядали переговорний процес Д.Д'єрмейр і П. ван Роозендал. Вони висунули дві базові моделі переговорного процесу: “*прихованої рівноваги*” та “*сигналізуючої рівноваги*” [586, 610-615].

Модель *“прихованої рівноваги”* передбачає, що форматор хоче створити коаліційний уряд спільно з однією партією. У загальній конструкції моделі цього типу припускається, що форматор точно не знає, які пропозиції можуть прийняти його партнери по переговорах. Тому форматор починає переговори з дуже *“рішучих”* вимог/пропозицій, поступово їх пом’якшуючи. Затримки у переговорному процесі дуже дорогі, тому що втрачається час, протягом якого міг би бути реалізований певний політичний курс або отримані *“прибутки”* від займаної посади. Тому настає момент, коли переваги поточної пропозиції перевищують ціну неприйняття пропозиції. Тоді відбудеться прийняття пропозиції. Модель *“прихованої рівноваги”* є тоді, коли сторона або сторони по чергово роблять пропозиції через певні короткі проміжки часу.

Другу модель автори називають *“сигналізуючою рівновагою”*. Її конструкція передбачає, що між пропозиціями сторін існує значний проміжок часу, тобто кожен партнер на довго відкладає відповідь на зроблену йому пропозицію. У цьому випадку факт затримки виконує роль сигналу для протилежної сторони. Оцінюючи затримку як сигнал, кожна зі сторін виходить з такої позиції: якби можна було зробити вигіднішу пропозицію, то її треба робити швидше.

Результатом переговорного процесу є не лише факт формування уряду, він значною мірою визначає ефективність діяльності майбутнього уряду, тому що під час переговорів визначаються персональні володарі посад внаслідок *“розподілу портфелів”*. Успішність реалізації урядової програми безпосередньо залежить від професіоналізму та особистих якостей членів уряду. Актуальність цієї констатації визначається тим, що кожне міністерство має певний рівень власної атономії. Як зазначили М.Лейвер і К.Шепсл, якби окремі міністри не мали незалежності, то не існувало би жодної різниці між міністерствами [587, 132] і далі стверджували, що *“...баланс між окремою міністерською автономією і колективним прийняттям рішень кабінету в окремо взятій країні є вирішальним, критичним для нашої здатності передбачати результативність уряду”*[588, 133].

Коли варіант формування уряду не є однозначним і може бути декілька комбінацій, то роль глави держави в цьому процесі зростає. Звернемося до конституційних засад цього процесу в Греції. Президент держави призначає прем'єр-міністром на безальтернативній основі лідера партії лише в ситуації, коли партія володіє в парламенті абсолютною більшістю місць. У випадку, якщо жодна партія не має такого результату, право формувати уряд доручають лідерові партії, яка має відносну більшість місць у парламенті. У разі невдачі Президент надає це право лідеру партії, яка має другий результат, якщо знову спроба не буде успішною, то це право може отримати лідер партії, яка має третій результат. Якщо жодна із зазначених спроб не буде мати успіху, то глава держави запрошує до себе лідерів всіх парламентських партій і доручає формувати уряд з представників всіх представлених у парламенті партій. Існує ще один запасний варіант – в разі невдачі попередньої спроби, уряд доручають формувати голові Державної ради, або Верховного касаційного суду, або Контрольної ради з одночасним розпуском парламенту [589, 259-260]. Цей приклад свідчить, що в ситуації, коли після парламентських виборів не вдається сформувати уряд, тоді Президент, хоча він і обирається в парламенті Греції, а не на загальних виборах, здатний суттєво впливати на хід політичного процесу. Зростання ролі глави держави в процесі формування уряду особливо простежується в країнах, де уряди є нетривалими і досить часто відбуваються урядові кризи, як наприклад в Італії до кінця ХХ ст.

Особливим випадком є дві напівпрезидентські держави – Франція та Фінляндія. За умов, коли президент і парламентська більшість представляють ту саму політичну силу, роль глави держави суттєво зростає і його позиція щодо голови уряду та уряду в цілому може мати визначальний характер, більше того він/вона реально здатен/на домінувати, стаючи фактичним главою виконавчої влади. За умови когабітації роль глави держави у формуванні уряду набуває винятково символічних рис. Виняток також

становить Швейцарська конфедерація, де формування уряду має стабільний алгоритм, прописаний у правилах “Магічної формули”.

Додатковим чинником, який впливає на процес формування уряду, є рівень сили найбільшої партії. Такий чинник, як ми вже бачили, тісно пов’язаний з традицією, що партія, яка отримала відносно більший результат, має найкращі шанси стати форматором уряду. Одночасно такий чинник передбачає, що розмір сили найбільшої партії буде детермінувати характер урядової композиції. Можливі варіанти – коаліція з домінуючою партією, коли в уряді є представники однієї партії, яка за кількістю депутатів в парламенті і членів уряду суттєво переважає представників інших партій, які входять до складу уряду. Прикладом цього можуть слугувати уряди Ірландії, починаючи з 1989 р., коли вперше було сформовано коаліційний уряд. У цих урядах Фіана Файл (Солдати долі) відіграє роль домінуючої сили [590, 324]. Такий варіант також властивий урядам Данії, Італії, Швеції та Німеччини до 2005 р. Другий варіант – врівноважуюча комбінація уряду, коли партії, які підтримують уряд і, відповідно, до нього входять, приблизно дорівнюють одна одній. Зразком цього типу є уряди Швейцарії.

Формування коаліційних урядів досить часто дає шанс потрапити до влади представникам невеликих політичних партій, які мають своїх представників у парламенті. Це засвідчив досвід Вільних демократів ФРН, які, фактично, “вирішували,” яка одна з двох найбільших партій сформує коаліційний уряд протягом 60-80-их років. Оскільки магія можливості сформувати уряд значна, то потужні політичні партії заради формування уряду здатні йти на значні поступки своїм потенційним коаліційним партнерам, які мають необхідний/достатній коаліційний потенціал. Про це яскраво свідчить приклад формування уряду Ч.Хогі в Ірландії у 1989 р. (див. табл. 5.3).

Розмір партійного представництва у парламенті можна також розглядати як самостійний чинник під час формування уряду. Зокрема, більшість дослідників відзначають, що найбільша за кількістю місць партія

має найкращі шанси стати форматором, якщо партія має другий результат, то вона має дуже великі шанси бути пропущеною, тобо не бути запрошеною до уряду [591, 267]. Це пояснюється тим, що партія – форматор не зацікавлена отримати в уряді потужного партнера, який за певних умов може стати противагою, або опонентом. Крім того, партія, яка має значну кількість депутатських місць, буде претендувати на значну частку урядових посад. Натомість невелика партія, або декілька партій, перед якими існує альтернатива бути поза урядом, або потрапити до уряду, буде/будуть менш вимогливою/вими щодо своєї частки місць в уряді. Як завжди є винятки. Такими в цій ситуації є уряди великої коаліції. Практика свідчить, що об'єднання двох, або більше найпотужніших партій в єдиний уряд, коли кожна партія-партнер здатна самостійно бути основою формування уряду, можливе лише в особливих ситуаціях. Ними можуть бути: ситуація, коли жодна з двох найбільших парламентських партій не здатна в комбінації з меншими парламентськими партіями сформувати уряд, який би опирався на підтримку більшості. Така ситуація склалася в Німеччині після вересневих виборів 2005 р., коли СДП та ХДС-ХСС змушені були об'єднатися після того, як жодна з них не зуміла самостійно створити уряд більшості. Іншими підставами можуть також слугувати – глибока політична криза в країні, яка може мати різні форми та причини.

Коаліційні уряди в європейських країнах формуються здебільшого на підставі принципу пропорційності або переговорів. Перший принцип передбачає, що при розподілі урядових посад між потенційними членами коаліційного уряду головним критерієм буде кількість місць, які має партія у парламенті. Цей принцип є домінуючим під час формування коаліційних урядів в Австрії, Ірландії, Люксембурзі та Норвегії.

Принцип переговорів, в основу яких покладено торг між парламентськими політичними партіями, характерний для Бельгії, Данії, Італії, Нідерландів, Фінляндії та Швеції. Переговорний процес з приводу формування коаліційного уряду переважно відбувається на двох рівнях: у

відносинах між політичними партіями і на цьому рівні визначальну роль відіграє ідеологічна дистанція між партіями та всередині кожної з партій. Принцип торгів означає, що кожна урядова посада може бути оцінена за рівнем політичної впливовості, престижу, або за допомогою інших критеріїв. Традиційно поведінку партій у процесі формування коаліційного уряду ми розглядаємо з погляду політичної програми, партійних декларацій і зобов'язань, які були попередньо публічно представлені політичними партіями. Це цілком обґрунтовано, тому що жодна партія не може поводитись безоглядно, вона повинна постійно пам'ятати про наступні вибори: якщо виборці забудуть про її непослідовність і невідповідність між передвиборчими деклараціями та реальними політичними діями, то завжди знайдуться політичні конкуренти, які належно це донесуть до громадськості. У Бельгії формування коаліційного уряду має низку особливостей. Згідно зі ст.99 Конституції уряд країни повинен бути коаліційним і складатися з двох рівних частинок за кількістю міністрів – фламандської та валлонської. У серпні 2007 р. виникла надзвичайна ситуація з формуванням уряду. Лідер фламандської партії Християнських демократів, яка перемогла на виборах і якому король доручив сформувати уряд після парламентських виборів, не зумів домовитись про створення спільного уряду з представниками валлонських партій. Це змусило монарха скликати Королівську Раду, яку дозволено збирати лише в надзвичайних ситуаціях, однак і це не дало очікуваного результату. На листопад 2007 р. уряд ще не було сформовано.

Ми не повинні також забувати про “людський фактор”, представлений у переговорному процесі амбітними політиками з партій, які пройшли до парламенту. Ці політики претендують на посади у системі виконавчої влади. М.Галахер, М.Лейвер та П.Майер зазначили: “Незважаючи на контроль над державною політикою, який мають члени кабінету міністрів, ми не повинні ігнорувати пільги для переможців, що отримують місце в кабінеті, це є найвищим досягненням їхньої кар'єри у політиці. Робота приносить суспільне визнання, владу, патронаж і багато інших атрибутів успіху. Ми не

повинні бути здивованими знахідкою, що для багатьох політичних діячів прагнення потрапити в кабінет є завданням їхнього життя. Отож, існує дві основні інтерпретації політичної цінності портфелів кабінету, відповідно два основних рушії мотивації діяльності політичних діячів: бажання отримати вигоду від володіння офісом (міністерською посадою – А.Р.) та прагнення впливати на суспільну політику”[592, 199-200]. З позиції цих двох головних чинників ми розглядаємо переговорний процес під час формування коаліційного уряду як торг.

Відповідно, від домінуючого принципу залежить і модель коаліційного уряду. Засада пропорційності найбільше відповідає урядам “мінімально-переможної коаліції”; засада переговорів, коли враховується ідеологічна позиція можливих партнерів, – “коаліціям мінімального радіусу дії”, поєднання обох принципів найдетальніше відповідає – “мінімально збігаючій переможній коаліції” [593, 189-190].

Дослідження М.Маттілі та Т.Рауніо засвідчили, що партії, які мають досвід перебування в уряді, володіють кращими шансами повторно потрапити до уряду, ніж ті, які не мають такого досвіду [594, 280]. Такий висновок, на нашу думку, має таке пояснення. Компроміс, який досягається щодо формування уряду, здебільшого опирається на певний документ, однак в урядовій діяльності важливу роль відіграє чинник довіри, передбачуваності партнерів. Партія, яка має вже урядову біографію, поряд з досвідом урядової діяльності, який сам по собі надзвичайно важливий, є більш передбачуваною, ніж та, яка такого досвіду ще не має і не відомо, як вона дотримується взятих на себе зобов’язань.

Якість узгоджень і досягнутих компромісів – головний аргумент, який парламент враховує під час прийняття рішення про підтримку, або не підтримку уряду. Запропоновані члени уряду повинні сприйматися більшістю парламентських фракцій позитивно. На формування уряду має певний вплив і міжнародне оточення. Здебільшого цей вплив має латентний характер, оскільки всі європейські країни демократичні. Водночас поява

несподіваних ситуацій здатна перетворювати прихований міжнародний вплив у достатньо відчутний чинник. Прикладом може слугувати досвід формування коаліційного уряду Австрії після парламентських виборів 1999р. Тоді до уряду партнером Австрійської народної партії мала увійти Австрійська партія Свободи, яку очолював Йорг Гайдер. Світова прогресивна громадскість сприйняла повідомлення про входження в Австрії до складу уряду лідера крайньої популістичної правої партії, який був на тоді добре відомий своїми антиіммігрантськими та антисемітськими виступами, як виклик. Австрії погрожували запровадженням санкцій, протягом пів року діяла норма заборони зустрічей вищих державних посадових осіб європейських країн, США, Ізраїлю з керівництвом альпійської республіки. Міжнародна реакція змусила Й.Гайдера піти з посади лідера партії.

Характер затвердження коаліційного уряду у парламенті залежить від країни. У Бельгії затвердження уряду відбувається у нижній палаті парламенту і передбачає одночасне представлення цілого складу уряду та програми його діяльності. В Італії уряд вважають сформованим, якщо протягом десяти днів після проголошення про його створення склад і програма отримають довіру Палати депутатів та Сенату [595, 438]. Обов'язково треба представляти всіх міністрів та програму майбутньої діяльності уряду під час отримання ним вотуму довіри в Данії. В Греції уряд має отримати парламентську підтримку протягом п'ятнадцяти днів. В Австрії, Португалії, Фінляндії та Швеції затвердження у парламенті потребує лише кандидатура прем'єр-міністра, а міністрів вже призначає глава держави за поданням керівника уряду. В Швеції членів уряду затверджує прем'єр-міністр самостійно [596, 711].

Отже, в загальній сукупності урядів у країнах Західної Європи домінують коаліційні уряди. Роль глави держави в умовах парламентської форми правління здатна суттєво зростати за умов ускладнення/обтяження додатковими проблемами процесу формування уряду. За умов напівпрезидентської форми правління вплив глави держави на процес

формування уряду залежить від наявності/відсутності ситуації когабітації. Від переговорного процесу залежить не лише створення уряду а й перспективи його ефективної діяльності. Коаліційні уряди в європейських країнах формуються здебільшого на підставі принципу пропорційності або переговорів.

5.5 Урядова стабільність

Визначальним показником діяльності уряду є оцінка його стабільності. У політичній науці поняття політична стабільність застосовують до багатьох базових інститутів: режим, уряд, партійна система та політична партія як самостійний елемент, суспільство. Всі зазначені інститути пов'язані між собою і при виділенні одного з них як самодостатнього інші можна розглядати як залежні від стабільності в обраному інституті, і як чинники, які різною мірою здатні впливати на стабільність виділеного нами інституту. Прийнято вважати, що стабільність уряду є позитивною характеристикою діяльності уряду, тому що свідчить про наявність часу, який він може використати для реалізації урядової програми, що імпліцитно трактується майже синонімом його ефективної діяльності. Дж. Сарторі наголошував на тому, що таке твердження не завжди може бути коректним [597, 106-109]. Оскільки його зауваження стосуються не європейських країн, тому надалі будемо виходити з позиції, що існування стабільного уряду в європейських країнах створює сприятливі умови для урядів успішно/ефективно виконувати власні функції. Ми вважаємо, що до головних індикаторів ефективної діяльності уряду може належати: сприяння реалізації на практиці прав і свобод громадян, забезпечення внутрішньої безпеки, запобігання виникненню внутрішніх конфліктів і війн, забезпечення зростання рівня життя власних громадян, завдячуючи економічному розвиткові країни, низький рівень безробіття та інфляції, дотримання усіма громадянами та суспільними інститутами норм права, надання потрібних послуг у потрібному місці у

потрібний час, схвальне ставлення громадської думки, яка, з одного боку, є результатом дії перелічених чинників, з іншого – має багато внутрішніх, власних детермінант та багато інших.

Оцінка уряду як стабільного передбачатиме врахування низки показників. По-перше, це повинна бути діяльність уряду під керівництвом того самого прем'єр-міністра; по-друге, збереження того партійного складу уряду, який отримав підтримку у парламенті; по-третє, це збереження первинного персонального складу членів уряду. Стабільність уряду буде також вимірюватися тривалістю його дії, починаючи від формального призначення/затвердження главою держави, або отримання підтримки у парламенті там, де ця процедура є необхідною, і до моменту відставки. У випадку відставки не має значення, що було причиною – закінчення терміну повноважень, визначених конституцією, чи дострокова відставка. Головними індикаторами, які свідчать про зміни в уряді, мають слугувати: чергові/позачергові вибори; добровільний вихід зі складу уряду; втрата довіри парламенту урядом, як внаслідок голосування довіри так і не довіри; рішення глави держави про відставку уряду/прем'єр-міністра, або члена уряду. На підставі цих індикаторів ми обчислили загальну кількість змін у складі урядів європейських країн за період 1960-2004 рр.⁴⁴ (результати подано в табл. 5.6). Внаслідок зіставлення загальної кількості змін із терміном нашого аналізу – 44 роки отримуємо показник середньої тривалості роботи уряду протягом 1960-2004 рр. у роках. Такий показник не може мати універсального характеру, оскільки країни відрізняються між собою за терміном роботи парламенту. З цією метою ми зіставили цей показник із терміном парламентської каденції й отримали показник урядової стабільності. Ми свідомі, що цей показник не є коректним аналогом індексу урядової стабільності, який засвідчує, яку частину від максимально можливого часу – термін каденції парламенту згідно з конституцією, працював уряд (вважається, що максимально можливий час – це період від виборів до

⁴⁴ Обчислення виконували на підставі бази даних [598].

виборів = 100 %). Проте він дає змогу побачити загальну тенденцію та характер стабільності щодо кожної європейської країни. Зрештою, на підставі табл. 5.2 ми виділили домінуючий тип уряду щодо кожної країни, що допоможе нам розглянути зв'язок між типом уряду та рівнем стабільності.

Таблиця 5.6

**Показники урядової стабільності у державах Західної Європи за період
1960 – 2004 рр.**

Номер за пор.	Країна	Кількість змін	Середня тривалість в роках	Термін роботи парламенту	Середня тривалість протягом каденції	Домінуючий тип уряду
1	Австрія	20	2,2	4	55,0	коал.більшості
2	Бельгія	25	1,76	4	44,0	коал.більшості
3	Греція	22	2,0	4	50,0	одноп.більшості
4	Данія	24	1,8	4	45,0	одноп./коал.менш.
5	Ірландія	17	2,6	5	52,0	коал.біл./однп.біл.
6	Італія	45	0,97	5	19,0	коал.більшості
7	Іспанія	11*	2,45	4	61,0	одноп.менш.
8	Нідерланди	16	2,75	4	62,5	коал.більшості
9	Німеччина	23	1,9	4	47,5	коал.більшості
10	Норвегія	21	2,1	4	52,5	одноп.менш.
11	Португалія	16**	1,8	4	45,0	коал.більшості
12	Сполучене Королівство	14	3,1	5	62,0	одноп.більшості
13	Фінляндія	29	1,5	4	37,5	коал.більшості
14	Франція	31	1,42	5	28,4	коал.більшості
15	Швеція	19***	2,3	4	67,0	одноп.менш.
16	Швейцарія	44****	-	4	100	коал.більшості
	Разом		1,98		51,8	

* Внаслідок тривалого періоду диктатури Франко показники іспанського уряду ми обчислювали лише з 1977 р., відповідно термін аналізу – 27 років.

** Внаслідок тривалого періоду диктатури в Португалії показники щодо уряду ми обчислювали лише з 1975 р., відповідно термін аналізу становив 29 років.

***У Швеції обчислення середньої тривалості розбивали на дві частини, оскільки до 1994 р. термін каденції парламенту становив 3 роки.

****В Швейцарії уряди стабільні, але зміни в них відбуваються кожного року згідно з вимогою конституції.

Як видно з табл. 5.6, найтривалішими (в роках – А.Р.) були уряди Сполученого Королівства, Ірландії, Нідерландів, Іспанії, Швеції та Греції – вони працювали без змін у середньому понад два роки. Найменш тривалим був уряд Італії, для якого середній показник щодо періоду, який ми аналізуємо, становив менше одного року. Італії належить “рекорд” найкоротшого терміну існування уряду у 1953 р. (уряд де Гасперо проіснував усього один місяць). Низькі показники тривалості роботи урядів були також властиві Франції та Фінляндії. Показники тривалості урядів щодо цих трьох країн протягом періоду з середини 90-их років ХХ ст. характеризуються помітним зростанням.

Аналіз показників середньої тривалості урядів протягом терміну роботи парламенту дає змогу нам виділити три групи країн. Першу групу – становитимуть країни з високим рівнем показника (понад 60 %). До них належить: Швейцарія, Швеція, Нідерланди, Сполучене Королівство та Іспанія. До другої групи належать країни з найнижчим показником урядової стабільності – Італія, Франція та Фінляндія. Третю групу становитимуть країни з середнім рівнем стабільності. Вони становлять найбільшу групу серед країн Західної Європи.

Як бачимо, дані за визначений період не дають змоги зробити висновок про те, який тип уряду найстабільніший. Три країни, які характеризуються найнижчими показниками урядової стабільності, належать до різних регіонів, мають парламентську та напівпрезидентську форми правління. Спільним для них є тип уряду – коаліційний уряд більшості. Показовим є також те, що в країнах, де домінуючим типом уряду є однопартійні та коаліційні уряди меншості, показники урядової стабільності вищі за середній європейський показник. Виняток становить лише Данія.

Урядова стабільність певною мірою залежить від політико-правових умов відставки уряду. Така норма, як зазначали М. Лейвр і К. Шепсл, є визначальним положенням європейської парламентської демократії [599, 134]. Передбачено, що уряд повинен піти у відставку внаслідок втрати довіри/підтримки більшості депутатів під час голосувань з принципових питань, або внаслідок спеціальних голосувань “довіри” або “недовіри”. В останніх двох випадках це є конституційним обов’язком уряду. Стаття 50 Конституції Франції вимагає: “Якщо Національні збори приймуть резолюцію недовіри, або якщо вони не схвалять програму, або загальну декларацію Уряду, то прем’єр-міністр повинен вручити президентові Республіки заяву про відставку Уряду” [600, 675]. Акцент на тому, що відставка уряду не може відбутися внаслідок не підтримки парламентом будь-якої пропозиції уряду, зроблено в Конституції Італії стаття 94: “...Голосування однією або обома палатами проти якої-небудь пропозиції Уряду не обов’язково тягне за собою його відставку” [601, 438]. Конституція Португалії також дуже чітко регламентує варіанти обов’язкової відставки у статті 198, пункт 1. Відставка може відбутися у разі відхилення програми уряду, неприйняття вотуму довіри або ухвалення резолюції з вотумом недовіри абсолютною більшістю голосів [602, 573]. Натомість у Сполученому Королівстві існує традиція, що за умови, коли парламентські дебати ініційовані урядом, шляхом внесення відповідного законопроекту, то голосування можна трактувати як процедуру отримання вотуму довіри. На таке трактування голосувань суттєво впливає двопартійна система, коли не урядова частина парламенту фактично становить опозицію.

Для внесення на порядок денний сесії парламенту питання про недовіру уряду потрібне подання п’ятох депутатів в Австрії, двадцяти депутатів у Фінляндії, однієї десятої депутатів Генеральних Кортесів в Іспанії, подібна норма існує також у парламентах Італії, Франції та Швеції. У Греції пропозицію про вотум недовіри повинні підписати не менше, ніж одна шоста від загальної кількості депутатів [603, 276]. У Португалії для цього треба мати запит однієї четвертої депутатів, або будь-якої парламентської групи [604,

573]. Рішення під час голосування з вотуму довіри/недовіри приймають більшістю голосів, за винятком Греції та Португалії, де для цього голосування потрібна абсолютна більшість.

Конституції передбачають певні процедурні обмеження щодо частоти, з якою такі голосування (вотум недовіри) можуть проводитись, або пропонуватися опозиційними партіями. Здебільшого під час роботи однієї сесії парламенту можна внести лише одну пропозицію, або чітко регламентовану кількість.

Особлива ситуація щодо дострокової відставки уряду існує в Німеччині. У статті 67 Конституції зафіксовано систему відставки уряду, яка називається “позитивний вотум недовіри”. Згідно з цією нормою Бундестаг має право висловити недовіру Федеральному Канцлерові одночасно з голосуванням за кандидатуру нового канцлера. Якщо така спроба виявиться невдалою, то Федеральний президент на підставі статті 68 має право розпустити Бундестаг [605, 200]. У ФРН таку процедуру застосовували у післявоєнний періоду два рази. Весною 1972 р. опозиційна фракція ХДС/ХСС внесла на розгляд парламенту пропозицію про дострокову відставку канцлера В.Брандта й одночасне обрання нового канцлера Р.Бажеля. Спроба виявилась невдалою. У вересні 1982 р. опозиційна фракція ХДС/ХСС внесла пропозицію про вотум недовіри канцлеру Г.Шмідту. З урядової коаліції вийшли депутати від партії Вільних демократів, використавши їхні голоси та голоси депутатів ХДС/ХСС, обрали нового канцлера Г. Коля. У Швейцарії згідно зі статтею 96 Федеральна Рада повинна працювати стабільно протягом чотирьох років і парламент не має права достроково припиняти її повноваження.

Підсумовуючи аналіз зроблений у параграфі, ми можемо констатувати, що за рівнем стабільності уряди європейських країн можна віднести до трьох груп: з високим, середнім та низьким рівнем урядової стабільності. Найбільшу групу складають країни із середнім рівнем урядової стабільності. Урядова стабільність залежить від дії багатьох чинників, зокрема, від наявних процедур дострокової відставки уряду.

Отож, уряд є провідним політичним інститутом не лише виконавчої гілки влади, а й всієї політичної системи суспільства. Ключовий компонент формування уряду – вибори. Хоча вони в абсолютній формі не вирішують питання, яка буде остаточна партійна конфігурація уряду і хто конкретно до нього потрапить в інституційному та персональному плані, проте від їхнього результату залежить, які партії можуть претендувати на участь в уряді. Також вони визначають чи попередній уряд залишиться при владі, у разі його коаліційності – чи збереже попередня коаліція свою партійну конфігурацію.

Існуючі уряди умовно можна поділити на однопартійні уряди більшості і меншості та коаліційні уряди більшості і меншості. Головна особливість коаліційних урядів – чинник свідомого їх формування парламентськими партіями. Найпоширеніший тип урядів в європейських країнах є коаліційний уряд більшості, який може бути представленим у двох головних конструкціях – з домінуючою партією та з врівноваженою конструкцією стосовно однакових за кількістю депутатів політичних партій. Варто зазначити поступове зменшення частки однопартійних урядів більшості, що пов'язано з вищим рівнем політичної плюралізації.

Зміна дискурсу політики в європейських країнах після Другої світової війни найповніше виявляється у феномені урядів меншості, які стали традиційною формою європейських урядів і становлять третину від всіх європейських урядів, які існували протягом цього періоду. Створення та існування такого типу урядів є варіантом/механізмом уникнення політичних криз. За рівнем стабільності уряди меншості відповідають загальноєвропейському середньому показнику.

Процедури формування урядів залежать від його формату. Внаслідок цього однопартійний уряд меншості та коаліційні уряди меншості та більшості характеризуються тим, що результати виборів є лише підставою, а саме формування уряду залежить від здатності партійної еліти досягати компромісів та впливу багатьох чинників. Ці чинники є результатом засвоєння національного та міжнародного досвіду формування урядів.

Врахування міжнародного досвіду демократичних країн є умовою прозорості та передбачуваності національного процесу формування уряду, як і цілого політичного процесу.

Розділ VI

Вплив виборчих систем на політичні системи держав Західної Європи

Вибори є центральним елементом політичного процесу та визначальною характеристикою участі громадян у політичному житті демократичних країн, передусім розвинених держав Західної Європи та Північної Америки. Г.Алмонд зазначив: “Вибори належать до тих небагатьох демократичних механізмів, які дають змогу висловлювати різноманітні інтереси шляхом опускання бюлетенів, і через агрегацію цих голосів нація може прийняти колективне рішення, яке стосується її майбутніх лідерів та державного курсу” [606, 163]. Значення виборів можемо подати у двох площинах – суспільній та особистісній. Суспільне значення виборів полягає у тому, що вони:

- створюють парламент, обираючи наперед визначену кількість депутатів, які повинні здійснювати законодавчу владу протягом певного терміну, відображають групові та індивідуальні преференції виборців і у своїй діяльності повинні орієнтуватися/представляти основні групові суспільні інтереси;

- визначають рівень політичної підтримки виборцями діючих у країні політичних партій на момент виборів, тим самим формується і суспільно визнається співвідношення вагомості та впливу основних акторів національного політичного процесу на період до наступних виборів;

- передбачають тих, хто сформує уряд, за умов існування двопартійної або двоблокової партійної системи, або опосередковано сприяють формуванню урядової коаліції; під їхнім впливом формується інтегрована або дезінтегрована опозиція у парламенті;

роблять політичну систему країни легітимною в очах власних громадян та міжнародного співтовариства.

Особистісне значення виборів для громадян таке:

громадяни шляхом виборів отримують оптимальний механізм і засіб особистої участі у політичному житті власної країни. Насправді, для багатьох громадян вибори стають єдиною можливою формою їхньої активної участі у політичному процесі;

сприяють виробленню у виборців відчуття, що кожен конкретний виборець причетний до прийняття рішень щодо того, хто буде представляти його у парламенті, хто формуватиме уряд на наступний термін.

Вибори як механізм формування влади певної спільноти відомі людству здавна. Значного розвитку вони досягнули у добу античної Греції, республіканського Риму, у період існування військових демократій на етапі раннього середньовіччя та міст-республік. Як механізм формування державної влади вони набули свого розвитку лише з XVIII ст. Сьогодні вибори проводять в абсолютній більшості існуючих у світі суверенних держав, проте форми, методи та політичні наслідки їх застосування суттєво відрізняються між собою.

Традиційно країни Західної Європи є “зразковими” у контексті дотримання стандартів демократичного суспільства. Значною мірою завдячуючи застосуванню їхнього досвіду, були вироблені базові критерії оцінювання рівня демократичності виборів .

1. Виборчі права повинні належати всьому дорослому населенню незалежно від етнічного походження, раси або релігійних переконань.

2. Голосування повинно бути вільним і таємним, без залякувань або наступних переслідувань.

3. Вибори повинні відбуватися регулярно у межах передбачених часових лімітів та відповідно до діючих конституційних норм.

4. Усі верстви суспільства без винятку повинні мати змогу вільно висувати своїх кандидатів і кандидатів від політичних партій, вільно проводити передвиборчу кампанію.

5. Передвиборчий період повинен бути досить довгим, щоб дати змогу усім партіям і кандидатам ознайомити громадскість із своїми програмами. Повинна бути гарантована рівність доступу та використання державних засобів масової інформації.

6. Голосування та підрахунок голосів повинна контролювати незалежна адміністрація на чолі з органом, який здатний вирішувати виборчі суперечки.

7. Усі партії та кандидати повинні мати доступ до отриманих результатів, очолювати владу повинна партія-переможець, або партії, які мають потрібну підтримку у парламенті [607,81].

Проведення виборів у кожній країні регламентується конституцією та, досить часто, спеціальним законодавством.⁴⁵ Загальні конституційні вимоги щодо виборів:

- 1) кожен громадянин є виборцем;
- 2) одна людина – один голос;
- 3) кожен голос має однакову вартість.

Сьогодні в усіх країнах Західної Європи право брати участь у виборах надається повнолітнім особам, тобто тим, хто досягнув 18 років і є громадянином власної країни.⁴⁶ Як чинник, що регламентує наявність виборчих прав у багатьох європейських державах, розглядається постійне проживання, або певний термін постійного проживання. Зокрема, стаття 54, пункт 1 Конституції Королівства Нідерландів констатує: “...обираються безпосередньо громадянами Нідерландів, що досягнули 18 років, за винятком

⁴⁵ У Сполученому Королівстві, де немає “писаної” конституції, проведення виборів впорядковується “Актом про народне представництво”, який був прийнятий у 1983 р. і належить до сукупності конституційних актів.

⁴⁶ Виняток становлять вибори до Європейського парламенту. У виборах в межах певної національної держави можуть брати участь поряд із громадянами і не громадяни цієї держави за умови, що вони є громадянами однієї з країн Європейського Союзу і певний час (переважно визначається законодавством цієї національної держави) постійно проживають на території цієї держави.

тих осіб, які не мають постійного місця проживання у Нідерландах” [608, 485].

Права голосу позбавляються лише конкретні категорії громадян. Переважно це стосується тих, хто: відбуває термін покарання у в’язниці та особи, які перебувають на лікуванні у психіатричних лікарнях. Стаття 53 Конституції Королівства Норвегії формулює обмеження щодо окремих категорій населення так: “Права голосу позбавлені такі особи : 1) засуджені за карні порушення відповідно до закону; 2) які перейшли на службу іноземної держави без згоди Уряду; 3) щодо яких була доведена купівля голосів, продаж власного голосу або голосування більше, ніж на одній виборчій ділянці” [609, 36]. Конституція Королівства Данії передбачає додатковий обмежувальний чинник, який є підставою позбавлення громадянина виборчого права – отримання соціальної допомоги внаслідок бідності.⁴⁷

Виборче право не одразу набуло сучасного вигляду. Спочатку воно належало лише чоловікам, які досягнули певного віку, мали відповідний до умов закону рівень освіти, були одруженими та мали достатню власність/річний дохід. У Сполученому Королівстві до 1830 р. виборче право мали тільки представники чоловічої статі і воно поширювалось лише на 4% дорослого населення. На початок ХХ ст. виборче право у більшості європейських країн було надано дорослим чоловікам. Загальне виборче право, у сучасному розумінні цього слова, тобто рівне право брати участь у виборах усім громадянам незалежно від статі вперше було запроваджене у 1893 р. у Новій Зеландії. В Європі вперше жінки нарівні з чоловіками отримали право голосу у Фінляндії 1906 р. Надання жінкам рівних з мужчинами виборчих прав впроваджувалось в Європі протягом майже цілого ХХ ст. Остання країна, де було запроваджене рівне виборче право для жінок, Ліхтенштейн (1984) [611, 70].

⁴⁷ Стаття 29 пункт 1 звучить так: “...закон визначає, в яких випадках карні покарання та соціальна допомога для бідних можуть слугувати законною підставою для позбавлення виборчих прав” [610,306].

Виборці беруть участь у голосуванні на підставі загальних списків виборців. На відміну від США, де існує практика добровільної реєстрації громадянином себе як потенційного виборця, у країнах Західної Європи це робить державна бюрократія. Переважно реєстрація відбувається на підставі інформації місцевих відділень поліції про постійне або тимчасове проживання. Однак напередодні виборів може проводитись і спеціальна робота, спрямована на складання списків виборців. Згідно з “Актом про народне представництво”, прийнятому у Сполученому Королівстві 1983 р., для реєстрації виборців у кожному виборчому окрузі створюється посада спеціального “повноваженого з реєстрації.” [612, 167] Внаслідок цього виборчі списки в європейських країнах значно детальніші, ніж у США.

У державах Західної Європи існують такі різновиди загальних виборів: на національному рівні – президента та парламентів; у федеративних державах – відповідних органів регіональної та провінційної влади та на місцевому (базовому) рівні в усіх країнах. У європейських державах, що входять до складу Європейського Союзу, існують також вибори до Європейського Парламенту. Оскільки питання про вибори президента ми розглядали у третій главі, то тепер увагу зосередимо на виборах до національних парламентів.

Конституція кожної країни чітко регламентує – хто має право проголошувати наступні вибори. Переважно це право належить уряду, який визначає конкретну дату проведення чергових (позачергових) виборів. У країнах, де главою держави є президент (монарх), він здебільшого лише контрасигнує це рішення. Це положення у статті 115 Конституції Іспанії сформульовано так: “Голова уряду після попереднього обговорення у Раді міністрів і під свою власну відповідальність може запропонувати розпуск Конгресу, Сенату або Генеральних Кортесів, який повинен бути проголошений декретом короля. У декреті про розпуск зазначається дата проведення виборів” [613, 395-396]. Єдиним винятком є Франція, де Президент на підставі статті 12 Конституції Франції має право “...після

консультацій з прем'єр-міністром та головами палат розпустити Національні збори” і відповідно оголосити нові парламентські вибори, навіть за умови спротиву уряду [614, 668]. Винятки також становлять Норвегія та Швейцарія, де термін дії парламенту чітко зафіксований – 4 роки, протягом яких парламент не може бути достроково розпущений.

Важлива роль у кожній виборчій системі належить типу виборчого бюлетеня, а також типу голосування. Розрізняють категоричний та ординарний бюлетені, відповідно – категоричне й ординарне [615, 156], або преференційне голосування. Категоричне голосування передбачає, що виборець має право вибрати лише одного зі списку претендентів незалежно від того, що претендентом може бути окремих кандидат або політична партія/ виборчий блок партій. Сьогодні категоричний тип голосування існує в Данії, Іспанії, Нідерландах, Німеччині, Португалії, Сполученому Королівстві та Франції. Ординарне голосування передбачає, що виборець має право у бюлетні для голосування зазначити свої преференції/переваги щодо зазначених кандидатів. Щодо цього типу у літературі досить часто використовують іншу назву – преференційне голосування.

6.1 Типи виборчих систем

Під виборчою системою розуміють сукупність норм, що регламентують процес артикуляції виборчих переваг, які виявляються у кількості отриманих на виборах голосів і визначають механізми перетворення цих голосів у відповідну кількість депутатських мандатів. Сьогодні у державах Західної Європи існує широкий спектр виборчих систем, які зумовлюють відмінні наслідки для виборців політичних партій і блоків, а також і для цілої політичної системи певної країни. Існуючі виборчі системи умовно можна поділити на:

- мажоритарну;
- пропорційну;

- змішану .

Запропонований поділ активно використовують. Головна відмінність між підходами різних дослідників полягає у визнанні або запереченні змішаного типу виборчої системи як самостійного [616, 3-5]. Автори Блоквелівської енциклопедії вважають, що на підставі методу обчислення голосів треба розрізнити виборчу систему більшості, мажоритарну та пропорційну [617, 194-195]. Оскільки типологія виборчих систем не є спеціальним предметом нашого розгляду, ми використовуємо зазначений поділ на три групи.

Таблиця 6.1

Виборчі системи, які застосовуються під час виборів парламентів у державах Західної Європи

Номер за пор.	Країна	Рік отримання виборчого права чоловіками	Рік отримання виборчого права жінками	Тип виборчої системи	Формула переведення отриманих голосів у мандати
1	Австрія	1907	1918	Пропорційна	Д'Хондта
2	Бельгія	1893	1948	Пропорційна	Д'Хондта
3	Греція	1877	1952	Пропорційна	Д'Хондта
4	Данія	1901	1915	Пропорційна	Модифікована Сен-Лаге
5	Ірландія	1918	1918	Пропорційна (єдиний перехідний голос)	Квота Друпа
6	Іспанія	1869	1931	Пропорційна	Д'Хондта
7	Італія	1912	1945	Пропорційна	Д'Хондта
8	Нідерланди	1917	1919	Пропорційна	Д'Хондта
9	Німеччина	1869	1919		Квота Хер-Німейра*
10	Норвегія	1897	1913	Пропорційна	Модифікована Сен-Лаге
11	Португалія	1911	1931	Пропорційна	Д'Хондта

12	Сполучене Королівство	1918	1918	Мажоритарна (відносної більшості)	
13	Фінляндія	1906	1906	Пропорційна	Д'Хондта
14	Франція	1848	1944	Мажоритарна у два тури	
15	Швейцарія	1919	1971	Пропорційна (панашаж)	Квота Хагенбах-Бішофа
16	Швеція	1909	1921	Пропорційна	Модифікована Сен-Лаге

*Застосовують лише щодо визначення половини депутатських мандатів, які обирають за партійними списками на пропорційній основі ⁴⁸.

6.1.1 Мажоритарна виборча система

Мажоритарна виборча система передбачає існування одномандатного виборчого округу, тобто від кожного округу обирають лише одного депутата. За цієї системи, як зазначив Дж.Сарторі, “переможець одержує все”. Мажоритарна виборча система передбачає існування виборів в один або два тури. Щодо виборів в один тур досить часто використовують самостійну назву – система відносної більшості.

Система відносної більшості була сформована і використовується серед європейських країн лише в Сполученому Королівстві, де нижня палата парламенту – Палата громад складається з 646 депутатів*, які обираються в одномандатних округах згідно з принципом: перемогу отримує той кандидат,

⁴⁸ Квоту Хер-Німейра (Hare-Nimeyera) обчислюють так: отримані партією голоси в окрузі множать на кількість мандатів, які обирають у цьому окрузі, а результат ділиться на кількість голосів, отриманих усіма політичними партіями у цьому окрузі.

* У 1958 р. відбулася зміна приписів щодо діяльності спеціальних комісій для Англії, Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії, які повинні регулярно переглядати межі виборчих округів, відповідно визначати кількість виборчих округів. До 1958 р. комісії були зобов'язані переглядати розміри виборчих округів не скоріше, ніж кожні три роки і не довше, ніж сім років. Після 1958 р. терміни перегляду визначили 10-15 років. Згідно з останнім обчисленням комісій у 2004 р. було визначено, що під час парламентських виборів 2005 р. мало бути визначено 646 одномандатних виборчих округів (під час виборів 2001 р. було 659 округів), відповідно зараз у парламенті є 646 депутатів.

якого підтримали більше виборців, ніж його конкурентів. Варто зазначити, що принцип одномандатного округу був запроваджений вперше в межах цілої країни лише у 1950 р. До того протягом ХІХ ст. і першої половини ХХ ст. в країні існувала ситуація, коли під час виборів співіснували двомандатні, багатомандатні та одномандатні округи. Після чергової реформи виборчого законодавства у 1918 р. поряд з одномандатними округами зберігалися 13 двомандатних округів та університетські виборчі округи (сьогодні цей феномен в європейських країнах продовжує існувати в Ірландії). На підставі вивчення досвіду дії цієї системи М.Дюверже сформулював закон, за яким існує взаємозв'язок між кількістю партій у країні та виборчою системою, зокрема виборча система з єдиним бюлетенем і простою більшістю голосів для визначення переможця сприяє формуванню в країні двопартійної системи [618, 279]. Трактуючи цього закону дало змогу сформулювати переваги такої виборчої системи. По-перше, ця виборча система сприяє формуванню однопартійного уряду більшості. Утворення уряду після виборів не представляє значних труднощів є швидким і однозначним на відміну від країн, де формуються коаліційні уряди, або однопартійний уряд меншості. Крім того, опираючись на власну партійну більшість сприяє стабільній та ефективній діяльності уряду, коли він не змушений витратити частину часу та енергії на забезпечення відносин між членами коаліції, від яких залежить саме існування урядової коаліції.

По-друге, на відміну від пропорційної виборчої системи, за якої формат урядової коаліції, здебільшого невідомий до виборів, або має гіпотетичний характер, виборці в умовах системи відносної більшості в процесі голосування мають одночасно декілька мотивацій. Зокрема, вони голосують за кандидата від свого округу, за політичну партію, яка мала би керувати країною та за майбутнього прем'єр-міністра країни (лідера політичної партії). Названі мотивації можуть підсилювати одна одну, але можуть і послаблювати одна одну, якщо виборець не буде сприймати одну з цих трьох складових як найоптимальніший варіант. Тобто, саме виборці визначають,

хто буде прем'єр-міністром, а не партійне керівництво за підсумками виборів як у пропорційній системі.

По-третє, вона сприяє не лише виділенню двох політичних партій, а й тому, що вони стають найпотужнішими серед всіх існуючих партій, відповідно у значно гіршому положенні опиняються менші партії. Результатом дії такого чинника є значне обмеження для потрапляння до парламенту радикальних політичних партій.

По-четверте, домінація на політичній сцені двох найбільших політичних партій дає ефект зближення їхніх програмних позицій, запозиченню програмних гасел. Оскільки перемога однієї з цих партій є можливою лише за рахунок перетягування на свій бік виборців опонента, то обидві партії шукають додаткові голоси серед електорату свого головного опонента. Це призводить до зближення програм, домінації поміркованих кандидатів. Лейбористська партія виграла у 1997 р. парламентські вибори і поставила своєрідний рекорд, вигравши вибори 2001 та 2005 років. Сьогодні дослідники говорять про Нову Лейбористську партію, особливістю якої є активне використання традиційних програмних засад консерваторів. Про це свідчить програма, яку підготували лейбористи, вона спрямована на зростання ролі права в суспільному житті та посиленню боротьби з антисуспільними явищами, що завжди було прерогативою консерваторів і з якою Лейбористська партія брала участь у парламентських виборах 2005 р. (The Respect Action Plan) [619]. Одночасно ми є свідками посилення значення соціальних проблем у виступах лідерів консервативної партії, особливо її нового керівника Девіда Камерона, який очолив партію лише 6 грудня 2005р. Його ініціативи в парламенті щодо реформи освіти, пенсійної реформи, вимоги запровадження 50 % представництва жінок серед кандидатів від Консервативної партії, залучення до кандидатів представників темношкірого та жовтошкірого населення дають підстави говорити про значне поліпшення цієї партії. Тобто, Лейбористська партія як представник лівих активно залучає традиційну проблематику правих партій, а Консервативна партія, яка

три рази підряд прогнала парламентські вибори, з грудня 2005 р. почала дрейфувати назустріч інтересам, які традиційно трактуються як ліві. Внаслідок цього обидві головні партії ведуть конкуренцію за спільний електорат, який є посередині і характеризується поміркованістю.

По-п'яте, дві основні політичні партії мають приблизно співмірну політичну вагу, яка визначається рівнем підтримки цих партій виборцями. Це сприяє формуванню потужної парламентської опозиції здатної ефективно контролювати владу та пропонувати суспільству політичні альтернативи.

По-шосте, обрання депутата у конкретному окрузі сприяє тому, що він у парламенті обстоюватиме не загальні, а конкретні інтереси виборців свого округу. Крім того, вибори в один тур суттєво здешевлюють виборчу процедуру з фінансового погляду порівняно з виборами у два тури.

Водночас така система має і свої проблеми. По-перше, за цієї системи може бути обраним претендент, за якого проголосує менше половини виборців, проте більша частина виборців залишиться без власного представника. Р.Роуз навів приклад з виборчої кампанії 1992 р. в окрузі Інвернесс, де у протиборстві з трьома партійними кандидатами перемогу отримав кандидат від Ліберально-демократичної партії з 26 % голосів (треба враховувати, що це відсоток тих, хто взяв участь у голосуванні – А.Р.) [620, 354]. Така ситуація дає підстави критикам цієї виборчої системи говорити не лише про проблеми з репрезентативністю, а й про порушення громадянських прав і засад демократії.

По-друге, оскільки розглянута нами ситуація у першому прикладі не є винятком у практичному політичному житті Сполученого Королівства, то це може призвести до суттєвої диспропорції між кількістю одержаних партіями голосів і відповідною кількістю місць у парламенті. Оскільки одним з базових критеріїв оцінки виборчих систем є пропорційність, то з цього погляду система відносної більшості дає найменш пропорційні результати серед всіх решта виборчих систем. Як видно з даних табл. 6.2, найбільше страждає від такого типу виборчої системи партія Ліберальних демократів. За

умови застосування на виборах у 2001 р. пропорційної виборчої системи ця партія могла б отримати 120 депутатських мандатів, а вона отримала лише 52, тобто її втрати становили понад 50 %.

Таблиця 6.2

**Результати виборів до парламенту Сполученого Королівства
у 2001 та 2005 р.⁴⁹**

Номер за пор.	Назва партії	2001		2005	
		% голосів	% місць	% голосів	% місць
1	Лейбористська	40,7	62,6	35,2	55,1
2	Консервативна	31,7	25,2	33,2	30,6
3	Ліберальні демократи	18,3	7,9	22,6	9,6
4	Інші	9,3	4,3	9,0	4,7

По-третє, досвід виборчих кампаній до парламенту Сполученого Королівства 1951 та 1974 рр. свідчить про можливість у межах цієї виборчої системи перемоги (отримання більшості у парламенті) політичної партії, яка набрала менше голосів від одного зі своїх конкурентів. Вперше у ХХ ст. така ситуація склалася у 1929 р., коли Лейбористська партія з 37,1 % голосів отримала 46,8 % депутатських місць, а Консервативна партія, маючи 38,2 % голосів отримала лише 42,3 % мандатів. Як видно з табл. 6.3, у 1951 р. більшість у парламенті отримала Консервативна партія, маючи меншу від Лейбористської партії кількість голосів. Подібна ситуація повторилася у 1974р., але навпаки – більшість у парламенті отримали Лейбористи, маючи у межах країни меншу підтримку виборців, ніж Консерватори. Такому феномену відповідає англійський термін “bias” (упередження, нахилиння). Він означає отримання привілей однією партією стосовно іншої, або інших.

⁴⁹ Обчислення автора на підставі даних сайту [621] та матеріалів [622,151].

Існування такого феномену пояснюють особливостями виборчої системи відносної більшості та відмінностями у кількості виборців в округах.

Таблиця 6.3

**Результати виборів до парламенту Сполученого Королівства
у 1951 та 1974 рр. [623]**

Назва партії	% депутати	1951	1974
Консервативна	%	48,0	37,8
	депутати	321	297
Лейбористська	%	48,8	37,1
	депутати	295	301
Ліберальні демократи	%	2,5	19,3
	депутати	6	14
Інші	%	-	5,7
	депутати	-	23
Разом		625	635

По-четверте, досвід застосування виборчої системи відносної більшості у Сполученому Королівстві свідчить, що на загальнодержавному рівні останній раз правляча партія мала понад 50 % голосів підтримки у 1935 р., усі наступні роки правлячі партії опиралися на підтримку менше ніж половини виборців (2001 р. – 40,7 %, 2005 р. – 35,2 %). Такий рівень підтримки припустимий у розвинених економічно та демократичних країнах. Такої підтримки може виявитись замало у перехідних суспільствах, де володарююча еліта буде прагнути, або буде змушена ситуацією проводити реформи, які можуть зумовити спротив частини суспільства. Зокрема, Р.Таагепера та М.С.Шугарт аналізували виборчу систему відносної більшості у Чилі під час виборів президента Сальвадоре Альєнде (1970 р.), коли він переміг на президентських виборах, отримавши 36,3 % голосів, як чинник дестабілізації політичної ситуації після виборів і підставу наступного

військового перевороту: “Програма Альєнде передбачала проведення широких соціальних перетворень. Але він (С.Альєнде – А.Р.) користувався лише обмеженою підтримкою з боку суспільства, і за цих умов спроба радикальних змін завершилась сумно” [624, 144].

По-п’яте, за умов, коли виборці повинні обрати свого представника вже у першому турі, частина з них змушена голосувати не відповідно до своїх вподобань, а тактично, тобто за того кандидата, який має більше шансів пройти (щоб не згубити власний голос) і який уособлює “найменше зло”. В основу цього аналізу покладено норми теорії раціонального вибору. В форматі цієї теорії виборця розглядають як раціонального актора і він визначає спочатку, – кандидат від якої з партій/або яка партія для нього найбільш корисна; надалі він визначає шанси на перемогу кандидата/партії. Голосування відбувається за найбільш ймовірного “переможця”, щоб не відбулося “втрати” голосу. У західній політології цю ситуацію називають “складне голосування” (sophisticated). Як доводить У.Райкер, такий тип голосування “завжди працює проти третіх партій” [625, 762]. Результатом цього феномену є понадмірне посилення двох найбільших партій і, як ми вже зазначали, суттєві втрати інших, менших, партій.

По-шосте, домінація двох великих партій у конкретних округах призводить також до того, що частина округів набуває характеру “твердих/надійних”, під цією назвою розуміють округ, у якому кандидат певної партії постійно виграє вибори. За таких умов частина виборців не бажає брати участі у виборах, оскільки вибори не дають їм змоги виявити власні преференції. Показовими є дані щодо участі виборців у загальнонаціональних виборах. Розглянемо ці показники за останні 15 років: 1992 – 77,3 %; 1997 - 71,6 %; 2001 – 59,4 %; 2005 – 61,3 % [626]. Наведені дані свідчать про тенденцію поступового зменшення участі виборців у голосуванні. Для порівняння середній показник явки виборців на вибори у 16 країнах Західної Європи у перші роки ХХІ ст. становив 72,6 % з урахуванням низького показника участі виборців Сполученого Королівства [627,276]. Інша

похідна формування “твердих/надійних” округів є занепад в територіальних одиницях, які відповідають цим виборчим округам, партійних структур всіх інших партій, окрім домінуючої партії. Щодо цього Д.Нохлен констатував: “У виборчих округах, в яких конкретна партія має абсолютну домінацію при використанні правила більшості, політична опозиція не має стимулів до участі у виборах” [628, 132]. Відповідно, наслідком цієї ситуації є те, що погляди, прагнення, інтереси не всіх суспільних груп отримують своє представництво під час виборів. Здебільшого нові напруження, проблеми, прагнення виносяться на загальнонаціональну політичну сцену з допомогою нових партій і структур. Брак у них шансу не дає змоги суспільству вчасно виявити нові проблеми. На відміну від континентальних країн у Сполученому Королівстві так і не змогла виникнути потужна партія зелених, як і новий тип правої політичної партії, хоча проблеми, на вирішення яких спрямовують свою діяльність ці типи політичних партій, досить відчутні в країні.

По-сьоме, ця виборча система, як зазначив Д.Нохлен [629, 291], надає також переваги поряд з двома найбільшими партіями регіональним партіям, які опираються на концентрований у певному регіоні електорат. Висновок обґрунтовується тим, що загальнонаціональні партії, крім двох найбільших, формально можуть отримати досить високий рівень підтримки, якщо акумулювати всі голоси, які були подані за кандидатів цієї, або цих політичних партій в межах країни, проте досить часто їхній результат (кількість депутатських мандатів – А.Р.) менший від частки отриманих голосів. Третя за впливом партія країни Ліберальні демократи під час виборів 2005 р. отримала 62 депутатські крісла за умови 5 977 043 голосів, тобто одне депутатське місце вартувало 96 403,9 голосів. Натомість малі партії, які опираються на регіональний електорат, що проживає компактно, мають пропорцію вже іншого плану. Зокрема, Plaid Cymru, яка діє тільки в Уельсі, отримала на парламентських виборах 2005 р. три депутатських мандати, набравши 174 838 голоси, тобто вартість одного депутатського місця становила – 58 279 голоси, Шотландська національна партія отримала 6

мандатів, що відповідало 412 267 голосам, відповідно частка на один мандат становила 68 711 голосів; Демократична юніоністська партія, яка діє у Північній Ірландії отримала 9 депутатських мандатів за умови 241 856 голосів, внаслідок цього вона має найкращий показник покриття голосами депутатських мандатів, на одне депутатське місце припадає всього 28 872 голоси, тобто майже в 3 рази менше порівняно з Ліберально–демократичною партією.

Усвідомлення наявності недоліків у системі відносної більшості зумовлює не лише гостру критику цієї системи у самому Сполученому Королівстві, де головну роль у критиці існуючої системи відіграють менші політичні партії на чолі з Ліберально-демократичною партією, а й знайшло своє відображення у результатах роботи комісії Рея Дженкінса. У грудні 1997р. лейбористський уряд став ініціатором створення парламентської комісії для опрацювання “найкращої альтернативи” щодо існуючої у Сполученому Королівстві виборчої системи. Комісія складалась з п’яти членів і визначила такі головні цілі: забезпечення засад пропорційності голосів виборців і отриманих депутатських мандатів, стабільність уряду, розширення можливостей вибору для виборців, збереження зв’язку між депутатами та їхніми виборчими округами [630]. Другого червня 1998 р. у парламенті відбулась доповідь комісії щодо реформи виборчої системи “Report of the Independent Commission, 1998”. Комісія запропонувала змінити діючу систему і взяти за основу нової виборчої системи – німецьку модель змішаної виборчої системи, коли 15-20 % мандатів мали би обиратися за пропорційною виборчою системою. Запропонований варіант поєднання пропорційних виборів і виборів на засадах відносної більшості суттєво відрізнявся від існуючого у Німеччині. Опосередкованим визнанням недоліків, існуючих у діючій системі відносної більшості, також є запровадження змішаної виборчої системи під час виборів до європейського парламенту у 1999 р. та до новостворених парламенту Шотландії та Асамблеї Уельсу. Відмова від зміни виборчого закону не зняла з порядку денного

потребу подолання проблемних наслідків застосування виборчої системи відносної більшості.

Треба звернути увагу на аналіз А.Л.Гоффман типів виборчих систем, яка зазначила, що: “уже сформовані демократії світу не мають бажання змінювати свої виборчі системи для отримання демократичного ідеалу”, при цьому автор констатує, що ті зміни виборчого законодавства, які відбулися у Франції, Італії, Японії, Новій Зеландії свідчать про надання переваги системі пропорційного представництва [631,239]. Ми вважаємо, що навіть зважаючи на традиційний консерватизм щодо норм, які регламентують політичне життя Сполученого Королівства, можна очікувати в найближчій перспективі корекцію діючої виборчої системи. Одночасно досвід Сполученого Королівства свідчить, що зміну виборчої системи, яка здатна призвести до багатьох різнопланових політичних наслідків, треба уважно готувати і передбачати значну попередню підготовку, враховуючи суспільне обговорення.

Мажоритарна система з двома турами голосувань передбачає, що переможця виборів по одномандатному округу можна визначити за результатами першого туру, якщо хтось з кандидатів набере понад 50 % голосів. Оскільки такого результату важко досягнути у першому турі, то така виборча система передбачає проведення другого туру. До другого туру проходять здебільшого два кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів у першому турі. Для перемоги у другому турі одному з кандидатів треба буде набрати лише відносну щодо результату свого конкурента більшість голосів. Сьогодні таку систему використовують переважно у багатьох європейських країнах під час президентських виборів (Австрія, Португалія, Фінляндія та Франція). Певну особливість щодо описаної мала мажоритарна система з двома турами голосувань у Франції у період з 1958 до 1985 рр. За цієї системи для перемоги у першому турі одному з кандидатів потрібно було набрати абсолютну більшість голосів, якщо жодному не вдавалося цього зробити, то до другого туру допускали всіх кандидатів, які

набрали понад 12,5 % голосів. Для перемоги у другому турі треба було вже набрати відносну більшість голосів. На думку Дж.Сарторі, система з двома турами голосувань "...є по суті окремою системою. З одного боку, вона дозволяє виборцям голосувати двічі, з інтервалом в один-два тижні між першим і останнім турами, а це означає, що виборці можуть переорієнтувати свій вибір на основі результатів першого туру. Це є відмінною рисою даної системи і...дуже важливою характеристикою. З іншого боку, повторне голосування є дуже гнучкою системою, що вводить поправку як на мажоритарну, так і на пропорційну структуру" [632, 11].

Тобто, головна особливість цієї системи полягає у можливості переголосування, внаслідок чого виборець у першому турі голосує відповідно до своїх вподобань, а не тактично як за системи відносної більшості; у другому турі виборець так само має змогу вибрати кому віддати власний голос. Згідно з Дж.Сарторі позитивним ефектом такої системи є витіснення на маргінес антисистемних партій навіть тоді, коли у першому турі виборці голосують за кандидатів екстремістських партій, то у другому турі переважна більшість виборців віддає перевагу системним, поміркованим політичним партіям [633, 64-65]. До позитивних характеристик системи повторного голосування автор зараховує "партійну гнучкість", яка полягає у тому, що політичні партії змушені між собою домовлятися або перед першим туром, або напередодні другого для забезпечення кращого проходження власних кандидатів, шляхом взаємних поступок. На думку М.Галлахера, М.Лейвера та П.Майера, французька система двох бюлетенів більше вигідна великим політичним партіям і ставить у невідгідне становище малі політичні партії [634, 146].

6.1.2 Пропорційна виборча система

Пропорційна виборча система фактично є родовим поняттям, яке охоплює значну різноманітність варіантів. Дж.Сарторі так визначив пропорційну виборчу систему: "...будь-яка виборча система, в якій

голосування відбувається в округах з двома і більше кандидатами, і переможців, за яких віддано найбільше голосів, буває два або більше” [635, 4]. Головною складовою цієї системи, поряд із зазначеними у визначенні елементами, також є партійний список, за який голосують виборці. Умова Дж.Сарторі та виділена нами буде потребувати певного уточнення. Як ми побачимо далі в Греції, Фінляндії та Швейцарії існують виборчі округи, від яких обирають лише одного депутата і підставою їхнього обрання є засада отримати відносну більшість голосів. Зокрема, в Швейцарії існує шість одномандатних округів. Виборчі системи цих країн належать до пропорційних. Це, на нашу думку, зумовлено тим, що частка таких округів і частка депутатів, яких обирають від цих округів, щодо цілого депутатського корпусу є дуже незначна. У Швейцарії серед 200 депутатів є лише шість депутатів від одномандатних округів. Тобто, виділені нами засади – це загальні засади пропорційної виборчої системи, одночасно вони не заперечують існування певних винятків.

Серед європейських країн можемо виділити такі різновиди пропорційної виборчої системи: по-перше, пропорційна виборча система з єдиним загальнонаціональним виборчим округом, яку застосовують у Нідерландах; по-друге, пропорційна виборча система з закритими списками (див. табл. 6.5); по-третє, пропорційна виборча система з преференціями (див.табл. 6.5); по-четверте, виборча система панашаж, яку застосовують у Швейцарії та Люксембурзі; по-п’яте, система єдиного перехідного голосу, яку застосовують в Ірландії та на Мальті [636, 233-238]. Останній різновид виборчої системи переважно розглядають як різновид пропорційної виборчої системи [637, 145], хоча М.Голдер трактує її як один з варіантів мажоритарної виборчої системи [638, 109].

За пропорційної виборчої системи використовують різні виборчі округи. Серед європейських країн можемо виділити такі різновиди: загальнонаціональний виборчий округ – застосовують лише у Нідерландах; великі виборчі округи – від 10 мандатів і більше; середні округи – 6-9

мандатів і маленькі округи – 2-5 мандатів [639, 81]. Оскільки виборчі округи переважно пов'язують із територіально-адміністративними одиницями, то більшість країн має комбінації різних типів виборчих округів. У Фінляндії від округу Аландські острови обирають лише одного депутата, від округу Хельсінки – 21, від округу Uusimaa – 33 депутати. В Греції поряд із 48 багатомандатними округами існує 8 одномандатних округів. Варто наголосити, що поділ території країни на виборчі округи не може бути постійним. Це зумовлено рухливістю населення, міграційними процесами, також пов'язано з різними темпами економічного розвитку регіонів країни. Переписи населення відбуваються в межах визначених періодів часу і поряд з іншими функціями є підставою перегляду характеристик виборчих округів, внаслідок чого зіставлення кількості депутатів у межах конкретних виборчих округів з інтервалом в десять-п'ятнадцять років може призвести до відмінних кількісних показників.

Таблиця 6.4

Характеристика виборчих округів на серпень 2006 р. [640]

Ном ер за пор.	Назва країни	Кількість депутатів нижньої палати парламенту	Кількість виборчих округів у країні	Розмір найменшого округу, кількість депутатів	Розмір найбільшого округу, кількість депутатів	Середня кількість громадян на одне депутатське місце
1	2	3	4	5	6	7
1	Австрія	183	9	7	35	44,0 (тис.)
2	Бельгія	150	30	4	24	71,5
3	Греція	300	56	1	36	34,8
4	Данія	179	19	2	16	29,3
5	Ірландія	166	41	3	5	21,8
6	Іспанія	350	52	2	34	112,8
7	Норвегія	169	19	4	17	35,2
8	Португалія	230	20	2	50	42,7
9	Фінляндія	200	15	1	33	25,5

1	2	3	4	5	6	7
10	Швеція	349	28	2	34	25,2
11	Швейцарія	200	26	1	20	35,0

Особливий випадок становить Ірландія, де внаслідок зміни виборчого законодавства у 1980 р. запровадили тільки три, чотири та п'яти мандатні виборчі округи, які належать до категорії малих виборчих округів. На думку Д.Нохлена, застосування пропорційної системи в малих виборчих округах не зможе забезпечити представництво всім політичним партіям, призводить до надрепрезентації великих партій не лише в межах округів, а й на рівні цілої держави. Він наголосив, що “правило пропорційності застосоване в малих округах призводить не до реалізації завдань представництва пропорційних виборів, а до реалізації завдань системи більшості” [641, 130]. Подібної позиції дотримується і Дж.Сарторі, який щодо невеликих виборчих округів в межах пропорційної виборчої системи зазначив: “...чим менше виборчий округ, тим слабкіша пропорційність...слабка пропорційність карає більш дрібні партії, і зрештою призводить до їхнього усунення” [642, 9].

Партійні списки використовують трьох видів : закриті, преференційні та відкриті.

Таблиця 6.5

Різновиди партійних списків у країнах Західної Європи

Номер за пор	Закриті партійні списки	Преференційні списки	Відкриті списки
1	Іспанія	Австрія	Ірландія
2	Нідерланди	Бельгія	Люксембург
3	Норвегія	Данія	Мальта
4	Португалія	Греція	Швейцарія
5		Фінляндія	

За умов закритих списків порядок кандидатів у виборчих списках визначає сама партія і виборець не має змоги впливати на наявність у списку

певних прізвищ та їхній порядок. Виборець повинен приймати список таким, яким він є. Закритий характер партійних списків допомагає: по-перше, включити в партійний список кандидатів, які характеризуються високим рівнем професіоналізму, є експертами в певних галузях і будуть потрібними в майбутньому для фахової роботи в парламенті або уряді; по-друге, дає змогу забезпечити адекватне представництво (50 % на 50% – А.Р.), або наперед визначений відсоток жінок серед партійних кандидатів (див. табл. 6.6); по-третє, включити до партійних списків представників меншин, які не проживають у межах країни компактно і за умов іншої виборчої системи, або преференційних списків не матимуть гарантії потрапити до парламенту. Одночасно пропорційна виборча система з закритими партійними списками продукує і передбачає відчутний рівень залежності депутатів парламенту від партії, або виборчого блоку, за списком якої/якого його обирали. Ефектом цього типу списків має бути зміцнення самої партії, оскільки з'являється додатковий чинник внутрішньопартійної дисципліни. Також це призводить до посилення партійного керівництва. Застосування закритих партійних списків імпліцитно передбачає недовіру з боку партій щодо виборців, рівня їхньої політичної культури, їхньої здатності обирати серед партійних кандидатів. Відповідно важко чекати взаємної довіри з боку виборців до політичної партії, яка фактично вимагає від виборця віддати свій голос за назву, лідера, або декількох публічно відомих партійних кандидатів з першої п'ятірки, за спинами яких є маловідомі особистості, досить часто малопопулярні. Д.Нохлен, аналізуючи різні типи партійних списків, дійшов висновку, що масові партії традиційно підтримують закриті партійні списки, натомість кадрові партії виявляють тенденцію до підтримки преференційного голосування [643, 97].

Преференційні списки надають виборцю право визначати в запропонованому партією варіанті кандидата за якого виборець голосує. В цьому випадку партійні списки зазвичай складають за алфавітом. Варто зазначити, що застосування преференційних виборчих списків не можливе за

умов загальнонаціонального виборчого округу. В умовах малого, середнього і навіть великого виборчого округу виборці повинні знати основних кандидатів від партій і можуть визначити власний пріоритетний порядок кандидатів у межах запропонованого партійного списку. В такому випадку виборець, голосуючи за кандидата, одночасно віддає свій голос і за партію. Відповідно, депутатами стають ті партійні кандидати, які отримали найбільшу кількість преференцій. Цей тип партійних списків сприяє тому, що партійні кандидати змушені усвідомлювати, що для свого обрання їм потрібна не лише партійна підтримка, а й політична підтримка виборців, внаслідок цього кандидат і депутат мусять активно працювати публічно, щоб мати підтримку виборців і приділяти значно більшу увагу інтересам виборців, ніж у випадку закритих списків. Преференційне голосування добре кореспондується з внутрішньопартійною або блоковою фракційністю. Внутрішні в політичних партіях/виборчих блоках конкуруючі середовища з допомогою преференційного голосування отримують змогу винести внутрішнє питання, наприклад, позиція якої партійної групи/фракції з того, чи іншого питання має бути загальнопартійною, за межі партії/блоку. Самі результати голосування здатні провокувати наступний перегляд формальної структури могутності всередині партії/блоку, якщо офіційні керівники не отримують достатнього рівня підтримки з боку виборців.

Відкриті списки надають виборцеві право визначати власні преференції в усіх партійних списках, що кандидують в межах виборчого округу, а не в одному, як у попередньому випадку. Вони передбачають високий рівень політичної культури виборців та високий рівень довіри до громадян з боку основних політичних акторів. За таким різновидом партійних списків виборець має декілька голосів, їхня кількість дорівнює кількості мандатів, що обираються в межах виборчого округу. Виборець має змогу вибирати: по-перше, віддати свої голоси зазначеним у партійному списку кандидатам; по-друге, віддати їх одному кандидату – цей феномен має назву кумуляції

голосів; по-третє, визначити своїх кандидатів з різних партійних списків і тим самим створити власний список кандидатів (система панашаж).

До позитивних характеристик пропорційної системи належать: по-перше, забезпечення справедливого представництва, коли частка голосів, отриманих партією під час виборів, максимально повно корелюється з часткою належних цій партії депутатських мандатів у парламенті;

По-друге, не призводить до втрати голосів виборців як за системи відносної більшості та двотурового голосування;

По-третє, сприяє кращій інституалізації, артикуляції та представництву групових інтересів у суспільстві. Дає змогу новим політичним партіям виходити на загальнонаціональну політичну сцену з представленням актуальних суспільних інтересів. Досить часто це стосується групових інтересів, які раніше не виносили на загальнонаціональний рівень. Прикладом цього є феномен появи в 80-их роках ХХ ст. партій зелених з широким комплексом питань навколишнього середовища у своїх програмах та наприкінці 90-их років “нових правих” з проблематикою міграції, мігрантів, громадянства, статусу громадянина та національних інтересів. Спочатку вони з’явилися у країнах з пропорційною виборчою системою, або де передбачена пропорційна складова.

По-четверте, виборці, які беруть участь у голосуванні, бачать, що їхні голоси не втрачаються, тому голосують відповідно до своїх вподобань. Така система детермінує вищий рівень участі виборців у виборах, якщо середній показник участі для країн з пропорційною виборчою системою становить 78,94 %, то для країн з системою більшості – 61,85% (див. табл. 6.6).

Таблиця 6.6

Участь виборців і жінок у парламентських виборах

Номер за пор.	Назва країни	Тип виборчої системи	Участь громадян у виборах	Частка жінок серед депутатів на 2005 р. [644]
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
1	Австрія	Пропорційна	84,27(2002)	32,2

2	Бельгія	Пропорційна	94,7(2003)	35,7
3	Греція	Пропорційна	75,6(2004)	14,0
4	Данія	Пропорційна	84,4(2005)	36,9
5	Іспанія	Пропорційна	77,21(2004)	30,5
6	Італія*	Пропорційна	86,9(2006)	-
7	Нідерланди	Пропорційна	80,0(2003)	34,2
8	Норвегія	Пропорційна	77,1(2005)	38,2
9	Португалія	Пропорційна	61,53(2006)	20,0
10	Фінляндія	Пропорційна	66,6(2003)	37,5
11	Швеція	Пропорційна	80,11(2002)	45,3
	Разом		78,94	32,45
	Ірландія	Єдиного перехідного голосу	62,57(2002)	14,2
	Швейцарія	Панашаж	45,2(2003)	24,8
	Сполучене Королівство	Відносної більшості	61,3(2005)	17,9
	Франція	Двотурова більшості	64,4/60,4(2002)	13,9
	Німеччина	Змішана	77,7(2005)	31,3
	Італія	Змішана	81,3(2001)	10,4

*В Італії з 1993 до грудня 2005 р. діяла змішана виборча система, наприкінці 2005 р. було прийнято рішення про повернення до пропорційної, за якою відбулися парламентські вибори у травні 2006 р.

По-п'яте, Дж.Сарторі позитив цієї системи вбачав: "...коли наприкінці минулого (XIX ст. – А.Р.) століття було прийнято пропорційне представництво, то воно стало найкориснішим і необхідним засобом для прогресивної інтеграції антисистемних, зовнішньостворених партій (головно соціалістичних і католицьких) у ліберал-демократичну структуру” [645,58].

По-шосте, стимулює забезпечення значно кращого представництва жінок і представників національних меншин у національних парламентах

порівняно з системою більшості та системою двотурового голосування (див.табл. 6.6);

По-сьоме, за такої системи стають непотрібними додаткові вибори, які треба проводити в межах системи відносної більшості та двотурового голосування у разі вибування депутата від округу. У таких випадках його місце займає наступний за списком кандидат, що здешевлює вибори.

До проблемних характеристик належать такі. Пропорційна виборча система сприяє збереженню багатопартійної системи у країні, де її застосовують. Це твердження вважають широкоприйнятим і його трактують на підставі дослідження В.Райкера не як черговий закон, а як гіпотезу М.Дюверже [646,754]. Ціннісна характеристика такого твердження, на наш погляд, ґрунтується також на оцінці М.Дюверже, що двопартійна система найбільш оптимальна для країни та її виборців [647, 300]. Відповідно, чим більше в країні існує політичних партій поза двома основними, тим менш оптимальною буде партійна система.

Пропорційна виборча система призводить до проходження у парламент представників багатьох політичних партій. Внаслідок цього неможливим стає утворення однопартійного уряду більшості. Утворення коаліційного уряду більшості або урядів меншості – однопартійного або коаліційного буде результатом міжпартійних переговорів, укладення домовленостей і компромісів, що само собою потребує часу і зусиль. Компроміс передбачає відхід від програм, за які голосували виборці. Це привносить додаткову складову в діяльність уряду – потребу працювати на збереження системи домовленостей, щоб не відбулося дострокової відставки уряду. Переважно уряди/урядові коаліції менш стабільні від однопартійних урядів більшості.

Крім того, можемо говорити про тенденцію певної безвідповідальності уряду. Вона полягає в тому, що виборець голосує за передвиборчу програму певної політичної партії або виборчого блоку, однак формування парламентської більшості і в наступному урядовій коаліції передбачає проведення переговорів, коли попередні програми, за які голосували виборці

зазнають відчутних змін. Утворена внаслідок компромісів більшість та уряд можуть мати програму діяльності, яка суттєво відрізнятиметься від конкретної програми учасників більшості, за які голосували їхні виборці.

Пропорційна система передбачає, що кожна з партій прагне знайти свою групу/категорію виборців, інтереси яких партія або виборчий блок буде представляти. Ми абстрагуємося від оцінки як, яким способом, наскільки успішно тощо. Важливим є інше, для проходження в парламент партії треба мати “своїх” виборців, щоб ці виборці розуміли відмінність “своєї” партії від “не своєї”. Внаслідок цього кожна партія, в умовах багатопартійності, прагне робити наголос на власній неповторності та особливості стосовно інших партій. Сама логіка міжпартійної конкуренції штовхає партії до сепарації своїх програм, а відповідно і груп електорату. Це дає підстави вважати, що пропорційна виборча система сприяє не об’єднанню країни, а сепарації в політичному плані на підставі надання принципового характеру існуючим розбіжностям, посилює політичну напруженість (особливо напередодні виборів).

Підсумовуючи зазначене, можемо сказати, що кожна виборча система є механізмом, інструментом здійснення демократії в країні, та формування інститутів влади в межах визначеної форми правління. Від політичної еліти країни залежить, які політичні наслідки повинні стати реальністю внаслідок застосування конкретної моделі виборчої системи. Саме політична еліта, оскільки вона приймає рішення в парламенті, повинна усвідомлювати всі позитивні та всі проблемні характеристики виборчих систем перед її вибором і в процесі трансформації. Досить цікавим є дослідження А.Л.Гоффмана, яке стосується зв’язку політичних партій, виборчих систем і рівня демократії на підставі міжнаціонального аналізу. Дослідник свідчить, що країни, де застосовують пропорційну виборчу систему, мають дещо вищий рівень демократії, ніж країни, де її не застосовують [648, 238-239]. Водночас невдале застосування цієї системи, як свідчить світовий досвід, здатне призвести до погіршення рівня демократії в країні.

Досить оригінальною є виборча система панашаж (panachage) – з французької “мішанина”, яку застосовують під час парламентських виборів у Люксембурзі та Швейцарії. Виборці голосують за партійними списками, які охоплюють стільки кандидатів, скільки депутатських мандатів обирається в цьому окрузі. У Швейцарії свої списки кандидатів можуть пропонувати самі виборці: це буде спільна пропозиція 15 виборців. Виборець може голосувати за список однієї з партій, яка бере участь у виборчих змаганнях, або використати список однієї з партій як “основу” і змінити частину з зазначених у цьому списку прізвищ на прізвища зі списків інших політичних партій, тобто голосувати одночасно за кандидатів від різних політичних партій. Крім списків політичних партій, які кандидують на виборах, виборці отримують “чисті листи”, на яких вони (виборці – А.Р.) можуть сформувати власний список кандидатів на підставі запропонованих політичними партіями списків. Виборці мають також право вписати певне прізвище двічі, викресливши інше прізвище. Преференції зараховує кожна конкретна партія до власного доробку, одночасно оформляється остаточний варіант партійних списків, який допоможе у кінцевому результаті визначити конкретних переможців, що отримають депутатські мандати. Кількість одержаних партіями мандатів обчислюють за квотою Хагенбах-Бішофа (Hagenbach-Bischoff’a). Щодо цієї системи Р.Таагепера та М.С.Шугарт висловили одне застереження – “...положення, за якого частина членів партійної фракції у парламенті фактично потрапляє туди за рахунок підтримки прихильників інших партій, є досить сумнівним з погляду ідеї представництва (особливо за наявності суттєвих внутрішньопартійних розбіжностей, які досить часто супроводжують преференційні системи голосувань)” [649, 170].

Система єдиного перехідного голосу (the Single Transferable Vote – STV) називається також квотно-преференційною системою або системою Хер-Кларка. Її розробили у Сполученому Королівстві у середині XIX ст., використовували переважно в англomовних країнах. Зараз вона діє під час виборів до парламентів Ірландії та Мальти, а також на виборах до

провінційних зборів у Північній Ірландії. За цієї системи використовують ординарний бюлетень. Виборці віддають свої голоси лише одному з кандидатів, незалежно від кількості мандатів, які вибирають у цьому виборчому окрузі. Одночасно виборці зазначають порядок, згідно з яким вони б голосували за інших кандидатів. Підрахунок голосів відбувається за допомогою “виборчого порогу”, який в Ірландії обчислюють за квотою Друпа (Droop). На Мальті “виборчий поріг” обчислюють за квотою Хагенбаха-Бішофа. На Мальті у 1987 р. запровадили конституційну норму, згідно з якої партія, яка на виборах набирає 50 % голосів, отримує додаткових чотири депутатські мандати для забезпечення більшості у парламенті.

У такій системі, на відміну від інших варіантів пропорційних систем, виборець має право визначати преферентів зі списків різних політичних партій. Досвід застосування цієї системи на Мальті свідчить, що виборці здебільшого визначають преференції у межах списку однієї партії [650, 17].

На відміну від категоричного голосування за партійні списки складені у центрі, які переважно охоплюють лише загальнонаціональних партійних лідерів, голосування у системі єдиного перехідного голосу за конкретного партійного кандидата стимулює партійне керівництво широко залучати відомих у регіонах людей до власних партійних списків. Це дає змогу ефективно обмежити вплив партійних босів на формування списків кандидатів на парламентських виборах і посилити роль регіональних партійних організацій, стимулюючи партійних активістів не лише до роботи в партії, але також до роботи з громадськістю.

По-друге, система дає змогу кожному виборцю краще дізнатися про кандидатів, тому що у виборчих округах за такою системою обирають від трьох до п'яти депутатів. Вона також вимагає від виборців орієнтуватися у партійних програмах і партійній діяльності постійно.

По-третє, виборці фактично мають змогу контролювати процес використання поданих ними голосів. Кандидату не допоможе жоден голос, якщо він не є преференційним і не відданим саме за нього. Цим така система

суттєво відрізняється від інших пропорційних систем, за яких перевага надана одному партійному кандидату, може у кінцевому підсумку допомогти іншому кандидату від цієї ж партії незалежно від того, що він може і не подобатись виборцю, який віддав свій голос за партійного кандидата. У цьому полягає також ключова відмінність системи “панашаж”, за якої виборець не знає, якому з кандидатів від партії його преференції допоможуть, тому що преференції додають до загального партійного рахунку.

По-четверте, якщо політична партія має внутрішні фракції, або групи, то виборці, надаючи преференції, можуть вплинути на внутрішню партійну дискусію та на визначення партійного курсу.

По-п’яте, саме система єдиного перехідного голосу допомагає отримати найвищий рівень пропорційності, тобто відповідність частки, одержаних на виборах голосів – частці депутатських мандатів, які отримує політична партія вже у парламенті. Рівень пропорційності, який ми розглядатимемо дещо пізніше, становить у багатьох країнах, які застосовують таку систему, від 95 до 100 %.

До недоліків цієї системи належить потенційна можливість негативно впливати результатами голосування на внутрішньопартійну єдність, ослаблення ролі та значення центральних партійних органів на користь регіональних партійних структур. Як бачимо, таке положення має позитивний і негативний контекст. До інших застережень належить – складність системи для виборців, внаслідок чого вони можуть не завжди коректно сприймати правила її застосування.

6.1.3 Змішана виборча система

Під змішаною системою Дж.Сарторі розуміє таку виборчу систему – за допомогою якої “...у ту саму палату обирають шляхом поєднання пропорційного критерію і критерію відносної більшості” [651, 5]. Л.Массікотт та А.Блайз також вирішальною рисою такої системи вважали те, що її

механізми охоплюють одночасно “...комбінацію різних виборчих формул (більшості чи пропорційного представництва; плюралітету чи пропорційного представництва) для вибору єдиної більшості (виділив автор – А.Р.) ” [652, 345]. А.Блайз виявив дві засади, які використовують при визначенні змішаних систем: “...механіка системи – тоді змішаними є такі системи, які поєднують у собі дві формули – пропорційність та плюралітет або більшість. Або ж критерієм можуть бути отримані результати – змішаною системою є така система, в якій виборчі результати лежать десь поміж тими, що звичайно отримуються від плюралітету чи більшості і пропорційного представлення” [653, 100]. Сьогодні змішані системи використовують під час виборів парламентів нижньої палати у 29 країнах світу. У країнах Західної Європи таку систему використовують під час виборів до Бундестагу Німеччини та більшої частини представницьких органів федеральних земель; Сенату у Франції та на муніципальних виборах у цій країні. У літературі трактування виборчої системи до Бундестагу як змішаної не однозначне. Дж.Сарторі розглядає діючу у Німеччині виборчу систему як різновид пропорційної, характеризує її як систему “і нашим, і вашим” [654, 18-20]. Подібного погляду дотримується тріумвірат авторів М.Галлахер, М.Лейвер та П.Майр [655, 152]. Натомість Л.Массікотт та А.Блайз розглядали її як один із варіантів змішаної виборчої системи [656, 352-353]. З ними солідаризуються автори праці “Політичні системи світу” [657, 79] та автори праці “Змішані виборчі системи” [658, 25-26].

Розглянемо особливості виборчої системи до Бундестагу у Німеччині. Бундестаг станом на серпень 2007 р. налічував 614 депутатів. З них 299 депутатів обирали у межах одномандатних округів, використовуючи засади відносної більшості при визначенні переможця, та 299 депутатів, яких обирали на рівні федеральних земель за пропорційною системою з застосуванням при обчисленні переможців квоти Хер-Німейра та 16 так званих врівноважуючих мандатів. Кожен виборець має два голоси: “перший” використовують під час голосування в одномандатному окрузі, “другий” – за

партійний список у межах багатомандатного округу на території федеральної землі. При поділі мандатів до уваги беруть політичні партії, які отримали понад 5% “других” голосів, або три мандати в одномандатних округах. Партії, які проводять до Бундестагу більше депутатів за одномандатними округами, ніж за партійними списками, можуть претендувати на отримання “перевищуючих” мандатів.

Змішана виборча система з 1993 до 2005 р. діяла в Італії. На попередньому етапі протягом 1919–1993 р. в країні функціонувала пропорційна виборча система, яка характеризувалася високим рівнем партійної фрагментаризації у національному парламенті, відповідно найнижчим рівнем урядової стабільності серед європейських країн. У 1993 р. було проведено референдум щодо зміни виборчого закону, на якому більшість громадян висловились за зміну виборчої системи. На цій підставі у серпні 1993 р. прийняли закони щодо запровадження змішаної виборчої системи під час виборів обох палат парламенту. Згідно з цими законами три чверті кожної палати мали обирати за мажоритарною виборчою системою відносною більшості, а одну четверту – пропорційною. В межах пропорційної системи для трансформації голосів у мандати повинні використовувати метод Хера з правилом найбільшого залишку та 4% бар’єром. Головна мета запровадження змішаної виборчої системи – подолати високий рівень партійної фрагментаризації у парламенті. Бажаний ефект політична система Італії отримала лише внаслідок других парламентських виборів після зміни виборчого законодавства у 2001 р., коли в парламенті остаточно сформувалися два домінуючих виборчих блоки “Дім свободи” та “Дерево оливи”, решта політичних партій отримали лише 15 депутатських місць. Також відбулось помітне зменшення показника ефективної кількості політичних партій з 7,61 на 1995 р., коли ще парламент обирали за пропорційною виборчою системою, до 6,35, внаслідок виборів за змішаною виборчою системою у 2001 р.

6.2 Оцінювання виборчих систем

Оцінка виборчої системи є оцінкою політичних наслідків, які отримує суспільство, внаслідок застосування конкретної виборчої системи. Сама оцінка є складним процесом, оскільки, з одного боку, визначення наслідків застосування тієї або іншої системи не є однозначним з погляду головних політичних акторів. В цьому випадку йдеться не лише про відмінні оцінки партією/ями, які пройшли до парламенту і тими, що не пройшли. Навіть у демократичних країнах Західної Європи досить часто натрапляємо на дебати щодо оцінки виборчої системи та корекції виборчого законодавства, в тім числі і змінами виборчих систем, коли в основу покладено аргументацію – недосконалості діючої виборчої системи, вини виборчої системи в тих, чи інших політичних наслідках. Показовою є зміна виборчої системи з пропорційної на змішану в Італії у 1993 р. і повернення у 2005 р. до пропорційної виборчої системи, коли по чергово позитивні та негативні оцінки надавали тим самим виборчим системам. Варто зазначити, що оцінка виборчої системи передбачає врахування багатьох змінних, які можуть по-різному впливати на саму оцінку навіть під час двох підряд виборів, які відбуваються за незмінним виборчим законом. Виборчі системи важко розглядати як незалежний феномен, вони здебільшого є частиною складного комплексу політичної системи, внаслідок чого постійно зазнають впливів від інших компонентів, як і самі постійно різновекторно впливають. Серед базових оцінок виборчих систем домінують оцінки щодо забезпечення представництва та щодо рівня пропорційності/диспропорційності. В першому випадку оцінка представництва передбачає аналіз результатів виборів з погляду відповідності депутатського корпусу основним, наявним у суспільстві соціальним і соціополітичним поділам. Йдеться про представлення у парламенті основних, існуючих у країні соціально-економічних, етномовних, конфесійних, регіональних, гендерних та інших груп. Оцінка рівня пропорційності вужча. Вона стосується аналізу

відповідності частки голосів, які отримала політична партія/ виборчий блок, частці мандатів, якими вони володіють у парламенті. Досвід проведення виборчих кампаній свідчить, що навіть за умов застосування пропорційної виборчої системи в межах однієї країни співвідношення частки голосів і частки мандатів буде відрізнятися стосовно кожної партії, яка пройшла до парламенту. Найвищий рівень пропорційності теоретично повинен дорівнювати 100% – чим меншим буде співвідношення частки голосів і частки мандатів, тим нижчим буде рівень пропорційності. Більшість дослідників виборчих систем погоджуються, що усі без винятку виборчі системи призводять до деформації результатів виборів. Деформація виявлятиметься у тому, що окремі політичні партії матимуть краще представництво (так зване явище надпрезентації), тобто будуть мати більшу частку мандатів, ніж належна їм частка голосів, а інші, навпаки, матимуть менше представництво (так зване явище підпрезентації).

Існує декілька методик обчислення пропорційності результатів виборів за допомогою індексів. Індекс пропорційності запропонував Гюнтер (R.Gunter).⁵⁰ Для оцінки рівня пропорційності також використовують індекс диспропорційності виборів Галлахера, або indeks L-S (least squares metod – метод найменших квадратів), який обчислюють за формулою [660, 46]

$$I_G = \sqrt{\frac{1}{2} \sum_n (p_n^g - p_n^m)^2}$$

де I – означення індексу; p^g – відсоток голосів, які отримала партія на виборах; p^m – відсоток мандатів, які отримала партія відповідно до свого виборчого результату; n – кількість партій/виборчих блоків, які пройшли до парламенту.

⁵⁰ Аналіз рівня пропорційності виборчих систем країн Західної Європи за допомогою індексу Гюнтера ми виконали у [659,240-243].

Основні характеристики виборчих систем

Номер за пор.	Назва країни	Тип виборчої системи	Індекс диспропорції Галлахера ⁵¹	Індекс ефективної кількості політичних партій
1	Австрія	Пропорційна	1,08	3,02
2	Бельгія	Пропорційна	5,06	8,84
3	Греція	Пропорційна	7,23	2,67
4	Данія	Пропорційна	0,81	4,68
5	Іспанія	Пропорційна	5,14	3,05
6	Нідерланди	Пропорційна	1,0	5,01
7	Норвегія	Пропорційна	3,02	6,21
8	Португалія	Пропорційна	5,34	3,15
9	Фінляндія	Пропорційна	3,04	5,65
10	Швеція	Пропорційна	1,12	4,51
	Разом		3,28	4,68
	Ірландія	Єдиного перехідного голосу	6,48	4,13
	Швейцарія	Панашаж	2,24	5,47
	Сполучене Королівст-во	Відносної більшості	17,69	3,34
	Франція	Двотурова більшості	22,90	5,04
	Німеччина	Змішана	3,83	3,88
	Італія ⁵²	Змішана	7,03	6,35

Як бачимо, найбільший показник диспропорційності властивий системі відносної більшості Сполученого Королівства та двотуровій системі

⁵¹ Дані щодо індексу Галлахера та ефективної кількості політичних партій подаємо станом на 2004 р. згідно з [661].

⁵² В Італії з 1993 до 2005 р. діяла змішана виборча система.

більшості у Франції, середній показник для цих двох країн становитиме – 20,3, що суттєво перевищує середній показник країн із пропорційною виборчою системою. Відповідно країни з пропорційною виборчою системою мають значно менший рівень диспропорційності. Серед країн з пропорційною виборчою системою виняток становить Греція, де показник диспропорційності досить високий. На наш погляд, ситуацію в цій країні треба розглядати як окремий випадок. Це пов'язано з особливостями виборчої системи цієї країни. Парламент Греції складається з 300 депутатів, з них 288 обирають згідно з пропорційною виборчою системою, коли на першому етапі мандати поділені в 56 округах згідно з методом Хагенбаха-Бішофа, на другому етапі мандати поділяються в 13 великих округах (відповідають основним регіонам згідно з методом Хера). В поділі 288 мандатів беруть участь партії, які отримали 3 % голосів (щодо коаліції з двох партій визначено виборчий поріг – 5%, для коаліції з трьох і більше партій – 6 %) та виставили своїх кандидатів в $\frac{3}{4}$ виборчих округів. В поділі решти 12 мандатів беруть участь партії, які отримали під час виборів результат понад 17 % голосів на рівні країни.

Рівень пропорційності залежить від розміру виборчого округу. Переважно кордони округів визначають на підставі діючих адміністративних підрозділів/одиниць, враховуючи кількість виборців, щоб кожен округ мав приблизно однакову кількість виборців. Максимальний розмір багатомандатного виборчого округу становить територія цілої держави. Такий єдиний багатомандатний округ у межах кордонів країни існує у Нідерландах, від нього обирають 150 депутатів парламенту. Якщо розмір округу буде невеликим, тобто від округу обиратимуть не багато депутатів, то цілком ймовірно, що результати виборів будуть недостатньо пропорційними. Досвід виборів у країнах Західної Європи допоміг сформулювати висновок, що рівень пропорційності представництва зростає відповідно до збільшення розмірів виборчого округу. У країнах, де використовують великі виборчі округи, – Австрії, Нідерландах, Німеччині та Швеції – показник

пропорційності вищий, ніж у Іспанії, де використовують малі виборчі округи (див. табл. 6.4). Цей висновок підтверджено в дослідженні Д.М.Фареллі, який вивчав залежність між розміром виборчого округу та формулою трансформації голосів у мандати і рівнем пропорційності на підставі аналізу ситуації у п'ятдесяти країнах світу (див. табл. 6.8).

Таблиця 6.8

**Залежність між розміром виборчого округу та диспропорційністю
[662,161]**

Номер за пор.	Розмір виборчого округу	Кількість проаналізованих держав	Середній показник диспропорційності
1	Одномандатний	11	12,93
2	Більший ніж одномандатний, менший ніж загальнонаціональний	28	6,08
3	Загальнонаціональний	10	2,27

Як бачимо, країни в яких використовують єдиний загальнонаціональний виборчий округ мають найкращі умови порівняно з одномандатними та малими і середніми виборчими округами щодо забезпечення пропорційності результатів виборів. Згідно з Д.Фареллі найбільша диспропорційність досягається під час застосування засади абсолютної більшості (15,84), а найменша при застосуванні формули Hare'a (2,13). Метод найбільшого залишку (згідно з даними Д.Фареллі) дає змогу забезпечити відносно низький результат диспропорційності, за ним обчислюють середній показник для країн, які застосовують цей метод – 4,96 [663, 161].

Рівень пропорційності має також зв'язок із застосуванням другого рівня розподілу депутатських мандатів, оскільки цей механізм сприяє зняттю найгостріших форм диспропорційності. Щодо зазначеного механізму існує два основні підходи: перший передбачає, що наперед визначається кількість місць, які передбачені для додаткового/другого розподілу. Цей підхід властивий Данії, Німеччині, Норвегії. Другий підхід передбачає виділення

певної кількості депутатських мандатів для компенсації диспропорційності на підставі результатів виборів і властивий для Австрії, Бельгії, Греції та Італії. Резервні місця визначають після загального розподілу депутатських мандатів, коли визначено наявний залишок депутатських місць, тоді їх перерозподіляють між політичними партіями-суб'єктами виборчого процесу пропорційно до невикористаних партією голосів. Це допомагає партіям суттєво зменшити втрату голосів виборців. Конституція Швеції так регламентує застосування "врівноважуючих мандатів": "...мандати, закріплені за виборчими округами, розподіляють між партіями у кожному виборчому окрузі пропорційно до результатів виборів у цьому окрузі. Врівноважуючі мандати розподіляють між партіями так, щоб розподіл усіх мандатів до Ріксдагу, за винятком мандатів, закріплених за виборчими округами, отриманих партією, яка зібрала менше чотирьох відсотків голосів, були пропорційні до кількості голосів, одержаних у межах держави партіями, які брали участь у розподілі. Якщо при розподілі мандатів, закріплених за виборчими округами, партія отримає більше мандатів, ніж це відповідає її пропорційному представництву у Ріксдазі, то її не враховують при розподілі врівноважуючих мандатів і вона отримує лише мандати закріплені за виборчими округами. Після розподілу між партіями врівноважуючі мандати передають виборчим округам" [664, 708]. Подібна методика застосування вирівнюючих мандатів передбачена у статті 59 Конституції Королівства Норвегії [665, 38]. Отже, другий рівень розподілу мандатів дає змогу суттєво відкоригувати рівень диспропорційності.

У багатьох країнах пропорційні виборчі системи передбачають застосування прохідного бар'єра (threshold), який партія повинна подолати, щоб бути правочинною взяти участь у розподілі депутатських місць. Вперше таку систему запровадили у Німеччині 1963 р. Тоді бар'єр становив 5 % або три депутатські місця в одному окрузі. Сьогодні існують такі різновиди: Австрія – 4 % на загальнонаціональному рівні, або один депутатський мандат у будь-якому виборчому окрузі; Данія – 2 %, або один мандат в окрузі;

Нідерланди – 0,67 %; Греція – 3 % для однієї партії як суб'єкта виборчого процесу, 5% – для коаліції з двох політичних партій і 6 % – для коаліції з трьох і більше політичних партій; Іспанія – 3%; Норвегія – 4 %, або один мандат в окрузі; Швеція – 4 %, або 12 % у межах одного виборчого округу. Такі бар'єри визначають для забезпечення кращої консолідації парламенту, щоб обмежити присутність у парламенті значної кількості дрібних політичних партій, які б були представлені одним або декількома депутатами. За таких умов, як свідчить досвід особливо 50-их років ХХ ст., структуризація парламенту та його продуктивна робота стають сумнівними, також це впливає на рівень стабільності урядів⁵³. Водночас застосування високого рівня бар'єра може суттєво викривити результати виборів. Прикладом цього може слугувати досвід Греції. У цій країні у період з 1971 до 1985 рр. виборчий поріг становив 17 %. Зокрема, на виборах 1985 р. найбільша партія Греції – ПАСОК отримала 50,7 % місць у парламенті, маючи за результатами виборів – 45,8 % голосів; відповідно менші за розміром політичні партії, які одержали 13,4 % голосів, трансформували їх лише у 4,3 % депутатських мандатів. Греція декілька разів приймала закони/поправки, спрямовані на зниження виборчого порога, з 1990 р. його визначили на рівні лише 1 %, однак критика досвіду застосування низького виборчого порогу стимулювала підвищення його рівня, про сучасний стан ми згадували. Р.Таагапера так оцінив значення виборчого порогу: “Значення бар'єра важливе з таких міркувань. Відкритість політичної системи для входження нових партій є важливим аспектом її демократичності. Занадто високий бар'єр негативно впливає на формування атмосфери прозорості виборів та суспільної легітимації політичного режиму” [666, 384]. Виборчий бар'єр не застосовують країни, які використовують

⁵³ Показовим у цьому випадку вважається приклад з новітньої історії Польщі. На загальнонаціональних виборах у 1991 р. було прийнято рішення не визначати виборчого порога. Внаслідок цього до парламенту пройшли представники 29 політичних партій. Кожна з них набрала не більше 12 % голосів. Подібний склад парламенту суттєво вплинув на стабільність коаліційного уряду. Новий виборчий закон 1993 р. запровадив 5% бар'єр для партій і 8% – для партійних блоків. Наслідком цього стало проходження до парламенту депутатів лише шести політичних партій і блоків.

систему єдиного перехідного голосу – Ірландія та Мальта, панашаж – Люксембург і Швейцарія. Лише одна країна, де використовують систему списків у межах пропорційної виборчої системи, – Республіка Португалія його не має. Формально здавалося б, що виборчий поріг мав би призводити до відчутного рівня диспропорційності виборів. Дані табл. 6.7 свідчать про подібність показників диспропорційності країн, які мають різні виборчі пороги. Варто звернути увагу на співвідношення виборчого порогу в Австрії (4 %), Швеції (4 %) та Нідерландах (0,67 %) і показників рівня диспропорційності : Австрія – 1,08, Швеція – 1,12 та Нідерланди – 1,0. Тобто, виборчий поріг не впливає відчутним чином на показники диспропорційності, а застосування другого рівня перерозподілу мандатів може суттєво зменшити рівень диспропорційності виборчої системи.

А.Лейпхарт зазначив, що зростання індексу пропорційності залежить також від стабілізації партійної системи та від скорочення ефективної кількості політичних партій [667, 165-166].

Отже, виборчі системи здатні вирішально впливати на партійну систему країни, сприяючи великим, середнім або малим політичним партіям, стимулюючи збільшення або зменшення частки жінок, які беруть участь у політичному житті тощо. Кожний тип виборчої системи має власні переваги та недоліки, але всі існуючі сьогодні системи з їхніми плюсами та мінусами є іманентною частиною національних демократичних політичних систем, перебуваючи в складній мережі взаємозв'язків з політичними інститутами та механізмами.

Виборчі системи визначально впливають на кількість політичних партій у політичних системах власних країн. Найбільш повно дискримінаційний характер виборчих систем/виборчого закону виявляється в Сполученому Королівстві та Франції. В цих двох випадках мажоритарна виборча система створює сприятливі умови для найбільших політичних партій, суттєво обмежуючи менші партії щодо їхнього потрапляння до парламенту. Особливий випадок становить Швейцарія де прийняття “Магічної формули”

зумовило не лише стабілізацію партійної системи, а й позбавило перспектив малі партії на національній політичній сцені. Пропорційна виборча система сприяє існуванню багатьох політичних партій, добре виявляючи соціально-групову фрагментаризацію суспільства.

Європейські країни до змін виборчих систем ставляться досить обережно, вважаючи, що прорахувати всі наступні наслідки досить важко. Домінуючим типом серед європейських країн є пропорційна виборча система. Вона сприяє забезпеченню високого рівня пропорційності виборів порівняно з системами відносної більшості та більшості з двотуровим голосуванням. Додаткові чинники, які сприяють зменшенню рівня диспропорційності, такі: запровадження загальнонаціонального виборчого округу та великих округів, другого рівня розподілу депутатських мандатів та стабільні характеристики партійної системи.

Розділ VII

Місце політичних партій у політичних системах країн Західної Європи

7.1 Особливості інституту політичних партій в європейських країнах

Серед головних політичних інститутів партії належать до найвагоміших. Конституція Іспанії фактично дає визначення політичної партії у статті 6: “...політичні партії відповідно до принципу політичного плюралізму конкурують у процесі формування та висловлення волі народу, виступають головним інструментом участі у політичному житті. Їх створення та діяльність є вільними у межах Конституції та закону.” [668, 372] Головні індикатори, які виокремлюють політичні партії від інших політичних та суспільних інститутів, – наявність організації, боротьба за владу та ідеологічний характер [669, 232-233].

Сучасні політичні партії зародилися і набули своїх базових характеристик передусім у державах Західної Європи. Європейські політичні партії за основними характеристиками є не лише головними акторами політичної сцени власних країн, а й зразковими моделями для інших країн. Тобто, причини утворення, еволюція, головні характеристики структури, суспільні функції трактують у літературі як взірць, за яким постійно звіряють партійний розвиток багатьох неєвропейських держав. Досвід діяльності політичних партій європейських країн допоміг сформулювати висновок про те, що політичні партії є результатом і показником демократичного розвитку суспільства. Відповідно політичні партії є іманентним інститутом демократичного режиму.

Конституції європейських країн визначають головні засади політичного плюралізму, що виявляється у свободі громадян створювати/об’єднуватися в асоціативні утворення, в тім числі політичні партії. Зокрема, в Конституції Бельгії передбачено, що: “Користування правами та свободами, визнаними за

бельгійцями, повинно бути забезпечене без дискримінації. З цією метою закон і декрет особливо гарантують права та свободи ідеологічних, філософських меншин” [670, 110]. Право на утворення політичних партій в Бельгії трактується у широкому контексті статті 26: “Бельгійці мають право на об’єднання; це право не може бути піддано будь-якому упереджувальному заходу” [671, 112]. Щодо об’єднань, до яких належать і політичні партії, переважно визначаються обмеження загального характеру щодо змісту, мети та їхньої діяльності, які не повинні суперечити законодавству і не повинні бути спрямовані проти конституційного ладу або проти взаєморозуміння народів. Основний закон ФРН чітко визначає обмежувальні вимоги у статті 21: “Партії, які за своїми цілями або діями своїх прихильників прагнуть нанести шкоду основам вільного демократичного ладу, або ліквідувати його, поставити під загрозу існування Федеративної Республіки Німеччини, антиконституційні. Питання про антиконституційність партії вирішує Федеральний конституційний суд” [672, 188]. Конституція Греції висуває додаткове обмеження – такі організації не можуть бути спрямовані на отримання прибутку [673,248]. Конституція Французької республіки висуває вимоги щодо необхідності обов’язкового дотримування ними у своїй діяльності засад національного суверенітету та демократії [674, 666]. Вимоги щодо демократичного характеру політичних партій сформульовані також у конституціях багатьох європейських держав. Найретельніше вимоги щодо політичних партій зафіксовано у Конституції Португальської Республіки (статті 51), де передбачено: “Свобода об’єднань охоплює право на створення і участь в об’єднаннях і політичних партіях та демократичне суперництво при формуванні народної волі й організації політичної влади. Жодна людина не може бути одночасно членом більш ніж однієї партії або бути позбавлена будь-якого права на членство або вихід з партії, які створені законним шляхом. Політичні партії не можуть без шкоди для їх філософських або ідеологічних програмних засад використовувати у своїх назвах слова та вирази, які мають пряме відношення до будь-якої релігії або церкви, а також

емблеми, подібні до національних та релігійних символів” [675, 534]. Ліквідація політичної партії, так само як і будь-якого іншого суспільного об’єднання, може бути визнана лише на підставі рішення суду.

В.Мюлер зазначив, що саме політичні партії сприяють забезпеченню виборчого процесу у державі та функціонуванню парламенту й уряду. Без партій зазначені інститути не зможуть виконувати свої функції у демократичному суспільстві [676, 312]. Згідно з законом про політичні партії Фінляндії від 10 січня 1969 р. політична партія, від якої не обрали жодного кандидата на останніх або передостанніх парламентських виборах, може бути викреслена з реєстру політичних партій країни, що рівнозначно припиненню її діяльності. Відповідно до німецького закону про політичні партії від 24 липня 1969 р. політична партія може втратити правовий статус тоді, коли вона протягом шести років не буде брати участі у парламентських і земельних виборах, формуючи власний партійний список.

Демократичний режим передбачає регулярність виборів. Відповідно політичні партії у своїй діяльності повинні постійно дбати про зв’язок зі своїми потенційними виборцями. За допомогою партій більшість громадян отримує змогу брати участь у політичній діяльності та забезпечувати відповідальну політичну роботу представників, обраних цими громадянами. Політичним партіям властиве прагнення висловлювати інтереси окремих суспільних груп або широких мас виборців не лише безпосередньо перед виборами, а й протягом міжвиборчого періоду. Активізацію та інтеграцію суспільних груп з боку політичних партій досягають завдяки різноплановим заходам, які спрямовані на висловлення позицій та інтересів конкретних суспільних груп, що водночас сприяє формуванню позицій цих самих груп із конкретних політичних питань. На думку Ж.Блондела, виборці підтримують політичні партії внаслідок таких мотивів: 1) емоційного ставлення до діяльності конкретної партії. Оцінка програми та конкретної діяльності політичних партій зумовлює позитивне або негативне ставлення до самої партії; 2) виборці сприймають партію як певну групу людей, до яких так

само виробляється певне ставлення. У другому підході увагу приділяють персональному складу партійної організації [677, 56-57].

Багато держав запровадили спеціальне законодавство, яке спрямоване лише на регулювання діяльності політичних партій (Австрія – 1975; Іспанія – 1978; Німеччина – 1969; Фінляндія – 1969). До ключових питань законодавчого регулювання партійної діяльності належать умови утворення, державної реєстрації та діяльності, участі у виборах, припинення діяльності. Основну частину цього законодавства становлять нормативні акти, які регламентують фінансовий бік діяльності політичних партій.

У європейських державах на відміну від США існує усталене розуміння партійного членства, яке головно пов'язане зі сплатою членських внесків. Тобто, здебільшого членом партії у державах Західної Європи вважається той громадянин, який сплатив зазначену суму партійних внесків. Якщо громадянин не сплатив за поточний рік членські внески, то надалі вже не може бути членом цієї політичної партії. Внески членів партії є вагомим статтею доходів більшості європейських партій. Згідно з даними К.Х.Нассмахера структура доходів політичних партій складається з таких статей: членські внески, державне фінансування, пожертви від приватних фізичних осіб, “партійного податку” з партфункціонерів тощо.

Таблиця 7.1

Структура доходів політичних партій Німеччини [678, 26-27]

Членські внески	30,0 %
Державне фінансування	30,0 %
Пожертви від приватних фізичних осіб	20,0 %
“Партійний податок” з партфункціонерів	12,0 %
Інші джерела	8,0 %

Наведені дані узагальнені. Варто зазначити, що, наприклад, Соціал-демократична партія Німеччини на 50 % формує власний бюджет за рахунок членських внесків. М.Валецький наводить результати аналізу Інституту

порівняльної політики університету в Ольденбурзі щодо структури доходів 26 основних політичних партій Австрії, Німеччини, Італії та Швеції, згідно з яким частка членських внесків щодо загальної суми партійного бюджету великих партій⁵⁴ у середньому становила 20-25 %, а для малих – 10 % [679, 91].

Членські внески можуть сплачувати не лише індивідуальні члени партії, а й колективні. Передусім це стосується лейбористських партій, в яких існує інститут колективного членства для профспілок. У конкретному випадку Лейбористської партії Сполученого Королівства партійні внески вираховують із загальної суми профспілкових внесків. Коли член профспілки офіційно заявить, що він не бажає бути членом Лейбористської партії, тоді він не буде сплачувати частки партійних внесків до профспілкового відрахування. Згідно з даними Л.Янг частка доходів від профспілок для Лейбористської партії Сполученого Королівства протягом 1992 – 1996 р. становила від 35,0 до 65,0 % щодо загальної суми бюджету партії [680, 45].

Як видно з табл. 7.1, добровільні пожертви в структурі доходів політичних партій Німеччини становлять лише 20,0 % загального партійного бюджету. Серед пожертв фізичних осіб частка великих внесків щодо загальних пожертв за період 1991-1997 р. становила усього 1,5 % [681, 27]. До цієї категорії пожертв належали внески на суму понад 20 тис. німецьких марок (на той час це приблизно становило 11 тис. доларів США), щодо яких діяла обов'язкова вимога оприлюднення прізвища жертводавця та його адреси. У Сполученому Королівстві у 1998 р. Комітет із стандартів громадського життя розробив такі рекомендації щодо політичного фінансування національних партій:

53. У партології існує усталена оцінка запропонована Пітером Майером щодо визначення “великих” партій і “малих”. Головний критерій – підтримка виборців. Якщо партія отримує 15,0 % підтримки і більше, то вона вважається “великою”, відповідно менше – “малою”.

- повна публічна відкритість пожертвувань на рахунки національних політичних партій, якщо вони дорівнюють або перевищують 5 000 фунтів стерлінгів, та місцевим партіям або кандидатам, якщо вони дорівнюють або перевищують 1 000 фунтів;
- заборона анонімних пожертвувань, які перевищують 500 фунтів;
- податкова знижка на пожертвування у розмірі до 500 фунтів як форма державного фінансування партій і кандидатів.

Ці рекомендації були запроваджені Актом про політичні партії, вибори та референдуми, який набрав чинності у лютому 2001 р. [682, 19]

Значне зростання видатків на партійну діяльність, особливо під час проведення виборів, передусім західноєвропейських країн поставило на порядок денний проблему державного фінансування політичних партій. Вимоги щодо фінансування політичних партій з боку держави стосувалися спочатку лише дозволу на безкоштовне використання державних радіо та телестудій під час виборів. Вперше серед країн Західної Європи державну допомогу партіям надали у 1959 р. в Німеччині. На законодавчому рівні систематичну допомогу запровадили у цій країні у 1967 р. Сьогодні державне фінансування політичних партій відбувається у тій або іншій формі практично у всіх європейських країнах⁵⁵. Роль фінансів у практичній діяльності політичних партій надзвичайно важлива [683], відповідно прагнення партій подолати постійну нестачу фінансів досить часто призводить до порушення ними національних законодавств, про що свідчать гучні скандали [684]. Внаслідок цього Парламентська Асамблея Ради Європи була змушена звернутися до розгляду питання про фінансування політичних партій. Результатом стало прийняття у 2001 р. “Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1516 щодо фінансування політичних партій”. У цьому документі надано рекомендації для урядів

⁵⁴ Державне фінансування національних політичних партій було запроваджене: Австрія – 1973; Бельгія – 1989; Данія – 1987; Італія – 1974; Нідерланди – 1971; Норвегія – 1970; Фінляндія – 1967; Швеція – 1965.

європейських держав щодо системи фінансування партій та контролю за видатками. У рекомендації щодо джерел фінансування партій, зокрема зазначено [685, 123-126]:

1) держави повинні заохочувати громадян до участі у діяльності політичних партій, враховуючи фінансову підтримку партій. Оскільки членських внесків, традиційних і безспірних джерел фінансування недостатньо, з огляду на постійно зростаючі витрати на політичну боротьбу;

2) політичні партії повинні отримувати фінансування з державного бюджету, щоб не потрапити в залежність від приватних донорів і щоб гарантувати рівні можливості усім політичним партіям. Державне фінансування повинно, з одного боку, визначатися пропорційно до політичної підтримки, яку має партія, з урахуванням таких об'єктивних критеріїв, як кількість поданих голосів або здобутих місць у парламенті, з іншого – надавати новим партіям змогу з'являтися на політичній арені та на чесних умовах конкурувати зі стійкішими, вже відомими партіями;

3) державне фінансування не повинно перевищувати рівня, потрібного для досягнення зазначених цілей, оскільки надмірна залежність від державного фінансування може призвести до послаблення зв'язків між партіями та їхнім електоратом.

У рекомендаціях Парламентська Асамблея наголосила на суспільному значенні приватного фінансування, зокрема пожертвувань. Наголошено на тому, що для запобігання надмірного впливу спонсорів на поведінку політичних партій – отримувачів цієї допомоги та недопущення корупції, європейські країни повинні обов'язково застосовувати такі вимоги: треба заборонити пожертвування від державних підприємств і підприємств, які перебувають під державним контролем, а також фірм, які виробляють товари або надають послуги для публічного сектора; треба також заборонити пожертвування від компаній, які розташовані в офшорних зонах; суворо обмежити пожертвування від юридичних осіб; визначити законодавчу межу

максимальної суми пожертвувань, а також треба заборонити пожертвування від релігійних інститутів.

У спеціалізованій літературі, присвяченій діяльності політичних партій, виділено негативні наслідки запровадження системи державного фінансування.

По-перше, на думку К.Строма, державне фінансування здатне збільшити незалежність партійних лідерів від активістів і членів партії внаслідок того, що керівництво партії стає центром, який отримує та розподіляє державні кошти, а партійні підрозділи стають залежними від волі партійних лідерів, одержуючи фінансові надходження до власних партійних бюджетів [686, 579-581]. Внаслідок цього нерівність лідерів і членів однієї партії провокує послаблення внутрішньопартійної демократії.

По-друге, Дж.Шлезінджер вважає, що така система детермінує поширення бюрократизації політичних партій, вона сприяє піднесенню значення внутрішньопартійного апарату, який виконує процедуру оформлення, виділення та внутрішнього контролю за розподілом отриманих партією грошей [687, 25]. Оскільки основні доходи політичні партії отримують внаслідок успішного проведення виборів, то це зумовлює зростання вимог до професіоналізації партійного апарату на всіх рівнях, ще більше послаблюючи роль простих членів партій.

По-третє, державні субсидії здатні сприяти поступовому входженню/втягуванню політичних партій у державну систему, перетворенню тих партій, які отримують державну допомогу, у частину державного механізму, який розглядають у широкому контексті. Оскільки фінансування передбачає певну систему державного контролю за отриманою від держави часткою фінансів, то й відповідно зростає можливість держави контролювати видатки партій. Внаслідок державного фінансування відбувається формування системи спільних інтересів політичних партій і держави, що сприяє перетворенню партій з інституту, який з'єднує державу та громадянську суспільство, у державно-суспільний інститут.

По-четверте, державне фінансування фактично повинно підтримувати існуючий у державі статус-кво у партійній системі, проте воно спрямоване проти формування нових партійних інститутів, яким буде складно витримати конкуренцію з парламентськими партіями, які отримують державну допомогу.

По-п'яте, значна кількість громадян ставиться до ідеї та практики державного фінансування політичних партій негативно. Яскраво це виявилось в Італії, де на загальнодержавному рівні у 1974 р. було запроваджено систему державних субсидій політичним партіям, яку відмінили у 1993 р. Підставою стали результати референдуму, коли 90,3 % громадян висловились за скасування системи державного фінансування політичних партій. Пізніше було прийнято новий закон, який регламентував систему державних компенсацій політичним партіям.

По-шосте, зосередження політичними партіями своєї уваги на державному фінансуванні та на інших джерелах доходів поза системою членських внесків, певною мірою спотворює суть політичної партії як добровільної, асоціативної організації, яка опирається на членів. Партії, які менше зорієнтовані на розвиток власної членської бази і бюджет яких не залежить від членських внесків, почали виявляти тенденцію до перетворення на машину по зароблянню голосів на виборах і по проведенню/лобіюванню спонсорських інтересів.

Отже, політичні партії є результатом і показником демократичного розвитку суспільства, виконуючи числені важливі суспільні функції. Визнання виняткової ролі політичних партій в організації та проведенні виборчого процесу, усвідомлення постійного зростання вартості виборів зумовили запровадження державного фінансування політичних партій. Внаслідок державного фінансування відбувається формування системи спільних інтересів політичних партій і держави, що сприяє перетворенню партій з інституту, який з'єднує державу та громадянську суспільство, у державно-суспільний інститут.

7.2 Поняття урядової партії

Як ми вже зазначали, європейським країнам на відміну від США властивий феномен уряду, який формується внаслідок парламентських виборів і через парламент. Відповідно партії, які пройшли до парламенту, одна або декілька, більшість у випадку Швейцарії, набувають статус урядової, оскільки вона/вони формують уряд. Саме від цієї/цих партії/ій залежить не лише функціонування уряду, в переважній більшості випадків – парламенту, а й стабільність цілої політичної системи.

З формального погляду ми можемо стверджувати, що вивчення феномену “урядової партії” відбувається одночасно з появою досліджень самого інституту партії. Цьому значною мірою сприяв один з базових підходів до партії як інституту, інструменту боротьби за владу та її утримання. Наступний досвід парламентської діяльності та функціонування урядів засвідчив, що урядова партія має особливий статус у партійному середовищі і потребує окремого, спеціального вивчення. Одним з перших західних дослідників, який розпочав аналіз сутнісних характеристик партії при владі, був Р. Роуз [688]. Першим системним дослідженням такого феномену та проблем, які стосуються владного статусу партії, стала спільна праця Ф.Кестлеса та Р.Вілденмана “Візії та реальна сутність партійного уряду” [689]. Суттєву увагу проблемам, пов’язаним із урядовими партіями, приділили З.Катц [690; 691; 692] та М. Лейвер [693; 694]. Особливо варто виділити доробок у цьому напрямі Ж. Блондела [695], який спільно з М. Котта, підготував дві фундаментальні праці з проблем, пов’язаних із урядовими партіями [696; 697]. В Україні частково це питання розглянуто у колективній праці М. Обушного, М.Примуша та Ю.Шведи “Партологія” [698]. Ю.Шведа в багатьох публікаціях розглядав питання, пов’язані з феноменом урядової партії. Зокрема, він охарактеризував поняття “урядова коаліція”, “урядовий статус партії” [699, 329], “індекс урядової істотності” [700, 505].

Аналіз поняття урядова партія передбачатиме з'ясування двох складових і одночасно системоутворюючих цього феномену – уряду та партій, які самі собою є достатньо складними утвореннями. Уряд виступає як інститут, який має право приймати загальнообов'язкові рішення щодо держави, або як сукупність індивідів, які відповідають за проведення політики у конкретній сфері/сферах державного життя. Особливою рисою парламентських демократій країн Західної Європи є те, що уряд є залежним, через процес свого формування і подальшого функціонування, від законодавчого органу, оскільки повинен користуватися підтримкою більшості законодавців, що відбувається через процедуру голосувань довіри або недовіри уряду⁵⁶. Уряд, який втрачає таку підтримку, зобов'язаний піти у відставку. Саме в цій нормі закладено сутнісний вимір поняття урядової партії, оскільки партії є ключовими акторами процесу виборів, структуризація депутатів парламенту відбувається переважно на основі їхньої партійної приналежності, партійні фракції є суб'єктами переговорного процесу щодо творення у парламенті більшості. Аналіз досвіду формування урядів у європейських країнах після Другої світової війни свідчить, що непартійні (технічні) уряди становили виняток. Відповідно цей тип урядів треба розглядати як тимчасовий, або перехідний, коли головні політичні гравці або беруть паузу на період гострої критики, або проводять вимушені, одночасно достатні/прийнятні для повернення громадської довіри зміни. Решту урядів можемо розглядати як партійні (політичні) уряди. Безумовно, формування уряду є складним процесом, який охоплює взаємопов'язані та непов'язані дії головних політичних інститутів кожної конкретної країни, політиків різного рівня, зацікавлених груп, лобі, виборців, міжнародних гравців. Все це робить кожен уряд неповторним, індивідуальним. Водночас серед цієї сукупності акторів, “основними акторами” стають політичні партії, які за підсумками парламентських виборів представлені у вищому законодавчому органі країни.

⁵⁶ Пропозицію щодо “довіри” вносить на розгляд парламенту прем'єр-міністр, або уряд; пропозицію щодо “недовіри” уряду вносить у парламент опозиція.

Кожна партія, яка провела власних депутатів до парламенту, гіпотетично має шанс стати урядовою партією за рахунок участі у формуванні уряду. Ми повинні розрізняти дві базові моделі урядових партій. Перша модель – вестмінстерська їй відповідають однопартійні уряди більшості. За цієї моделі парламентські вибори одночасно є вибором громадянами країни партії, яка буде формувати уряд, а її лідер відповідно стає прем'єр-міністром.

Друга модель стосується країн, в яких формуються коаліційні уряди і передбачає, що результати виборів не дають однозначного рішення для жодної партії щодо формування нею уряду. Переважно вибори зумовлюють можливість декількох варіантів формування уряду. Урядова комбінація є вже продуктом міжпартійних переговорів, домовленостей. До цієї моделі будуть належати коаліційні уряди більшості та обидва різновиди урядів меншості. З огляду на це, важливе значення має уточнення взаємозв'язку понять парламентська більшість та урядова партія. Логіка формування уряду передбачає, що спочатку формується партійна або міжпартійна більшість у парламенті і саме вона творить уряд, підтримує його своїми діями. Відповідно до цього контексту повинна існувати еквівалентність партій, які творять більшість і партій, які входять/делегують своїх представників до уряду. Уряди меншості – це особливий випадок [701, 24-28]. Визначення сутності цього різновиду урядів, в однаковій мірі однопартійних і коаліційних, передбачає, що уряд створює одна або декілька партій, які мають менше ніж половину депутатів у середовищі депутатського корпусу. Водночас уряд постійно або ситуативно повинен опиратися на підтримку інших партій, які мають своїх депутатів у парламенті, для прийняття рішень більшістю. Тобто, парламентська більшість незалежно від того, чи вона ситуативна, чи постійна протягом часу дії уряду може бути ширшою за партійним представництвом, ніж уряд. Внаслідок цього ми вважаємо, що парламентська більшість за своїм партійним складом не завжди збігається з партійним складом уряду. Відповідно статус урядової партії будуть мати лише ті партії, з представників яких буде сформовано уряд.

Статус урядової партії має також часовий вимір і відповідає часу перебування партії в складі уряду. У випадку однопартійних урядів більшості і меншості, падіння уряду (незалежно від причин) призводить до припинення статусу урядової партії, що остаточно настає з моменту утворення/отримання довіри новим урядом у парламенті. У випадку коаліційних урядів відставка діючого уряду не завжди призводить до виходу зі складу уряду всіх партій учасників. У вересні 1982 р. впав коаліційний уряд Г.Шмідта в Німеччині, який складався з представників СДП і партії Вільних демократів. Дія засади позитивного вотуму недовіри зумовила, що одночасно з падінням цього уряду було створено новий коаліційний уряд Г.Коля з партійною комбінацією ХДС-ХСС і партії Вільних демократів, яка зберегла свій статус урядової партії, незважаючи на політичну кризу.

Позиція урядової партії має досить складний вимір, який визначається тим, що уряд має дві складові – політичну та бюрократичну. Політична охоплює вищих урядовців, які є керівниками міністерств або певних напрямів/сфер суспільного життя і однією з їхніх головних функцій є забезпечення виконання волі виборців, що виявляється у підтримці виборчої програми. В такому випадку партія може бути представлена у вигляді піраміди, коли верхівка її в особі вищих партійних функціонерів входить до складу уряду, але під цією верхівкою є головна маса членів партії та її симпатиків. Традиційно в Сполученому Королівстві та ФРН політична складова становить приблизно 100 вищих державних посад, подібна кількість властива й іншим європейським країнам. Як бачимо, вона незначна навіть для однієї партії, а у випадку коаліційного уряду частка, яка припадає на одну партію, буде ще меншою. Бюрократична складова представлена так само своєрідною пірамідою державних чиновників покликаних забезпечувати якісне, фахове функціонування держави, незалежно від політичних змін в уряді. Отож, міністри є одночасно політичними представниками від урядової або урядових партій і керівниками пірамідальних бюрократичних структур у формі міністерств, департаментів, або інших підрозділів. Кожен з міністрів

має власну проблематику/компетенцію, в межах якої він буде автономним від інших членів кабінету. Адміністративна робота також вимагатиме певної незалежності від політичної партії, оскільки партія не в стані визначати свою позицію щодо кожного адміністративного рішення, що провокує формування “коридору” незалежності. В цьому випадку чинниками унезалежнення є корпоративізм уряду як єдиного цілого, спільна логіка проблем і шляхів їх вирішення, які стоять перед міністерствами та фахова специфіка міністерств/відомча приналежність.

Додатковим чинником є сама система формування коаліційних урядів. Прагнення максимально врахувати вагомість кожної партії під час формування коаліційних урядів призводить до формування своєрідних систем стримувань і противаг, коли політична складова в межах одного міністерства представлена політиками, делегованими від різних політичних партій. Внаслідок цього партійний вплив відчувається потужно під час призначення і суттєво зменшується, коли проводиться конкретна діяльність партійними висуванцями.

Коли ми говоримо про урядову партію, то враховуємо позицію, що вона є унітарним актором. Уряд у системі взаємин із іншими інститутами – главою держави, парламентом, опозицією, в процесі представлення інтересів держави щодо інших держав, реалізації програми своєї діяльності, – досить часто є складною структурою і так само потребує внутрішньої єдності, унітарності. Урядова єдність матиме відмінні характеристики стосовно однопартійних і коаліційних урядів. Зрозуміло, що кожна партія намагається забезпечити високий рівень внутрішньопартійної дисципліни, щоб її члени дотримувались партійних директив, які випливали б з її програм, стратегії. Однак європейські партії характеризуються високим рівнем внутрішньопартійної демократії, яка гарантується дією внутрішньопартійних норм, демократичних традицій і громадським контролем, що зумовлює наявність відчутного рівня автономії на рівні члена партії і на рівні внутрішньопартійних угруповань. Внаслідок цього ми є свідками незалежних/відмінних позицій окремих членів партії та

цілих груп протягом парламентської каденції, втім числі під час конфліктних ситуацій, здатних вирішально вплинути на статус урядової партії. Поряд із внутрішньопартійними проблемами коаліційним урядам властиві й інші протиріччя. Зокрема, в коаліційному уряді постійно відчувається тиск того факту, що партії – партнери по коаліційному уряду одночасно є потенційними конкурентами щодо наступних парламентських виборів. Тому в спеціальній літературі можемо натрапити на трактування коаліційних урядів як декількох партійних урядів відповідно до кількості партій у ньому представлених.

Аналіз М.Коттом системи взаємовідносин уряду та партій, які його творять, в країнах Західної Європи, дав йому підстави виділити дві основні моделі. Перша стосується країн, у яких сильні політичні партії, вони мають визначальний вплив на діяльність уряду. До цих країн він зараховує Італію до кризи 90-их років, Бельгію та Австрію. Іншу модель представляють країни, в яких головну роль у зазначеній системі дихотомних відносин відіграє уряд. Цим країнам властива значна автономія прем'єр-міністра та найближчих до нього міністрів, щодо діяльності уряду та стосовно впливу на політичні партії, які вони представляють. Така модель властива Сполученому Королівству, Німеччині та Франції [702, 215-216]. М.Котта також наголошував, що домінація в системі уряд – урядова партія залежить від позиції партії в ліво-правому спектрі. На підставі проведених досліджень він констатував, що лівоцентристські партії переважно активніше впливають на власних представників в уряді, ніж правоцентристські партії [703, 218].

Отож, феномен урядова партія/її властиві парламентській і напівпрезидентській (змішаній) формам правління, які передбачають формування уряду на підставі створення більшості у парламенті. Конструкція урядової партії є своєрідним інтегратором двох систем – партії та уряду, коли керівники/представники партії, які формують уряд, одночасно займають вищі державні політичні посади. Внаслідок цього кожен конкретний уряд змушений вирішувати складну систему питань, пов'язаних із співвідношенням цілей і інтересів партій учасників, які одночасно є

конкурентами на майбутніх виборах, за умов коаліційних урядів; партійної та державно-бюрократичної складової уряду тощо. Формування політичними партіями урядів сприяє процесу одержавлення політичних партій. Такий процес, на нашу думку, поширюється на всі парламентські партії, які брали участь у формуванні уряду і які були в опозиції.

7.3 Партійні системи держав Західної Європи

Реальне політичне життя доводить, що формальна кількість зареєстрованих політичних партій не завжди коректно відображає партійну систему країни. Ця некоректність полягає в тому, що вплив на політичний процес чинять не всі зареєстровані партії, а лише обмежена їх кількість. Наприклад, у Сполученому Королівстві, де існує близько 50 зареєстрованих на загальнонаціональному політичному рівні партій, на парламентських виборах у 2001 р. отримали підтримку від виборців лише 18 партій, а партійну систему держави традиційно трактують як двопартійну. Для визначення кількості політичних партій, які реально впливають на політичне життя країни, серед існуючих національних партій, М.Лааксо та Р.Таагепера у 1979 р. запропонували використовувати індекс “ефективної кількості політичних партій”. Індекс обчислюють на підставі визначення розміру підтримки, яку має кожна політична партія під час виборів. В такому випадку є два варіанти визначення розміру цієї підтримки: перший – на підставі результатів виборів до парламенту (враховується відсоток голосів одержаних партією); другий – на підставі показника кількості депутатських мандатів, які належать політичній партії за результатами виборів. Наявність двох підходів зумовлена тим, що досить часто перший і другий показники дещо відрізняються між собою.

Ефективна кількість політичних партій у державах Західної Європи

[704]

Номер за пор.	Країна	1950-1954	1955-1959	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004
1	Австрія	2,75	2,48	2,46	2,39	2,29	2,28	2,40	2,72	3,31	3,64	3,34
2	Бельгія	2,92	2,79	3,08	4,11	5,42	6,60	8,77	8,13	9,81	9,55	9,71
3	Греція	4,96	2,86	2,59	-	2,74	3,74	2,68	2,63	2,63	2,98	2,65
4	Данія	3,91	3,91	3,77	4,30	5,73	5,27	5,50	5,84	4,80	4,76	4,68
5	Ірландія	2,86	3,13	3,19	2,77	2,80	2,73	2,75	3,43	3,94	4,01	4,11
6	Іспанія	-	-	-	-	-	4,30	3,43	3,84	3,31	3,33	3,11
7	Італія	4,17	3,86	4,13	3,95	4,22	3,72	4,52	4,61	7,14	7,18	6,5
8	Нідерланди	5,00	4,36	4,78	6,21	6,97	3,97	4,41	3,84	5,66	5,51	5,26
9	Німеччина	3,31	2,75	2,82	2,53	2,39	2,36	2,54	2,87	3,75	3,77	3,85
10	Норвегія	3,50	3,36	3,67	3,51	5,08	3,75	3,88	4,23	4,73	4,95	5,98
11	Португалія	-	-	-	-	-	3,56	3,32	3,89	2,86	3,11	3,17
12	Сполучене Королівство	2,29	2,22	2,53	2,42	2,91	2,87	3,12	3,33	3,03	3,15	3,32
13	Фінляндія	4,97	5,18	5,78	5,21	6,06	5,80	5,46	5,81	5,91	5,82	5,82
14	Франція	5,41	5,97	5,24	4,25	5,88	4,83	4,00	3,87	7,13	6,69	5,65
15	Швейцарія	5,10	5,02	5,00	5,52	6,06	5,64	5,99	6,84	7,37	6,72	5,73
16	Швеція	3,28	3,35	3,34	3,18	3,49	3,61	3,39	3,72	4,11	4,0	4,52
	Середній показник	3,4	3,2	3,27	3,14	3,88	4,06	4,14	4,35	4,98	4,88	4,84

У таблиці простежено зміну ефективної кількості політичних партій протягом 1945-2004 рр. з кроком у 5 років. Зіставлення показників ефективної кількості політичних партій і переліку основних політичних партій по кожній країні, які сьогодні беруть участь у загальнонаціональних виборах, свідчить про суттєву відмінність між цими двома показниками. Ефективна кількість політичних партій завжди значно менша порівняно з загальом політичних партій. Цей показник дає змогу найадекватніше охарактеризувати партійну систему кожної держави.

Порівняння даних дає підстави стверджувати, що в період з 1945 до 1990рр. простежується тенденція до збільшення показника ефективної кількості політичних партій у межах виділених періодів для всіх європейських країн. Щодо періоду 1990-94 рр. у Данії та Португалії відмічається певне зменшення показника за умов продовження загального зростання індексу для решти країн. Починаючи з 1995 р. простежується тенденція поступового зменшення показника індексу щодо європейських країн загалом і щодо низки конкретних країн.

Найбільш помітне зменшення властиве було Данії, Італії, Франції та Швейцарії. У Данії 1973 р. на парламентських виборах відбулися раптові та кардинальні зміни: якщо традиційно до парламенту проходили депутати від 5-6 політичних партій, то у 1973 р. до Фолькетінгу обрали представників від десяти партій [705, 318-319]. Після недовготривалої стабілізації підтримки нових і раніше діючих партій на політичній сцені Данії, відбулося зниження підтримки багатьох політичних партій. Таке зниження підтримки припало на 90-ті роки. В Італії, як ми вже зазначали, зменшення показника ефективної кількості політичних партій пов'язано з реформами виборчого законодавства, яке було спрямоване на подолання партійної фрагментаризації у парламенті. У Франції з 80-их років поступово оформились два домінуючі партійні блоки, які, фактично, між собою визначають, хто буде формувати парламентську більшість та уряд. Відповідно глава держави здебільшого представляє одну з цих двох партій. Це позначилося на зменшенні кількості партійних груп у парламенті. У Швейцарії це явище, на наш погляд, зумовлено тим, що у цій державі діє правило “Магічної формули”, згідно з якою уряд формують чотири, визначені конституцією, партії, незалежно від отриманих ними результатів на парламентських виборах. Наперед визначена для всіх інших політичних партій, крім чотирьох “обраних”, функція “статистів” здатна вплинути на сприйняття цими партіями своїх перспектив та, відповідно, і на їхню активність і їхню підтримку.

На наш погляд, зростання показників індексу для решти європейських країн зумовлено такими чинниками.

1. Ліквідація жорсткого ідеологічного протистояння між “капіталістичною” та “комуністичною” системами призвела до подолання дихотомії “свій” і “чужий” у сприйнятті виборцями політичних партій власних держав, характеру політичного протистояння та національного політичного процесу в цілому. Відповідно це сприяло посиленню ідеологічного плюралізму, внаслідок чого виборці мали змогу відмовитись від обов’язкового або необхідного голосування, спрямованого на результат (підтримка ліберально-демократичного напрямку на протигагу “комуністичній загрозі” або з протилежною мотивацією) надавати перевагу голосуванням відповідно до своїх дійсних преференцій.

2. Великі партії, які претендують на входження до влади, досить часто для здобуття підтримки максимальної кількості виборців змушені орієнтуватися на все населення і на більш загальні суспільні інтереси. Внаслідок цього парцелярні групи інтересів вони не враховують, або не можуть враховувати. Це дає “шанс” меншим партіям.

3. Поява нових внутрішніх і глобальних суспільних викликів: загроза навколишньому середовищу; проблеми війни та миру; необхідність реального забезпечення однакового положення різних меншин, враховуючи нетрадиційної сексуальної орієнтації з більшістю традиційних громадян; орієнтація на відмінні від прийнятих більшістю цінності, передбачає формування політичних суб’єктів здатних обстоювати інтереси громадян, суспільних груп, які активно реагували на ці виклики. Промоторами цих проблем стали переважно невеликі, не основні політичні партії, які орієнтувалися на все населення, а менші партії, які були націлені на конкретні суспільні групи. Оскільки у західноєвропейських державах більшість питань, які належать до “першого” та “другого кошика прав людини”, вирішені для власних громадян, то частина виборців активно реагує на націленість політичних партій на вирішення нових актуальних

проблем “третього” та “четвертого кошиків,” представлення яких і стало надбанням менших партій.

4. Певна “втома” від традиційних або “старих” політичних партій, які багато разів були при владі і не понесли реальної політичної відповідальності за недоліки у різних сферах суспільного життя власних держав, за їхню певну відірваність від суспільства, нездатність ефективно виконувати функції, які їм належать у суспільстві [706, 149-150]. Здебільшого таке явище стосується політичних партій масового типу, які сформували стабільне ядро/групу партій. Така група складалася з двох взаємопов’язаних частинок, кожна з яких могла бути при владі, відповідно інша частина цієї групи партій повинна була становити опозицію. Владна та опозиційна позиції були іманентною властивістю політичних партій цієї групи, формуючи своєрідну циркуляційну систему. Протест проти цієї групи старих великих партій і означав шанс для менших партій, які отримували голоси або нових виборців, що не підтримали традиційну партійну визначеність старших поколінь, або тих виборців, які відійшли від підтримки зазначеної групи партій.

5. Запровадження на законодавчому рівні системи державного фінансування політичних партій, про що ми вже згадували, сприяло перетворенню партійної роботи, якщо не у прибуткову, то в таку, яка допомагала забезпечити достатній рівень життя, належний суспільний статус партійним функціонерам та активістам. Це сприяло підвищенню фаховості у партійній роботі та політичної відповідальності. Загалом державне фінансування стало додатковим стимулом для існуючих політичних партій краще працювати, орієнтуючись на інтереси виборців.

Зазначені чинники та багато інших сприяли тому, що великі/старі політичні партії почали втрачати у 90-их роках голоси виборців, що дало підставу дослідникам заявляти про “кризу політичних партій”. Одночасно підтримка політичних партій почала все більше мати вибірковий, селективний характер. Окрім того, поряд з головними політичними партіями сформувалися менші за розмірами та політичним впливом політичні партії, які набули

протягом багатьох виборчих кампаній значного політичного досвіду, навіть коли цей досвід складався з численних фактів невдалих за результатами для її членів і прихильників виборчих кампаній. Чинник часу сприяв природному політичному відбору, коли залишалися в політичному житті лише кращі, які були необхідні/відібрані виборцями, так само час зумовлював і їхню поступову еволюцію. Ті політичні партії, які не зуміли зробити висновків із програшів та невдалих результатів власних і чужих, з часом відійшли на узбіччя політичного життя. Результатом цього, на наш погляд, стало зменшення показника ефективної кількості політичних партій у державах Західної Європи на початку нового століття/тисячоліття

7.4 Тенденції змін партійних систем у країнах Західної Європи

Політичні партії у своїх діях тісно пов'язані між собою, взаємозалежні, перебувають у відносинах з усіма інститутами національної політичної системи та через систему міжпартійних взаємовідносин з політичними партіями інших держав. Сукупність взаємозалежних політичних партій, які діють у рамках певної держави на підставі офіційних норм права, фактично окреслює партійну систему держави.

Серед багатьох підходів щодо класифікації партійних систем головним критерієм є кількісний, згідно з яким підставою для поділу партійних систем вважається кількість діючих у країні політичних партій. М.Дюверже з цього приводу зазначив: "...різниця за ознакою: однопартійна, двопартійна, багатопартійна система може стати основним способом класифікації сучасних режимів, інші відмінності накладаються на неї або поєднуються з нею." [707, 393] Враховуючи кількісний критерій, розрізняють: однопартійну, двопартійну та багатопартійну системи. Багато дослідників, погоджуючись із важливістю зазначеного критерію, наголошують на його недостатності при класифікації партійних систем. Дж.Сарторі, досліджуючи партійні системи, дійшов висновку, що враховувати треба не всі діючі в конкретній країні

політичні партії, а лише певну їх частину, оскільки визначення кількості політичних партій, між якими відбувається конкуренція в рамках партійної системи, дає змогу нам побачити “...рівень, до якого політична влада виявляється сфрагментаризована або несфрагментаризована, сконцентрована або розпорошена” [708, 120]. Він запропонував такі критерії істотності політичних партій, які враховують при обчисленні, як елементи партійної системи: 1) партії, які мають “силу місць”; 2) партії, які мають “коаліційний потенціал”; 3) партії, які мають “потенціал шантажу” [709, 122-123]. На підставі виділених критеріїв він розробив типологію партійних систем, яку сьогодні більшість дослідників розглядають як базову: однопартійні системи; системи з гегемонною партією; системи з переддомінуючою партією; двопартійні системи; системи з обмеженим (поміркованим) плюралізмом; системи з екстремальним плюралізмом (екстремально поляризовані); атомізовані системи. А також запропонував враховувати “ідеологічну дистанцію” між партіями, які формують політичну систему [710, 125].

Серед партійних систем держав Західної Європи немає жодної однопартійної системи та системи з гегемонною партією. Водночас Дж.Сарторі як самостійну категорію виділив “систему з переддомінуючою партією”, розуміючи під цим явищем – партійні системи, де між собою можуть змагатися багато політичних партій, але протягом низки виборчих циклів до влади приходять та сама політична партія (більше ніж три рази). У подібному контексті ми могли б говорити про наявність подібної ситуації: в Австрії протягом 70-их років, коли чотири рази вибори виграла Соціал-демократична партія; у Греції з 1993 р., коли чотири рази підряд вибори виграв Загальногрецький соціалістичний рух (PASOK); в Ірландії з кінця 50-их і до кінця 60-их років, коли шість разів до влади приходила Фіана Файл; період з 1982 до 1996 рр. в Іспанії, коли Іспанська соціалістична робоча партія чотири рази виграла вибори; з 1945 до 1963 рр. у Норвегії, коли Норвезька партія праці вісім разів формувала уряд; і особливо шведську Соціал-

демократичну робочу партію, яка після Другої світової війни 18 разів формувала однопартійні уряди.

До середини 90-их років багато партійних систем науковці трактували як двопартійні і, використовуючи класифікацію Ж.Блондела, як дво-і півпартійні системи. Зокрема, до двопартійних систем зараховували: Австрію з 1945 до 1979 рр.; Сполучене Королівство з 1945 до 1994 рр.; Грецію до 1994 р.; а до дво- і півпартійних систем : Австрію з 1980 до 1994 рр. та Німеччину з 1945 до 1994 рр. Сьогодні партійні системи цих держав варто зараховувати до багатопартійних з обмеженим плюралізмом. Згідно з Дж.Сарторі визначений тип охоплює партійні системи з кількістю від двох до п'яти/шести політичних партій, в яких немає істотних антисистемних політичних угруповань [711, 131]. Така група партійних систем буде домінуючою для держав Західної Європи. До цієї групи можна зарахувати і партійні системи Бельгії і Італії, хоча кількість основних політичних партій у цих країнах значно більша ніж 5-6 партій. Варто наголосити на особливості партійної системи Бельгії. Як ми вже зазначали у другому розділі, політичні партії цієї країни поділені на дві великі групи на підставі етномовної належності. Між цими двома групами існує суттєва ідеологічна дистанція, пов'язана із артикуляцією не загальнонаціональних інтересів, а інтересів власної етномовної групи. Проте партійну систему Бельгії не можна віднести до системи з екстремальним плюралізмом внаслідок відсутності в ній істотних антисистемних угруповань.

Кількісний критерій як базовий для характеристики партійних систем використав і П.Майр, який запропонував враховувати категорію “великих” і “малих” партій. Розмір підтримки, на думку автора, не повинен асоціюватися з вагомістю та впливовістю партії [712, 47]. Автор виділив чотири типи партійних систем. Перша – системи великих партій, в яких великі партії разом отримують значну перевагу голосів виборців. До них належать Австрія, Ірландія, Німеччина та Сполучене Королівство. Друга – системи малих партій, коли малі партії разом одержують більше від великих. До цієї групи країн належить Данія і Швеція. Третя – середні партійні системи, коли великі

та малі партії отримують приблизно однакову кількість голосів. До цих країн автор зачисляє Італію, Нідерланди, Норвегію та Фінляндію. Четверта група характеризує перехідні партійні системи, для яких характерний перехід від першої групи систем до другої, або навпаки. Визначена характеристика, на думку П.Майера, властива лише Бельгії.

Оскільки автор зробив обчислення стосовно періоду 1947-1987 рр., то ми визначили характер партійних систем на підставі результатів парламентських виборів за період 1988-2007 рр. До першої групи з системами великих партій сьогодні належать : Австрія (87,3 %), Греція (84,7 %), Іспанія (73,5 %), Нідерланди (71,5 %), Німеччина (77,1 %), Португалія (78,0 %) та Сполучене Королівство (91,8 %). До другої групи з системою малих партій належить лише Бельгія, де частка малих партій становить 87, 7 %. Держави, які повинні належати до третьої групи з середніми партійними системами: Данія, Ірландія, Італія, Норвегія, Фінляндія, Франція, Швейцарія та Швеція.

Характеристика партійних систем європейських країн має багато вимірів. На нашу думку, треба проаналізувати головні групи в середовищі партійних систем, які сьогодні переважно трактують як партійні сім'ї. Як зазначив Ю.Шведа, для визначення групи партій, які становлять виразну й окремішню ідеологічно-програмну самоідентичність застосовують концепцію сімей (родин) партій [713, 377]. Головними чинниками, які сприяють формуванню окремих родин партій, є: генетичний зв'язок, який заснований на однаковому процесі інституалізації; наявність спільних програмно-ідеологічних положень та організаційний зв'язок, який головно ґрунтується на входженні партії до складу наднаціональних партійних об'єднань. Досить часто стосовно європейських країн підставою виділення конкретної сім'ї політичних партій слугує оформлення окремої/самостійної групи політичних партій в Європейському парламенті. Застосування цього індикатора як самостійного вимагає від нас визнати окремими партійними сім'ями станом на 2007 р. – 10 партійних груп, позаяк розширення Європейського Союзу за рахунок країн Центральної Європи дало змогу суттєво змінити формат партійних фракцій у

європарламенті (для створення фракції треба мати 20 депутатів) за рахунок появи представників від нових національних партій. Кожна група партій характеризується певними близькими програмно-ідеологічними засадами або спільними ціннісними установками. Водночас не всі партійні групи відповідають трьом виділеним критеріям, які потрібні для конституювання партійної родини/сім'ї.

Оскільки формат нашого дослідження охоплює період з середини 40-их років ХХ ст. і до сьогодні, то ми проаналізуємо зміни в трьох умовних групах політичних партій – ліві, центристи та праві, які були властиві європейським країнам з періоду після Другої світової війни.

Щодо *лівих партій* можемо виділити декілька тенденцій. По-перше, після Другої світової війни лівий спектр був представлений двома домінуючими партіями – комуністичними та соціал-демократичними. Проте була помітна географічна відмінність. У південних європейських країнах комуністичні партії домінували не лише серед партій лівого спрямування, а й у цілому в межах національних партійних систем. Особливо це було характерним для Франції та Італії. В першій з цих країн результат комуністів на парламентських виборах з 1946 р. до 1978 р. ніколи не опускався менше 20 %, а в Італії комуністи набирали на парламентських виборах постійно майже 30% і більше аж до 1987 р., максимальний результат було досягнуто у 1976 р. – 34,37 %. Як окремий випадок треба розглядати ситуацію в Греції, де після звільнення країни від фашистських окупантів розпочалася громадянська війна, яку окремі дослідники трактують як спробу комуністів збройним шляхом взяти владу в свої руки. Внаслідок цього діяльність партії комуністів в Греції була заборонена з 1946 до 1974 рр. На нелегальному становищі до 1974 р. перебувала і Португальська комуністична партія, яку протягом періоду диктатури А.Салазара розглядали як головну опозиційну політичну силу щодо авторитарного режиму. Комуністична партія Іспанії разом з соціалістами та багатьма іншими лівими партіями була засновником Народного Фронту, який протистояв в часи громадянської війни франкістам.

Її легалізували лише у 1977 р. У всіх трьох країнах комуністи користувалися суттєвою підтримкою народних мас. Натомість у північних країнах, навіть коли комуністи й отримували певний рівень підтримки (див. табл. 2.6), то не могли бути конкурентами соціалістичним партіям цих країн, які належали до найбільших або навіть і домінуючих як наприклад, у Швеції.

По-друге, починаючи з початку 80-их років минулого сторіччя соціалістичні партії стали домінуючими в середовищі лівих партій і перейшли у формат однієї з двох головних партій, практично в більшості європейських країн. З 544 урядів, які були створені у зазначених європейських країнах протягом 1945-2005 рр., соціал-демократичні партії брали участь у 332 (61%) і очолювали 180 урядів (33 %), тобто кожен третій [714, 65].

По-третє, комуністичні партії Європи після падіння “Берлінського муру” продовжували далі втрачати підтримку населення, в багатьох країнах зникли з політичної сцени взагалі, або стали маргінальними. Щодо країн, де комуністи в попередні роки мали відчутний рівень підтримки простежувалось два сценарія: в Іспанії, Португалії та Нідерландах – партії увійшли до складу лівих коаліцій і пройшли суттєвий шлях ідейно-програмної трансформації. В Греції, Італії та Фінляндії партії пережили внутрішні розколи. Найбільш показовою в цьому плані була ситуація в Італійській комуністичній партії, яка у 1991 р. поділилась на дві частини: Партію демократичних лівих сил та Партію комуністичного відродження. Перша партія завершила логічну еволюцію від єврокомунізму до соціал-демократичної європейської партії. У 1998 р. вона долучила до себе низку малих лівих об’єднань і змінила назву на Лівих демократів. Сьогодні ця партія наймасовіша серед всіх італійських політичних партій, вона також є найбільшою серед лівих партій за рівнем підтримки. Партія комуністичного відродження залишилася на ортодоксальних позиціях, відповідно рівень її підтримки незначний. Франція є однією з небагатьох європейських країн, де комуністи залишили свою назву, хоча і суттєво трансформувалися.

По-четверте, соціал–демократичні партії з погляду їхніх програмно-ідейних позицій варто класифікувати як ліво-центристські партії. Цьому значною мірою сприяла практична діяльність урядів, які очолювали соціал–демократи у Франції, Іспанії, Німеччині та особливо у Сполученому Королівстві. Лейбористська партія, на відміну від багатьох інших європейських соціал–демократичних партій, ніколи не дотримувалась засад марксизму у своїй діяльності. Тому уряди Т.Блера не лише продовжили соціально-економічну політику попередніх консервативних урядів, а й суттєво її поглибили. Власне Т.Блер став одним із “лівих” європейських лідерів, який закликав своїх однопартійців рухатися в бік “центру”. Фактично за часи його головування партія перейшла на засади неолібералізму, подібно як і соціал–демократи Німеччини.

По-п’яте, з 80-их років ХХ сторіччя поступово на другу позицію в середовищі лівих партій вийшли партії зелених. Сьогодні лівий спектр політичної сцени європейських країн представлений двома головними групами політичних партій – соціал–демократичними та зеленими, які відтіснили комуністів на третю позицію серед лівих партій у багатьох європейських країнах.

Отже, в середовищі лівих партій країн Європи за визначений період часу відбулися суттєві зміни. Якщо після Другої світової війни ці партії були представлені комуністичними та соціал-демократичними партіями за умови, що в південних країнах Європи домінували комуністичні партії, а в північних – соціал-демократичні, то наприкінці ХХ ст. домінуючими в усіх країнах стали соціал-демократичні партії, а комуністичні перейшли в категорію малих та на маргінес політичної сцени, в багатьох країнах взагалі зникли. Натомість другою за силою впливу серед лівих партій стали – зелені. В програмно-ідейному плані соціал–демократичні партії мали тенденцію до переміщення в центр ліво-правого спектра, перетворюючись на ліво-центристські. Партії зелених вийшли за межі традиційного ліво-правого поділу, оскільки вони уособлюють постматеріалістичний напрям.

До *центристських партій* належить значна група політичних партій, яку можна виділити досить умовно на підставі ідейних засад і програмних документів. До цієї групи сьогодні належать: 1) ліберальні партії; 2) партії спадкоємці аграрних партій, переважно вони представлені партіями Центр у північних державах; 3) християнсько-демократичні партії; 4) консервативні. В другому розділі ми вже говорили про особливість партій Центр та християнсько-демократичних партій в Європі і про їхні близькі програмно-ідейні зв'язки з консервативними партіями. Християнсько-демократичні партії за місцем у політичному спектрі можемо кваліфікувати як центристські, або право-центристські. Це пов'язано з тим, що вони поєднують традиційні консервативні цінності з соціальними засадами, що є стабільною ознакою цих партій ще від енцикліки “*Regum Novarum*”.

Родина ліберальних партій належить до найстарших політичних партій в Європі. Більшість з них виникла у другій половині XIX ст. – першій половині XX ст. Вони були головними промоторами поширення засад лібералізму та демократії, відповідно були опозицією церкві в її прагненні активно впливати на суспільне життя. Головними цілями ліберальних партій слугували: загальне виборче право, секуляризація суспільного життя, захист прав індивідів, встановлення демократичного політичного режиму. Від створення і до середини XX ст. ці партії належали до найбільших політичних партій, досить часто вони брали участь у формуванні національних урядів. Остаточне встановлення демократичних політичних режимів в європейських країнах, реалізація на практиці всіх основних програмних засад ліберальних партій призвели до ситуації, коли після Другої світової війни вони поступово перейшли в категорію середніх і малих партій, одночасно втративши роль провідної політичної сили. Середній рівень підтримки цих партій на парламентських виборах протягом 1945 – 2005 рр. становив 17,5 % [715, 71]. Сьогодні ліберальні партії в європейських країнах представлені двома окремими групами. Першу становлять ліберальні партії, які за своїми програмно-ідейними засадами займають більш ліво-центристську позицію. До

них належить Ліберальна народна партія Фінляндії, Ліберали Норвегії, Ліберальна народна партія Швеції, Ліберально-демократична партія Сполученого Королівства, “Демократи 66” Нідерландів.

У цій групі партій найбільш близьку позицію до центру займають ліберали Сполученого Королівства. Розглянемо програмні положення на підставі матеріалів Ліберально-демократичної партії Сполученого Королівства (*Liberal Democrats, LD*, офіц. *Social and Liberal Democrats*). Партія веде свій родовід від Ліберальної партії (“Віги”), яка була створена у 1868 р. Сучасна назва партії від 1988 р., коли відбулося об’єднання Ліберальної та Соціал-демократичної партії, яка свого часу відкололася від Лейбористської партії. Як ми вже зазначали, ліберали найбільше страждають від існуючої в країні виборчої системи відносної більшості. Тому вони постійно виступають із критикою такого типу виборчої системи і обстоюють потребу запровадження пропорційної виборчої системи. У виборчому маніфесті за 2005 р. [716] до пріоритетних завдань партії віднесено надання влади громадянам. В програмі зазначається, що справедливість та свобода є невід’ємним правом кожної людини. Партія виступає проти концентрації влади в руках певних політичних інститутів шляхом децентралізації влади. Одним із механізмів досягнення цієї мети вони вважають обмеження ролі держави, одночасно вони виступають проти “влади” профспілок і великих корпорацій. У програмі партії значну увагу приділено питанням охорони навколишнього середовища. Після перемоги Лейбористської партії на парламентських виборах у 1997 р. простежувалось прагнення лібералів посилити свій вплив у суспільстві за рахунок електорату консерваторів. Цей рух в напрямі правого спектра викликав внутрішню дискусію про позиціонування партії. Більшість дослідників вважають, що сьогодні партія займає центристську позицію, поєднуючи одночасно ліві та праві вимоги.

Прикладом більш лівого позиціонування може слугувати нідерландська партія “Демократи 66” (*Democrats 66, D66*, нід.: *Democraten 66*), яка була створена у 1966 р. У партійному маніфесті 2000 р. зазначено, що партія

трактує себе як соціально-ліберальну. Вона обстоює впровадження/розвиток змішаної економіки, тобто поєднання ринкової економіки та державного регулювання. Виступає за збільшення державних видатків на освіту та розвиток інноваційних технологій. Значну увагу приділено питанням охорони довкілля, одночасно партія виступає за дозвіл еутаназії, одностатевих шлюбів, абортів, за легалізацію проституції. В політичній сфері партія пропонує замінити двопалатний парламент однопалатним та запровадити прямі вибори прем'єр-міністра [717].

Другу групу становлять ліберальні партії, які займають більш правоцентристську позицію. До цієї групи партій належать: Бельгія – Фламандська партія Свободи і прогресу та партія Реформаційно-ліберальна; Данія – Ліберали; Ірландія – партія Прогресивних демократів; Нідерланди – Народна партія за свободу і демократію; Німеччина – партія Вільних демократів.

До найбільших політичних партій у Данії належить Ліберальна партія (*Venstre, Liberal Party of Denmark, V.*). Вона була створена у 1870 р. і вважається першою в Данії політичною партією. До Другої світової війни ліберали домінували на політичній сцені Данії. Після війни у 1945 та 1973 р. ліберали самостійно формували уряд меншості та сім разів брали участь у коаліційних урядах переважно з Консервативною народною партією. Головними програмними вимогами у сфері економіки вважають: засади вільного ринку; партія виступає за обмеження державних видатків на соціальну сферу; замороження податків; посилення кримінальної відповідальності за важкі злочини; обмеження імміграції і ускладнення процедур отримання притулку біженцями. Під час виборчої кампанії 2005 р. партія висунула такі пріоритети: збільшення інвестицій у систему освіти та науки; зменшення видатків батьків на охорону дитинства при одночасному збільшенні одноразової допомоги при народженні дитини; подальше заморожування податків; збільшення державних видатків на охорону навколишнього середовища; обмеження імміграції тощо [718]. Крім того, партія виступає за децентралізацію системи державного управління, за

надання громадянам можливості безпосередньо брати участь у самоврядуванні на локальному рівні.

До найбільших ліберальних партій Європи довгий час зараховували партію Вільних демократів Німеччини (нім.: *Freie Demokratische Partei, FDP*). Вона була створена у 1948 р. внаслідок об'єднання всіх ліберальних організацій земель, які увійшли до складу ФРН. Провідна ідея – критичне ставлення до держави (особливо щодо бюрократії) знаходить своє відображення у вимогах обмеження державного втручання у життя індивіда. До інших головних програмних вимог належать: засади суспільної справедливості; гарантування індивіду політичних, економічних і соціальних прав; розбудова системи самоврядування. Партія виступає за обмеження державних видатків на соціальні цілі; за часткову приватизацію шкіл і системи охорони здоров'я, особливо там де вони є обтяжливими для місцевих бюджетів [719]. В самій партії виділяється дві групи : лівих і консервативних лібералів. Ліві ліберали роблять наголос на питаннях захисту громадянських прав, консервативні ліберали – на економічному розвитку. Спільними, що їх поєднує, є ідеї свободи індивіда.

Отже, ліберальні партії, незважаючи на відмінності між існуючими політичними партіями різних країн, займають позицію в центрі ліво-правого спектра, поєднуючи ідеї, які властиві європейським лівим і правим.

Родина консервативних партій об'єднує сьогодні партії, які мають тривалу історію та досить молоді за часом існування партії. До великих за рівнем підтримки (понад 15 % – А.Р.) можемо зарахувати консервативні партії в таких європейських країнах: Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Норвегія, Сполучене Королівство, Фінляндія, Франція та Швеція. Консервативні партії протягом 1945 -2005 рр. брали участь у формуванні 194 урядових кабінетів, 95 з яких вони очолювали [720, 80].

На підставі програмних положень консервативні партії можемо поділити на дві групи. Першу групу становитимуть партії право-центристські, до другої групи входитимуть партії, ідеологію яких можна

визначити як ліберальний консерватизм, відповідно їхнє позиціонування в ліво-правому спектрі буде саме по центру, частково зліва від центру. До першої групи належатимуть консервативні партії Сполученого Королівства, Ірландії, Іспанії, Франції, Швейцарії, Італії та Греції. Спільним для цієї групи партій є те, що всі вони належать до категорії великих партій.

Першою серед партій цього напрямку за історичним родоводом і впливом на політику власної країни, діяльність інших консервативних партій варто виділити Консервативну та Юніоністську партію Сполученого Королівства ("*Conservative and Unionist Party*"), яка була заснована під сучасною назвою у 1832 р. Політична концепція партії, яка традиційно також називається партією "торі", протягом повоєнного часу характеризувалася широким діапазоном положень. Серед них можна виділити: самобутність і цінності англійської культури та національних державних інститутів, визначальна роль родини в суспільстві, свобода індивіда і захист його від держави, сильна держава, рівність щодо права, безумовна охорона приватної власності та системи вільного ринку, захист існуючої в Сполученому Королівстві політичної системи на чолі з монархом. Певна корекція програмних засад відбулася за часів Маргарет Тетчер, яка зробила наголос на засадах економічного лібералізму, монетаризмі, реприватизації частини державного сектора економіки, зниженні ролі держави в регулюванні економічної сфери на користь засад вільного ринку та в обмеженні соціальної політики держави. Сьогодні програмні положення Консервативної партії можемо подати такими основними блоками. Перший – економічна політика. Поряд із зазначеними засадами партія активно виступає за подальше скорочення прямого оподаткування для сприяння динамічному розвитку економіки та підвищенню конкурентоздатності національної економіки. Консерватори виступають проти долучення Сполученого Королівства до єдиної європейської валюти, за збереження фунта стерлінгів. Другий блок становить так звана група наріжного каменя ("*Cornerstone_Group*"), що дослівно означає: "віра, прапор та родина". Такий

блок охоплює підтримку трьох базових інститутів: Англіканської церкви, унітарної держави та родини. Відповідно консерватори виступають проти будь-якої передачі влади від центру, незалежно від напрямку. Тобто, проти делегування владних повноважень до загальноєвропейських інститутів і до внутрішніх регіонів. Значна частина членів партії гостро виступає проти високого рівня імміграції до країни. Після обрання на посаду лідера партії у 2005 р. Девіда Камеруна простежувалось залучення до партійної програми положень, які традиційно були прерогативою Лейбористської партії, внаслідок чого відбувається зближення програмних положень двох найбільших партій Сполученого Королівства, що дає підстави говорити про їхню програмну еволюцію в бік центру (див. розд.VI).

До консервативних партій в Ірландії належить Фіана Файл – Республіканська партія (*Fianna Fáil - The Republican Party*, ірл.- *Fianna Fáil - An Páirtí Poblachtánach*). Партія була створена у 1926 р. і є домінуючою на політичній сцені Ірландії, оскільки після 1945 р. вона брала участь у формуванні 14 урядових кабінетів (всього було 19 урядів), тобто у 76 %. За програмними документами зараховують до право-центристських партій. На виборах 2002 р. отримала 48,8 % голосів, а у 2007 р. – 46,4 %.

В Іспанії Народна партія (*The People's Party*, ісп.: *Partido Popular, PP*) бере свій початок з Народного Союзу створеного у 1976 р. на підставі об'єднання 7 невеликих правих партій. У 1989 р. на надзвичайному конгресі було прийнято рішення про перетворення Союзу в Народну партію. Головні програмні засади партії такі: вимоги становлення сильної держави, крім сфери економіки; стримування процесів секуляризації суспільства та гальмування процесів регіоналізації країни. В економічній сфері партія дотримується неоліберальних засад, зокрема виступає за розвиток ринкової економіки, підтримку приватної власності, обмеження держави в регулюванні економіки та соціальної сфери. Внаслідок цього програма партії одночасно поєднує в собі консервативні, християнсько-демократичні та неоліберальні положення. З 1989 до 2004 рр. партія була при владі, у 2004 р.

на парламентських виборах отримала підтримку 38,3 % виборців і змушена була перейти в опозицію. Народна партія вийшла з міжнародного консервативного об'єднання і увійшла до складу об'єднання міжнародних християнських демократів.

У Франції до консервативних партій зараховують Союз за народний рух (фр.*Union pour un mouvement populaire*, UMP). Партія утворилася у 2002р. як правонаступник голлістського “Об'єднання на підтримку республіки”. Загалом політику голлізму, яка протягом післявоєнного періоду була інституалізована в діяльності шести голлістських партій, можна трактувати як різновид консерватизму, хоча програми цих партій активно використовували і засади лібералізму. Партія виступає з програмою зменшення податків для стимулювання економічного розвитку; сильної держави в питаннях наведення і підтримання правопорядку; прийняття нових законів щодо імміграції. Свою ідеологію партія трактує як поєднання засад консерватизму, християнської демократії та лібералізму. На парламентських виборах 2007 р. отримала 40,9 % голосів виборців.

Швейцарська народна партія (*Swiss People's Party*, нім. *Schweizerische Volkspartei*, SVP) була створена у 1929 р. Згідно з “Магічною формулою” входить до складу швейцарських урядів, з 2003 р. її частка визначена у дві міністерські посади. Ідеологія партії характеризується поєднанням ідей консерватизму, націоналізму, ізоляціонізму та аграризму. Партія відома своїми виступами проти участі Швейцарії в діяльності міжнародних організацій, в тому числі і ЄС та гострою антиіммігрантською позицією. З 2003 р., коли на парламентських виборах партія отримала 26,6 % голосів виборців, користується найбільшою підтримкою серед чотирьох головних партій.

Найбільша консервативна партія Італії – “Вперед Італія” (*Forza Italia*, FI), була заснована у 1993 р. Ідеологія партії охоплює широкий спектр від лібертаріанізму через консерватизм до соціальної демократії, враховуючи, як ми зазначали, елементи християнської доктрини церкви. Партія формувала

уряд в складі коаліції правих партій у 1994-95 рр. та з 2001р. до 2006 р. На парламентських виборах 2006 р. вона отримала 23,7 % голосів виборців.

У Греції консервативну партію “Нова демократія” (*New Democracy-ND*, гр. *Nea Dhimokratia*) створили у 1974 р. З 11 урядів, які було створено в Греції після авторитарного періоду, партія чотири рази очолювала уряд і два рази входила до складу коаліційного уряду. Найвищий результат на парламентських виборах було досягнуто у 1974 р. – 54,4 % голосів виборців, на виборах 2004 р. – 45,4 %. Партійна ідеологія кваліфікується як консерватизм в поєднанні з лібералізмом. В програмі партії [721] першочерговими завданнями визначено збереження національної незалежності, територіальної цілісності та національної гідності. Завдання держави в економічній сфері полягає лише у спостереженні за дотриманням визначених правил економічної діяльності. Економіка повинна ґрунтуватися на засадах приватної власності. Нова демократія запропонувала грецькому суспільству “мирну революцію”, яка передбачає впровадження засад радикального лібералізму, коли в центрі повинна бути вільна людина, повинні повною мірою бути реалізовані засади парламентської демократії та децентралізації.

До другої групи можемо зарахувати консервативні партії Данії, Фінляндії, Норвегії та Швеції. Партії цієї групи країн мають значно менший рівень підтримки виборців, порівняно з першою групою.

У Данії Консервативна народна партія (*The Conservative People's Party*, дат. *Det Konservative Folkeparti*) діє з 1916 р. Офіційна партійна ідеологія – ліберальний консерватизм, що допомогло партії стати коаліційним урядовим партнером для лібералів у 1950-1953 та 1968-1971 рр. У 1982 р. партія разом з лібералами увійшла до складу коаліційного уряду, який очолив представник консерваторів. Уряд за умови зміни складу учасників протримався до 1993 р. З 2001 р. консерватори були партнерами лівої ліберальної партії “Venstre” в черговому уряді.

У Фінляндії партія Народна коаліція (фін. *Kansallinen Kokoomus, Kok.*) була створена у 1918 р. Визначальним етапом у розвитку партії став 1979 р., коли партія на виборах отримала 22 % голосів, що в країні було потрактовано як фінський варіант “консервативної революції”. З 1958 р., коли партія перший раз увійшла до складу коаліційного уряду, вона 8 разів брала участь у формуванні та діяльності урядів. У програмі партії з 1981 р. наголос робиться на правах особистості, захисті приватної власності та моральних засадах християнства. Водночас партія виступає за охорону навколишнього середовища і декларує себе як загальнонародна партія. Загалом партія визначає свою ідеологію як ліберальний консерватизм.

Норвезька консервативна партія (*The Conservative Party, норв. Høyre, H*) була створена у 1984 р. Партія займає третє місце за рівнем підтримки серед політичних партій країни. За післявоєнний період 7 разів входила до складу уряду. На парламентських виборах 2005 р. отримала 14,1 % голосів виборців. Ідеологія партії кваліфікується як ліберальний консерватизм. Зокрема, партія виступає за лібералізацію податкової політики країни, зменшення втручання держави в економічну сферу, підтримку розвитку приватного бізнесу. Переважно ліберальні позиції партія займає в соціальних питаннях, прикладом чому є підтримка вимоги надання дозволу гомосексуальним парам адаптувати дітей.

У Швеції до консервативних належить – Поміркована коаліційна партія (*The Moderate Party, шв. Moderata samlingspartie, M.*), яка була створена у 1904 р. Протягом значного періоду часу програму та діяльність партії можна кваліфікувати як консервативну та націоналістичну. З 1970 р. у партії розпочалася трансформація в напрямі лібералізму. Сьогодні ідеологію партії визначають як ліберальний консерватизм. В програмі партії висловлено підтримку ринково-соціальної моделі господарства, громадянам гарантується економічна та соціальна безпека. Водночас партія виступає за певне обмеження державних видатків на публічний сектор. Після 1945 р. партія 4 рази брала участь у формуванні урядових кабінетів. На виборах 2006 р.

отримала 26,23 % голосів, що дало їй змогу сформувати коаліційний уряд зі своїм прем'єр-міністром на чолі.

Отже, для консервативних партій у програмно-ідейному плані властиве широке залучення засад лібералізму. Внаслідок цього родину консервативних партій можемо умовно поділити на дві групи, які між собою відрізняються за кількісними параметрами та за місцем у ліво-правому політичному спектрі. Для північних/скандинавських країн властивий слабший рівень розвитку правих партій ніж у інших європейських країнах. Відповідно партіям цих країн властивий ліберальний консерватизм.

Нові праві партії. Дев'яності роки минулого століття/тисячоліття та початок нового в політичному житті багатьох країн Західної Європи характеризувалися суттєвими змінами у виборчих преференціях громадян. В Австрії, Нідерландах, Норвегії та Франції політичні партії крайньо правого спрямування на національних парламентських виборах, а у Франції і на президентських, почали отримувати понад 15 % голосів виборців і суттєво змінили партійну конструкцію політичного життя зазначених країн. Результат, отриманий Партією свободи у 1999 р. на парламентських виборах в Австрії, призвів до помітного міжнародного напруження і навіть до запровадження санкцій з боку Європейського Союзу щодо нового коаліційного уряду цієї країни. Вихід у 2002 р. до другого туру президентських виборів у Франції лідера Національного Фронту Ле Пена викликав шок не лише всередині країни, а й у більшості демократичних країн Європи та світу.

Незважаючи на гостру політичну реакцію на високі результати крайніх правих партій у низці європейських країн, активну агітаційну та пропагандистську діяльність демократичних суспільних інститутів, спрямованих проти посилення крайньо правих ідей і партій, результати діяльності цих партій у XXI сторіччі дещо зменшились, проте залишаються досить значними (див. табл. 7.3). Це свідчить про те, що певна частина виборців прихильно ставиться до декларованих цими партіями програмних

цілей, наслідків їхньої можливої реалізації у життя і свідомо підтримує ці партії на виборах. Внаслідок цього сьогодні у зазначених країнах головні політичні актори представлені вже не у традиційній для багатьох західноєвропейських країн дихотомній конструкції: ліво-центристських та право-центристських партій, а у тричленній, коли додатковим потужним актором стали крайні праві партії, які є конкурентами щодо перших двох.

Європейські політичні аналітики від моменту перших успіхів нових правих партій у середині 80-их років в Австрії та Франції звернули увагу на цей феномен і почали ґрунтовно його вивчати. Сьогодні ми є свідками значної кількості наукових публікацій, в яких головна увага приділяється таким питанням: причини появи, соціальній базі електорату, ціннісній орієнтації, взаємозв'язку з іншими політичними партіями сучасності тощо. Умовно ці публікації можна поділити на дві групи. До першої групи належать праці, в яких домінуючими є якісні дослідження, де вивчають питання історії становлення та розвитку крайніх правих політичних партій, організацій і груп за період, починаючи від закінчення Другої світової війни і до сьогодення. В цих працях аналіз переважно проводять на підставі програмних документів, виступів і заяв лідерів цих партій, характеристики подій, розгляду результатів виборів, що дає змогу авторам робити висновки, узагальнення [722; 723; 724; 725; 726]. Другу групу становлять праці, в яких ці партії аналізують на підставі кількісних досліджень, застосовуючи спеціальні дослідницькі методики. Переважаючою конструкцією таких публікацій є формулювання гіпотез, обґрунтування методики дослідження, представлення самого аналізу і висновків, які можуть підтверджувати, або відкидати попередньо сформульовану дослідницьку гіпотезу [727; 728; 729; 730; 731]. В цій групі натрапляємо на публікації, які є повторенням, або перевіркою раніше проведених досліджень на ширшій базі даних або через певний проміжок часу [732]. Також простежується відмінність у характері трактування досліджуваного нами феномену в публікаціях 90-их років і початку вже нового століття/тисячоліття. Якщо для перших властивими були

пошуки зв'язків із фашизмом і націонал-соціалізмом міжвоєнного періоду, окреслення неонацистських складових у діяльності нових партій та організацій [733], то сучасні публікації вивчають специфіку цих угруповань стосовно існуючих сьогодні правих партій і політичних партій інших ідеологічних спрямувань.

Перелічені публікації не охоплюють всього масиву дослідницьких праць західних авторів, присвячених вивченню цього політичного феномену. На жаль, мусимо констатувати, що в Україні партії цього спрямування не стали предметом самостійного вивчення. У Росії, за винятком публікації Погорельської С., визначені проблеми розглядають лише у двох перекладних публікаціях іноземних авторів [734; 735].

Актуальність вивчення цих партій та організацій зумовлена низкою чинників. Передусім – це потреба в адекватному розумінні політичних процесів, які відбуваються у країнах Західної Європи. Партії цієї сім'ї входять у європейських країнах до урядових коаліцій, впливають на визначення внутрішньої та зовнішньої політики. По-друге, інтернаціоналізацією соціально-економічних і соціально-політичних процесів на континенті, що знаходить свій вияв у подібності політичних явищ та інститутів, відповідно адекватне їх розуміння стає неможливим без врахування міжнародного аспекту. По-третє, одним із головних чинників, що детермінує появу та функціонування крайніх правих партій є проблема іммігрантів у країнах Західної Європи. Україна сьогодні є державою звідки багато громадян виїхали на заробітки до європейських країн. Не всі вони працюють там легально. Діяльність названих партій спрямована і проти наших співгромадян. Для того щоб Україна їм могла допомогти, ми повинні адекватно розуміти сутність феномену цих партій.

Важливі питання, які ми плануємо розглянути: сутнісні характеристики цих партій та їх особливість стосовно „старих/традиційних” правих партій.

Сьогодні існує широке коло пропозицій щодо визначення феномену політичних партій, які почали виникати з середини 80-их років минулого

століття, або в цей період зазнали суттєвих змін. Зокрема, В.В. дер Бруг та М.Феннема використовували термін „антиіммігрантські партії”, наголошуючи на головній ознаці цих партій – спрямованості проти іммігрантів у країнах Західної Європи [736, 55]. Х.Г.Бетц застосував термін „радикальні праві популістичні партії”, акцентуючи увагу на їхній популістській складовій [737, 4]. На популізмі як головній складовій цих партій, робить наголос С.Погорельська, зазначаючи, що „ поняття „правий популізм” є правомірним з наукового погляду, оскільки використовується для визначення політичних феноменів, які за багатьма сутнісними параметрами відрізняються від традиційного консерватизму та від правого радикалізму. Сьогодні воно характеризує партії та рухи правої політичної орієнтації, які утворилися в західних демократіях приблизно в той самий час – з середини 80-их років і які об’єднуються низкою формальних ознак” [738, 51]. Однак більшість західних дослідників схиляється до думки, що найбільш коректно відображає такий феномен термін „крайні праві політичні партії”. Ігназі П. це пояснив так: „...термін „крайні праві” надає цілу низку переваг. Дає змогу повторно вносити поняття екстремізм у політичний та ідеологічний простір... Іншими словами, ті проблеми та організації, що є „крайніми” водночас є „антисистемними”. Це дуже точне антисистемне значення екстремізму-крайності, яке дає термін „крайні праві”, правильнішим є його використання в ідентифікації феномену, що вивчається” [739, 23].

Розглянемо головні характерні ознаки крайніх правих політичних партій. Спрямованість проти іммігрантів, безумовно, є загальною властивістю цих партій, про що зазначають усі без винятку автори. Іммігранти різко почали збільшуватись у країнах Західної Європи наприкінці 80-их на початку 90-их, особливо активно вони прибували в цей період з країн колишньої Югославії, Східної Європи та колишнього СРСР. Сьогодні головну частку іммігрантів становлять вихідці зі слаборозвинених держав Азії та Африки. Інтенсивність імміграційних процесів насправді турбує не

лише громадян, а й офіційні державні інститути. Сьогодні досить часто чути (особливо від публіцистів, журналістів), що Західна Європа перетворилася на „Юрабію”, внаслідок значної кількості іммігрантів арабського походження. За умов збереження існуючих темпів імміграції перед європейськими країнами вже у досить близькому часі, як зазначив В.Ваддемелай, може постати питання перегляду традиційного, існуючого сьогодні, підходу до визначення національного громадянства [740, 25].

Згідно з позиціями крайніх правих партій загроза від імміграції пов’язана з високим рівнем економічної небезпеки, їхня присутність у європейських країнах призводить до безробіття власних громадян і поширення кримінальних угруповань. Присутність іммігрантів веде до втрати національної ідентичності представниками державної нації, які проживають поряд, іммігранти також сприяють послабленню культурної та цивілізаційної гомогенності внаслідок нездатності до інтеграції і прагнення зберегти власну самобутність [741, 59-61]. В цьому контексті цікавими є дослідження Г.Дюльмера та М.Клейна, які перевірили результати дослідження М.Люберса та М.Шіперса (проведене у 90-их роках) стосовно виборців, які підтримували крайніх правих у Німеччині. Дослідники з’ясували, що безробітні та громадяни з низьким рівнем освіти більш схильні голосувати за крайні праві партії [742, 351]. Результати обох досліджень, різниця в часі між якими становить майже п’ять років, виявились коректними і констатують, що існує пряма залежність між відсотком іммігрантів, які проживають у Німеччині та низьким рівнем індивідуальної освіти виборців, які голосують за крайньо праву партію. Автори виходили з ідеї, що іммігранти виконують малокваліфіковану працю і внаслідок цього можуть бути конкурентами малокваліфікованих національних працівників. Висновок, який сформулювали автори – „чим вищий відсоток присутності іммігрантів в регіоні, тим люди з меншим рівнем освіти з більшою вірогідністю будуть голосувати за крайні праві партії” [743, 260]. Фактично, ці категорії населення вбачають в іммігрантах своїх конкурентів на ринку

праці і крайні праві партії стабільно допомагають їм усвідомлювати це, нав'язуючи зазначений погляд. Тому у передвиборчих документах крайніх правих партій робиться потужний наголос на обмеженні імміграції та поверненні іммігрантів до країн, з яких вони приїхали.

Друга ознака пов'язана з політичною ворожістю крайніх правих партій щодо існуючої політичної системи та політичної влади, або їх антисистемним характером. Багато виборців загалом незадоволені тим як існуючі партії, коли вони перебувають при владі або є опозиційними, вирішують важливі суспільні проблеми, такі як економічне зростання, безробіття, корупція, злочинність, поширення наркотиків та імміграція. Критичне ставлення до результатів діяльності національних урядів у зазначених сферах суспільного життя зумовлює недовіру виборців до всіх існуючих традиційних політичних партій і політиків. Внаслідок цього крайні праві партії почали орієнтуватися на потенціал протестного голосування. Їм властиве висунення антивладних гасел і повідомлень, постійне підкреслення власного позавладного характеру. Одночасно критика діючої влади має й ідеологічну складову у традиційному ліво-правому вимірі. Абсолютна більшість політичних партій, які діють у європейських країнах і які ми можемо трактувати як традиційні, приймають систему ліберально-демократичних цінностей і діють у цій системі. Як зазначив Ігназі П.: „...майже всі крайні праві партії не є відкритими адвокатами недемократичних інституційних вимог, навпаки досить легко знайти ритуальну повагу до демократичних принципів в їхніх офіційних заявах та документах. Незважаючи на це, вони підривають системну легітимність, ...політична культура крайніх правих може бути інтерпретована як „руйнівний потік що є антиегалітарний та антиплюралістичний і що протистоїть засадам демократичних конституційних держав” [744, 26]. В.В.дер Бруг та М.Феннема провели дослідження мотивацій голосування за крайні праві партії у європейських країнах та порівняли з мотивацією голосування за традиційні політичні партії. Вони виявили антисистемну складову у позиції виборців, які підтримують крайні праві партії. Зокрема,

вони зазначили, що „ наше визначення „протестного голосування” робить їх (крайні праві партії – А.Р.) якісно відмінними від „політичного голосування” (за традиційні партії – А.Р.). У цьому випадку голосування оцінюється передусім, щоб лякати еліту, яка нездатна управляти політично” [745, 57-58]. Варто зазначити, що всі крайні праві партії виступають на підтримку засад приватної власності та ринкової економіки, в цьому сенсі вони просистемні. Можемо констатувати, що електоральні перспективи крайніх правих партій обернено пропорційно залежать від кредиту довіри виборців до традиційних діючих партій і політичної системи, за умов падіння такої довіри вони здатні успішно змагатися за протестні голоси і таким способом акумулювати підтримку виборців.

Третьою характерною особливістю є підхід, який ширше представлений у пресі, але також властивий певним академічним авторам. Він передбачає, що крайні праві партії відображають відродження у певних нових формах міжвоєнного фашистського руху. Згідно з цим підходом, успішні крайні праві партії сьогодні мають певні організаційні або персональні зв'язки з фашистами або “наці”, які діяли до 1945 р., вони адаптували програми, які подібні до фашистських і намагаються відродити або створити нові фашистські режими. Підставами цього є ксенофобія щодо іммігрантів, яка виявляється одночасно з націоналізмом, який можна трактувати як шовінізм державної нації щодо меншин присутніх на території відповідної країни. Формування потужних крайніх правих партій : Партії Свободи в Австрії, Соціального руху (MSI-AN) в Італії, Національного Фронту у Франції, які в тій або іншій формі асоціювалися з міжвоєнним фашизмом у середині 80-их років стало певним індикатором зниження рівня суспільного імунітету щодо фашизму. Лідер Австрійської партії Свободи Й.Гайдер у 1991 р. публічно схвалив політику А.Гітлера у сфері підприємництва, правда після скандалу, ініційованого ліберально-демократичними силами не лише в Австрії, Й.Гайдер змушений був піти з посади керівника землі Карінтія, проте це не позначилося на електоральних

успіхах його партії (він повернувся на цю посаду, на 2007 р. він залишався на ній.) У 1994 р. партія порівняно з результатами національних парламентських виборів 1990 р. збільшила свою підтримку до 22,5 %, у 1999 р. досягла максимального рівня підтримки – 26,9%.

С.Пейн визначив фашизм як такий, що своєю метою вважає досягнення нової ідентичності, намагається домінувати у політичному просторі, долаючи опозиційність всіх політичних секторів – лівого, правого та центру. Фашизм виступає антиліберальним, антикомуністичним (антисоціалістичним у соціал-демократичному контексті), а також антиконсервативним вченням та практикою, хоча здійснює альянси з правими групами. Відповідно фашизм трактують як інтенсивну та радикальну форму націоналізму, коли метою є створення нової націоналістичної та авторитарної державної системи [746, 175]. У фашизмі прагнення до національної єдності само собою було спрямоване проти внутрішніх і зовнішніх ворогів; йому були властиві імперська або національна експансія; орієнтація на авторитарну державу та на високий рівень державного регулювання економікою. Фашистські партії також відрізняються за своїми методами організації та діяльності; в центрі у них повинен перебувати харизматичний лідер; повинен існувати тісний зв'язок з парамілітарними організаціями та проводитись боротьба проти політичних опонентів; вони використовують терор як головну форму контролю за суспільством. Відповідно до виділених індикаторів класичного фашизму сучасні крайні праві партії характеризуються лише вимогами забезпечення національної єдності, відповідно загрозу їй вони вбачають в іммігрантах. Вони підтримують ідеї сильної держави, але у контексті захисту від імміграції, розвитку національної ідентичності. Властивою в більшості випадків для крайніх правих партій є наявність харизматичного лідера. Відповідно до решти показників, то вони для цих партій не є характерними. На думку Ігназі П. „...крайні праві є тим політико-ідеологічним простором, у якому фашизм є ключовим посиленням. Однак означення інтелектуальної

або ідеологічної традиції радикальних правих лише на фашизмі (в його численних різновидах) та контрреволюційному сектантстві є також звуженим підходом щодо сучасних крайніх правих, навіть якщо фашизм і є надзвичайно потужним ідеологічним посиленням у політичній сфері та найпотужнішим на правому крилі політичного спектра” [747, 25].

Четверта характерна ознака крайніх правих партій передбачає їх сприйняття як природного/еволюційного продукту розвитку сучасних західних суспільств, коли на порядок денний висуваються постматеріальні проблеми. У 70-их – 80-их роках розвинуті західноєвропейські країни зіткнулися з якісно іншою різновидністю суспільно-політичної кризи, ніж ті, які були відомі до цього. Нові проблеми сформувалися у суспільствах, які досягнули високого рівня матеріальних стандартів життя населення, вони стосувалися питань навколишнього середовища, більш повного врахування інтересів суспільних груп щодо реального впливу на політичний процес власної країни і на її міжнародну політику, задоволення особливих потреб/прав геїв та лесбійок, забезпечення реального плюралізму культур у межах національної країни тощо. Криза полягала у нездатності традиційних партій адекватно реагувати на нові виклики. Поява партій „зелених” була лівою реакцією на нові виклики. О.Коул зазначив, що партії „зелених” були результатом зростання рівня добробуту за останні п’ятдесят років у розвинених промислових націях та зменшення значення традиційних соціополітичних поділів. „Нові” ліві відрізнялися від „старих” лівих, тим що вони відмовились від політики, яка ґрунтувалася на класовому поділі суспільства та дотримувалися нових форм політичної участі та децентралізованих форм партійного членства [748, 209]. Тобто, поява „нових” лівих була спрямована одночасно проти „старих” правих і лівих партій. Вже наступні десятиріччя після появи „зелених” вивели на політичну авансцену такі виклики – імміграція; питання безпеки, вже не у світлі „радянської загрози”, яка припинила існувати з крахом комунізму, а у світлі загрози тероризму. Крайні праві як „нові” праві з’явилися дещо пізніше від

„нових” лівих. Але подібно до них були відображенням настроїв частини виборців, які не були задоволені вирішенням нових актуальних проблем традиційними партіями, з одного боку. Одночасно вони були незадоволені пропозиціями „нових” лівих щодо трактування сутності самих проблем та їх вирішення – з іншого. В партійних документах крайніх правих партій знаходимо досить часто діаметрально протилежні рецепти вирішення проблем, ніж їх пропонують „нові” ліві. Якщо „нові” ліві виступають за розширення плюралізму культур у межах національної держави, то „нові” праві обстоюють вимоги підтримки лише власної національної культури з одночасною вимогою обов’язкової асиміляції представників інших народів, або їх виселення з країни, оскільки вони нездатні стати правдивими національними громадянами і засвоїти єдину національну культуру.

Розглянемо пріоритетні завдання, які були властиві найуспішнішим крайнім правим партіям Австрії та Франції. Будемо опиратися на дослідження партійних документів крайніх правих партій, які провела О.Коул. Для австрійської Партії свободи (на момент дослідження партія мала назву „Вільні мислителі”⁵⁷ найбільш вагомими пріоритетами під час кампанії 1996 р. були: захист права людини на свободу; забезпечення соціальної гармонії, під якою розумілася національна єдність; підтримка традиційних моральних цінностей; підтримка децентралізації та вимог

⁵⁷ Австрійська партія свободи або FPÖ (Freiheitliche Partei Österreichs) була створена у 1956р. колишнім наці А.Фейнгалером. У 1970 з неї вийшла певна частина крайніх елементів, тому прийняли ліберальнішу програму. Після парламентських виборів 1983 р. партія увійшла до складу урядової коаліції разом із Австрійською соціал-демократичною партією. Коаліція зазнала краху у 1986 р., коли вже FPÖ очолив харизматичний лідер Йорг Гайдер (Jorg Haider). Три роки пізніше його обрали керівником землі Карінтія, в якій налічувалась найбільша на той час у країні кількість іммігрантів. З кінця 80-их років програма партії стала радикально правою. Головні вимоги були такі: расистські та антиіммігрантські, антиєвропейські гасла; підтримка вільного підприємництва, а також наголос на необхідності зміцнення закону та порядку. У 1995 р. партія змінила свою назву на Die Freiheitlichen – F (Вільні мислителі). З 1999 р. партію переважно почали згадувати під назвою Партія Свободи. У цьому ж році вона отримала 26, 9 % голосів виборців на національних парламентських виборах. Це зумовило входження її до урядової коаліції. У зв’язку з перспективою входження Партії Свободи до уряду Європейський Союз, Ізраїль та США зробили низку дипломатичних демаршів, враховуючи відмову від поїздок до Австрії посадових осіб. Внаслідок такого резонансу Й.Гайдер відмовився від посади лідера партії. ЄС відмінило свої санкції лише через сім місяців.

демократії. Французький Національний Фронт у своїх передвиборчих документах у 1997 р. мав такі пріоритетні завдання: досягнення соціальної гармонії; підтримка традиційних моральних цінностей; підтримка національного шляху розвитку (способу життя); зміцнення закону та порядку, вирішення питань груп меншин [749, 212]. Як бачимо, для обох партій головними є питання постматеріалізму. Тобто, крайні праві партії мобілізують виборців з тих самих питань, що й „нові” ліві, тільки займають щодо їх вирішення протилежну позицію.

До головних особливостей крайніх правих партій дослідники зараховують їхній популізм. Це зумовлено тим, що в соціальному плані партії звертаються до широких верств населення-виборців – „звичайних людей”. Ці партії протиставляють простим громадянам державний бюрократичний апарат, відповідно вони виступають проти корупції державного апарату. Досить часто їхній популізм характеризують як „популістську ксенофобію” [750, 8] внаслідок того, що вони висувають вимогу національної єдності, членства в нації через виключення іншородних представників. Ми вважаємо, що популізм можна розглядати як чергову характерну ознаку цих партій.

Отож, головними індикаторами крайніх правих партій як „нових” правих партій є: спрямованість проти іммігрантів, яка досить часто набуває ознак ксенофобії; антисистемний характер; подібність з традиційним фашизмом в окремих аспектах програмних вимог та організаційній побудові партій; популізм. Ці партії є результатом переходу сучасних розвинених країн до стадії постматеріалізму й одночасно реакцією на появу „нових” лівих партій у цих країнах. Постіндустріальний характер цих партій виступатиме головним індикатором їхньої відмінності від традиційних правих партій.

Згідно з П.Ігназі до крайніх правих партій у країнах Західної Європи можуть належати: партія Свободи в Австрії (*Freiheitliche Partei Österreichs – FPÖ*); французький Національний Фронт (*Front National – FN*); німецька

партія Республіканець (*Die Republikaner*); нідерландська партія Центр (*Centrumdemocraten – CD*); в Бельгії: фламандська “Фламандський Блок” (*Vlaams Blok - VB*) та валлонський Національний Фронт (*Front National – FN*)⁵⁸; датська Партія прогресу (*Fremskridtspartiet - FRPd*); Партія прогресу у Норвегії (*Fremskrittspartiet – FRPn*) та Шведська Нова демократія (*Ny Demochrati – NyD*) [751, 28]. Головним індикатором, який використовував П.Ігназі для їх узагальнення, був постмодерний характер цих партій. О.Коул, досліджуючи праві політичні партії Австрії, Італії, Німеччини та Франції, до категорії крайніх правих партій зарахувала лише партію Свободи в Австрії, французький Національний Фронт й німецьку партію Республіканець [752, 222]. Як видно з табл. 7.3, у Німеччині партія Республіканець на національних парламентських виборах протягом десяти років не зуміла отримати підтримки виборців. На офіційному сайті партії, де наведено приклади успіхів партії в окремих землях і містах Німеччини, останні приклади належать лише до 1997 р. Щодо зазначених партій у Швеції та в Нідерландах, то на відповідних сайтах, які стосуються діючих в країнах політичних партій, на травень 2005 р. ці партії не значилися.

Зазначені індикатори, як ми бачимо, відображають певні сукупності суспільних проблем. Внаслідок цього ми можемо говорити про те, що

⁵⁸ Праві радикали, подібно до інших політичних партій Бельгії, представлені у кожній головній мовній групі окремою структурою. Фламандські націоналісти – *Vlaams Blok – VB*, франкомовні націоналісти *Front Democratique Francophone – FDF*, дещо пізніше *Front National – FN*. Серед радикальних правих партій найпотужнішою є *VB*, яка утворилася внаслідок розколу партії модерних націоналістів Народного Союзу (*Volksunie – VU*) у 1978 р. На початку 90-их програма партії набула ознак крайнього правого радикалізму – найбільший наголос було зроблено на антиіммігрантській позиції та вимогах повної незалежності Фландрії. Окремі особливі вимоги було зроблено щодо міста Антверпен, яке вважають центром фламандського націоналізму. У 1994 р. *VB* виграла представництво у 82 з 308 муніципальних радах, а в Антверпені отримала 18 з 55 місць у міській раді. У 2000 р. на регіональних виборах в Антверпені отримала третє місце, збільшивши своє представництво на два місця. Бельгійський національний фронт був сформований у 1988 р. Партія працює у франкомовних районах і їй властивий загальнобельгійський патріотизм. У 1991 р. партія зуміла провести до парламенту одного свого представника, отримавши трохи більше одного відсотка голосів. За винятком 1995 р., коли до парламенту пройшло два представники Фронту, на всіх решта виборах партія проводить лише одного свого представника.

наявність цих проблем у тій або іншій країні дає ґрунт, який може стати підставою появи та розвитку крайніх правих партій. Яскравим прикладом цього може слугувати ситуація в Нідерландах. В.В. дер Бруг та М.Феннема у праці, яка вийшла в світ у 2003 р., проаналізували результати досліджень крайніх правих партій у десяти європейських країнах, які вони проводили протягом 90-их років, включно з 1999 р. У Нідерландах вони аналізували результати підтримки Партії Центр і віднесли її до слабких партій цього напрямку, зазначивши, що ідеологія цієї партії не мала успіху [753, 68]. Через три роки у 2002 р. Партія Піма Фортейна (Lijst Pim Fortuyn – LFP) зробила справжню сенсацію на парламентських виборах, отримавши 17,0 % голосів. У передвиборчій програмі партії за 2002 р. було сформульовано п'ять головних повідомлень для виборців: спільні акції проти іммігрантів, які не асимілюються в нідерландську культуру; посилення боротьби зі злочинністю; зменшення бюрократії в уряді; зменшення нестачі вчителів у школах; покращення медичного обслуговування [754]. Як бачимо, всі вимоги належать до постматеріалістичних, що дає нам право зарахувати цю партію також до крайніх правих партій.

Щодо датської партії Прогресу, то вона була створена у 1972 р. як націоналістична та популістська партія. Однак у 1995 р. відбувся її розкол і Пія К'яерсгард очолила радикальну ксенофобську частину, яка проголосила створення Народної партії (Dansk Folkeparti – DF). Партія виступає за радикальне зменшення податків, посилення законності та порядку, обмеження та виселення з Данії іммігрантів, обмеження допомоги з боку держави слаборозвиненим країнам. Саме ця партія сьогодні представляє в Данії крайньо правих.

**Підтримка крайньо правих партій на парламентських виборах у країнах
Західної Європи [755]**

Номер за пор.	Країна		Назва партії	Роки виборів		
1	Австрія		FPO	22,5 (1994)	26,9 (1999)	10,0 (2000)
2	Бельгія	Фландрія	VB	7,8 (1995)	9,9 (1999)	11,7 (2003)
		Валлонія	FN	2,3(1995)	1,5(1999)	2,0 (2003)
3	Данія		DF		7,4 (1998)	12,0 (2001)
4	Нідерланди		CD	2,5 (1994)	0,6 (1998)	-
			LFP		17,0 (2002)	5,7 (2003)
5	Німеччина*		Republicaner	7,1 (1989)	3,9 (1994)	-
6	Норвегія		FRPn	6,3 (1993)	15,3 (1997)	14,7 (2001)
7	Франція		NF	12,4 (1993)	14,9 (1997)	11,3 (2002)
8	Швеція*		NyD	1,2 (1994)	0,1 (1998)	-

Як видно з табл. 7.3, у Німеччині крайньо права партія зійшла на маргінес національного політичного життя, а у Швеції припинила своє існування. Подібна доля спіткала і крайньо праву партію Центр у Нідерландах. Водночас у Нідерландах відбулося утворення нової крайньо правої партії. Для Австрії, Нідерландів та Франції характерна тенденція поступового зменшення підтримки виборцями партій цього напрямку. На нашу думку, це зумовлено багатьма чинниками. По-перше, досвід Другої світової війни сформував не лише внутрішній суспільний консенсус щодо цінностей демократичного суспільства, але визначив негативне сприйняття ксенофобії, фашизму та інших, пов'язаних із цими явищ. Тому успіх на парламентських, президентських, регіональних і місцевих виборах крайньо правих партій у багатьох європейських країнах зумовив адекватну реакцію демократичних політичних сил. Вона полягала у проведенні пояснювальної роботи щодо потенційних загроз, які має ксенофобія, расизм і крайньо праві. По-друге, крайньо праві партії сприяли більш адекватному розумінню

гостроти суспільної реакції на низку проблем – імміграція, питання безпеки тощо. Їхня підтримка також виявила неадекватність пропозицій правлячих сил і традиційних політичних партій щодо розв’язання нових проблем. Високий рівень підтримки крайньо правих у багатьох країнах змусив традиційні право-центристські та центристські партії не лише звернути увагу на сутність проблем, а й запропонувати радикальніші щодо власних попередніх позицій рецепти їх вирішення. По-третє, зменшення підтримки крайньо правих партій відбувалося вже на чергових виборах. На нашу думку, це пов’язано з втратою ефекту „новизни”. Популістична критика дій старої влади та традиційних партій може спрацювати ситуативно. Коли крайні праві партії почали працювати в уряді і парламенті – Австрія, решта – у парламентах, то громадськість отримала можливість верифікувати їхні декларації та здатність самих відповідати передвиборним стандартам. До цього варто додати підвищену увагу до них, як нового феномену, засобів масової інформації. Загалом це допомогло виборцям краще зрозуміти сутність цих партій.

Дані таблиці дають нам підстави констатувати, що в Австрії, Бельгії, Данії, Норвегії⁵⁹, Франції та Нідерландах ці партії протягом останніх декількох парламентських виборів, а також на виборах до Європарламенту та на місцевих виборах отримують досить значну підтримку виборців, тому що вони зуміли зайняти особливу політичну нішу на національному політичному просторі. При всій національній особливості цих партій і домінуючій спрямованості на власні національні проблеми ці партії мають багато спільних характеристик. Вони є природним продуктом постматеріалістичного суспільства і перебувають на засадах ринкової економіки та парламентської демократії. Їм властиве прагнення зміцнити національну ідентичність, захистити національну культуру, шляхом ізоляціонізму та посилення національної однорідності. Ці вимоги тісно

⁵⁹ Норвегія не є членом Європейського Союзу, тому її громадяни не беруть участі у виборах до Європейського парламенту.

пов'язуються з прагненням зберегти високий рівень життя та споживання для національних громадян, посилити безпеку внутрішнього національного життя. Рецепти, які пропонують крайньо праві партії, подібні – обмеження імміграції, скорочення податків і державних видатків, посилення ролі держави у питаннях забезпечення законності та порядку. Зазначені спільні характеристики дають нам підстави вважати, що відбувається процес формування нової самостійної сім'ї крайньо правих політичних партій, які відрізняються від сім'ї традиційних правих партій.

Використані нами методики аналізу партійних систем свідчать, що, починаючи з 90-их років ХХ ст., у державах Західної Європи відбувається поступовий процес зміни партійних систем. Цей процес порівняно з періодом 1945- початок 90-их років характеризується такими тенденціями:

1) у 90-их роках порівняно з попередніми етапами простежується тенденція до зменшення відмінностей між партійними системами держав Західної Європи за показником ефективної кількості політичних партій;

2) у середньому збільшилась кількість держав, де виборці надають великим (понад 15,0 %) партіям переважачу підтримку;

3) малі партії здебільшого пов'язані з новими суспільними викликами та суспільними групами, стабілізували підтримку виборців, яка допомагає їм закріпитися на політичній сцені власних країн;

4) відходять у минуле двопартійні та дво – і півпартійні системи, домінуючим типом партійної системи для держав Західної Європи сьогодні стала багатопартійна система з обмеженим плюралізмом;

5) внаслідок державного фінансування відбувається формування системи спільних інтересів політичних партій і держави, що сприяє перетворенню партій із з'єднувальної ланки між суспільством і державою у державно-суспільний інститут. Цьому процесові сприяє парламентська діяльність партій та формування ними урядів;

б) “криза партій” як феномен, що характеризує стан розвитку партійних систем держав Західної Європи наприкінці ХХ ст., виявилась нетривалою або

суто умовною. Політичні партії сьогодні продовжують залишатися провідними інститутами політичної системи;

7) все це загалом дає змогу стверджувати про зменшення дистанції між партійними системами західноєвропейських держав і про наявність тенденції до зростання подібних характеристик між партійними системами держав цього регіону. Домінуючим напрямом для всіх партійних систем європейських країн є посилення центрizmu, рух лівих і правих у минулому політичних партій до центру;

8) у середовищі лівих партій країн Європи за визначений період відбулися суттєві зміни. Якщо після Другої світової війни ці партії були представлені комуністичними та соціал-демократичними партіями за умови, що в південних країнах Європи домінували комуністичні партії, а в північних – соціал-демократичні, то наприкінці ХХ ст. домінуючими в усіх країнах стали соціал-демократичні партії, а комуністичні перейшли в категорію малих і неістотних партій (в багатьох країнах взагалі зникли). Натомість другою за силою впливу серед лівих партій стали – зелені. В програмно-ідейному плані соціал-демократичні партії мають тенденцію до переміщення в центр ліво-правого спектра, перетворюючись на ліво-центристські. Партії зелених виходять за межі традиційного ліво-правого поділу, оскільки вони уособлюють потсматеріальний напрям;

9) для консервативних партій у програмно-ідейному плані властиве широке залучення засад лібералізму. Внаслідок цього родину консервативних партій можемо умовно поділити на дві групи, які між собою відрізняються за кількісними параметрами та за місцем у ліво-правому політичному спектрі. Консервативні партії північних/скандинавських країн відрізняються від партій цього спрямування інших європейських країн тим, що вони є меншими чисельно і за рівнем впливу та домінуючою ліберально-консервативною орієнтацією;

10) правий спектр європейської політичної сцени сьогодні займають крайні праві партії. До головних їхніх характеристик належить

антиіммігрантський та популістичний характер. Серед чинників, що призвели до появи цієї групи партій, варто зазначити симетричність відповіді на появу та діяльність партій “зелених”, відповідно постматеріалістичні проблеми та виклики.

Розділ VIII

Участь громадян у політичному житті країн Західної Європи

Країни Західної Європи, політичні системи яких ми аналізуємо, належать до демократичних суспільств. Головні характеристики цього типу суспільства іманентно передбачають засадничі положення участі громадян у політичному житті [756, 58-59; 757, 101]. Таке право засноване на положенні, що влада належить громадянам, відповідно це зумовлює “законний характер” участі у процесі формування та реалізації влади. Найдетальніше можливості участі громадян у політичному житті відображено у характеристиках демократичної системи, які визначив Р.Даль.

1. *Виборна влада* (виділив Р.Даль) володіє за конституцією правом контролю над урядовими рішеннями, які стосуються питань політики.

2. *Вільні та справедливі вибори*. Виборну владу обирають на вільних і справедливо проведених виборах, коли зловживання відбуваються досить рідко.

3. *Включаюче виборче право*. Практично усе доросле населення має право голосувати під час виборів влади.

4. *Право претендувати на обрання*. Майже все доросле населення може висувати свої кандидатури на виборах на урядові посади, хоча існуючі обмеження на зайняття посад можуть перевищувати ті, які визначено для голосування.

5. *Свобода висловлення своєї думки*. Громадяни мають право висловлювати свою думку без остраху суворого покарання з політичних мотивів у широкому сенсі, враховуючи критику влади, уряду, режиму, соціально-економічного порядку та панівної ідеології.

6. *Альтернативна інформація*. Громадяни мають право на пошук альтернативних джерел інформації. Альтернативні джерела інформації існують і захищені законом.

7. *Організаційна самодіяльність*. Для реалізації різних прав, враховуючи перелічені, громадяни мають змогу формувати порівняно самостійні асоціації або організації, разом з незалежними політичними партіями та групами інтересів [758, 341].

Наявність перелічених ознак є іманентною передумовою участі громадян у політичному житті. Поняття політична участь характеризує індивідуальну практичну дію громадянина у політичній сфері і є ключовим компонентом механізмів функціонування демократичної системи. Політичній участі властивий свідомий характер, тобто це не будь-яка дія у політичному просторі, а така, що передбачає вибір суб'єктом діяльності у межах конструкції діяльність-бездіяльність, серед напрямів, засобів діяльності тощо. Політична участь спрямована на досягнення певної мети або отримання певних результатів. Політичній участі також притаманна характеристика повторюваності у часі, тобто до такої категорії ми не можемо зараховувати одноразові дії. До головних форм політичної участі належить: участь у виборах до представницьких органів різного рівня, референдумах і народних ініціативах, передбачених конституціями відповідних країн; участь у діяльності політичних партій, у певній мірі профспілок, та участь у конвенційних (наперед погоджених – А.Р.) і неконвенційних політичних акціях.

8.1 Участь громадян країн Західної Європи у парламентських виборах

Сьогодні для більшості громадян європейських країн голосування є головною формою їхньої участі у політичному житті власної країни⁶⁰. Як зазначили Е.Губер, Д.Рушмеєр та Дж.Д.Стівенс: “Надання великій групі людей справжнього голосу у формальному колективному вирішенні долі

⁶⁰ Ми вважаємо, що абсентизм як свідома відмова виборця від участі у голосуванні під час виборів характеризує політичну позицію громадянина, але його не можна розглядати як форму політичної участі.

країни є найбільш обіцяючою основою для подальшого прогресу в поширенні влади та інших форм справжньої рівноправності” [759, 323]. У науковій літературі існує погляд, що показник кількості людей, які взяли участь у виборах, може трактуватися індикатором участі громадян цієї країни у політичному процесі [760, 80]. У більшості європейських країн голосування є обов’язковим для громадян. У Конституції Греції стаття 51, пункт 5 передбачає : “Здійснення виборчих прав є обов’язковою справою. Винятки та карні санкції у кожному випадку визначаються законом” [761, 265]. Обов’язковий характер голосування передбачено у конституціях Бельгії [762, 116], Італії [763, 431] та Люксембургу. В Австрії та Нідерландах до 1970 р. громадяни, які ігнорували вибори, мали платити штраф⁶¹. Наслідком цього відвідування/участь у виборах в європейських країнах в середньому становить – 74 % (див. табл. 8.1). Виняток становить лише Швейцарія, де постійно фіксується найнижчий серед держав Західної Європи показник відвідування виборчих дільниць громадянами – 43,3 % (1999 р.), але це пояснюється широким застосуванням практики проведення референдумів на загальнонаціональному рівні та на кантональному та місцевому рівнях, що зумовлює, на думку багатьох дослідників, втомленість виборців від процедури голосувань.

Таблиця 8.1

Участь громадян країн Західної Європи у парламентських виборах [764]

Номер за пор.	Країна	1960-1969	1970-1979	1980-1989	1990-1999	2000-2007
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
1	Австрія	93,9	92,6	91,6	84,1	81,9
2	Бельгія	91,76	83,9	94,0	91,9	91,2
3	Греція	80,9*	80,3**	82,7	80,3	83,7

⁶¹ Сьогодні у європейських країнах штраф за неучасть виборця у голосуванні на парламентських виборах у розмірі 20 швейцарських франків існує лише у герцогстві Ліхтенштейн.

4	Данія	87,0	87,9	85,8	83,5	85,9
5	Ірландія	73,1	76,6	73,2	67,7	64,1
6	Іспанія	-	74,0***	73,7	74,9	72,2
7	Італія	93,1	93,0	90,1	85,9	82,8
8	Нідерланди	95,2	85,5	83,7	78,3	78,3
9	Німеччина	87,3	90,0	87,2	79,2	79,4
10	Норвегія	81,7	82,1	83,0	78,8	61,2
11	Португалія	-	85,2****	78,2	67,2	61,6
12	Сполучене Королівство	77,3	73,0	74,6	75,5	61,6
13	Фінляндія	69,5	77,9	67,0	71,6	69,0
14	Франція	73,9	81,3	72,7	68,0	64,7
15	Швейцарія	65,5	54,7	47,8	44,2	44,5
16	Швеція	85,8	90,3	89,7	85,6	80,9
	Разом	82,6	81,8	79,7	76,0	72,7

*У Греції в 60-их роках вибори відбувалися лише до 1966 р., до моменту переходу влади в руки військових.

**Перші демократичні вибори в Греції після падіння влади військових відбулися у 1974 р.

***В Іспанії перші вибори відбулися у 1977 р.

****У Португалії перші вибори відбулися 1975 р.

Порівнюючи результати участі виборців у виборах в проміжку часу з 1960 до 2007 р., можемо зазначити наявність загальної тенденції зменшення участі громадян у виборах до національних парламентів. В абсолютних числах різниця між показниками участі в голосуванні протягом 60-их років та в першому десятиріччі XXI сторіччя становила 9,9 %. Простежується певна динаміка зростання кількості громадян, які не беруть участі у голосуванні. Якщо протягом 70-их років загальне зменшення становило лише 1,8 %, то протягом 80-их років воно охоплювало 2,1 %, збільшившись у наступні два десятиріччя до 3,3 %. Тобто, 90-ті роки призвели до помітного зменшення кількості громадян, які беруть участь у виборах. Якщо ми проаналізуємо дію такої тенденції стосовно кожної країни, то можемо виділити три групи країн,

яким властива тенденція зменшення кількості голосуючих. Виняток становить Греція. Вона єдина серед всіх європейських країн, які ми аналізуємо, в якій порівняно з 60-ми роками простежується тенденція до незначного росту кількості громадян, які беруть участь у виборах. Три групи країн можемо виділити на підставі співвідношення показника участі властивого конкретній країні і середнього європейського показника (9,9 %). До першої групи належать країни, в яких відбулося суттєве падіння рівня участі громадян у виборах і становило понад 20 %; до другої групи – країни, де зменшення кількості голосуючих перевищило загальноєвропейський показник і становило понад 10 % і третю групу становитимуть країни, в яких зменшення кількості голосуючих буде менше середнього європейського показника. Перша група така: Португалія (-23,6 %); Швейцарія (-21,0%) та Норвегія (-20,5 %). Найбільший рівень і швидкість падіння кількості голосуючих властивий Португалії. Особливо треба врахувати, що після Другої світової війни перші вибори в цій країні відбулися лише у 1975 р. Як особливий випадок можна розглядати і ситуацію у Норвегії, оскільки для інших північних країн властивою є стабільність участі виборців у виборах, яка майже не змінилася протягом періоду, який ми розглядаємо. До другої групи країн належать: Нідерланди (-16,9 %); Сполучене Королівство (-15,7 %) та Австрія (-12,0 %). Найнижчий рівень зменшення властивий : Фінляндії(-0,5%); Бельгії (-0,61%); Данії (-1,1%); Іспанії (-1,8 %) та Швеції (-4,9%).

Позиція громадян, які беруть *участь у виборах*, визначається їхніми особистісними вподобаннями, преференціями, а також їхньою політичною належністю/ідентифікацією. У першому випадку значення індивідуального чинника стимулюється постійним зростанням рівня освіти, можливостями доступу до різноманітних джерел інформації, посиленням значення індивідуального, творчого підходу у професійній діяльності. Політична належність, на думку А.Антошевського та Р.Хербута, зумовлює існування двох типів електорату: структурованого та неструктурованого. Структурований електорат характеризується тим, що його виборча позиція є

результатом тривалої ідентифікації з конкретною партією, або виборчим блоком. Така позиція виборців значною мірою пов'язана з існуючими соціополітичними поділами. Неструктурований електорат голосує залежно від конкретної політичної ситуації, його зв'язок з певним політичним напрямом має тимчасовий характер [765, 249]. Поведінка виборців може характеризуватися стабільністю, коли виборці, які належать до певних суспільних груп, протягом тривалого часу віддають перевагу/підтримують ту саму політичну партію. У цьому випадку маємо справу зі структурованим електоратом. Поведінка має інший характер, коли значна частина виборців під час чергових виборів змінить свій вибір, віддаючи свої голоси іншій політичній партії або виборчому блоку (це відповідатиме неструктурованому електорату). Ми вже зазначали, що С.Роккан та С.Ліпсет дійшли висновку, що упродовж 60-70-их років для країн Західної Європи було притаманне явище “замороження партійної системи,” яке полягало у тому, що традиційні суспільні групи стабільно виявляли переважаючий зв'язок із політичними партіями певного ідеологічного спрямування, голосуючи за їхніх представників. В основі стабільної виборчої поведінки є ідентифікація з конкретною суспільною групою та лояльність щодо певної політичної партії. З 80-их років такий зв'язок почав втрачатися і на порядок денний вийшла змінна виборча поведінка, яка виявилась у тому, що частина виборців перестала голосувати за представників політичних партій, з якими себе довгий час ідентифікували і почали підтримувати представників інших політичних партій. Згідно з даними П.Хогвуд та Ж.Робертса у 1980 р. в Західній Німеччині частка виборців, які не мали сталої ідентифікації з певною партією, становила 13,3 %, у 1987 р. вона збільшилась до 25,2 % [766, 52]. Ці автори змінну поведінку виборців пов'язують із приходом в політичне життя нових поколінь громадян європейських країн.

Зміна виборчої підтримки політичних партій [767, 128]

Номер за пор.	Країна	50-ті роки	60-ті роки	70-ті роки	80-ті роки	90-ті роки
1	Австрія	4,0	3,25	2,65	5,45	7,55
2	Бельгія	7,05	9,4	5,25	11,7	9,65
3	Греція	17,0	11,7	28,2	16,7	8,3
4	Данія	4,95	8,65	15,45	9,75	11,6
5	Ірландія	10,5	7,7	5,7	10,4	18,45
6	Іспанія	-	-	7,2	26,55	7,5
7	Італія	9,65	8,15	6,25	8,35	20,9
8	Нідерланди	5,25	7,9	12,45	8,4	21,5
9	Німеччина	15,2	9,15	4,95	6,15	6,3
10	Норвегія	3,4	4,85	15,3	10,5	15,5
11	Португалія	-	-	10,0	14,75	14,9
12	Сполучене Королівство	4,25	5,15	8,3	7,9	7,9
13	Фінляндія	4,85	7,0	7,9	8,6	11,6
14	Франція	21,7	13,45	8,8	11,95	16,5
15	Швейцарія	2,95	3,8	6,7	7,05	7,4
16	Швеція	4,55	4,4	6,25	7,65	12,8
	Середній показник	8,24	7,47	9,46	10,7	12,4

Зміну виборчої підтримки політичних партій традиційно в західній політичній науці обчислюють за допомогою індексу Педерсена (Pedersen). Індекс показує наскільки змінився рівень підтримки політичних партій виборцями під час чергових парламентських виборів. Як видно з табл. 8.2, на 90-ті роки припадали найбільш відчутні зміни в підтримці політичних партій виборцями, тобто виборець змінює під час чергових виборів партію, яку він

підтримує. Найбільш помітні міжпартійні переходи в 90-ті роки для Нідерландів, Італії, Ірландії, Франції, Португалії, Норвегії та Швеції, де національні показники є вищими від середньоєвропейських. Ми зазначали, що саме на цей період припадають якісні зміни в партійних системах європейських країн. Вони пов'язані з появою нових “лівих” та дещо пізніше і “нових” правих партій; занепадом, або відчутною трансформацією багатьох комуністичних партій, певною втратою голосів традиційними/старими партіями. Високий показник зміни підтримки в ці роки треба розглядати в умовах фактичної кумуляції, оскільки процес зростання кількості громадян, які на чергових виборах підтримують іншу партію, розпочався ще в 70-ті роки. Е.А.Переа на підставі дослідження індивідуальних характеристик та інституційних стимулів щодо абсентеїзму в 15 європейських країнах дійшла висновку, що індивідуальні характеристики виборців відіграють важливу роль у політичному виборі громадян, враховуючи рішення про не участь у виборах [768,665-666]. Тобто, простежується тенденція, що виборці беруть участь у виборах і підтримують певну політичну силу не на підставі належності до певної соціальної групи, а внаслідок певних особистісних характеристик. К.Лорд досліджуючи чинники, які зумовлювали участь громадян Європейського Союзу у виборах до Європарламенту у 1999 р., виявив такі залежності. Він наголосив, що в середньому чоловіки трохи краще беруть участь у голосуванні, ніж жінки; по-друге, добре освічені громадяни помірковано краще беруть участь у голосуванні ніж ті, що мають низький рівень освіти; по-третє, високооплачувані професіонали середнього віку значно краще беруть участь у виборах ніж ті, що мають низькі доходи, а також ніж молоді виборці [769,68].

8.2 Участь у референдумах та політичних кампаніях

Участь у політичних кампаніях. Переважно це стосується участі громадян у передвиборчих кампаніях, тому така форма досить близька до

голосування. Відмінність полягає у тому, що участь у таких кампаніях вимагає від громадян більшого рівня індивідуальної активності, свідомої селективності щодо визначення кандидата або політичної сили, на яку громадянин як виборець звертає свою увагу. Наступна особливість цього типу участі – необхідність взаємодії або співробітництва з іншими людьми, які орієнтуються на ту саму політичну силу, або кандидата. Такий тип участі передбачає також і взаємодію з самими кандидатами та їхніми штабами.

Участь у місцевому політичному житті можна трактувати як форму громадянської самодіяльності, самоврядування, особливо, коли ми враховуємо формальний і неформальний характер взаємодії. Політичний характер вона набуває внаслідок того, що політичні партії є головними суб'єктами передвиборчого процесу та здійснення влади на місцевому, а також регіональному рівнях.

Референдум прийнято вважати головним елементом безпосередньої демократії. Поряд із парламентською процедурою він є інструментом законодавчого процесу. Оскільки рішення під час референдуму приймає весь народ, то сам референдум є виявом народного суверенітету. Йому притаманні такі головні характеристики: безпосередня участь громадян у презентації власного погляду/позиції; право лише на один голос кожного виборця та визнання волі більшості за основу у процесі прийняття правових актів [770, 110-111].

Загальні вимоги щодо проведення референдумів – чітка фіксація проблематики, з якої вони повинні проводитись; на референдум треба виносити питання, які мають суттєвий національний інтерес. Щодо формулювання питань загальноприйнятою є норма – на них треба давати чітку й однозначну відповідь: “так” або “ні”. Другий варіант питань передбачає вибір голосуючим одного з декількох альтернативних варіантів відповідей. Поряд із цим типом можуть існувати й інші варіанти запитань, які прецезійно регламентують національні законодавства. Право участі у референдумах на загальнонаціональному рівні мають громадяни країни, які

можуть брати участь у парламентських виборах. Правила проведення референдумів аналогічні до правил виборів до парламенту, за умови двопалатних парламентів – правилам виборів до нижньої палати.

Референдуми можуть мати обов'язковий і консультативний характер. У першому випадку рішення, отримане під час референдуму, має остаточний характер. Переважно це стосується затвердження конституції країни, або таким способом приймається/відміняється закон країни. У Швейцарії обов'язкові референдуми можуть передбачати два різновиди голосувань: лише населення та одночасно кантонів і населення [771, 85-86]. Якщо голосують кантони і населення, то на референдум можна виносити: перегляд конституції; приєднання до організацій колективної безпеки або до наднаціональних співтовариств; визнані парламентом як термінові федеральні закони. Результат референдуму вважається позитивним, якщо схвально проголосує більшість населення та більшість кантонів (кантони незалежно від кількості населення вважають як одну одиницю обчислення). Передаються лише на голосування народу : народні ініціативи, які призводять до повного перегляду конституції; народні ініціативи, які призводять до часткового перегляду конституції, які відхилили Федеральні збори; принцип повного перегляду конституції у випадку протиріч між двома палатами. Рішення у такому випадку приймають простою більшістю голосів.

Консультативний характер референдуму означає, що за його допомогою з'ясовується позиція громадян. Рішення з питань винесених на референдум остаточно на ньому не приймаються, тому що це входить до компетенції іншого інституту, переважно парламенту, але проведення референдуму є необхідною умовою прийняття рішення. У Швейцарії факультативні референдуми повинні відбуватися на вимогу 50 000 громадян і громадянок, або восьми кантонів у випадках прийняття: федеральних законів; федеральних постанов, проголошених терміновими та дія яких перевищує один рік; федеральних постанов, в яких відповідно до Конституції передбачено подібне голосування; міжнародних угод. Конституції Фінляндії [772, 615] та

Швеції [773, 713] наголошують на консультативному характері всіх референдумів, які проводять у цих країнах.

Конституція Австрії передбачає проведення референдумів з питань принципового або загальноавстрійського значення, які належать до регулювання федеральним законодавством. Референдум треба проводити за ініціативи парламенту на вимогу депутатів або Федерального уряду. На законодавчому рівні визначено обмеження щодо проведення референдумів – на них не можна виносити питання, з яких рішення приймає суд або адміністративний орган, а також питання про вибори [774, 38-39].

У Греції президент має право декретом оголосити проведення референдуму з важливих національних питань відповідно до рішення абсолютної більшості депутатів за пропозицією уряду, а також стосовно законопроектів, які регламентують важливі суспільні питання, за винятком фінансових питань [775, 262]. Конституція Данії передбачає проведення референдуму щодо проектів законопроектів на вимогу однієї третини депутатів за рішенням прем'єр-міністра. Рішення вважають не прийнятним за умови, що не менше 30 % від загальної кількості виборців, які мають право голосу, голосують проти. На референдум не можна виносити питання: фінансів, про додаткові асигнування, про тимчасові асигнування, про державну службу, про заробітну платню та пенсії, про натуралізацію, експропріацію, про оподаткування, а також законопроекти, які мають на меті відмінити діючі міжнародно-правові зобов'язання [776, 308]. В Ірландії проведення референдуму проголошує президент країни. До питань, які повинні виноситись на референдум, належать пропозиції зі зміни Конституції, для прийняття яких потрібна підтримка більшості, з інших питань рішення буде вважатися не прийнятним, якщо проти проголосує 33,3 % виборців [777, 355]. В Іспанії найважливіші політичні рішення можуть виноситись на референдум, який призначає Король за пропозицією Голови уряду. Ці рішення повинні попередньо схвалити Конгрес депутатів. Конституція також передбачає право народної законодавчої ініціативи у чітко

регламентованій сфері, яка виключає питання оподаткування, міжнародних відносин, помилування та законодавства, пов'язаного з основними правами та свободами, законів, які вводять статuti автономних співтовариств і визначають засади виборчої системи. Для проголошення народної законодавчої ініціативи треба зібрати не менше 500 тис. завірених підписів [778,390]. В Італії проведення референдуму не допускається щодо законів про податки та бюджет, щодо амністії і помилування, стосовно схвалення/ратифікації міжнародних угод. Головні питання, з приводу яких можна проводити референдуми – відміна повна або часткова закону або акту, який має силу закону, а також голосування з питань конституційних поправок. Народна ініціатива щодо проведення референдуму потребує підтримки 500 тис. виборців або п'яти обласних рад [779, 435]. У Франції Президент на пропозицію уряду під час сесії Парламенту або на підставі спільної пропозиції обох палат Парламенту може передати на референдум будь-який законопроект щодо організації державної влади, про реформи, стосовно економічної та соціальної політики та публічних служб, які їм сприяють, або спрямувати на схвалення/ратифікацію будь-якого договору [780, 667-668]. Стаття 11 Конституції Франції може вилучити парламент із законодавчого процесу, хоча для відповідного рішення Президента потрібні попередні пропозиції уряду або двох палат. У подібних ситуаціях справа залежатиме від співвідношення політичних сил у конструкції президент – парламент. Президент Франції Шарль де Голль активно використовував таке право, не зважаючи на вимогу необхідності наявності попередніх пропозицій зазначених державних інститутів. Конституція також фіксує норму про проведення референдуму для затвердження змін до Конституції, попередньо прийнятих обома палатами парламенту [781, 682].

Найбільший досвід у використанні інституту референдуму нагромадила Швейцарська Конфедерація. В конституції проведення референдумів вперше було передбачено у 1848 р. для прийняття пропонованих парламентом змін до Конституції. За період від 1848 до 1996 р. у Швейцарії було проведено 431

референдум [782, 138], а з 1997 до жовтня 2007 року відбулося 26 загальнонаціональних референдумів. У середньому щороку відбувалося майже три референдуми. У новій Конституції Швейцарії, прийнятій народом і кантонами 18 квітня 1999 р., другий розділ присвячений проблемам референдумів і народним ініціативам. Поряд з інститутом референдуму важливу роль у політичному житті Конфедерації відіграє інститут народної ініціативи. Якщо референдум підтримав ініціативу, то Федеральні збори повинні підготувати законопроект, який би відтворив зміст ініціативи. Народна ініціатива підготована у формі законопроекту може передаватися на народне голосування разом із контрпроектом [783,86]. Одночасно з загальнонаціональним рівнем референдуми відбуваються і на рівні кантонів, міст. Згідно з обчисленнями Марії Марчевської-Ритко щороку громадяни Швейцарії беруть участь у вирішенні 20-30 питань шляхом референдумів на державному та регіональному рівнях [784, 176]. Ми можемо констатувати, що у Швейцарії інститут референдуму та народної ініціативи відіграє винятково важливу роль у прийнятті політико-правових рішень, але повністю не заміняє законодавчої ролі парламенту.

Як ми вже зазначали, головними питаннями, які стають предметом референдумів, є: ухвалення конституцій (Данія 1953; Іспанія 1978; Франція 1946 та 1958; Швейцарія 1999); прийняття поправок до національних конституцій особливо активно використовується у Швейцарії; змін у державному устрої: Італія 1946 р. (відмова від монархії), Бельгія 1950 р. (повернення монарха на трон), Франція 1969 р. (реформа Сенату та проведення регіональної реформи); прийняття міжнародних угод, особливо це стосується ратифікації Маастріхської угоди – Франція (1992), Ірландія (1992), Данія (1992 та 1993); входження до Спільного ринку, надалі до Європейського Союзу – Данія (1972), Ірландія (1972), Франція (1972), Норвегія (1972), Сполучене Королівство (1975), Швейцарія (1992), Швеція (1994), Норвегія (1994), Фінляндія (1994), Австрія (1992); розширення Європейського Союзу – Ірландія (2001, 2002); щодо запровадження євро –

Данія (2000), Швеція (2003); вирішення морально-етичних суспільних проблем, – легалізація абортів в Італії у 1981 р., дозвіл на аборти в Ірландії у 1992 р. та Португалії у 1998 р. і 2007 р., запровадження цивільної процедури розлучень в Італії у 1974 р. та референдуми стосовно заборони використання ядерної енергетики – Австрія у 1978, Швеція у 1980, Італія у 1987 тощо.

У всіх європейських країнах використовують референдуми як спосіб прийняття рішень. Виняток становить Німеччина, де протягом післявоєнного часу не відбулося жодного національного референдуму. Згідно зі ст.29 Основного Закону ФРН референдуми можуть відбуватися лише в межах окремих земель з чітко визначених питань. Конституція не передбачає проведення загальнонаціональних референдумів. Така практика зумовлена широким використанням інституту референдумів за часів правління А.Гітлера в Третньому Рейху.

На підставі кількості проведених референдумів можемо виділити три групи країн. До першої належать країни, в яких застосування національних референдумів є винятком (протягом 1946 – 2007 років їх відбулося менше 3). У Бельгії, Нідерландах, Сполученому Королівстві та Фінляндії протягом всього періоду після Другої світової війни лише один раз використовували інститут референдуму. В Австрії та Норвегії відбулося лише по два референдуми. Друга група – країни, в яких референдуми використовують для прийняття окремих рішень (загальна кількість – менше 10): Португалія – 3, Греція – 4, Іспанія - 4 ; Швеція – 5. До третьої групи входять країни, в яких активно використовують інститут референдуму під час прийняття важливих рішень або з контраверсійних питань (понад 10 референдумів): Данія – 12, Франція – 12, Італія – 18 та Ірландія – 20.

Політичні результати проведення референдуму залежать від того, хто був його ініціатором. Коли ініціатором була правляча партія, коаліція або президент, то позитивний результат референдуму сприяє посиленню позицій його ініціаторів. Успіх опозиційних політичних сил, якщо вони були його ініціаторами, призводить до послаблення владних сил і посилення

опозиційних. Політичний досвід проведення референдумів у країнах Європи свідчить, що програш владою референдуму може призвести до її відставки, що і відбулося у 1957 р. в Швеції, коли уряд змушений був піти у відставку після програшу референдуму стосовно пенсійної реформи. Також пішов у відставку уряд Норвегії у 1972 р., коли громадяни не підтримали пропозицію уряду щодо входження країни до Спільного ринку. До найвідоміших прикладів належить відставка Президента Франції Шарля де Голля у 1969 р., після програшу референдуму про реформу Сенату, який він ініціював. Таке положення не є обов'язковою нормою. Про це свідчить референдум у Швеції у вересні 2003 р. щодо запровадження в країні спільної європейської грошової одиниці – євро. Уряд виступив ініціатором референдуму та активно підтримував ідею переходу Швеції на євро. Проте більшість громадян проголосували проти. Подібна ситуація була також у Франції у 2005 р., коли французи не підтримали загальноєвропейську конституцію. Президент Франції Жак Шірак, який активно закликав співгромадян до підтримки конституції, заявив, що програш не накладає на нього жодних моральних зобов'язань відповідальності.

8.3 Участь громадян в профспілковій діяльності

Традиційним показником активності населення вважають участь у профспілках. Такий тип діяльності не можна однозначно зарахувати до політичної діяльності. Розвиток корпоративних відносин у багатьох європейських країнах, коли однією з двох головних сторін цих відносин є професійні спілки, примушує нас звернутися до такого типу діяльності. Право на створення та участь у профспілкових організаціях є визначальним політичним правом громадян країн Європи. Розглянемо як трактує це право Конституція Іспанії, яку приймали дещо пізніше від конституцій інших європейських країн, тому врахували їхній позитивний і негативний досвід. Також треба зважати на тривалий авторитарний період в історії цієї країни,

гарантії від можливої реконструкції якого були свідомо в неї закладені. У Конституції наведено таке формулювання: “Кожен має право на вільне об’єднання у професійні спілки. Закон може обмежувати це право або передбачати можливість позбавлення його лише стосовно військовослужбовців або службовців збройних сил, а також військових або представників інших відомств, які підпорядковані військовій дисципліні. Закон визначає також особливості у здійсненні цього права стосовно державних службовців. Свобода профспілкової діяльності охоплює право створювати професійні спілки та вступати до них, а також право об’єднуватися у конфедерації, засновувати міжнародні профспілкові організації та приєднуватися до них” [785, 377].

На підставі різних джерел ми склали таблицю, яка відображає кількість членів профспілкових організацій у європейських країнах.

Таблиця 8.3

Участь найманих працівників у країнах Західної Європи в профспілкових організаціях, кількість осіб [786]

Номер за пор.	Країна	1960	1970	1980	1990	1998	2003
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>
1	Австрія	1 501 047	1 520 259	1 660 985	1 644 841	1 480 000	1 407 000
2	Бельгія	1 312 229	1 605 802	2 310 118	2 367 552	3 013 000	3 061 000
3	Греція	-	-	-	500 000	656 000	639 000
4	Данія	946 453	1 150 584	1 792 355	2 071 345	2 170 000	2 151 000
5	Ірландія	325 450	424 097	545 178	490 620	463 000	515 000
6	Іспанія	-	-	-	1 606 000	-	2 108 000
7	Італія	3 423 670	5 314 585	8 818 707	9 912 131	10 763 000	11 266 000
8	Нідерланди	1 399 002	1 560 883	1 716 575	1 632 730	1 936 000	1 941 000
9	Німеччина	7 762 576	8 207 113	9 484 343	9 619 693	9 798 000	8 894 000
10	Норвегія	680 880	785 534	1 093 927	1 289 695	1 489 000	1 498 000
11	Португалія	-	-	-	800 000	-	1 165 000

1	2	3	4	5	6	7	8
12	Сполучене Королівство	9 834 997	11 187 004	12 947 013	9 946 964	7 852 000	7 751 000
13	Фінляндія	468 240	950 400	1 646 400	1 915 100	2 084 000	2 122 000
14	Франція	2 707 005	3 720 000	3 503 000	1 991 000	1 425 000	-
15	Швейцарія	782 683	844 639	957 775	947 830	840 444	-
16	Швеція	1 909 136	2 325 228	3 115 696	3 387 713	3 562 000	3 446 000

Як бачимо, загальною тенденцією є поступове скорочення кількості зайнятого населення охопленого профспілками. Виняток становлять: Бельгія, Італія, Нідерланди, Норвегія, Фінляндія та Швеція, де зберігається тенденція незначного зростання. Цим країнам характерний найвищий серед європейських країн показник охоплення працівників профспілками. У Швеції на 2000 р. він становив 82 %, в Данії та Фінляндії – 76 %, Норвегії – 57 %, Бельгії – 53 %, Італії – 35 %. Найбільш відчутне скорочення членів профспілок відбулося в Сполученому Королівстві. У цій країні найвищий показник рівня охоплення зайнятого населення профспілками був у 1979 р., коли членами профспілок були 13,3 млн, що на той момент становило 55 % від зайнятого населення, а у 2003 р. члени профспілок становили вже лише 29,1 %, а в кількісному вимірі – 7 751 000 осіб. Тобто, скорочення кількості відбулося майже на 50 % [787]. Ще вагомніше скорочення організованих у профспілки працівників властиве Франції. Ця країна має найнижчий показник серед європейських країн щодо частки зайнятого населення, які є членами профспілок – 9 %.

Таблиця 8.4

**Частка членів профспілок у сукупності найманих працівників у
країнах Західної Європи, у % [788,72; 789]**

Номер за пор.	Країна	1970	1980	1990	2000
1	2	3	4	5	6
1	Австрія	62,2	56,2	46,2	37,0

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
2	Бельгія	45,5	55,9	51,2	53,0
3	Греція	35,8	36,7	34,1	-
4	Данія	60,0	76,0	71,4	76,0
5	Ірландія	53,1	57,0	49,7	45,0
6	Іспанія	27,4	25,0	11,0	-
7	Італія	36,3	49,3	38,8	35,0
8	Нідерланди	38,0	35,3	25,5	25,0
9	Німеччина	33,0	35,6	32,9	26,0
10	Норвегія	51,4	56,9	56,0	57,0
11	Португалія	60,8	60,7	31,8	-
12	Сполучене Королівство	44,8	50,4	39,1	29,0
13	Фінляндія	51,4	69,8	72,6	76,0
14	Франція	22,3	17,5	9,8	9,0
15	Швейцарія	30,1	30,7	26,6	22,0
16	Швеція	67,7	79,7	82,5	82,0
	Разом	45,0	49,5	42,5	44,0

На нашу думку, головними причинами скорочення частки членів профспілок та кількості профспілкових організацій є: скорочення працівників у сфері промисловості, де їх традиційно було багато серед працюючих; зменшення частки великих підприємств за рахунок малих і середніх. Традиційно в сфері промисловості профспілки були найбільш успішними. Також вплинуло зменшення частки державного сектора в системі національної економіки (в Сполученому Королівстві у 2005 р. частка членів профспілок в державному секторі становила 58,8 %, у приватному – 16,6 % [790]). У Сполученому Королівстві на цей процес вплинула також політика уряду проти організованого робітничого руху, що найбільш яскраво виявилось коли прем'єр-міністром була Маргарет Тетчер.

8.4 Форми протестної активності громадян

Країнам Західної Європи властива консенсусна модель політичної культури, яка передбачає існування згоди між громадянами з приводу механізмів прийняття політичних рішень, а також стосовно головних проблем, які стоять перед суспільством і шляхів їх вирішення [791, 104]. Відповідно домінуючою формою участі громадян у політичному житті є конвенційна діяльність. До конвенційних форм політичної участі традиційно належать: звернення з листами, петиціями до офіційних осіб та інститутів, депутатів, тобто різноманітні форми безпосереднього контакту з владними структурами; участь в акціях протесту: пікетування, страйки, маніфестації тощо. Конституції усіх європейських країн фіксують право громадян на проведення протестних дій для захисту власних інтересів. У Конституції Іспанії: “Визнається право трудящих на страйк з метою захисту своїх інтересів. Закон, який регламентує здійснення цього права, визначає необхідні гарантії для забезпечення функціонування основних служб життєдіяльності суспільства” [792, 377]. Конституція Португалії не лише гарантує право на страйк, а й надає трудящим право визначати сферу власних інтересів, яка потребує захисту з допомогою страйку і забороняє застосування локаутів [793, 536].

Таблиця 8.5

Участь у страйках і локаутах громадян країн Західної Європи (середній показник за рік у тис.)[794]

Номер за пор.	Країна	1960-1969	1970-1979	1980-1989	1990-1999	2000-2004
1	2	3	4	5	6	7
1	Австрія	52,93	11,03	11,58	14,87	161,0
2	Бельгія	27,6	85,82	11,01	13,01	11,48
3	Греція	-	648,6	695,36	248,62	-
4	Данія	29,62	94,76	101,21	104,67	72,25
5	Ірландія	29,35	35,7	64,7	15,41	15,54

1	2	3	4	5	6	7
6	Іспанія	-	1 876,29	2 134,12	1 879,23	1 826,22
7	Італія	3 369,6	9 079,77	6 662,11	1 900,4	2 102,0
8	Нідерланди	17,37	27,53	21,32	32,19	17,49
9	Німеччина	81,52	198,28	139,59	215,15	127,55
10	Норвегія	3,9	6,59	27,37	21,37	22,75
11	Португалія	-	287,2	242,35	79,19	41,48
12	Сполучене Королівство	1 357,21	1 615,93	1 040,34	189,91	349,86
13	Фінляндія	41,27	373,05	331,51	85,77	58,75
14	Франція	2 132,25	1 828,67	141,8	18,35	15,2
15	Швейцарія	0,2	0,92	0,53	3,24	18,1
16	Швеція	4,9	20,45	121,96	30,15	18,74
	Разом	549,82	1 011,91	734,18	303,22	322,56

Опрацьовані нами результати участі громадян у страйках по кожній країні протягом зазначеного періоду свідчать про значне зростання кількості страйкуючих у 70-ті роки з наступним поступовим зменшенням абсолютних показників. Простежується географічна відмінність страйкової активності, коли лінія своєрідного “вододілу” проходить по південних кордонах Бельгії, Нідерландів, Німеччини, Швейцарії та Австрії. До цієї групи країн варто також зарахувати Ірландію, проте вилучити Сполучене Королівство. Цим країнам властивий найнижчий рівень страйкової активності протягом періоду, який ми аналізуємо. Натомість країни, які розташовані на південь від зазначеної умовної лінії, визначаються високим рівнем страйкової активності. Попри визначену тенденцію зменшення кількості страйкуючих, ми повинні зазначити, що така тенденція не має лінійного характеру. Протягом кроку в десять років, який ми аналізуємо, практично в кожній країні є окремі роки, коли кількість страйків перевищувала середньостатистичний показник. Прикладом є не лише 1968 рік у Франції, а й сьогодні. Зокрема, акції протесту протягом березня-квітня 2006 р. у Франції спрямовувались проти

запровадження контракту за першим наймом, коли лише 28 березня у виступах протесту взяли участь три мільйони французів.

На думку наукового співробітника Інституту німецької економіки у Кельні Х.Леша, який проаналізував статистику трудових конфліктів за останні тридцять років, у 18 країнах Західної Європи, США, Канаді, Японії та Туреччині головні чинники, які вплинули на суттєве зменшення протестних виступів такі: структурні зміни в економіці зазначених країн, які перетворились з індустріальних на сервісні; ослаблення впливу профспілок, що виявляється у скороченні членів профспілкових організацій; зниження рівня інфляції, що призводить до стабілізації життєвого рівня працюючих та опанування новими досить ефективними формами страйків, які не потребують численних і довготривалих виступів.

Однією з форм конвенційної політичної участі є феномен громадянської непокори, яка здебільшого спрямована на зміну певного політичного рішення, закону, усталеної норми діяльності тощо. Факт громадянської непокори можна трактувати як протест меншості звернений до більшості, який передбачає використання актуальних у цій країні політичних і громадянських прав. До найпоширеніших акцій громадянської непокори належать дії захисників навколишнього середовища “Грінпіс” – спрямовані проти використання енергії, яку виробляють на атомних електростанціях, проти перевезення та захоронення відходів атомної енергетики, а також акції антиглобалістів. Громадянська непокора, так як і інші форми політичної участі, є публічною діяльністю і спрямована не лише до представників влади, а й до широкої громадськості. Такий вид протестної діяльності має значний мобілізуючий потенціал щодо громадськості і здатний впливати на еліту країни (правлячу та опозиційну).

Неконвенційні форми політичної участі передбачають: несанкціоновані мітинги, страйки та демонстрації; терористичну діяльність та замаху проти громадської власності та життя політиків; громадянську війну та революції тощо. Наведений перелік дій сьогодні не притаманний політичному життю

країн Західної Європи. Коли ми натрапляємо на приклади подібних дій, то вони переважно мають локальний характер і передбачають, фактично, одиничні випадки участі громадян [795, 174-179]. Маргінальний характер такого типу участі лише підкреслює негативний характер наслідків, які заподіювали в історії Європи такі типи діяльності і які можуть бути у разі їх продовження.

Оцінюючи властивість протестних акцій для європейських країн, Е.Ціммерман виділив три групи країн: перша – “галасливі”, де акції протесту є звичайним явищем, охоплюють відчутну частку населення: Сполучене Королівство, Франція, Італія, а також, Іспанія, Португалія та Греція. Другу групу країн становлять “спокійні” демократії, до яких належить Норвегія, Швеція, Фінляндія, Данія та Швейцарія. Цим країнам акції протесту властиві лише подеколи. До третьої “змішаної” групи входить решта країн [796, 307-308].

8.5 Інститут корпоративізму

Мета протестної участі громадян – захистити власні інтереси дозволеними законом методами боротьби. Ці дії (йдеться про різні варіанти страйків) здатні суттєво впливати на розвиток економіки та характер соціальних відносин. Узгодження інтересів найманих працівників, їхніх роботодавців і держави було однією з причин появи в країнах Західної Європи корпоративізму⁶². Ці проблеми у другій половині ХХ ст. активно досліджували – Ф.Шміттер, Г.Лембрух, П.Вільямсон, А.Лейпхарт, М.Крепаз [797; 798; 799; 800; 801]. Цим проблемам присвячено ряд публікацій російських вчених [802; 803]. Вважається, що Ф.Шміттер своїми дослідженнями перетворив корпоратизм у самостійний напрям політичної науки. У статті “Століття корпоратизму все ще триває?” він дав визначення

⁶² Мабуть, коректніше було б використовувати термін “неокорпоративізм”, тому що корпоративізм у теорії та суспільній практиці був властивий Європі вже з початку ХХ ст., набувши широкого розвитку за часів фашистської Італії, та в багатьох інших країнах цього періоду. У більшості наведених публікацій автори продовжують використовувати термін “корпоративізм”, тому ми використовуємо його також.

корпоратизму, яке сьогодні вважається класичним : “ ...система репрезентації інтересів, у якій створюючі її суб’єкти є організованими в обмежену кількість одиничних, примусових, не поборюючих один одного, ієрархічно побудованих і функціонально відмінних утворень, які визнає держава, або ліцензовані (якщо не створені) за допомогою держави, які мають монопольне право презентації в межах власних утворень взамін за визнання певних форм контролю у напрямі селекції лідерів, артикуляції вимог та надання підтримки” [804, 93-94]. А.Сіарофф визначив корпоратизм, як “...координоване, коопероване та систематичне керівництво національною економікою за допомогою держави, центральних органів та робітничої сили” [805, 177]. На думку А.Галкіна, корпоративні інститути зорієнтовані на реалізацію добре усвідомлених, вузьких групових інтересів, одночасно структуровані в горизонтальній і вертикальній площинах. Він зазначив: “корпорації – це певна подібність до партій, але на відміну від правдивих партій вони домагаються своїх цілей не в межах публічної політики, а шляхом прямого, частіше неофіційного впливу на політичні структури, співпрацюючи з ними, навіть зрощуючись з ними. При цьому використовується витончена система апаратного проштовхування потрібних їм управлінських і господарських рішень” [806].

Класичний корпоратизм вважає, що головними акторами координованих відносин є інституційні представники власників та працюючих і держава. Досвід нагромаджений європейськими країнами протягом післявоєнного періоду свідчить, що корпоративні відносини будуть і за умови наявності лише двох сторін. Цими сторонами можуть бути інституційні представники власників і працівників.

До головних результатів корпоратизму більшість вчених зараховують: забезпечення бажаних макроекономічних показників – зниження інфляції, безробіття та сприяння економічному зростанню. Щодо цього Б.Тодошевіч та З.Енеїді зазначили: “..корпоратизм не є основним, проте тим ...чинником, який сприяє достатку держави та її економічній безпеці.” [807, 632]. По-друге,

корпоратизм сприяє зменшенню напруженості у відносинах між найманими працівниками та працедавцями. Виконання цих функцій, на думку А.Лейпхарта та М.Крепаза, зумовлює вирішальний вплив корпоратизму на формування “демократії згоди” [808, 237], яка не підміняє собою консенсусної демократії, а лише її поглиблює, робить стабільнішою. А.Колодій виділила такі головні ознаки корпоратизму:

- тісні контакти між урядом і впливовими групами інтересів (з одного боку, профспілки, з іншого – об’єднання працедавців) з приводу закладення їхніх вимог у статті державного бюджету, урядові програми економічного та соціального розвитку;

- формування “верхівкових” представницьких організацій, за якими уряд визнає виняткове, монопольне право на представництво групових інтересів цього класу чи цієї галузі та на участь у процесі вироблення політичних рішень, що торкаються цих інтересів;

- створення при урядах спеціальних формальних структур: рад, комітетів, колегій і тощо, у рамках яких узгоджуються позиції уряду та груп інтересів, приймаються спільні рішення;

- зобов’язання організацій, що представляють групові інтереси, домагатися від тих, кого вони представляють, безумовно погоджуватися з результатами переговорів з урядом та виконувати спільно прийняті рішення;

- обмеження кількості і зміна функцій організацій, що представляють певні групові інтереси, їхній перехід від інформування і консультування уряду до переговорів з ними, прийняття на себе частини відповідальності за виконання рішень;

- зміна методів спілкування керівництва організацій з широким загалом цієї групи інтересів: замість переконання на основі вільного обміну поглядами та ідеями – вимога безумовного підкорення прийнятим рішенням, примусовий тиск із застосуванням різних санкцій, таких як ненадання ліцензій, торгових марок, відмова у певних послугах тощо [809, 98-99].

Ми можемо говорити про певну особливість корпоративної моделі демократичного суспільства стосовно плюралістичної моделі. Плюралістична модель передбачає широкий спектр незалежних одна від одної, досить часто конкуруючих між собою груп, які представляють відмінні інтереси, а корпоративістській моделі властива наявність однієї інституції, яка об'єднує основні групи з боку бізнесу та найманих працівників. Таке монопольне утворення тісно взаємодіє з інститутами держави, формуючи широкий за формою, спільний для трьох складових інтерес.

М.Крепаз провів комплексне дослідження корпоратизму стосовно 18 індустріально розвинених країн, у тім числі 13 країн Західної Європи. Враховуючи базові характеристики функцій корпоратизму, цей автор визначив рівень корпоративізму та пов'язані з ним змінні – домінуючі тенденції в уряді та кількість втрачених робочих днів. Рівень корпоратизму М.Крепаз вимірює від 0 і передбачає відхилення “+”, що означає зростання рівня корпоративізму, та “-“, що свідчить про його зниження та низький рівень. Країни у таблиці розташовані від Австрії, де згідно з дослідженням існує найвищий рівень корпоративізму за спадаючою. Числові дані щодо домінантних тенденцій в уряді інтерпретуються так: 1 = буржуазній гегемонії; 2 = буржуазній домінації; 3 = наявності балансу; 4 = соціально-демократичній домінантності; 5 = соціально-демократичній гегемонії. Кількість втрачених робочих днів вимірюють у тисячах на 1 мільйон населення.

Таблиця 8.6

Показники рівня корпоративізму, домінуючої тенденції в уряді та втрачених робочих днів у європейських країнах [810,149]

Номер за пор.	Країна	Рівень корпоративізму	Домінантна тенденція в уряді			Кількість втрачених робочих днів		
			1960 -75	1974 -77	1978 - 88	1961-1973	1974 -1982	1983 -1987
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>
1	Австрія	1.600	3	5	4	13.22	0.66	0.85
2	Норвегія	1.531	3	5	4	16.80	27.27	61.71

1	2	3	4	5	6	7	8	9
3	Швеція	1.396	5	4	5	14.66	72.25	31.19
4	Нідерланди	1.006	2	3	2	7.43	7.14	4.96
5	Данія	0.518	3	4	4	103.81	43.31	110.62
6	Швейцарія	0.505	2	2	2	1.30	0.74	0.23
7	Німеччина	0.480	3	4	2	10.42	12.02	18.84
8	Фінляндія	0.427	2	3	3	137.14	170.71	228.52
9	Бельгія	0.258	2	2	3	49.43	67.18	-
10	Ірландія	- 0.528	2	3	3	146.0	200.25	110.78
11	Франція	- 0.725	1	1	3	58.84	56.09	17.08
12	Італія	- 0.851	2	2	2	298.14	347.81	938.09
13	Сполучене Королівство	- 0.862	3	4	1	121.75	188.73	153.53

Як видно з табл. 8.6, найвищий рівень корпоратизму властивий Австрії, Норвегії та Швеції. Для цих країн характерна тенденція балансу, соціально-демократичної домінантності та соціально-демократичної гегемонії, коли розглядатимемо домінуючу тенденцію в уряді. Поміркований характер мають і показники кількості втрачених робочих днів. В Австрії діє так зване соціальне партнерство–співпраця профспілкових організацій і підприємницьких структур під егідою уряду, яка була започаткована у 1957р., коли створили Комісію паритетних цін і зарплат. У цій комісії з боку профспілок брали участь: Федерація профспілок Австрії, Центральне Об'єднання палат праці; з боку бізнесу – Федеральна господарська палата та Конфедерація сільськогосподарських палат. Обидві сторони представляли абсолютну більшість працівників і роботодавців. Кожна з зазначених організацій має один голос у Комісії. Рішення приймають лише одногосно, передбачено також право вето.

Найнижчий рівень корпоратизму, за даними табл. 8.6, притаманний Франції, Італії та Сполученому Королівству. Згідно з даними табл. 8.5 саме ці країни мають найвищий рівень страйкової активності серед європейських країн. Згідно з Х.Компстоном низький рівень корпоратизму в Сполученому

Королівстві зумовлений позицією консервативного уряду, який вважав профспілки перешкодою економічного розвитку, тому проводив послідовну політику спрямовану на обмеження їхньої діяльності на законодавчому рівні [811, 801]. Ситуацію у Франції та Італії автор пов'язує з високим рівнем соціальної напруги та активними протестними виступами, що не дало змоги сформувати корпоративні відносини [812, 802]. Оберненопротилежною для цих країн є характеристика домінуючої тенденції в уряді, а для Італії та Сполученого Королівства властиві найбільші показники втрати робочого часу. Решта країн займають проміжну між зазначеними двома позицію за рівнем корпоратизму та за двома іншими виділеними індикаторами.

Ю.Гротте та Ф.Шміттер, вивчивши стан справ корпоратизму в 11 країнах Західної Європи, дійшли висновку, що сьогодні корпоратизм переживає відродження, що “соціальний пакт” знову став на порядок денний. На їхню думку, це не є повторенням минулого, а новим етапом розвитку. Його особливість полягає у більш фрагментарній взаємодії, яка характеризується або “патологічною сумішшю” плюралізму та корпоратизму, що властиво Італії, або переважно галузевим рівнем узгоджень, що притаманне Швейцарії та Швеції. До специфіки нового етапу автори зараховують і активнішу участь у корпоративній взаємодії парламентських структур, розвиток ефективної системи мікропогоджень інтересів на рівні підприємств і промислових зон, що призводить до зростання різноманітності форм корпоративної взаємодії [813, 5-8]. Подібними є висновки скандинавських дослідників П.Крістіансена та Х.Рометвердта, які на прикладі Данії та Норвегії зазначили, що традиційний корпоратизм у Європі порівняно з 70-ми роками послабшав. Цей висновок вони аргументують даними про кількість рад і комісій, у межах яких відбувалася корпоративна взаємодія. На середину 80-их років у Норвегії було зареєстровано 542 подібних інститути, у Данії – 537. У середині 90-их років ця кількість відповідно зменшилась до 357 та 246 [814,12]. Вони наголосили, що були ліквідовані лише структури, які відігравали “незначну роль”. Оскільки враховували лише консультативні органи при центральному уряді

обох країн, то автори, враховуючи загальні спостереження, зазначили, що на регіональному та місцевому рівнях кількість корпоративних структур реально могла зрости. У середині 90-их років у цих країнах організовані інтереси та інститути держави у багатьох випадках надавали перевагу інтеграції корпоративного типу “.. у процесі прийняття адміністративних і політичних рішень, тому що це давало їм змогу брати участь у ньому, контролюючи сам процес” [815, 9-10]. Ф.Тракслер вважає, що “традиційний” корпоративізм завершується наприкінці 70-их – початку 80-их років, відповідно з кінця 80-их розпочинається новий етап корпоративізму [816, 577]. В межах другого етапу поряд із країнами, де традиційно корпоратизм мав високий рівень, посилилась взаємодія відповідних інститутів в Ірландії та Італії. Новий етап корпоратизму характеризується збереженням активної ролі держави. Зміна полягає в тому, що поряд з урядом впливає на процеси в економічній площині і парламент, що є цілком зрозумілим, з огляду на системи взаємовідносин парламентської більшості та уряду в європейських країнах. Крім того, спроби в 60-ті – 70-ті роки розширити комплекс питань корпоративного регулювання з конкретних питань рівня зарплати, тривалості робочого дня і тижня, відмови від страйків до широкого кола питань соціальної політики зазнали невдачі. Тобто, корпоратизм не став універсальним механізмом вирішення гострих суспільних проблем. Саме другий етап характеризується поверненням до традиційних питань соціально-економічних взаємовідносин між працедавцями та працівниками.

8.6 Інститути захисту прав громадян

Важливим інститутом, який створює додаткову можливість громадянам європейських країн контролювати діяльність влади, є посада омбудсмена. Уповноважений у справах людини – омбудсмен (від англ.ombudsman) – як суспільний інститут виник у Швеції 1809 р. Згідно з Конституцією цього року він повинен був контролювати діяльність виконавчої влади на

відповідність існуючим законам. З 50-их років ХХ ст. інститут омбудсменів поширився в європейських країнах. Цьому значною мірою сприяло усвідомлення антигуманного характеру тоталітарних та авторитарних політичних режимів і прагнення максимально забезпечити захист прав і свобод громадян від будь-яких непередбачених конституціями зазіхань влади на збільшення власних повноважень. Серед країн Західної Європи інститут омбудсмену найбільшого розвитку отримав у Скандинавських країнах. Зокрема, у Швеції на першому засіданні парламенту таємним голосуванням обирають чотирьох омбудсменів терміном на чотири роки (Головного парламентарного та трьох парламентарних) [817, 798]. Згідно з Актом від 13 листопада 1986 р., який затвердив Інструкцію для парламентського омбудсмена, він повинен наглядати за державною владою на національному та регіональному рівнях. Згідно з параграфом 3 цієї Інструкції омбудсмени “...повинні забезпечити, щоби суди та публічна влада у своїй діяльності дотримувались норм законів, які забезпечують об’єктивізм і безпристрасність та не допускали порушень фундаментальних прав і свобод громадян з боку публічної адміністрації” [818, 143]. Під контроль омбудсменів потрапляють державні службовці, які працюють у цих установах. Якщо під час виконання своїх функцій омбудсмен виявить наявність певних прогалин у національному законодавстві, то він має право ставити питання перед парламентом або урядом про розробку та прийняття необхідних змін/доповнень. До претендентів на ці посади ставляться такі вимоги: бути відомим у суспільстві, мати юридичну освіту, аполітичність. Головний парламентський омбудсмен є адміністративним головою, визначає головні напрями діяльності усіх омбудсменів. Кожен з трьох омбудсменів має визначену спеціалізацію: з питань правосуддя, військових, захисту споживачів. Раз на рік омбудсмени доповідають у парламенті про результати своєї роботи. Вони мають імунітет (так само як депутати парламенту). Високий суспільний статус та значні повноваження мають також омбудсмени у Фінляндії та Норвегії.

Генеральні штати Нідерландів призначають омбудсмена для розгляду скарг на дії державних органів, контролювати діяльність органів виконавчої влади, забезпечувати права та свободи громадян країни [819, 494].

Парламент Данії призначає омбудсменами двох осіб, які не є депутатами парламенту. Головна їхня функція – контролювати діяльність цивільної та військової адміністрації держави [820, 309].

В Ірландії омбудсмена призначає президент країни на підставі рекомендації уряду. Його повноваження – розслідувати порушення у діях органів влади, місцевих влад і посадових осіб. Він працює, вивчаючи скарги громадян та за власною ініціативою.

У Конституції Іспанії передбачено інститут Захисника народу, якого призначають Генеральні кортеси для захисту основних прав і свобод громадян Іспанії. Його повноваження – контролювати діяльність державної адміністрації [821, 382].

У Сполученому Королівстві омбудсмен має титул Комісара Парламенту з питань адміністрації (цю посаду запровадили у 1967 р.). Головне завдання – розглядати скарги громадян щодо діяльності державної адміністрації. Особливістю його діяльності є те, що громадяни не мають права безпосередньо звертатися до омбудсмена, а лише через депутата парламенту від округу. Він може звертатись до міністрів, отримувати інформацію, а також щоквартально скеровувати рапорт до Палати громад. Матеріали рапорту можуть бути підставою для дебатів Палати.

Омбудсмен Португалії має спеціальну назву – Охоронець справедливості. У Конституції зазначений як незалежний державний інститут. Призначає на цю посаду Асамблея Республіки. Громадяни мають право подавати скарги Охоронцю на дії та бездіяльність представників влади. Він не приймає самостійних рішень, а скеровує компетентним органам рекомендації, потрібні для запобігання неправомірних дій і відновлення справедливості [822, 526].

У Франції таку посаду запровадили у 1972 р. Омбудсмена призначає уряд на шість років. Подібно як у Сполученому Королівстві скарги громадян

можуть надходити або через депутатів, або від палат парламенту. На підставі звернень громадян він має право проводити самостійно або за допомогою державних інспекцій контроль за діями державних органів та інститутів. Щороку звіт про стан справ у сфері охорони прав людини омбудсмен скеровує парламенту та президентові країни.

Посада омбудсмена запроваджена і на понаднаціональному рівні в Європейському Союзі згідно з Маастріхською угодою. Відповідно до досліджень Євробарометра рівень довіри національним і загальноєвропейському інституту омбудсмена становить на 2003 р. близько 87 %. Значення загальноєвропейських інститутів у захисті прав громадян країн членів ЄС постійно зростає. Особливо це стосується діяльності Європейського Трибуналу прав людини, який виник на підставі прийнятої у 1950 р. Конвенції про захист прав людини та базових свобод. Контрольними органами Конвенції поряд з Трибуналом є Європейська Комісія прав людини та Комітет Міністрів Ради Європи. До Трибуналу зі скаргами мають право звертатися окремі громадяни та неурядові організації, групи людей, права яких порушено й вони не отримали належного захисту від національних інститутів. Трибунал, розглянувши звернення громадян, може анулювати рішення урядів і національних судів [823, 504].

Значення участі громадян у вирішенні питань політичного життя власних країн таке:

- 1) факт участі збільшує рівень легітимності рішень, які приймають;
- 2) сприяє виявленню реальних проблем і протиріч, які існують у країні, і так допомагає їх знімати, відповідно, зменшувати рівень напруги, підвищувати стабільність політичного режиму;
- 3) підвищує рівень довіри громадян до діючих політичних інститутів у державі;
- 4) є показником та інструментом розвитку демократичного режиму, оскільки безпосередньо переконує громадян у тому, що їхня діяльність реально впливає на політичне життя і потрібна цілому суспільству.

Проведене дослідження дає змогу констатувати, що в європейських країнах простежується тенденція до поступового скорочення рівня участі громадян у виборах. Найбільш переломним етапом в цьому процесі стали 90-ті роки. Саме на цей час припадає найбільш відчутна зміна в підтримці виборцями політичних партій. Відбувається збільшення частки громадян, які голосують не за своєю соціально-груповою належністю, а на підставі індивідуальних характеристик.

Також можемо констатувати, що загальною тенденцією щодо європейських країн є зменшення впливу профспілок, що виявляється в зменшенні кількості членів і частки членів профспілок у категорії зайнятого населення.

Варто також виділити особливу ситуацію, яка склалася в Скандинавських країнах. На відміну від загальноєвропейських тенденцій цим країнам притаманне збереження високого рівня участі громадян у виборах, в профспілках, низький рівень страйкової активності та широке застосування засад корпоративізму. Натомість в південних країнах Європи рівень страйкової активності продовжує залишатися високим.

Важливим інститутом захисту прав громадян, гарантування їм можливості контролювати та впливати на діяльність/бездіяльність владних структур стали національні омбудсмени та інститут загальноєвропейського омбудсмену.

Висновки

Національні політичні системи країн Західної Європи характеризуються значним рівнем самотності, що зумовлюється актуальними та існувальними попередньо властивостями політичних інститутів, станом політичних відносин між основними акторами, діючими правовими нормами та традиціями тощо. Попри належність країн до окремих/близьких груп на підставі подібності форм правління, форм територіального устрою, моделей виборчих систем, кожна політична система є оригінальним утворенням, яке потребує комплексного підходу, внаслідок складної мережі подібностей і відмінностей між країнами, які виявляються одночасно з широкого кола питань. Тобто, політична система однієї країни у форматі її інститутів може одночасно мати спільні характеристики з політичною системою/системами іншої/інших країн в одній площині або декількох і водночас мати значні відмінності в інших площинах. Оцінка цього стану подібностей і відмінностей залежить від дії багатьох чинників. Серед них домінуючою змінною є час. Верифікація стану справ у політичних системах різних країн через певні проміжки часу допомагає виділити спільні та особливі характеристики в національних політичних системах. Одночасно порівняльний аналіз є тим знаряддям, за допомогою якого ми в стані отримувати нові знання, перевіряти існуючі теоретичні, методологічні концепти, виробляти пропозиції і прогнози.

Наше дослідження 16 країн Західної Європи охопило період з кінця Другої світової війни і до 2007 р. Шістдесят років це незначний відрізок в історії для макротеоретичних висновків. Проте цей відрізок часу був надзвичайно насиченим, тому що відбулося багато подій, змін в основних політичних інститутах національних країн, що дає підстави зробити висновки стосовно тенденцій розвитку політичних систем зазначених країн.

1. Проведений нами аналіз дає змогу виділити своєрідний рубіж у розвитку політичних систем європейських країн – період середини 80-их – початку 90-их років. Виявами рубіжності стали: зміна

структури домінуючих соціополітичних поділів та їхнього змісту, “розмерзання” партійної системи, протиставлення “старої” і “нової” політики, вирівнювання “сили” президентів і прем’єр-міністрів європейських країн, суттєве посилення ролі парламентів, зростання значення позиції громадян у національному політичному процесі тощо. Оскільки визначений рубіж збігся з падінням “Берлінського муру,” то це сприяло процесові зменшення ідеологічного протистояння європейських партій. На зазначені тенденції суттєво вплинув процес пришвидшення і поглиблення інтеграційних процесів у середині Європейського Союзу та активна імміграція до країн Європи представників неєвропейських народів.

2. Соціополітичні поділи, властиві для європейських країн протягом першої та другої половини ХХ ст., які ґрунтувалися на: соціально-економічній, етнічній, релігійній, територіальній основах, на рубежі двох століть зазнали суттєвих трансформацій. Цими змінами стали – ослаблення значення соціально-економічного як універсального соціополітичного поділу; трансформація етнічного поділу в етномовний та етнічний; ослаблення суспільно-політичного значення відмінностей між містом і селом, центром і периферією, внаслідок чого зник тип поділів в європейських країнах при одночасному посиленні значення відмінностей між центром і регіонами та між регіонами, перетворенні цих відмінностей у підставу соціополітичного поділу в Бельгії, Іспанії, Італії та Сполученому Королівстві; інтеграції етномовного та регіонального поділів, що спричинило появу ефекту їхнього взаємного посилення в Бельгії, Іспанії та Сполученому Королівстві .
3. Означений рубіж збігся із переходом європейських країн до постматеріального етапу соціально-економічного розвитку. Відповідно в політичній сфері європейських країн визначилась тенденція, коли нові генерації громадян поставили на порядок

денний питання про нездатність “традиційних” політичних партій, які домінували на національних політичних сценах після Другої світової війни, адекватно відповідати на актуальні виклики. Це призвело до привнесення в політичне життя “нових” проблем і цінностей, протиставлення “старої” і “нової” політики. Наслідком цього стало оформлення “нового” типу лівих партій, а з часом і правих партій. Загальним результатом нового етапу розвитку політичних систем європейських країн стало оформлення якісно відмінного соціополітичного поділу “нової” політики.

4. Розвиток процесів регіоналізму як загальна тенденція європейських країн, в поєднанні з наявними етнічними та етномовними поділами в Бельгії, Іспанії та Сполученому Королівстві призвів до гострого протистояння в площині регіон-центр у цих державах, коли наочним стало прагнення до національно-державного відокремлення Фландрії в Бельгії, Каталонії та Країни Басків в Іспанії та Шотландії в Сполученому Королівстві в межах/відповідно до прийнятих у цих країнах демократичних механізмів суспільно-політичного життя.
5. Спільною тенденцією усіх європейських країн є послаблення і вирівнювання сили/політичної ваги президентів. Вирівнювання їхніх повноважень відбувається на низькому/слабкому рівні, коли позиції президентів, як глав держав, мають тенденцію до послаблення. Одночасно здатність глав держав вирішально впливати на політичну ситуацію у випадках кризових ситуацій зберігається і засновується не лише на нормах права, а й на потребах ситуації, традиціях.
6. Суттєві відмінності в обсязі повноважень, здатності впливати на суспільно-політичні процеси національних країн, зумовлені діючою нормативно-правовою базою, особливостями та традиціями політичного розвитку, зумовили існування трьох груп прем'єр-міністрів країн Західної Європи. Протягом зазначеного періоду ми можемо виділити тенденцію до зростання та вирівнювання

сили/політичної ваги прем'єр-міністрів всіх європейських країн. Вирівнювання повноважень прем'єр-міністрів відбувається за рахунок однакової їхньої ваги у вирішенні загальноєвропейських питань, пріоритетності й обов'язковості загальноєвропейських рішень щодо національної площини тощо.

7. Одночасно з тенденцією зростання ролі глав урядів, відбувається і посилення значення урядів у політичному житті власних країн. В системі урядів, властивих країнам Західної Європи, можна виділити чотири типи – однопартійні та коаліційні уряди більшості і меншості. Уряди меншості є традиційними різновидами урядів європейських країн.
8. Країнам Західної Європи властива також сильна позиція парламентів у національному політичному житті та зростання ролі парламентських комісій.
9. Політичні партії продемонстрували здатність до постійної трансформації, відповідно до змін системи суспільних викликів. Вісімдесяти-дев'яності роки стали певним рубежем у партійному розвитку, який спричинив появу “нового” типу політичних партій, які стали символами “нової” політики. Попри прогнози кризи “старого” типу політичних партій вони зуміли пройти процес модифікації, так само як “нові” партії змушені були запозичити низку інституційних характеристик від “традиційних” партій. Сьогодні обидва типи не поділяють взаємовиключаючі відмінності, вони успішно взаємодіють на політичній арені власних країн.
10. З середини 90-их років простежується тенденція до зменшення відмінностей між національними партійними системами країн Західної Європи за показником ефективної кількості політичних партій; збільшилась кількість держав, де виборці надають великим (понад 15,0 %) партіям переважаючу підтримку; малі партії здебільшого пов'язані з новими суспільними викликами та

суспільними групами, стабілізували підтримку виборців, яка допомагає їм закріпитися на політичній сцені власних країн.

11. Відходять у минуле двопартійні та дво – і півпартійні системи, домінуючим типом партійної системи для держав Західної Європи сьогодні стала багатопартійна система з обмеженим плюралізмом.
12. Внаслідок поширення державного фінансування та тривалої належності обмеженої кількості політичних партій країн Західної Європи до формату урядової партії відбувається формування системи спільних інтересів політичних партій і держави, що сприяє перетворенню партій із з'єднувальної ланки між суспільством і державою у державно-суспільний інститут.
13. Проведений аналіз дає підстави стверджувати про зменшення дистанції між партійними системами західноєвропейських держав і про наявність тенденції до зростання подібних характеристик між партійними системами держав цього регіону. Домінуючим напрямом для всіх партійних систем європейських країн є посилення централізму, рух лівих і правих у минулому політичних партій до центру.
14. У середовищі лівих партій країн Європи за визначений період відбулися суттєві зміни. Якщо після Другої світової війни ці партії були представлені комуністичними та соціал-демократичними партіями за умови, що в південних країнах Європи домінували комуністичні партії, а в північних – соціал-демократичні, то наприкінці ХХ ст. домінуючими в усіх країнах стали соціал-демократичні партії. Натомість другою за силою впливу серед лівих партій стали – зелені. В програмно-ідейному плані соціал-демократичні партії мають тенденцію до переміщення в центр ліво-правого спектра, перетворюючись на ліво-центристські. Партії зелених дещо виходять за межі традиційного ліво-правого поділу, оскільки вони уособлюють постматеріальний напрям.

15. Для консервативних партій у програмно-ідейному плані властиве широке залучення засад лібералізму. Внаслідок цього родину консервативних партій можемо умовно поділити на дві групи, які між собою відрізняються за кількісними параметрами та за місцем у ліво-правому політичному спектрі. Консервативні партії північних/скандінавських країн відрізняються від партій цього спрямування інших європейських країн тим, що вони менші чисельно і за рівнем впливу та домінуючою ліберально-консервативною орієнтацією.
16. Правий спектр європейської політичної сцени сьогодні займають крайні праві партії. До головних їхніх характеристик належить антиіммігрантський і популістичний характер. Серед чинників, які призвели до появи цієї групи партій, варто зазначити симетричність відповіді на появу та діяльність партій “зелених”, відповідно постматеріалістичні проблеми та виклики.
17. Домінуючою в європейських країнах є пропорційна виборча система, яка має багато різновидів. Попри суттєві відмінності застосування виборчих систем у кожній конкретній країні, всі вони відповідають і забезпечують демократичний розвиток, зорієнтовані на всебічне врахування позиції та преференцій громадян, спрямовані на забезпечення відповідальності політичних акторів. Виборчу систему вони трактують як визначальний чинник політичних змін на національному рівні.
18. Активна імміграція до європейських країн представників неєвропейських країн спричинила низку нових політичних проблем. Ці проблеми, пов’язані з труднощами цивілізаційної інтеграції та ідентифікаційними альтернативами, сприяли виділенню нової лінії соціополітичного поділу на підставі ставлення до іммігрантів. Політичними репрезентантами антиіммігрантських вимог і дій стали

крайні праві політичні партії. Їхніми опонентами виступають передусім партії зелених та соціал-демократичні і ліберальні партії.

19. Простежується тенденція зростання частки свідомої/критичної участі громадян у політичному житті, коли підставою участі перестає бути групова належність. Одночасно посилюється тенденція використання інституту референдуму та народної ініціативи в політичному житті. Важливим інструментом захисту прав громадян впливати на владу і політичне життя власних країн став інститут омбудсмена.

Отже, проведений аналіз дає змогу нам констатувати, що європейським країнам притаманний процес поступового зменшення традиційних відмінностей, властивих національним політичним системам. Результатом дії цієї тенденції є збільшення подібних характеристик, вирівнювання статусів і функцій національних політичних інститутів, їх уніфікація. Тобто, сформульована нами на початку нашого дослідження гіпотеза знайшла підтвердження.

Список використаних джерел

1. Mair P. Comparative Politics: An Overview // A New Handbook of Political Science / Edit. by Goodin R., Klingemann H-D. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – P.309.
2. New Directions in Comparative Politics / Edit. by Howard J.Wiarda. Third edition – Westview Press. A Member of the Perseus Books Group, 2002. – P.1.
3. Munck G.L & Snyder R. Debating the Direction of Comparative politics: An Analysis of Leading Journals //Comparative Political Studies. – 2007. – Volume 40, # 1. – P. 5-31.
4. Митрохина Т.Н. Сравнение как средство развития политической теории // Полис. – 2004. – № 3. – С.168-172.
5. Сартори Д. Искажение концептов в сравнительной политологии // Полис. – 2003. – № 3. – С.70.
6. Apter D. Comparative Politics, Old and New // A New Handbook of Political Science / Edit. by R.Goodin and H.-D.Klingeman. – New York: Oxford University Press, 1998. – P. 374.
7. Macridis R.C. A survey of the field of comparative government //Comparative Politics. A Reader / Edit. by Harry Eckstein and Dewid E.Apter. – New York: Collier-Macmillan Limited, London, 1967. – P. 43.
8. Сморгунов Л.В. Современная сравнительная политология. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2002. – С. 13.
9. Ильин М.В. Сравнительная политология: научная компаративистика в системе политического знания // Полис. – 2001. – № 4.
10. New Directions in Comparative Politics / Edited by Howard J.Wiarda. Third edition – Westview Press. A Member of the Perseus Books Group, 2002. – P.3.
11. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. Т. 1. Пер. з англ. В.Шовкуна. – К.: Основи, 1995.; Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. Т.2. Пер. з англ.: В.Митрофанова, П.Тарашука. – К.: Основи, 1995.
12. Report of the Inter-University Summer Seminar on Comparative Politics, Social Science Research Council // The American Political Science Review. – Vol. XLVII, # 3 (September 1953). – P. 641-657.
13. Almond G.A., Cole T., Macridis R.C. A Suggested Research Strategy in Western European Government and Politics // Comparative Politics. A Reader/ Edit. by Eckstein H., Apter D.E. – New York Collier-Macmillan Limited, London, 1967. – P.53.
14. Rustow D. New Horizons for Comparative Politics // Comparative Politics. A Reader / Edit. by Eckstein H., Apter D.E. – New York Collier-Macmillan Limited, London, 1967. – P. 58.
15. Loewenberg G. The Influence of European Émigré Scholars on Comparative Politics, 1925 - 1965 // American Political Science Review. – 2006. – # 100 (04). – P.597-604.
16. New Directions in Comparative Politics / Edit. by Howard J.Wiarda. Third edition – Westview Press. A Member of the Perseus Books Group, 2002. – P.4.
17. Deutsch K. Social Mobilization and political Development // American Political Science Review. – # 55 (September 1961). – P.493-514.
18. Lipset S.M. Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy // American Political Science Review. – # 53 (March 1959). – P.69-105.
19. Almond G.A. & Coleman J.S. (eds.) The Politics of the Developing Areas. – Princeton, New York: Princeton University Press, 1960.
20. New Directions in Comparative Politics / Edit. by Howard J.Wiarda. Third edition – Westview Press. A Member of the Perseus Books Group, 2002. – P.8.
21. Verba S. Some Dilemmas in Comparative Research // World Politics. A Quarterly Journal of International Relations. – 1967. – Vol.20, # 1. – P. 111.
22. Almond G., Powell D. Comparative Politics: A Developmental Approach. – Boston: Litle, Brown and Co. , 1966.
23. Rokkan S. (ed.) Comparative research across cultures and nations. – Paris: Mouton, 1968.
24. Rokkan S. Citizens, Elections, Parties. – New York: McKay, 1970.

25. Dahl R. (ed.) *Political Opposition in Western Democracies*. – New Haven: Yale University Press, 1966.
26. Dahl R. *Poliarchy: Participation and Opposition*. – New Haven: Yale University Press, 1971.
27. Riker W. *The Theory of Political Coalitions*. – New Haven: Yale University Press, 1963.
28. Ильин М.В. Сравнительная политология: научная компаративистика в системе политического знания // *Полис*. – 2001. – № 4. – С.169.
29. O'Neil P. *Essentials of Comparative Politics*. – New York, London: W.W.Norton & Company, 2004. – P. 12.
30. *New Directions in Comparative Politics* / Edit. by Howard J.Wiarda. Third edition – Westview Press. A Member of the Perseus Books Group, 2002. – P.11.
31. Смелзер Н.Д. О компаративном анализе, междисциплинарности и интернационализации в социологии // *Социологические исследования*. – 2004. – № 11. – С.6.
32. Ильин М.В. Сравнительная политология: научная компаративистика в системе политического знания // *Полис*. – 2001. – № 4 – <http://www.politstudies.ru/fulltext/2001/4/14.htm>
33. Mahoney J. *Debating the State of Comparative Politics. Views From Qualitative Research* // *Comparative Political Studies*. – Volume 40, # 1 (January 2007). – P. 32-38.
34. Романюк А., Поліщук Х. Становлення політико-порівняльних близькосхідних досліджень // *Грані*. – 2007. – № 1. – С.135-138.
35. McAdams, James A. *Internet Surveillance after September 11: Is the United States Becoming Great Britain?* // *Comparative Politics*. – 2005. –# 37(4). – P. 479-498.
36. Munck G.L & Snyder R. *Debating the Direction of Comparative politics: An Analysis of Leading Journals* // *Comparative Political Studies*. – Volume 40, # 1 (January 2007). – P. 5-31.
37. *Comparative Politics Today: A World View* / General editors: Gabriel A.Almond, G.Bingham Powell, Jr. Third edition. – Boston. Toronto, 1984. – P. 15.
38. *Macridis R.C. A survey of the field of comparative government* // *Comparative Politics. A Reader*/ Edit. by Harry Eckstein and Dewid E.Apter. – New York: Collier-Macmillan Limited, London, 1967. – P. 49.
39. Zukerman Alan S. *Reformulating Scientific Understanding and Advancing Theory in Comparative Politics* // *APSA-CP. Newsletter of the APSA Organized Section in Comparative Politics*. – Vol.8, # 1 (Winter 1997). – P. 16.
40. Mahoney J. & Terrie P.L. *Comparative- Historical Analysis in Contemporary Political Science* [Электронный ресурс] // *Working Paper Series of Committee on Concepts and Methods*. – February, 13. 2007. – Режим доступа: [http:// www.concepts-methods.org/papers_list.php?id_category](http://www.concepts-methods.org/papers_list.php?id_category)
41. Доган М., Пеласси Д. *Сравнительная политическая социология* / Пер. с англ. – М.: Соц.-полит.журн., 1994. – С.168-207.
42. Кармазіна М., Могилевець О. Становлення і розвиток порівняльної методології в політичних дослідженнях // *Політичний менеджмент*. – 2006. – № 5 (20). – С.6 - 11.
43. Peters B.G. *Comparative Politics: Theory and Methods*. – New York: New York University Press, 2000. – P. 10.
44. Сморгунов Л.В. *Современная сравнительная политология*. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2002. – С. 57-60.
45. Ильин М.В. Основные методологические проблемы сравнительной политологии [Электронный ресурс] // *Полис*. – 2001. – №6. – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/fulltext/2001/6/11/htm>
46. Смелзер Н.Дж. О Компаративном анализе, междисциплинарности и интернационализации в социологии // *Социологические исследования*. – 2004. – № 11. – С.6.
47. Munck G.L.& Snyder R. *Debating the Direction of Comparative politics: An Analysis of Leading Journals* // *Comparative Political Studies*. – Volume 40, # 1 (January 2007). – P. 5-31.

48. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии // *Полис.* – 2003. – № 3. – С.69-70.
49. Смелзер Н.Дж. О компаративном анализе, междисциплинарности и интернационализации в социологии // *Социологические исследования.* – 2004. – № 11. – С.6.
50. Кармазіна М. Політичні інститути: питання методології дослідження // *Історичний журнал.* – 2004. – № 12.
51. Кармазіна М., Щербакова О. “Інститут” та “інституція”: проблема розрізнення понять // *Політ.менеджмент.* – 2006. – № 4.
52. Іващенко О. Новий інституціоналізм в економічній соціології: теоретичні підвалини дослідницьких можливостей // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2003. – №1. – С.60-70.
53. Чернецький Ю. Сучасний інституціоналізм як напрям соціологічного теоретизування// *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2003. – №3. – С.33-45.
54. Макєєв С. Соціальні інститути: класичні тлумачення й сучасні підходи до вивчення// *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2003. – № 4. – С.5-20.
55. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація й становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2001. – №4. – С.5-22.
56. Кармазіна М. Інститут президентства: походження та сутність феномена // *Політичний менеджмент.* – 2004. – № 3 – С.36-50.
57. Примуш М. Інституційні та партійні системи // *Віче.* – 2003. – № 4. – С.28-32.
58. Патнам Р.Д. , Леонарді Р., Нанетті Р. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії / Р.Д.Патнам разом з Р.Леонарді та Р.Й.Нанетті. Пер. з англ.. В.Ющенко. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001. – С.20-21.
59. Сарторі Д. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідж.структур, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ. вид. – К.: АртЕк, 2001.
60. Завершинский К.Ф. Методологическая комплементарность в исследовании символических матриц динамики политических институтов // *Полис.* – 2003. – № 1. – С.39-49.
61. Гельман В.Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике // *Полис.* – 2003. – № 4.
62. Зазнаев О.И. Вторая молодость “долгожителя”: концепт “политический институт” в современной науке[Електронний ресурс] // “Проблемы политической науки”.– Казань: Центр инновационных технологий, 2005. – Режим доступа: www.ksu.ru/infers/politology
63. Peters G. Institutional Theory in political Science. The “New Institutionalism”. – London, New York: PINTER, 1999.
64. March J.G. & P.Olsen. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life // *American Political Science Review.* – 1984. – # 78. – P.738-749.
65. March J.G. & P.Olsen. Rediscovering institutions: The organizational basis of politics. – New York: Free Press, 1989.
66. March J.G. & P.Olsen. Institutional Perspectives on Political Institutions// *Governance.* – 1996. – # 9. – P.247-264.
67. Klaus von Beyme. Współczesne teorie polityczne. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2005. – S.90.
68. Там само. – S.93.
69. Peters G. Institutional Theory in political Science. The “New Institutionalism”. – London, New York: PINTER, 1999. – P.17-18.
70. Там само. – P.19-20.
71. The Social Science Encyclopedia / Edit. by Adam Kuper & Jessica Kuper. – London, New York: Rutledge, 1989. – P.400.

72. Чернецький Ю. Сучасний інституціоналізм як напрям соціологічного теоретизування // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №3. – С.41.
73. March J.G., Olsen P. Rediscovering institutions: The organizational basis of politics. – New York: Free Press, 1989. – P.21-22.
74. Кухта Б., Романюк А., Старецька Л., Угрин Л., Красівський О., Ткаченко Г. Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни. – Львів: Кальварія, 2003. – С.172.
75. Гельман В.Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике // Полис. – 2003. – № 4. – С.6.
76. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Сторм К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учебное пособие/ Сокр. пер. с англ. А.С.Богдановского, Л.А.Галкиной; Под ред. М.В.Ильина, А.Ю.Мельвиля. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С.37-38.
77. Там само. – С.39.
78. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. – Львів: ЦПД-“Астролябія”, 2005. – С.301.
79. Easton D. Systems Analysis of Political Life. – New York: Wiley, 1965. – P.29 -33.
80. Blondel J. Comparative Government. An Introduction. Second ed. – New York: Prentice Hall, 1995. – P.22.
81. Там само. – P.20.
82. Там само. – С.21
83. Apter D. Comparative Politics, Old and New// A New Handbook of Political Science / Edit. by R.Goodin and H.-D.Klingeman. – New York: Oxford University Press, 1998. – P. 82.
84. Crozier M., Friedberg E. Człowiek i system. Ograniczenia działania zespołowego. – Warszawa, 1982. – С. 213.
85. Даль Р. Демократия и ее критики / Пер. с англ. Под ред. М.В.Ильина. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2003. – С.337.
86. Dittgen H. World without Borders? Reflections on the Future of Nation-State // Government and Opposition. – 1999. – Vol.34, #2.
87. Wallace W. The Sharing of Sovereignty: the European Paradox // Political Studies. – 1999. – XLVII, # 3. – P. 505.
88. Современная политика. Основные политические системы современного мира / Под общ.ред. В.С.Бакирова, Н.И.Сазонова. – Х.: ХНУ имени В.Н.Каразина, 2005. – С.7.
89. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. – К.: Основи, 1993.
90. Шаповал В. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз. – К., 1995.
91. Шаповал В.М. Державний лад країн світу – К.: Український Центр Правничих Студій, 1999.
92. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. – К.: Основи, 1996.
93. Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. – К.:АМУПП,1997.
94. Політико-правові системи: світ і Україна: Навч.посібник. – К.: Асоціація молодих українських політологів і політиків, 2000.
95. Давимука С., Колодій А., Кужелюк Ю., Харченко В. Політичні режими сучасності та перехід до демократії. – Львів, 1999.
96. Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України. Доповіді і реферати двостороннього політологічного симпозиуму у приміщенні Австрійського Посольства в Києві 16-18 листопада 1995 р. Видано Е. Гофер та Ф.Рудичем. – Львів, 1996.
97. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004.
98. Современная политика. Основные политические системы современного мира / Под общ.ред. В.С.Бакирова, Н.И.Сазонова. – Х.: ХНУ имени В.Н.Каразина, 2005.
99. Гелей С., Рутар С. Політико-правові системи світу: Навч.посібник – К.: Знання, 2006. – 668 с.
100. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Пер. з 2-го англ. вид. – К.: АртЕк, 2001.

101. Патнам Р.Д., Леонарді Р., Нанетті Р. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії / Пер. з англ. В.Ющенко. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001.
102. Кармазіна М., Могилевець О. Становлення і розвиток порівняльної методології в політичних дослідженнях // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5.
103. Кармазіна М. Політичні інститути: питання методології дослідження // Історичний журнал. – 2004. – № 12.
104. Кармазіна М., Щербакова О. “Інститут” та “інституція”: проблема розрізнення понять // Політ.менеджмент. – 2006. – № 4.
105. Кармазіна М. Інститут президентства: походження та сутність феномена // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3(6).
106. Алексеєнко І.В. Національні держави в умовах глобалізації світу (політичні і правові аспекти): Монографія. – К.: Б.в.; Ніжин: Аспект - Поліграф, 2006.
107. Наумкіна С. Глобалізація: тенденції інтеграції, універсалізації та поляризації сучасного світу // Політ. Менеджмент. – 2005. - № 6.
108. Мальський М.З., Мацяк М.М. Теорія міжнародних відносин. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002.
109. Долженков О.О. Україна – Білорусь: Досвід політичної трансформації: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2003. – 264 с.
110. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: Вид.центр «Академія», 1999. – 240 с.
111. Цветков В., Горбатенко В. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: Монографія. – К.: Інститут держави і права В.М.Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
112. Чемшит А.А. Государственная власть и политическое участие. – Киев: Украинский центр духовной культуры, 2004. – 528 с.
113. Береза А.В. Регіональна політика як чинник суспільної стабільності: європейський досвід і Україна: Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2007.
114. Калитчак Р.Г. Італійський регіоналізм у контексті європейських інтеграційних процесів: Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.04 / Львівський національний ун-т ім. І.Франка. – Л., 2004.
115. Поліщук К.В. Етнонаціональний вимір конфлікту у Країні Басків: Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.04 / Львівський національний ун-т ім. І.Франка. – Л., 2007.
116. Теленко О.М. Ольстерська проблема в політиці Великої Британії Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.04 / Львівський національний ун-т ім. І.Франка. – Л., 2006.
117. Батракова І.В. Інститут президентства як суб’єкт концептуальної влади в демократичних політичних системах: Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.02 / Дніпропетровськ. національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2006.
118. Вредій О.С. Інституціональний вимір формування єдиної політичної системи Європейського Союзу: Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.04 / НАН України, Ін-т світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2006.
119. Ділковська І.О. Омбудсмен в системі інститутів правової держави: порівняльно-політологічний аналіз: Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2007.
120. Голишев В.М. Парламентські об’єднання: світовий досвід та українська практика (Політологічний аналіз): Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.02 / НАН України, Ін-т політ. та етнонаціональних досліджень. – К., 2004.
121. Павленко Р.М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід: Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2001.

122. Малкіна Г.М. Взаємодія виборчої і партійної систем: світовий досвід та проблеми України: Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.02 / Київський нац. Ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2004.
123. Нижник Н.Р. Впровадження моделі “парламентська більшість – коаліційний уряд”: аналіз проблеми // Стратег. Панорама. – 2004. – № 4.
124. Серьогіна С.Г. Порядок формування уряду за різних форм правління // Проблеми законності. – 2004. – Вип.65.
125. Стешенко Т.В. Зарубіжний досвід формування виборчих органів // Пробл. Законності. – 2005. – Вип. 72.
126. Вінничук Н. Типологія політичної опозиції // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3.
127. Павленко І. Правовий статус опозиції: Досвід розвинутих демократій і укр. перспективи // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6.
128. Малярчук В. Змагання партійних ідеологій на тлі європейської ретроспективи // Віче. – № 7-8 (квітень 2006).
129. Рябіка В. Сучасна європейська соціал-демократія: досвід і проблеми // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6.
130. Политические партии в условиях демократии. Роль и функции партий в политической системе Федеративной Республики Германия. – Издатели: Й.Тезинг и В.Хофмайстер, 1995.
131. Кречмер Г. Фракції. Партії в парламенті. – К.: Заповіт, 1999.
132. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник. – Львів: Тріада плюс, 2004.
133. Регіональна політика в країнах Європи. Уроки для України / Київ. Центр Ін-ту Схід-Захід / Ред. С.Максименко. – К.: Логос, 2000.
134. Абетка української політики. Довідник / М.Томенко (керівник авторського колективу). – К.: Смолоскип, 1998.
135. Інститут президенства у світі. Хто є хто// Упор. Романюк А., Скочиляс Л., Шведа Ю. – Львів: ЦПД, 1999.
136. Романюк А. Західна Європа. Політичний довідник. – Львів: ЦПД, 1999.
137. Участь громадян у політиці: західні концепції 1960-1990 років: Навч. посібник / В.П.Скоблик. – Ужгород: Мистецтвіна, 1999.
138. Порівняльне правознавство. Порівняльна політологія: Систематичний бібліографічний покажчик / О.В.Кресін (керівник авт. колективу), І.О.Кресіна, О.В.Батанов та ін. За редакцією О.В.Кресіна, І.О.Кресіної. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2002.
139. Ачкасов В.А. Сравнительная политология: Курс лекций. – СПб.: Социологическое общество им. М.Ковалевского, 2002.
140. Голосов Г.В. Сравнительная политология: Учебник. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995.
141. Сморгунув Л.В. Современная сравнительная политология: Учебник. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2002.
142. Даль Р.А. Введение в теорию демократии. – М.: Наука и СП “Квадрат”, 1992.
143. Даль Р. Демократия и ее критики. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2003.
144. Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология. – М.: Социально-политический журнал, 1994.
145. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: Сравнительное исследование. – М.: Аспект Пресс, 1997.
146. Чилкот Р. Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы/ Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, Издательство “Весь мир”, 2001.

147. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учебное пособие / Сокр. пер. с англ. А.С.Богдановского, Л.А.Галкиной; Под ред. М.В.Ильина, А.Ю.Мельвиля. – М.: Аспект Пресс, 2002.
148. Современная сравнительная политология: Хрестоматия. – М.: Московский общественный научный фонд, 1997.
149. Куокли Дж. Двухпалатность и разделение властей в современных государствах // Полис. – 1997. – № 3.
150. Ларсен Ст.У. Моделирование Европы в логике Роккана // Полис. – 1995. – № 1.
151. Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий // Политические исследования. – 1995. – № 10.
152. Анохин М.Г. Политические системы: Адаптация. Динамика. Устойчивость (Теоретико-прикладной анализ). – М.: Информат, 1996.
153. Рациональный выбор в политике и управлении / Под ред. Л.В.Сморгунова. – СПб.: Изд. СПб.ун-та, 1998.
154. Салмин А.М. Современная демократия: Очерки становления. 2-е изд., расширенное и исправленное. – М.: Ad Marginem, 1997.
155. Сравнительное государственное управление: Теория, реформы, эффективность / Под ред. Л.В.Сморгунова. – СПб.: Изд.СПб.ун-та, 2000.
156. Sobolewski M. Partie i systemy partyjne świata kapitalistycznego. – Warszawa: PWN, 1979.
157. Demokracje Zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza / Pod red. Andrzeja Antoszewskiego i Ryszarda Herbuta. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997.
158. Antoszewski A. Reżim polityczny // Studia z teorii polityki. Pod red. A. Jabłoński, L. Sobkowiak (red.). T.1. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996.
159. Antoszewski A., Herbut R. Socjaldemokracja w Europie Zachodniej. Studium porównawcze. Politologia XVI. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995.
160. Herbut R. Systemy partyjne w Europie Zachodniej – ciągłość i zmiana. Studium porównawcze. Politologia XIX. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996.
161. Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej / Pod red. Andrzeja Antoszewskiego i Ryszarda Herbuta. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997.
162. Antoszewski A., Herbut R. Systemy polityczne współczesnego świata. – Gdańsk: ARCHE, 2001.
163. Antoszewski A., Herbut R. Systemy polityczne współczesnej Europy. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.
164. Gdulewicz E., Kręcicz W., Orłowski W., Skrzydło W., Zakrewski W. Ustroje państw współczesnych / Redaktor naukowy W. Skrzydło. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000.
165. Współczesne systemy partyjne wybranych państw europejskich / Pod red. M. Grzybowskiego i A. Zięby. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1996.
166. Herbut R. Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002.
167. Wojtaszczyk K.A. Partie polityczne w państwie demokratycznym. – Warszawa, 1998.
168. Marczevska – Rytko M. Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001.
169. Opozycja parlamentarna / Red. E. Zwierzchowski. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2000.
170. Zukowski A. Systemy wyborcze. – Olsztyn: Wydawnictwo WSP, 1999.
171. Lijphart A. Democracies. – New Haven, Conn.: Yale University Press, 1984.
172. Bartolini S., Mair P. Identity, competition and electoral availability: the stabilization of European electorates 1885-1985. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

173. Lane J.-E., Ersson S.O. Politics and Society in Western Europe. – London: Thousand Oaks. New Delhi, 1994.
174. Rae D., Taylor M. The Analysis of Political Cleavages. – New Haven: Yale University Press, 1970.
175. Franklin M. The decline of cleavage politics// Electoral Change. Franklin M., Mackie M., Valen H. (eds.) – Cambridge : Cambridge University Press, 1992.
176. Inglehart R. The Changing Structure of political Cleavages in Western Society // Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. R.Dalton, S.Flangan, A.Beck (eds.) – Princeton: Princeton University Press, 1984.
177. Blondel J. Comparative Government: An Introduction. – Hempstead: Philip Allan, 1990.
178. Finer S. The History of government from the Earliest Times. Vol. 2. – Oxford: Oxford University Press, 1997.
179. Laver M., Schofield N. Multiparty Government: The Politics of Coalition in Western Europe. – Oxford: Oxford University Press, 1990.
180. Linz J. Presidential or Parliamentary Democracy: Does it Make a Difference?//The Crisis of Presidential Democracy: The Latin American Evidence / Edit. by J.Linz, A.Valenzuela. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994.
181. Luebbert G. Comparative Democracy: Policy Making and Governing Coalitions in Europe and Israel. – New York: Columbia University Press, 1986.
182. Strom K. Minority Government and Majority Rule. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
183. Cox G. Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems. – New York: Cambridge University Press, 1997.
184. Lijphart A. Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies. 1945-1990. – Oxford: Oxford University Press, 1994.
185. Sartori G. Comparative Constitutional Engineering: An Enquire into Structures, Incentives and Outcomes. – Basingstone: Macmillan, 1994.
186. Electoral Change in Western Democracies. Patterns and Sources of Electoral Vitality. I.Crewe, D.Denver (eds.). – London: Croom Helm, 1985.
187. Electoral Change. Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries. M.Franklin, T.Mackie, H.Vallen et al. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
188. Duverger M. Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State. – New York: John Wiley & Sons, 1963
189. Budge I., Robertson D., Hearle D. Ideology, Strategy and Party Change: Spatial Analyses of Post-War Election Programmes in 19 Democracies. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
190. Laakso M., Taagepera R. Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe // Comparative Political Studies. – 1979. – Vol.12, # 1.
191. Laver M., Budge I. Party Policy and the Government Coalitions. – New York: St. Martin's Press, 1992.
192. Lijphart A. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. – New Haven: Yale University Press, 1984.
193. Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
194. Lipset S.M. & Rokkan, S. Cleavage Structures. Party Systems and Voter Alignments: an introduction // S.M.Lipset & S.Rokkan (eds.) Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives. – New York: Free Press, 1967. – P.1-67.
195. Там само. – С. 50-54.
196. Rose R., Derek U. Social cohesion, political parties and strains in regimes // Comparative Political Studies. – 1969. – # 2. – P.12-20.

197. Dalton R.J., Flanagan S.C. & Beck P.A. (eds.) Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. – Princeton, N.Y.: Princeton University Press, 1984. – P.455-456.
198. Bartolini S., Mair P. Identity, Competition and Electoral Availability. The Stabilization of European Electorates 1885-1985.– Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – P.214 - 216.
199. Franklin M.N., Mackie T.T., Valen H. (eds). Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries. – New York: Cambridge University Press, 1992. – P.386 -395.
200. Там само. – С. 422-424.
201. Knutsen O. & Scarbrough E. Cleavage politics // J. van Deth & E.Scarbrough (eds.). The impact of values. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – P.519.
202. Там само. – С.521.
203. Knutsen O. Social Structure and Party Choice in Western Europe. A Comparative Longitudinal Study. – Palgrave Macmillan, 2004.
204. Kriesi H. The transformation of cleavage politics. The 1997 Stein Rokkan lecture // European Journal of Political Research. – 1998. – Vol. 33, # 2. – P.168-169.
205. Там само. – С.176-177.
206. Politics and Society in Western Europe / Jan-Erik Lane and Svante Ersson. Fourth Edition. – London. Thousand Oaks. New Delhi: SAGE Publications, 1999. – P.73.
207. Moreno A. Political Cleavages. Issues, Parties, and the Consolidation of Democracy. – Westview Press, 1999.
208. Там само. – С. 21-22.
209. Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza. Pod red. A.Antoszewskiego i R.Herbuta. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – P.39-64.
210. Antoszewski A.Herbut R. Systemy polityczne współczesnej Europy. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – P.11-32.
211. Franklin M.N., Mackie T.T., Valen H. (eds). Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries. – New York: Cambridge University Press, 1992. – P.5.
212. Herbut R. Podziały sociopolityczne // Studia z Teorii Polityki. Tom I, # 1841/ Pod redakcją Andrzeja W.Jabłońskiego i Leszka Sobkowiaka. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – S.93.
213. Knutsen O. & Scarbrough E. Cleavage politics // J. van Deth & E.Scarbrough (eds.). The impact of values. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – P. 494.
214. Moreno A. Political Cleavages. Issues, Parties, and the Consolidation of Democracy. – P. 16.
215. Politics and Society in Western Europe / Jan-Erik Lane and Svante Ersson. – P.41.
216. Там само. – С. 41.
217. Antoszewski A., Herbut R. Systemy polityczne współczesnej Europy. – P.15.
218. Романюк А. Сутність та основні підходи щодо визначення соціально-політичних поділів // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2005. – № 1. – С. 44.
219. Lijphart A. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty One Countries. – New Haven: Yale University Press, 1984. – P.128.
220. Politics and Society in Western Europe / Jan-Erik Lane and Svante Ersson. – P.44.
221. Ленін В.І. Великий почин. Повне зібрання творів. Пер. з 5-го рос.вид. Т. 39. – К: Політвидав України, 1973. – С. 15.
222. Роуз Р. Политическая система Англии // Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор. – М., 2002. – С.334-335.
223. Hamilton M., Hirszowicz M. Klasy i nierówności społeczne. W perspektywie porównawczej. – Warszawa: Wydawnictwo Instytut Studiów Politycznych PAN, 1995. – S.118-119.

224. Christopher J.A. The Dynamics of Public Support for Coalition Governments // Comparative Political Studies. –1995. – Vol. 28, # 3. – P.351.
225. Nieuwbeerta P., Ultee W. Class voting in Western industrialized countries, 1945-1990: Systematizing and testing explanations // European Journal of Political Research. – 1999. Vol. 35, #1.
226. *Weakliem D.* Two Models of Class Voting // British Journal of Political Science. – Vol. 25, # 2 (April 1995).
227. Armigeon K., Leimgruber P., Beyeler M., Menegale S. Comparative Political Data SET. 1960-2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ipw.unibe.ch/content/team/klaus_armigeon/comparative_political_data_sets/index_ger.html.
228. The World Factbook/ Central Intelligence Agency [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.cia.gov/cia/publications/factbook станом на 01.08.2007 р.
229. Сорокина В. Страны и регионы. Великобритания: сфера услуг в 90-е годы// Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 2.
230. Politics and Society in Western Europe / Jan-Erik Lane and Svante Ersson. – P.69.
231. Обчислення зроблено на підставі даних : Antoszewski A. Herbut R. Systemy polityczne współczesnej Europy. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – P.64 -65.
232. Politics and Society in Western Europe / Jan-Erik Lane and Svante Ersson. – P.71-72.
233. Роуз Р. Политическая система Англии // Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. – С.336.
234. Lane J.-E., McKay D., Newton K. Political data Handbook OECD Countries. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – P.135
235. Moreno A. Political Cleavages. Issues, Parties, and the Consolidation of Democracy. – P. 28.
236. Harmel R., Janda K. Comparing Political Parties. – Washington D.C.: American Political Science Association, 1976. – P. 33-35.
237. *Lijphart A.* Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. – New Haven: Yale University Press, 1984. – P. 131.
238. Там само. – С.131-132.
239. Badge J. & Laver M. The Policy Basis of Government Coalitions: A Comparative Investigation // British Journal of Political Science. – 1993. – Vol.23, # 4.– P.508.
240. Politics and Society in Western Europe / Jan-Erik Lane and Svante Ersson. – P.54.
241. Brauber R. Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w Nowej Europie.–Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. – S.77.
242. *Lijphart A.* Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. – New Haven: Yale University Press, 1984. – С.42.
243. Lane J.-E. & Ersson S.O. Politics and Society in Western Europe. – P.76.
244. Jan-Erik Lane, David McKay, Kennet Newton. Political Data Handbook OECD Countries. – P.20.
245. Politics and Society in Western Europe / Jan-Erik Lane and Svante Ersson. – P.55.
246. The World Factbook/ Central Intelligence Agency. - Режим доступа: www.cia.gov/cia/publications/factbook станом на 10.08.2007 р.
247. The World Factbook/ Central Intelligence Agency [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.cia.gov/cia/publications/factbook станом на 09.08.2007 р.
248. Knutsen O. Social Structure and Party Choice in Western Europe. A Comparative Longitudinal Study. – P.19.
249. Belgium// The World Factbook/ Central Intelligence Agency [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html> станом на 09.08.2007р.
250. Конституция Бельгии // Конституции Государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М-НОРМА, 1997. – С.109.

251. Там само. – С.128.
252. Politics and Society in Western Europe / Jan-Erik Lane and Svante Ersson. – P.62.
253. The Ethnopolitical Encyclopaedia of Europe / Edit. by Karl Cordell and Stefan Wolff. – PALGRAVE MACMILLAN, 2004. – P.170.
254. Штайнер Юрг. Европейська демократія і федералізм // “Ї”. Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – # 23. – С.31.
255. Politics and Society in Western Europe / Jan-Erik Lane and Svante Ersson. – P.63.
256. Languages of United Kingdom [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ethnologue.com/show_country.asp?name=united+kingdom
257. Результати виборів до парламенту Шотландії. - Режим доступу:<http://psephos.adam-carr.net/uk/scotlandindex.html>
258. Languages of United Kingdom [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ethnologue.com/show_country.asp?name=united+kingdom
259. Statutory Instrument 1999 # 672. The National Assembly for Wales (Transfer of Functions) Order 1999 та Statutory Instrument 1999 # 2787. The National assembly for Wales (Transfer of Functions) (#2). Order 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.parliamentary-counsel.gov.uk>
260. Свідник Д.О. Валлійці за незалежність// Поступ. – 22 вересня 2003. – № 170 (1225).
261. <http://psephos.adam-carr.net/uk/walesindex.html>
262. Роуз Р. Політична система Англії // Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. – М., 2002. – С. 300.
263. Цитуємо з повним тестом Договору, поданого в Інтернеті на 09.08.2007 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу:<http://www.irishamericandemocrats.org/GFA%20text.htm>
264. Результати виборів до Асамблеї Північної Ірландії [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<http://psephos.adam-carr.net/uk/nireland1/txt> станом на 09.08.2007 р.
265. Lane J.-E. & Ersson S.O. Politics and Society in Western Europe.Sage Publications. 1994. – P. 85.
266. Конституция Испании // Конституции Государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М-НОРМА, 1997. – С.401.
267. Конституция Испании // Конституции Государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М-НОРМА, 1997. – С.403 - 404.
268. Politics and Society in Western Europe / Jan-Erik Lane and Svante Ersson. – P.63.
269. Черкасова Е. Страна Басков: терроризм или борьба за самоопределение // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 10. – С.17.
270. Politics and Society in Western Europe / Jan-Erik Lane and Svante Ersson. – P.63.
271. Moreno A. Political Cleavages. Issues, Parties, and the Consolidation of Democracy. – P.70.
272. Показники етнічної ідентифікації мешканців острова Корсика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.corsica-issula.com
273. Лужицькі серби: [Електронний ресурс] : Wikipedia, the free encyclopedia. - Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/wiki/Sorbs>
- 274.Vuddamaly V. Research on Immigration, Islam and Citizenship in Western Europe: Transdisciplinary Domain Been Established?// Migration in the New Europe. East-West revisited / Edit. by Agata Gorny and Paolo Ruspini. – PALGRAVE MACMILLAN, 2004. – P.1-35.
275. Cole A. Old right or new right? The ideological positioning of parties of the far right // European Journal of Political Research. – Vol. 44, # 2 (March 2005). – P.207.
276. Geddes A. Integration immigrants and minorities in a wider and deeper Europe // Europeanisation, national identities and migration. Changes in boundary constructions between Western and Eastern Europe / Edit. by W. Spohn, A. Triandafyllidou. – London, New York: Routledge, 2003. – P.83-98.

277. Eurostat Yearbook 2004. The Statistical Guide to Europe. Data 1992-2002. 2004 ed. [Электронный ресурс] // Eurostat. Theme 1 General Statistics. 2004. – Режим доступа: http://www.ue-empresas.org/document/eurostat/capitulo_I.pdf
278. The World Factbook. 1999. – Washington: CIA, 2000.
279. The World Factbook. 2002. – Washington: CIA, 2003.
280. New European Identity and Citizenship / Edit. by R. Leveau, K. Monsen-Finam, C. Wihtol de Wenden. – ASHGATE, 2002.
281. Migration and the Externalities of European Integration / Edit. by S. Lavanex, E. M. Ucarer. – New York, Oxford: Lexington Books. Lanham. Boulder, 2002.
282. Gender and International Migration in Europe. Employment, welfare and politics / E. Kofman, A. Phizacklea, P. Raghuram, R. Sales. – London, New York: Routledge, 2000.
283. Там само. – С.7.
284. Migration and Mobility. The European Context / Edit. by S. Ghatak, A. Showstack Sassoon. – PALGRAVE, 2001.
285. International Migration and Sending Countries. Perceptions, Policies and Translational relations / Edit. by E. Ostergaard-Nielsen. – PALGRAVE MACMILLAN, 2003.
286. Migration in the New Europe. East-West Revisited / Edit. by A. Gurny, P. Ruspini. – PALGRAVE MACMILLAN, 2004.
287. Goody J. Islam in Europe. – Polity Press, Blackwell Publishing Ltd., 2004.
288. Ramadan T. Western Muslims and the Future of Islam. – Oxford: Oxford University Press, 2004.
289. Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe / Edit. by M. Schain, A. Zolberg and P. Hossay. – PALGRAVE MACMILLAN, 2002.
290. Lentin A. Racism and Anti-Racism in Europe. – London, Ann Arbor: Pluto press, 2004.
291. Hayter T. Open Borders. The Case Against Immigration Controls. – London. Streling. Virginia: Pluto Press, 2000.
292. Там само. – С. 4.
293. Андриченко Л.В. Регулирование и защита прав национальных меньшинств в законодательстве зарубежных стран // Государство и право. – 2002. – № 3.
294. Малашенко А. Тень ислама над Европой // Международная жизнь. – 2004. – №9.
295. Орлов А. Иммиграционный бум. Где решение проблемы? // Международная жизнь. – 2002. – № 12.
296. Цапенко И. Роль иммиграции в экономике развитых стран // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 5.
297. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи. Інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 64-69.
298. Gender and International Migration in Europe. Employment, welfare and politics / E. Kofman, A. Phizacklea, P. Raghuram, R. Sales. – P.8.
299. Encyclopedia of the World's Minorities. Vol.2. G-O. / Carl Skutsch (ed.), M. Ryle (consulting ed.) – New York & London : Routledge, 2005.
300. Там само. – С.594.
301. Ward R. Migration // Encyclopedia of race and ethnic studies / Edit. by E. Cashmore. – London & New York: Routledge, 2004. – P. 275-277.
302. Goodwin – Gill G.S. Immigration Policy // Encyclopedia of government and politics. Second ed./ Edit. by M. Hawkesworth, M. Kogan. Vol. 2. – London, New York: Routledge, 2004. – P.740.
303. Lane J.-E. & Ersson S. Politics and Society in Western Europe. – P. 66.
304. Institute for Public Policy Research [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.ippr.org.uk/publicationsandreports станом на 09.08.2007 р.
305. Основной Закон Федеративной Республики Германии // Конституции Государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М-НОРМА, 1997. – С.128.

306. Lane J.-E., McKay D., Newton K. Political data Handbook OECD Countries. – Oxford: Oxford University Press, 1997.
307. Eurostat Yearbook 2004. The Statistical Guide to Europe. Data 1992-2002. 2004 ed.// Eurostat. Theme 1 General Statistics, 2004.
308. The World Factbook. 2002. – Washington: CIA, 2003.
309. Lane J.-E. & Ersson S. Politics and Society in Western Europe. – P. 30.
310. Дані про кількість прохачів притулку (asylum) – Human Development Reports. http://hdr.undp.org/statistics/data/indic/indic_209_1_1.html станом на 13.04.2005р.
311. Eurostat Yearbook 2004. The Statistical Guide to Europe. Data 1992-2002. 2004 ed.// Eurostat. Theme 1 General Statistics. 2004. – P.52.
312. Дані Федеральної статистичної служби ФРН [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.destatis.de/presse/english/pm2003/p0520025.htm станом на 19.04.2005 р.
313. Vuddamaly V. Research on Immigration, Islam and Citizenship in Western Europe: Transdisciplinary Domain Been Established?// Migration in the New Europe. East-West revisited / Edit. by Agata Gorny and Paolo Ruspini. – PALGRAVE MACMILLAN, 2004. – P.25.
314. Linder W. Swiss Democracy. Possible Solutions to Conflkt in Multicultural Societies. 2nd ed. – Chippenham, Wiltshire: Antony Rowe Ltd, 1998. – P.34-35.
315. The Ethnopolitical Encyclopaedia of Europe / Edit. by K. Cordell, S. Wolff. – PALGRAVE MACMILLAN, 2004. – P.171.
316. Linder W. Swiss Democracy. Possible Solutions to Conflkt in Multicultural Societies. – P.35.
317. Wenden C.V. European Citizenship and Migration // New European Identity and Citizenship/ Edit. by R. Leveau Khadija Monsen-Finam, C. Wihtol de Wenden. – ASHGATE, 2002. – P.86-88.
318. McLaren L. Immigration and the new politics of inclusion and exclusion in the European Union: The effect of elites and the EU on individual-level opinions regarding European and non-European immigrants // European Journal of Political Research. – 2001. – Vol.39, #1.
319. Brug W.V.D., Fennema M., Tillie J. Anti-immigrant parties in Europe: Ideological or protest vote?// European Journal of Political Research. – 2000. – Vol. 37, #1. – P.79.
320. Lucardie P., Voerman G. The Netherlands // European Journal of Political Research. Political Data Yearbook. – 2003. – Vol. 43, # 7-8. – P.1084-1085.
321. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи. Інституційний вимір. – С. 177.
322. EOS Gallup Europe // „How the Europeans see themselves – looking through the mirror with public opinion surveys. Bibliographical data. European Commission. Manuscript completed in September 2000 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://europe.eu.int/comm/publications/booklets/eu_documentation/05/index_en.htm. – P.44.
323. Thalhammer, E. et.al.(2001), “Attitudes towards Minority Groups in the European Union – A Special Analysis of the Eurobarometer 2000 Survey on behalf of the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia.” SORA, Vienna (March), 65 [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://www.eumc.eu.int>
324. Eurobarometr (2007), European Social Reality – Special Eurobarometer 273. “TNS Opinion & Social (February), 68 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_273_en.pdf. – P.68.
325. Там само. – С.46.
326. Дані про тривалість життя: Human Development Reports [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://hdr.undp.org/statistics/data/indic/indic_1_1_1.html станом на 12.04.2005 р.
327. Там само.
328. Lane J.-E., McKay D., Newton K. Political data Handbook OECD Countries. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – P. 13.
329. Eurostat Yearbook 2004. The Statistical Guide to Europe. Data 1992-2002. 2004 ed.// Eurostat. Theme 1 General Statistics. 2004. – P.62.

330. Дані про очікувану кількість населення у віці понад 65 р.: Human Development Reports [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://hdr.undp.org/statistics/data/indic_46_1_1.html станом на 12.04.2005 р.
331. The World Factbook. 1999. – Washington: CIA, 2000.
332. Церква і соціальні проблеми. Енцикліка “Сотий рік”.– Львів, 1993.
333. Politics and Society in Western Europe /Jan-Erik Lane and Svante Ersson. – P.46.
334. The World Factbook/ Central Intelligence Agency [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.cia.gov/cia/publications/factbook
335. Germany. – Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/wiki/Germany>
336. Politics and Society in Western Europe /Jan-Erik Lane and Svante Ersson. – P.46.
337. Eurobarometr (2007), European Social Reality – Special Eurobarometer 273. “TNS Opinion & Social (February), 15 [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_273_en.pdf. – P.15.
338. The World Factbook. 1998. Central Intelligence Agency. – Washington, 1999. CIA Press.
339. Основной Закон Федеративной Республики Германии // Конституции Государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М-НОРМА, 1997. – С. 182.
340. Wolf Linder. Swiss Democracy. Possible Solutions to Conflict in Multicultural Societies. Second ed. – P.19.
341. Там само. – P.20.
342. Романюк А. Християнська демократія: стан та розвиток у ХХ ст. // Вісн. Львів. ун-ту. Філософ. науки. – 2003. – № 5. – С.324 -333.
343. Arthur P. & J.Keith. Northern Ireland since 1968. Second ed. – Blackwell Publishers, 1996. – P.5.
344. Arthur P. Government & Politics of Northern Ireland. – London, 1980. – P.46.
345. Ranelagh J. A Short History of Ireland. Second edition. – Cambridge Publishing Ltd, 1994. – P.247.
346. Arthur P. & J.Keith. Northern Ireland since 1968. – P. 129.
347. Бусыгина И. Настоящее и будущее “Европы регионов” (проблемы европейского регионализма) // Мировая экономика и международные отношения. –1993. – № 9. – С. 79.
348. Budge I., Newton K. and oth. The Politics of the New Europe: Atlantic to Urals. – Longman, London date Published, 1997. – P.246.
349. British Cultural Identities / Edit. by Mike Storry and Peter Childs. – London;New York, 1997. – P.26.
350. Степанов В. У рамках “розумно дозованого сепаратизму”// Політика і час. – 2003 – № 8.
351. Meny Y. Government and Politics in Western Europe. Britain, France, Italy, Germany. – Oxford: Oxford University Press, 1993. – P 39.
352. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз. – К.: Основи. 1996. – С.73 -75.
353. Latin D. The Cultural Identities of a European State // Politics & Society. – Vol.25, # 3 (September 1997). – P.291-293.
354. Дюверже М. Политические партии. – М.: Академический проект, 2000. – С.297-298.
355. Centr Party/ Finland [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Centre_Party_%28Finland%29 станом на 21.08.2007 р.
356. Swiss People Party/ Switzerland [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Swiss_People%27s_Party станом на 21.08.2007р.
357. Hogwood P.& Roberts G.K. European politics today. Second ed. – Manchester and New York: Manchester University Press, 2003. – P.56
358. Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. – Princeton: Princeton University Press, 1997. – P.251.
359. Blondel J. Comparative Government. An Introduction. Second ed. – New York. Prentice Hall, 1995. – P.88.

360. Manza J. & Brooks K. The Gender Gap in U.S. Presidential elections: When? Why? Implications? // *American Journal of Sociology*. – Vol. 103, # 5 (March 1998). – P.1243 - 1244.
361. Norris P. Gender: A Gender-Generation Gap?// Evans G. & Norris P. (eds.) *Critical elections: British Parties and Voters in Long-term Perspective*. – London: Sage, 1999. – P.154.
362. Knutsen O. *Social Structure and Party Choice in Western Europe. A Comparative Longitudinal Study*. – P. 216 -217.
363. Там само. – P. 205.
364. Ставлення до одностатевих шлюбів в країнах Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/employment_social/news/2003/mar/genderinstitute_en.html
365. Офіційний сайт партії “За милосердя, свободу та різномаття”. - Режим доступу: <http://www.pnvd.nl>
366. Офіційний сайт Європейської партії Зелених [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.europeangreens.org/cms/default/rubrik/9/9125.policy_documents.htm
367. Офіційний сайт партії зелених Фландрії (Agalev) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/wiki/Agalev>
368. Burchell J. *Evolving or Conforming? Assessing Organizational Reform Within European Green Parties* // *West European Politics*. – 2001. – Vol. 24, #3. – P. 114.
369. Там само. – С.129.
370. Inglehart R. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. – Princeton: Princeton University Press, 1997. – P.251.
371. Назви партій ми подаємо на підставі характеристики основних політичних партій європейських країн поданих у додатках нашої праці : Романюк А.Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів, 2004. – С.304-374.
372. Herbut R. *Podziały sociopolityczne* Studia z Teorii Polityki. Tom I, # 1841/ Pod redakcją Andrzeja W.Jabłonskiego i Leszka Sobkowiaka. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – S. 94.
373. Lijphart A. *Typologies of Democratic Systems* // *Comparative Political Studies*. –Vol.I, #1 (Apr.1968). – P.3-33.
374. Yves Meny. *Government and Politics in Western Europe*. – P.21.
375. Роуз Р. Политическая система Англии // Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С.308.
376. Billig M. *Talking of Royal family*. – London. New York: Rutledge, 1992. – P. 7.
377. *The Monarchy: An Oral Biography of Elizabeth II* // Strober D.H., Strober G.S. – New York: Broadway Books, 2002. – P.533-534.
378. Остапенко Г. С. Британская монархия от Эдуарда VIII до Елизаветы II. Елизавета II - королева по призванию // *Новая и новейшая история*. – 2000. - № 5. – С. 204.
379. Конституция Бельгии // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 123.
380. Пилипенко А.Н. Бельгия // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 105.
381. Конституция Бельгии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.136-137.
382. Конституция Королевства Дании // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.304.
383. *Konstytucja Królestwa Norwegii. Uchwalona przez Zgromadzenie Konstytucyjne w Eidsvold 17 maja 1814 r., z późniejszymi zmianami, ostatnia z 19 czerwca 1992 r.* – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996. –S. 26.
384. Конституция Испании // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.393.
385. Конституция Швеции // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.701.

- 386.Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. – Львів: ЦПД – “Астролябія”, 2005. – С.287.
- 387.The Presidency and the Political System / Edit. Nelson M. Sixth Edition. – Washington DC.: CQ Press, 2000. – P.30.
- 388.Political System of the World / J.Denis Derbyshire & Jan Derbyshire. – New York: St. Martin’s Press, 1996. – P. 45.
- 389.Джованні Сарторі. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів / Пер. з 2-го англ.вид. – К.: АртЕк, 2001. – С. 80.
- 390.Конституция Греции // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 257.
- 391.Конституция Финляндии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.616.
- 392.Конституция Португальской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.554.
- 393.Основной закон Федеративной Республики Германии// Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.197.
- 394.Конституция Австрийской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.47.
- 395.The Encyclopedia of Democracy / Lipset S. editor and chief. Vol. III. – Washington, DC: Congressional Quarterly, Inc., 1995.
- 396.Конституция Финляндии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 616.
- 397.Конституция Австрийской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 46-47.
- 398.Там само. – С. 46.
- 399.Конституция Ирландии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 327.
- 400.Там само. – С. 328.
- 401.Goduń T., Cygnarowski M., Dudek S., Iwaniszek P. Leksikon Systemów Politycznych. Wydanie II poszerzone. – Warszawa: ELIPSA, 2003. – S. 152.
- 402.Конституция Греции // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 257.
- 403.Konstytucje Federalna Konfederacji Szwajcarskiej z 18 kwietnia 1999. – Warszawa, 2000. – S.95.
- 404.Конституция Итальянской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 436.
405. Конституция Федеративной Республики Германии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.197.
406. Конституция Португальской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.554.
407. Основной закон Федеративной Республики Германии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.198.
408. Duverger M. A new political system model: Semi-presidential government// European Journal of Political Research. – 1980. – Vol.8, # 2. – P. 166.
409. Там же. – С.186.
410. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Пер. з 2-го англ.вид. – К.: АртЕк, 2001. – С.115-116.
411. Конституция Французской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 668.
412. Там само. – С.676.
413. Конституция Французской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 666-669.

414. Там само. – С. 679.
415. Lijphart A. Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. – New Haven & London: Yale University Press, 1999. – P.121.
416. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Пер. з 2-го англ.вид. – К.: АртЕк, 2001. – С. 118-119.
417. The Nature of Party Government. A Comparative European Perspective / Edit. by J.Blondel & M.Cotta. – PALGRAVE, 2000. – P. 80.
418. Конституція Финляндії // Конституції государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 619.
419. Там само. – С.620-621.
420. Gallagher M., Laver M., Mair P. Representative Government in West Europe. – New York: Mc Graw-Hill. Inc.,1992. – P. 179.
421. Конституція Португальской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.573.
422. Там само. – С.557.
423. Там само. – С.554 - 559.
424. Там само. – С.552-553.
425. Там само. – С.557.
426. Там само. –С. 555-556.
427. Там само. – С. 556.
428. Основной закон Федеративной Республики Германии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 198.
429. Конституция Австрийской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.49.
430. Конституция Греции// Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 258.
431. Там само. – С.259.
432. Там само. – С.262.
433. Конституция Ирландии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.330.
434. Там само. – С.329.
435. Там само. – С.330.
436. Там само. – С.328.
437. Конституция Итальянской республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 437.
438. Gallagher M., Laver M., Mair P. Representative Government in West Europe. – P. 177.
439. Конституция Итальянской республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.437.
440. Political Systems of the World / J.Derbyshire D., Derbyshire I. – New York: Sr. Martin’s Press, 1996. – P.44.
441. Конституция Греции // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.263.
442. Siaroff A. Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction // European Journal of Political Research. – Vol.42, # 3 (May 2003).
443. Романюк А. Порівняльний аналіз повноважень президентів України та країн Західної Європи та США // Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: політологія, соціологія, філософія. Вип. 4. – 2006. – С.204.
444. Political Systems of the World / Derbyshire J.D. & Derbyshire J. – New York: St.Martin’s Press, 1996. – P. 52.
445. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. – К.: Вид-во “Основи”, 1993. – С. 4.

446. World Encyclopedia of Parliaments and Legislatures / Edit. by George Thomas Kurian. Vol. I. – Washington, D.C.: Congressional Quarterly INC, 1998. – P.XX.
447. Konstytucja Królestwa Norwegii. Uchwalona przez Zgromadzenie Konstytucyjne w Eidsvold 17 Maja 1814 r., z późniejszymi zmianami, ostatnia z 19 czerwca 1992 r. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996. – S. 42.
448. Apter D. Norway // World Encyclopedia of Parliaments and Legislatures. Vol.II. – Washington, D.C.: Congressional Quarterly INC, 1998.– P.510-516.
449. Saalfeld T. Germany // World Encyclopedia of Parliaments and Legislatures. Vol. I. – Washington, D.C.: Congressional Quarterly INC, 1998.– P. 264.
450. Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997.
451. The World Factbook. 1998. Central Intelligence Agency. – Washington: CIA Press, 1999.
452. Конституция Греции // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 264.
453. Конституция Испании // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.385.
454. Конституция Португальской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.560.
455. Конституция Ирландии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.333.
456. Конституция Бельгии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.117.
457. Там само. – С.117.
458. Конституция Королевства Дании // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.306.
459. Konstytucja Królestwa Norwegii. – S.39.
460. Конституция Испании // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 386.
461. Конституция Греции // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.266.
462. Конституция Итальянской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.433.
463. Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarskiej z 18 kwietnia 1999. – Warszawa, 2000. – S.91.
464. Конституция Федеративной Республики Германии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 195.
465. Конституция Королевства Дании // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.307.
466. Конституция Федеративной Республики Германии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 195.
467. Конституция Греции// Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.268.
468. Конституция Португальской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.562.
469. Конституция Греции // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.266-267.
470. Конституция Австрийской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 45-46.
471. Конституция Бельгии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 115.
472. Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarii. – S.89.

473. Конституция Ирландии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.334.
474. Norton P. United Kingdom // World Encyclopedia of Parliaments and Legislatures. Vol. II. – Washington, D.C, 1998.– P. 702-703.
475. Конституция Швеции // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 712.
476. Конституция Ирландии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.332.
477. Там само. – С.330.
478. Конституция Австрийской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.33.
479. Конституция Греции // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 269.
480. Конституция Королевства Дании // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 307.
481. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. – К.: Вид-во “Основи”, 1993. – С. 91.
482. Norton P. United Kingdom // World Encyclopedia of Parliaments and Legislatures. – P. 703.
483. Конституция Португальской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 570.
484. Конституция Федеративной Республики Германии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 194.
485. Конституция Испании // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 388.
486. Конституция Греции // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 270.
487. Конституция Финляндии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 640-641.
488. Конституция Испании // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 388.
489. Конституция Итальянской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 434.
490. Конституция Португальской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 570-571.
491. *Lijphart A. Patterns of democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries.* – New Haven & London: Yale University Press, 1999. – P.203.
492. Конституция Австрийской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 34.
493. Конституция Бельгии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 117-118.
494. Конституция Королевства Нидерландов // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.485- 486.
495. Конституция Ирландии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 334 -335.
496. Конституция Испании // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 386.
497. Там само. – С. 386.
498. Там само. – С. 391.
499. Там само. – С. 387.
500. Конституция Итальянской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 432.

501. Основной Закон Федеративной Республики Германии // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 196.
502. Poguntke T. Germany // European Journal of Political Research. Political Data Yearbook 2003. – Vol. 43, # 7-8. – P.1011.
503. European Journal of Political Research. 1998. – Vol. 34, # 3-4. – P.540.
504. Партийна приналежність членів Палати лордів [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.parliament.uk/directories/house_of_lords_information_office/analysis_by_composition.cfm
505. Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarii. – S. 88.
506. Там само. – S. 90.
507. Demokracje Zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza / Pod redakcją A.Antoszewskiego i R.Herbuta. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S. 293.
508. Коукли Дж. Двухпалатность и разделение властей в современных государствах // Полис. – 1997. – № 3. – С.149.
509. Там само. – С.150.
510. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз. – К.: Вид-во “Основи”, 1996. – С. 76.
511. Taagepera R. & Recchia S.P. The size of second chambers and European assemblies// European Journal of Political Research. – Vol. 41, # 2 (March 2002). – P.181-182.
512. Political Data Handbook : OECD Countries. Sec. ed. / J.-E.Lane, D. M. K.Newton. – Oxford: Oxford University Press. 1997. – P. 134.
513. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи. Інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004. –С.233.
514. Human Development Reports. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/statistics/data/indic/indic_230_1_1.html на 12.04.2005 р.
515. Конституция Австрийской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.36.
516. Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarii. – S. 85.
517. Конституция Греции // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С 270.
518. Конституция Французской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.673.
519. Mezey M. Classifying Legislatures // Comparative Legislatures. – Durham, NC: Duke University Press, 1979. – P. 153.
520. Loveland I. Constitutional Law. A Critical Introduction. – London, 1996. – P. 178.
521. Конституция Французской Республики // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.675.
522. Конституция Швеции // Конституции государств Европейского Союза – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 790- 792.
523. Opozycja Parlamentarna / Pod red. E.Zwierzchowski. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2000. – S. 251.
524. Krzysztof Wójtowicz. Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej // Opozycja Parlamentarna. – S. 286.
525. Huber A. Staatskunde Lexikon. – Luzern: Keller & Co AG. Buchverlag, 1984. – P. 186.
526. Mezey M. Classifying Legislatures. – P.166-167.
527. Konstytucja Królestwa Norwegii. – S.41.
528. Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarii. – S. 87.
529. Mezey M. Classifying Legislatures. – P. 167-169.
530. The Nature of Party Government. A Comparative European Perspective / Edit. by Blondel J. & Cotta M. – Palgrave, 2000. – P.77.

531. Laver M., Shepsle K.A. Making and Breaking Governments. Cabinets and Legislatures in Parliamentary Democracies. – New York: Cambridge University Press, 1996. – P.5.
532. Baron D. A Spatial Bargaining Theory of Government Formation in Parliamentary Systems // American Political Science Review. –1991.- Vol 85, Issue 1. – P.138.
533. *Mattila M. & Raunio T.* Does winning pay? Electoral success and government formation in 15 West European countries // European Journal of Political Research. – Vol.43, # 2 (March 2004). – P.264.
534. Laver M., Shepsle K.A. Making and Breaking Governments. Cabinets and Legislatures in Parliamentary Democracies. – P.30.
535. Романюк А. Інститут президента в Україні // Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. – Львів: ЦПД- “Астролябія”, 2005. – С.169-185.
536. The New Encyclopaedia Britannica / Peter B.Norton, Joseph J.Esposito. 15 th. edition. Vol. 9. – Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., 1994. – P.700.
537. Короткий оксфордський політичний словник / За редакцією І.Макліна й А.Макмілана / Переклад з англ. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2005. – С.553.
538. Elections in Germany / Wikipedia [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Elections_in_Germany станом на 29.08.07 р.
539. Конституція Греції // Конституції государств Европейского Союза.– М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.259.
540. Конституція Швеції // Конституції государств Европейского Союза.– М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.711.
541. Stom K. Minority government and majority rule. – Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1990. – P.260.
542. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Пер. з 2-го англ. вид. – К.: АртЕк, 2001. – С.98.
543. Там само. – С. 99.
544. King A. Chief Executives’ in Western Europe // Developing Democracy: Comparative Research in Honor of J.F.P.Blondel. Ian Badge & David McKay eds. – London: SAGE Publications, 1994. – P.153.
545. Grunter E. The Political System of Switzerland // Modern Switzerland / Edit. by J.Murray Luck. The Promotion of Science and Scholarship Inc. Paolo Alto. California. USA, 1978. – P.351.
546. Конституція Бельгії // Конституції государств Европейского Союза .– М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997.– С.124.
547. Grunter E. The Political System of Switzerland // Modern Switzerland / Edit. by J.Murray Luck. – P. 351.
548. Ричард Роуз. Политическая система Англии // Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учебное пособие / Сокр. Пер. с англ. А.С.Богдановского, Л.А.Галкиной / Под ред. М.В.Ильина, А.Ю.Мельвиля. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 309-310.
549. King A. Chief Executives’ in Western Europe // Developing Democracy: Comparative Research in Honour of J.F.P.Blondel. Ian Badge & David McKay eds. – P.156.
550. Bagehot W. The English Constitution. – London: C.A.WATTS & CO.LTD, 1964. – P. 66-67.
551. Конституція Швеції // Конституції государств Европейского Союза.– М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.711.
552. Конституція Греції // Конституції государств Европейского Союза.– М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.275.
553. Конституція Ірландії // Конституції государств Европейского Союза.– М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.342.

554. Конституция Испании // Конституции государств Европейского Союза.– М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.392.
555. Конституция Австрийской Республики // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.50.
556. Конституция Французской Республики // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.669.
557. Конституция Королевства Нидерландов // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.486.
558. Конституция Бельгии // Конституции государств Европейского Союза.– М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.124.
559. Офіційний сайт уряду Сполученого Королівства [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.number-10.gov.uk/output/Page2988.asp>
560. The Nature of Party Government. A Comparative European Perspective / Edit. by J.Blondel & M.Cotta. – Palgrave, 2000. – P.76.
561. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004. – С.304-374.
562. Результаты выборов в странах мира [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.electionworld.org.
563. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи. – С.354-356.
564. Dictionary of Government and Politics / Edit. by Collin P.H. Second edition – Chicago. London: Fitzroy Dearborn Publishers, 1998. – P.50.
565. Political Data Yearbook, 1992 // European Journal of Political Research. – Vol.22, # 3-4. – P.437.
566. Political Data Yearbook, 1998 // European Journal of Political Research. – Vol.34, # 3-4. – P.531.
567. Political Data Yearbook, 2003 // European Journal of Political Research. – Vol.43, # 7-8. – P.1154.
568. *Mattila M. & Raunio T.* Does winning pay? Electoral success and government formation in 15 West European countries // European Journal of Political Research. – Vol.43, # 2 (March 2004). – P. 271.
569. Muller, W.C. and K.Strom (eds.). Coalition Governments in Western Europe. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – P. 560-561.
570. Isaaksson G-E. Parliamentary government in different shapes // West European Politics. –2001. – # 24. – P.45.
571. *Mattila M. & Raunio T.* Does winning pay? Electoral success and government formation in 15 West European countries. – P. 270-271.
572. Конституционный Закон “Акт о Риксдаге”// Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.780-792.
573. Конституция Испании // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.388.
574. Конституция Итальянской Республики // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.435.
575. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004. – С.372 – 373.
576. Political Data Yearbook, 1998 // European Journal of Political Research. –Vol.34, # 3-4. – P.486.
577. Antoszewski A. Wzorce rywalizacji politycznej we wspolczesnych democracjach europejskich. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. – S.23.
578. Там само. – С. 84-85.

579. Warwick P.V. Coalition government membership in West European parliamentary democracies // *British Journal of Political Science*. – 1996. – # 26. – P.471.
580. Mattila M., Raunio T. Does winning pay? Electoral success and government formation in 15 West European countries – P. 263.
581. Там само. – С.266.
582. Там само. – С.266.
583. Конституция Швеции // Конституции государств Европейского Союза.– М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.711.
584. *Coalition Governments in Western Europe*. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – P.309.
585. Diermeier D., Roozendaal P.V. The Duration of Cabinet Formation Processes in Western Multi-Party Democracies // *British Journal of Political Science*. – 1998. – Vol.28, # 4. – P.609.
586. Там само. – С .609.
587. Laver M. & Shepsle K.A. *Cabinet Ministers and Parliamentary Government: A Research Agenda// Developing Democracy. Comparative Research in Honour of J.F.Blondel*. – Cambridge University Press, 1994. – P.132.
588. Там само. – С .133.
589. Конституция Греции // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.259-260.
590. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс. 2004. – С.324.
591. Mattila M., Raunio T. Does winning pay? Electoral success and government formation in 15 West European countries. – P. 267.
592. Gallaher M., Laver M., Mair P. *Representative Government in West Europe*. 1992. – New York: Graw-Hill. Inc. – P.199-200.
593. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – С.189-190.
594. Mattila M., Raunio T. Does winning pay? Electoral success and government formation in 15 West European countries. – P. 280.
595. Конституция Итальянской республики Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.438.
596. Конституция Швеции// Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.711.
597. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів / Пер. з 2-го англ.вид. – К.: АртЕк, 2001. – С.106-109.
598. *Comparative political Data Set (23 OECD Countries)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ipw.unibe.ch/content/team/klaus_armingeon/comparative_politics станом на 08.08.2007 р.
599. Laver M. & Shepsle K.A. *Cabinet Ministers and Parliamentary Government: A Research Agenda*. – P.134
600. Конституция Французской Республики // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.675.
601. Конституция Итальянской Республики // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.438.
602. Конституция Португальской Республики // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.573.
603. Конституция Греции // Конституции государств Европейского Союза.– М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997.– С.276.
604. Конституция Португальской Республики // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – С.573.

605. Основной Закон Федеративной Республики Германии // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА·М·НОРМА, 1997. – С.200.
606. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор: Учебное пособие / Сокр. Пер. с англ. А.С.Богдановского, Л.А.Галкиной; Под ред. М.В.Ильина, А.Ю.Мельвиля. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 163.
607. Political Systems of the World / Derbyshire J.D. & Derbyshire I.- New York: St.Martin's Press, 1996. – P.81.
608. Конституция Королевства Нидерландов // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА М·НОРМА, 1997. – С. 485.
609. Konstytucja Królestwa Norwegii. Uchwalona przez Zgromadzenie Konstytucyjne w Eidsvold 17 maja 1814 r., z różniejszymi zmianami, ostatnia z 19 czerwca 1992 r. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996. – S. 36.
610. Конституція Королівства Данії // Конституції государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА М·НОРМА, 1997. – С. 306.
611. Political Systems of the World. – P.70.
612. Акт о народном представительстве 1983 г. // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА М·НОРМА, 1997. – С. 167.
613. Конституция Испании // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА М·НОРМА, 1997. –С. 395-396.
614. Конституция Французской Республики // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА М·НОРМА, 1997. – С. 668
615. Lijphart A. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. – New Haven: Yale University Press, 1984. – P.156.
616. Там само. – С.3-5.
617. The Blackwell Encyclopaedia of Political Science / Edit. by Vernon Bogdanor. – Blackwell, 1991. – P.194-195.
618. Дюверже М. Политические партии. – М.: Академический проект, 2000. – С.279.
619. The Respect Action Plan [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.homeoffice.gov.uk/documents/respect-action-plan?view=Binary>
620. Роуз Ричард. Политическая система Англии // Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С.354.
621. Результати виборів в країнах світу [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.electionworld.org.
622. Electoral Studies. An International Journal. – Vol.18, № 1 (March.1999). – P.151.
623. Результати виборів до парламенту Сполученого Королівства [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.parties-and-elections.de/unitedkingdom2.html
624. Таагепера Р., Шугарт М.С. Описание избирательных систем // Современная сравнительная политология: Хрестоматия. – М., 1997. – С. 144.
625. Riker W. The Two-party System and Duverger's Law: An Essay on the History of Political Science // American Political Science Review. – Vol.76, # 4 (December, 1982). – P.762.
626. Показники явки виборців на парламентські вибори у Сполученому Королівстві [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.news.bbc.co.uk/1/hi/uk_politics/vote_2005
627. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004. – С.276.
628. Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SHOLAR, 2004. – S.132.

629. Там само. – С.291.
630. Електронний архів офіційних документів Сполученого Королівства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archive.official-documents.co.uk/document/cm40/4090/chap-1.htm>
631. Hoffman A. Political parties, electoral systems and democracy: A cross-national analysis // *European Journal of Political Research*. –2005. – # 44. – P.239.
632. Сарторі Д. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів/ пер. з 2-го англ.вид. – К.: АртЕк, 2001. – С.11.
633. Там само. – С.64-65.
634. Gallagher M., Laver M., Mair P. Representative Government in Western Europe. – New York: Graw-Hill. Inc., 1992. – P.146.
635. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів. – С.4.
636. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – С.233-238.
637. Lijphart A. Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. – New Haven & London: Yale University Press, 1999.– P. 145.
638. Golder M. Democratic electoral systems around the world, 1946-2000 // *Electoral Studies* – Vol. 24 , # 1 (March 2005). – P.103-121.
639. Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych. – S.81.
640. Wikipedia [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Elections_in_... (назва конкретної країни – А.Р.)
641. Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych. – S. 130.
642. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів. – С. 9.
643. Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych. – S. 97.
644. Statistics of the Human Development Reports [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://hdr.undp.org/statistics>
645. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів. – С. 58.
646. Riker W. The Two-party System and Duverger's Law: An Essay on the History of Political Science // *American Political Science Review*. – P.754.
647. Дюверже М. Политические партии. – С. 300.
648. Hoffman A. Political parties, electoral systems and democracy: A cross-national analysis // *European Journal of Political Research*. – P.238-239.
649. Таагепера Р., Шугарт М.С. Описание избирательных систем // *Современная сравнительная политология*. – С. 170.
650. Goduń T., Cygnarowski M., Dudek S., Iwaniszczuk P. Leksykon Systemów Politycznych. Wydanie II poszerzone. – Warszawa: ELIPSA, 2003. – S.17.
651. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів. – С.5.
652. Massicotte L., Blais A. Mixed Elektoral Systems: a Conceptual and Empirical Survey // *Elektoral Studies*. –1999. – Vol. 18, № 3. – P. 345.
653. Blais A. The classification of electoral systems // *European Journal of Political Research*. –1988. – # 16. – P.100.
654. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів. – С. 18-20.
655. Gallagher M., Laver M., Mair P. Representative Government in Western Europe. – P.152.
656. Massicotte L., Blais A. Mixed Elektoral Systems: a Conceptual and Empirical Survey // *Elektoral Studies*. – P. 352-353.
657. Political Systems of the World. – P.79.

658. Ferrara F., Herron E.S., Nishikawa M. Mixed Electoral Systems. Contamination and Its Consequences. – PALGRAVE Macmillan, 2005. – P.25-26.
659. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – С. 240-243.
660. Gallagher M. Proportionality, Disproportionality and Electoral Systems // Electoral Studies. – 1991. – # 10. – P.46.
661. Armigeon K., Leimgruber P., Beyeler M., Menegale S. Comparative Political Data SET. 1960-2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipw.unibe.ch/content/team/klaus_armigeon/comparative_political_data_sets/index_ger.html
662. Farrell D. M. Electoral Systems. A Comparative Introduction. – New York: Palgrave, 2001. – P. 161.
663. Там само. – С. 161.
664. Конституція Швеції // Конституції держав Європейського Союзу. – М.: Издательская группа ИНФРА М·НОРМА, 1997. – С.708.
665. Konstytucja Królestwa Norwegii. – S. 38.
666. Taagepera R. Nationwide Treshold of Representation // Electoral Studies. –Vol. 21, # 3 (September 2002). – P.384.
667. Lijphart A. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. – P. 384.
668. Конституція Іспанії // Конституції держав Європейського Союзу. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.372.
669. Романюк А. Політичні партії та партійні системи // Основи політичної науки. Ч. 2. Політичні процеси, системи та інститути. – Львів: Кальварія. 1997. – С.232-233.
670. Конституція Бельгії // Конституції держав Європейського Союзу. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 110.
671. Там само. – С.112.
672. Основной закон Федеративной Республики Германии Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 188.
673. Конституція Греції // Конституції держав Європейського Союзу. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 248.
674. Конституція Французької Республіки // Конституції держав Європейського Союзу. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 666.
675. Конституція Португальської Республіки // Конституції держав Європейського Союзу. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 534.
676. Muller W. Political parties in parliamentary democracies: Making delegation and accountability work // European Journal of Political Research. – 2000. – Vol. 37, #3. – P. 312.
677. Blondel J. Political Parties, a Genuine Case for Discontent.– London: Windowood House, 1978. – P. 56-57.
678. Nassmacher К-Н. Finansowanie partii politycznych w Niemczech // Finansowanie polityki. Wybory, pieniądze, partie polityczne / Pod red. M.Waleckiego. – Warszawa, 2000. – S. 26-27.
679. Walecki M. Dochody polskich partii politycznych – regulacje prawne i praktyka // Finansowanie polityki. Wybory, pieniądze, partie polityczne / Pod red. M.Waleckiego. – Warszawa, 2000. – S. 91.
680. Янг Л. Регуляція політичного фінансування у ліберально-демократичних суспільствах. – К., 2002. – С.45.
681. Там само. – С. 27.
682. Там само. – С. 19.

683. Як зазначає М. Пінто-Душчінський, дослідження виборчих кампаній до Конгресу США свідчать, що інвестування у виборчу кампанію десяти тисяч доларів США дає змогу отримати до 1 % росту голосів виборців. Див. детальніше : Pinto-Duschinsky M. Rola pieniędzy politycznych // Finansowanie polityki. Wybory, pieniądze, partie polityczne / Pod red. M.Waleckiego. – Warszawa, 2000. – S. 10.
684. Про скандали, пов'язані з фінансовими зловживаннями політичних партій у державах Західної Європи див.: Романюк А.С., Шведа Ю.Р., Шумельда О.Б. Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – С.71-74.
685. Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1516 щодо фінансування політичних партій // Романюк А.С., Шведа Ю.Р., Шумельда О.Б. Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна. – С. 123-126.
686. Strom K. Behavioral Theory of Competitive Political Parties // American Journal of Political Science. – Vol. 34, #2 (May 1990) – P.579-581.
687. Schlesinger J.A. Political Parties and the Winning of Office. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1991. – P.25.
688. Rose R. The Variability of Party Government: a Theoretical and Empirical Critique // Political Studies. – 1969. – Vol.17, # 4.
689. Castles F.G. and Wildenmann R. (eds.) Visions and Realities of Party Government. – Berlin: De Gruyter, 1986.
690. Katz R.S. Party Government: a Rationalistic Conception' // Castles F.G. and Wildenmann R. (eds.) Visions and Realities of Party Government. – Berlin: De Gruyter, 1986.
691. Katz R.S. Party Government and its Alternatives' // Katz R.S. (ed.) Party Governments: European and American Experiences. – Berlin: De Gruyter, 1987.
692. Katz R.S. and Mair P. Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party' // Party Politics. – 1995. – Vol. I, #1.
693. Laver M. and Budge I. Party Policy and Government Coalitions. – London: Macmillan, 1992.
694. Laver M. and Shepsle K.A. Making and Breaking Governments; Cabinets and Legislatures in Parliamentary Democracies. – New York: Cambridge University Press, 1996.
695. Blondel J. The Political Factors Accounting for the Relationship Between Governments and the Parties Which Support Them - Florence: European University Institute, 1991.
696. Blondel J. and Cotta M. Party and Government. An Inquiry into the Relationship between Governments and Supporting parties in Liberal Democracies. – London: Macmillan, 1996.
697. Blondel J. and Cotta M. The Nature of Party Government. A Comparative European Perspective. – London: Palgrave. 2000.
698. Обушний М.І., Примуш М.В., Шведа Ю.Р. Партологія: Навчальний посібник / За ред. М.І.Обушного. – К.: Арістей. 2006.
699. Шведа Ю. Політичні партії: Енциклопедичний словник. – Львів, 2005. – С. 329.
700. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем – Львів: Тріада плюс, 2004. – С. 505.
701. Про характер та особливості такого типу урядів див.: Романюк А. Феномен урядів меншості в країнах Західної Європи // Українська національна ідея; реалії та перспективи розвитку. – 2006. – Вип. 17. – С.24-28.
702. Blondel J. and Cotta M. The Nature of Party Government. A Comparative European Perspective. – London: Palgrave. 2000. – P.215-216.
703. Там само. – С.218.
704. У таблиці використані матеріали, які стосуються періоду 1945-1994 рр. за виданням: J.-E.Lane, D.McKay & K.Newton. Political Data Handbook OECD

Countries. Second ed. – P. 163. Показники стосовно періоду 1995 – 1999, 2000 - 2004 рр. та середні показники щодо виділених періодів обчислив автор на підставі : Armigeon K., Leimgruber P., Beyeler M., Menegale S. Comparative Political Data SET. 1960-2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipw.unibe.ch/content/team/klaus_armigeon/comparative_political_data_sets/index_ger.html

705. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004. – С.318-319.
706. Beume K. Party Leadership and Change in Party Systems: Towards a Postmodern Party State?// Government and Opposition. – 1996. – Vol.31, # 2. – P. 149-150.
707. Duverger M. Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State. – New York, 1963. – P.393.
708. Sartori G. Parties and Party Systems. A framework for analysis. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – P. 120.
709. Там само. – С. 122-123.
710. Там само. – P.125.
711. Там само. – С. 131.
712. Mair P. The Electoral Universe of Small Parties in Postwar Western Europe // Small Parties in Western Europe. Comparative and National Perspectives. – London, 1991. – P.47.
713. Шведа Ю. Теорія політичних партій і партійних систем. – Львів: Тріада плюс. 2004. – С. 377.
714. Antoszewski A., Herbut R. Systemy polityczne współczesnej Europy. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – S. 65.
715. Antoszewski A., Herbut R. Systemy polityczne współczesnej Europy. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – S. 71.
716. Выборчий маніфест Ліберально-демократичної партії Сполученого Королівства за 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.libdems.org.uk/party/policy/manifesto.html>
717. Офіційний сайт партії «Демократи – 66» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.democrats.nl>
718. Офіційний сайт Ліберальної партії Данії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.venstre.dk>
719. Офіційний сайт партії Вільних демократів Німеччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.libera.de>
720. Antoszewski A., Herbut R. Sytemy polityczne współczesnej Europy. – S. 80.
721. Офіційний сайт партії Нова демократія [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://en.nd.gr> станом на 3.09.07
722. Betz H.-G. Radical Right-Wing Populism in Western Europe. – New York: St. Martin's Press, 1994.
723. Encounters with the Contemporary Radical Right / Edit. by Peter H.Merkel & Leonard Weinberg. – Boulder. San Francisco. Oxford: Westview Press, 1993.
724. Karapin R. Radical-Right and Neo-Fascist Political Parties in Western Europe // Comparative Politics. – Vol.30, # 2 (January 1998).
725. Погорельская С. “Вечно вчерашние”: правый популизм и правый радикализм в Западной Европе // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 3.
726. Штольке В. Новая риторика исключительности в Европе // Международный журнал социальных наук. – 1999. – № 26-27.

727. Brug W.V. & Fennema M. Protest or mainstream? How the European anti-immigrant parties developed into two separate groups by 1999 // *European Journal of Political Research*. – Vol. 42, # 1 (January 2003).
728. Cole A. Old right or new right? The ideological positioning of parties of the far right // *European Journal of Political Research*. – Vol.44, # 2 (March 2005).
729. Dumler H. & Klein M. Extreme right-wing voting in Germany in a multilevel perspective: A rejoinder to Lubbers and Scheepers // *European Journal of Political Research*. – Vol . 44, # 2 (March 2005).
730. Lubers M., Gijsberts M. & Scheepers P. Extreme right-wing voting in Western Europe // *European Journal of Political Research*. – Vol . 41, # 3 (May 2002).
731. *Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe*. Edited by M. Schain, A. Zolberg. & P. Hossay – PALGRAVE MACMILLAN, 2002.
732. Dumler H. & Klein M. Extreme right-wing voting in Germany in a multilevel perspective: A rejoinder to Lubbers and Scheepers // *European Journal of Political Research*. –Vol . 44, # 2 (March 2005).
733. Merkl P.H. Conclusion: a new lease on life for the radical right // *Encounters with the Contemporary Radical Right*. Edited by Peter H.Merkl & Leonard Weinberg. – Boulder. San Francisco. Oxford: Westview Press, 1993.
734. Штольке В. Новая риторика исключительности в Европе // *Международный журнал социальных наук*. – 1999. – № 26-27.
735. Умланд А. Сравнительный анализ новых крайне правых групп на Западе. (По поводу книги М. Минкенберга) // *Полис*. –2001. – № 3.
736. Brug W.V. & Fennema M. Protest or mainstream? How the European anti-immigrant parties developed into two separate groups by 1999 // *European Journal of Political Research*. – P.55.
737. Betz, H.-G. Introduction // *The New Politics of the Right: Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies / Edit. by H.-G.Betz & S.Immerfall* – Basingstoke: Macmillan. 1998. – P.4.
738. Погорельская С. «Вечно вчерашние»: правый популизм и правый радикализм в Западной Европе // *Мировая экономика и международные отношения*. – С.51.
739. Ignazi P. The Extreme Right: Defining the Object and Assessing the Causes // *Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe*. Edited by M. Schain, A. Zolberg. & P. Hossay –PALGRAVE MACMILLAN, 2002. – P.23.
740. Vuddamalay V. Research on Immigration, Islam and Citizenship in western Europe: Transdisciplinary Domain Been Established?// *New European Identity and Citizenship / Edit. by Remy Leveau Khadija Monsen-Finan and Catherine Wihtol de Winden*. – ASHGATE, 2002. – P.25.
741. Погорельская С. «Вечно вчерашние»: правый популизм и правый радикализм в Западной Европе // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2004. – № 3. – С.59-61.
742. Lubers M., Gijsberts M. & Scheepers P. Extreme right-wing voting in Western Europe // *European Journal of Political Research*. – Vol . 41, # 3 (May 2002). – P.351.
743. Dumler H. & Klein M. Extreme right-wing voting in Germany in a multilevel perspective: A rejoinder to Lubbers and Scheepers // *European Journal of Political Research*. –Vol . 44, # 2 (March 2005). – P.260.
744. Ignazi P. The Extreme Right: Defining the Object and Assessing the Causes // *Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe*. Edited by M. Schain, A. Zolberg. & P. Hossay – PALGRAVE MACMILLAN, 2002. – P.26.

745. Brug W.V. & Fennema M. Protest or mainstream? How the European anti-immigrant parties developed into two separate groups by 1999 // *European Journal of Political Research*. – Vol. 42, # 1 (January 2003). – P.57-58.
746. Payne S. Fascism // *Encyclopedia of Government and Politics* / Edit. by Mary Hawkesworth & Maurice Kogan. Vol. 1. Second edition. – London & New York: Routledge, 2004. – P.175.
747. Ignazi P. The Extreme Right: Defining the Object and Assessing the Causes // *Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe*. – P.25.
748. Cole A. Old right or new right? The ideological positioning of parties of the far right // *European Journal of Political Research*. – Vol.44, # 2 (March 2005). – P.209.
749. Там само. – P.212.
750. Schain M., Zolberg A. & Hossay P. The Development of Radical Right Parties in Western Europe // *Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe* / Edit. by M. Schain, A. Zolberg. & P. Hossay – PALGRAVE MACMILLAN, 2002 – P.8.
751. Ignazi P. The Extreme Right: Defining the Object and Assessing the Causes // *Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe*. – P.28.
752. Cole A. Old right or new right? The ideological positioning of parties of the far right // *European Journal of Political Research*. – P.222.
753. Brug W.V. & Fennema M. Protest or mainstream? How the European anti-immigrant parties developed into two separate groups by 1999 // *European Journal of Political Research*. – Vol. 42, # 1 (January 2003). – P.68.
754. Результати виборів до парламенту Нідерландів [Електронний ресурс].. - Режим доступу: www.electionworld.org/netherlands.htm станом на 10.05. 2005 р.
755. Результати подані на підставі даних : країни з * : *Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe* / Edit. by M.Schain, A.Zolberg & P.Hossay. – PALGRAVE MACMILLAN. 2002. – P.330, 340. Решта країн: Романюк А.С. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс. 2004. – С. 305, 308-309, 318, 338, 349, 363 (послідовність номерів сторінок відповідає послідовності країн у таблиці).
756. Schmitter P.C. Dangers and Dilemmas of Democracy // *Journal of Democracy*. – 1994 . – Vol. 5, # 2. – P. 58-59.
757. Енциклопедія політичної думки.– К.: Дух і Літера, 2000. – С.101.
758. Даль Р. Демократия и ее критики. – М.: “Российская политическая энциклопедия», 2003. – С. 341.
759. Huber E., Rueschemeyer D., Stephens J. The Paradoxes of Contemporary Democracy: Formal, Participatory and Social Democracy // *Comparative Politics*. –Volume 29, # 3 (April 1997). – P. 323.
760. *Political Systems of the World* / Derbyshire J.D, Jan Derbyshire J.– New York: St. Martin’s Press, 1996. – P. 80.
761. Конституция Греции // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 265.
762. Конституция Бельгии // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 116.
763. Конституция Итальянской Республики // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997.– С. 431.
764. Обчислення автора на підставі даних сайту електронної енциклопедії “Вікіпедія.” [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Elections_in...

- Оскільки для всіх означених країн результати виборів доступні лише з 1960 р., ми провели обрахунки власне з даного терміну.
765. Demokracje Zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza / Pod redakcją A. Antoszewskiego i R. Herbuta. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S. 249.
 766. Hogwood P. & Roberts G.K. European Politics Today. Second ed. – Manchester and New York: Manchester University Press, 2003. – P.52.
 767. Обчислив автор на підставі даних: Lane J.E. & Ersson S. Politics and Society in Western Europe. Fourth edition. – London. Thousand Oaks. New Delhi: SAGE Publications, 1999. – P. 128.
 768. Perea E.A. Individual characteristics, institutional incentives and electoral abstention in Western Europe// European Journal of political Research. – Vol.41, # 5 (August 2002). – P.665-666.
 769. Lord C. A Democratic Audit of the European Union. – PALGRAVE MACMILLAN, 2004. – P.68.
 770. Marczevska-Rytka M. Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – S.110-111.
 771. Konstytucje Federalna Konfederacji Szwajcarskiej z 18 kwietnia 1999. – Warszawa, 2000. – S.85-86.
 772. Конституция Финляндии // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 615.
 773. Конституция Швеции // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 713.
 774. Конституция Австрийской Республики // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 38-39.
 775. Конституция Греции // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 262.
 776. Конституция Королевства Дании // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997.– С. 308.
 777. Конституция Ирландии // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 355.
 778. Конституция Испании // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.390.
 779. Конституция Итальянской Республики // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 435.
 780. Конституция Французской Республики // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.667-668.
 781. Там само. – С. 682.
 782. Linder W. Swiss Democracy. Possible Solutions to Conflict in Multicultural Societies. Second Edition. – Antony Rowe Ltd., Chippenham, Wiltshire, 1998. – P.138.
 783. Konstytucje Federalna Konfederacji Szwajcarskiej z 18 kwietnia 1999. – S.86.
 784. Marczevska-Rytka M. Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej. – S. 176.
 785. Конституция Испании // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997.– С.377.
 786. Дані щодо 1960-1980 рр. подані за: Armigeon K., Leimgruber P., Beyeler M., Menegale S. Comparative Political Data SET. 1960-2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipw.unibe.ch/content/team/klaus_armigeon/comparative_political_data_sets/index_ger.html. Дані за 1998 та 2003 рр. подані за: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.eurofound.europa.eu
 787. Department for Business Enterprise & Regulatory Reform [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.berr.gov.uk/files/file_39006.pdf

788. Дані за 1970-90-ті рр. на підставі: Lane J.E. & Ersson S. *Politics and Society in Western Europe*. Fourth edition.- London. Thousand Oaks. New Delhi: SAGE Publications. – 1999. – P. 72.
789. Дані за 2000 р. щодо чисельності профспілкових організацій країн світу [Електронний ресурс]. - Режим доступу:
www.nationmaster.com/graph/lab_tra_uni_mem.-labor-trade-union-membership
790. Department for Business Enterprise & Regulatory Reform [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.berr.gov.uk/files/file_39006.pdf
791. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор: Учебное пособие / Сокр. пер. с англ. Богдановского А.С., Галкиной Л.А./ Под ред. Ильина М.В., Мельвиля А.Ю. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 104.
792. Конституция Испании // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С.377.
793. Конституция Португальской Республики // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997.– С. 536.
794. Armigeon K., Leimgruber P., Beyeler M., Menegale S. Comparative Political Data SET. 1960-2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipw.unibe.ch/content/team/klaus_armingeon/comparative_political_data_sets/index_ger.html.
795. Щодо неконвенційної діяльності правих екстремістських угруповань у країнах Європи див. : Улманд А. Сравнительный анализ новых крайне правых групп на Западе / По поводу книги М.Микинберга // Полис. – 2001. – № 3. – С.174-179.
796. Lane J.-E. & Ersson S.O. *Politics and Society in Western Europe*. – P.307-308.
797. Schmitter P.C. Reflections on Where the Theory of Neo-Corporatism Has Gone and Where the Praxis of Neo-Corporatism May be Going // Schmitter P.C., Lehmbruch G.(eds.) *Patterns of corporatism Policy-making*. – London: Sage, 1982.
798. Lehmbruch G. *Consociation democracy, Class Conflict and New Corporatism* // Schmitter P.C., Lehmbruch G. (eds.) *Trends Toward Corporatist intermediation*. – Beverly Hills, California, 1979.
799. Williamson P.J. *Corporatism in Perspective: An Introductory Guide to Corporatist Theory*. – London: Sage, 1989.
800. Lijphart A., Crepaz M. Corporatism and Consensus Democracy in Eighteen Countries: Conceptual and Empirical Linkages // *British Journal of Political Science*. – Vol. 21, Part. 2. – 1991.
801. Crepaz M. Corporatism in Decline? An Empirical Analysis of the Impact of Corporatism on Macroeconomic Performance and Industrial Disputes in 18 Industrialized Democracies // *Comparative Political Studies*. – Vol. 25, # 2 (July 1992).
802. Гражданское или корпоративное общество. Перспектива для России. – М., 1998.
803. Галкин А.А. Корпоративизм как форма отношений между государством и обществом: пределы опасности // Полис. – 2000. – № 6.
804. Schmitter Ph. Still the Century of Corporatism?// *Review of Politics*. – 1974. – Vol. 26, # 1. – P.93-94.
805. Siaroff A. Corporatism in 24 industrial democracies: Meaning and measurement// *European Journal of Political Research*. – 1999. – # 36. – P.177.
806. Галкин А.А. Корпоративизм как форма отношений между государством и обществом: пределы опасности. Цитую за сайтом: <http://www.politstudies.ru/fulltext/2000/6/14.htm>
807. Todosijewic B. & Enyedi Z. Structure versus culture again: Corporatism and the “new politics” in 16 Western European countries // *European Journal of Political Research*. – 2003. – Vol.42, # 5. – P.632.
808. Lijphart A., Crepaz M. Corporatism and Consensus Democracy in Eighteen Countries: Conceptual and Empirical Linkages. – P. 237.

809. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. – Львів: Видавництво “Червона Калина”, 2002. – С.98-99.
810. Срепаз М. Corporatism in Decline? An Empirical Analysis of the Impact of Corporatism on Macroeconomic Performance and Industrial Disputes in 18 Industrialized Democracies // *Comparative Political Studies*. – Vol. 25, # 2 (July 1992). – P. 149.
811. Compston H. Beyond corporatism: A configurational theory of policy concentration // *European Journal of Political Research*. – 2003. –Vol.42, # 6. – P.801.
812. Там само. – С.802.
813. Schmitter Ph., Grote J. Corporatist Sisyphus: Past, Present and Future. – San Domenico, 1997. – P. 5-8.
814. Christiansen P., Rommetverdt H. Parliaments and Organized Interests in Denmark and Norway. A Paper for the IPSA Congress. Seoul, 1997. – P. 12.
815. Там само. – С. 9-10.
816. Traxler F. The metamorphoses of corporatism: From classical to lean patterns // *European Journal of Political research*. – 2004. – # 43. – P.577.
817. Конституция Швеции // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 798.
818. Akt z 13 listopada 1986 r. Zawierający instrukcje dla Parlamentarnego Ombudsmana//Ombudsmani krajowi. Zbiór regulacji prawnych (Stan na dzień 1 stycznia 1998 r.) – Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, 1998. – S. 143.
819. Конституция Королевства Нидерландов // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 494.
820. Конституция Королевства Дании // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 309.
821. Конституция Испании // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997.– С. 382.
822. Конституция Португальской Республики // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа Инфра М·НОРМА, 1997. – С. 526.
823. William Wallace. The Sharing of Sovereignty: the European Paradox // *Political Studies*. –1999. – Vol. XLVII, # 3. – P. 504.

Бібліографія використаних джерел

1. Абетка української політики: [Довідник] / М.Томенко (керівник авторського колективу). – К.: Смолоскип, 1998. – 230 с.
2. Алексеенко І.В. Національні держави в умовах глобалізації світу: (політичні і правові аспекти): Монографія. – К.: Б.в.; Ніжин: Аспект – Поліграф, 2006. – 360 с.
3. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учебное пособие / Сокр. пер. с англ. А.С.Богдановского, Л.А.Галкиной / Под ред. М.В.Ильина, А.Ю.Мельвиля. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 537 с.
4. Андриченко Л.В. Регулирование и защита прав национальных меньшинств в законодательстве зарубежных стран // Государство и право. – 2002. – № 3. – С. 84-93.
5. Анохин М.Г. Политические системы: Адаптация. Динамика. Устойчивость (Теоретико-прикладной анализ). – М.: Информат, 1996. – 304 с.
6. Ачкасов В.А. Сравнительная политология: Курс лекций. – СПб.: Социологическое общество им. М.М.Ковалевского, 2002. – 184 с.
7. Батракова І.В. Інститут президентства як суб'єкт концептуальної влади в демократичних політичних системах: Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.02 / Дніпропетровськ. національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2006. – 16 с.
8. Береза А.В. Регіональна політика як чинник суспільної стабільності: європейський досвід і Україна: Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2007. – 19 с.
9. Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. – К.: АМУПП, 1997. – 200 с.
10. Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна: Навч. посібник. – К.: Асоціація молодих українських політологів і політиків, 2000. – 200 с.
11. Бовин А. Политика // Философский энциклопедический словарь. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1983. – С.507-508.
12. Большой юридический словарь / Под ред. А.Я.Сухарева, В.Е.Крутских. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА М, 2000. – 704 с.
13. Бортников В. Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії // Політ. Менеджмент. – 2007. – № 36. – С.38-50.
14. Бурдяк Я. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів: Монографія / Бурдяк В.І., Ротар Н.Ю. – Чернівці: Рута, 2004. – 328 с.
15. Бусова Н.А. Делиберативная модель демократии и политика интересов // Вопросы философии. – 2002. – № 5. – С. 44-54.
16. Бусыгина И. Настоящее и будущее «Европы регионов» (проблемы европейского регионализма) // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 9. – С.78-86.
17. Варзар І. Державна етнічна політика в політолого-етнологічних аспектах: історіологічний аналіз // Наук. Зап. НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса. – 2006. – Вип.30, кн.1. – С.107-116.
18. Вінничук Н. Типологія політичної опозиції // Політ.менеджмент. – 2007. – № 3. – С.51-59.
19. Вишневецкая Н. Проблемы и перспективы рынка рабочей силы // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 8. – С.41-46.
20. Волкова Г. Баскский терроризм и политика регионального автономизма в Испании // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 2. – С. 93-97.
21. Вредій О.С. Інституціональний вимір формування єдиної політичної системи Європейського Союзу: Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.04 / НАН України, Ін-т світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2006. – 18 с.
22. Гаганова Н.А. Концепция разделения властей и идея субсидиарности // Государство и право. – 2003. – № 3. – С.88-91.

23. *Галкин А.А.* Корпоративизм как форма отношений между государством и обществом: пределы опасности // *Полис*. – 2000. – № 6. – С.147-158.
24. *Галишев В.* Коаліції партій у парламентах // *Політика і час*. – 2003. – № 5 – С.15-21.
25. *Гелей С., Рутар С.* Політико-правові системи світу: Навч.посібник – К.: Знання, 2006. – 668 с
26. *Гельман В.Я.* Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике // *Полис*. – 2003. – № 4. – С.6-25.
27. *Глотов М.Б.* Социальный институт : определение, структура, классификация // *Социологические исследования*. – 2003. – № 10. – С. 13-19.
28. *Говорова Н.* Занятость в постиндустриальном мире // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2003. – № 12. – С.35-41.
29. *Голишев В.* Феномен парламентської більшості // *Політика і час*. – 2003. – № 3. – С. 3-10.
30. *Голишев В.М.* Парламентські об'єднання: світовий досвід та українська практика (Політологічний аналіз): Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.02 / НАН України, Ін-т політ. та етнонаціональних досліджень. – К., 2004. – 19 с.
31. *Головаха Є., Паніна Н.* Пострадянська деінституціоналізація й становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2001. – № 4. – С.5 - 22.
32. *Голосов Г.В.* Сравнительная политология: Учебник. – Новосибирск: Изд.-во Новосиб. ун-та, 1995. –196 с.
33. *Горбатенко В.П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: Вид.центр «Академія», 1999. – 240 с.
34. *Гоффе Н.* Социальные проблемы. Социальная составляющая региональной политики на Западе // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2003. – № 4. – С. 63-70.
35. *Грин Д.П., Шапиро И.* Объяснение политики с позиции теории рационального выбора: почему так мало удалось узнать?// *Современная сравнительная политология: Хрестоматия*. –М., 1997. – С.295-323.
36. *Давимука С., Колодій А., Кужелюк Ю., Харченко В.* Політичні режими сучасності та перехід до демократії. –Львів, 1999. – 168 с.
37. *Даль Р.А.* Введение в теорию демократии. – М.: Наука и СП «Квадрат», 1992. – 158 с.
38. *Даль Р.* Демократия и ее критики. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 567 с.
39. *Денисенко В.М.* Проблема визначення предмету політології. // *Вісник Львівського національного університету : Серія гуманітарних наук*. – 2004. – Вип.3. – С.175-180.
40. *Денисенко В.М., Климончук В.І.* Аксиологія динаміки політичних процесів. – Львів: Простір – М, 2005. – 237 с.
41. *Дегтев Г.В.* Некоторые теоретические закономерности становления института президентства на современном этапе // *Государство и право*. – 2005. – № 2. – С.5-12.
42. *Дербишайр Д.Д., Дербишайр Я.* Политические системы мира: В 2 т. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – Том 1: Пер. с англ. – 512 с.
43. *Дербишайр Д.Д., Дербишайр Я.* Политические системы мира: В 2 т. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – Том 2: Пер. с англ. – 496 с.
44. *Дибиров А.-Н.З.* Легитимность власти как рефлексная форма политического господства // *Философские исследования*. – 2002. – № 1. – С.70-80.
45. *Ділковська І.О.* Омбудсмен в системі інститутів правової держави: порівняльно-політологічний аналіз: Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2007. – 19 с.
46. *Доган М., Пеласси Д.* Сравнительная политическая социология / Пер. с англ. – М. : Социально-политический журнал, 1994. – 272 с.

47. Долженков О.О. Україна – Білорусь: Досвід політичної трансформації: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2003. – 264 с.
48. Дюверже М. Политические партии. – М.: Академический проект, 2000. – 558 с.
49. Енциклопедія політичної думки. – К.: Дух і Літера, 2000. – 471 с.
50. Завершинский К.Ф. Методологическая комплементарность в исследовании символических матриц динамики политических институтов // Полис. – 2003. – № 1. – С.39-49.
51. Завершинский К.Ф. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта // Полис. – 2001. – № 2. – С.113-131.
52. Зазнаев О.И. Вторая молодость “долгожителя”: концепт “политический институт” в современной науке // “Проблемы политической науки”. – Казань: Центр инновационных технологий, 2005.
53. Зарубежные страны: история, экономика, политика, международные отношения. 1998 – 2003 / Авт.-сост. Бердичевский Я.М. – Запорожье: Премьер, 2003. – 624 с.
54. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. – К.: Основи, 1996. – 420 с.
55. Иванова И.К. Палата лордов на рубеже XXI века // Государство и право. – 2003. – № 6. – С.70-73.
56. Иващенко О. Новий інституціоналізм в економічній соціології: теоретичні підвалини дослідницьких можливостей // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С.60-70.
57. Ильин М.В. Сравнительная политология: научная компаративистика в системе политического знания // Полис. – 2001. – № 4. – С.62-75.
58. Ильин М.В. Основные методологические проблемы сравнительной политологии // Полис. – 2001. – № 6. – С.140 – 143.
59. Ильин М.В. Сравнительная политология : научная компаративистика в системе политического знания // Полис. – 2001. – № 4. – С.162-175.
60. Иноземцев В.Л. Классовый аспект бедности в постиндустриальных обществах // Социологические исследования. – 2000. – № 8. – С.18-27.
61. Иноземцев В., Кузнецова Е. Возвращение Европы. В поисках идентичности : европейская социокультурная парадигма (Статья четвертая) // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 6. – С.3-14.
62. Иноземцев В.Л. Философия и общество. Проблема неравенства в контексте глобализации // Философские исследования. – 2003. – № 1. – С.5-27.
63. Інститут президенства у світі. Хто є хто? / Упор. Романюк А., Скочиляс Л., Шведа Ю. – Львів: ЦПД, 1999. – 85 с.
64. Інститут імпичменту: порівняльний політико-правовий аналіз / Кресіна І.О., Коваленко А.А., Балан С.В. – К.: Юридична думка, 2004. – 176 с.
65. Иншаков О.В. Экономические институты и институции: к вопросу о типологии и классификации // Социологические исследования. – 2003. – № 9. – С.42-51.
66. Калитчак Р.Г. Італійський регіоналізм у контексті європейських інтеграційних процесів: Автореф. дис...канд.політ.наук: 23.00.04 / Львівський національний ун-т ім. І.Франка. – Л., 2004. – 18 с.
67. Кармазіна М. Інститут президентства: походження та сутність феномена // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3(6). – С. 36-50.
68. Кармазіна М. Політичні інститути: питання методології дослідження // Історичний журнал. – 2004. – № 12. – С.3-8.
69. Кармазіна М., Могилевець О. Становлення і розвиток порівняльної методології в політичних дослідженнях // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С.3-17.
70. Кармазіна М., Щербакова О. “Інститут” та “інституція”: проблема розрізнення понять // Політ.менеджмент. – 2006. – № 4. – С.10-19.
71. Кинг П. Федерализм: многомерная модель исследования. Классифицирование федераций // Полис. – 2000. – № 5. – С.7-18.

72. *Kish С.* Регіони Європи на початку ХХІ століття // Політика і час. – 2007. – №1. – С.33-36.
73. *Кирдина С.Г.* Институциональные матрицы : макросоциологическая объяснительная гипотеза // Социологические исследования. – 2001. – № 2. – С. 13-23.
74. *Коданева С.И.* Первая национальная Ассамблея Уэльса // Государство и право. – 2002. – № 6. – С. 54-60.
75. *Коданева С.И.* Региональная реформа в Соединенном Королевстве // Государство и право. – 2003. – № 9. – С.80-87.
76. *Кожановский А.Н.* Испания: этнический фактор и административные границы // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С.78-89.
77. *Колесник К.О.* Парламентська процедура в зарубіжних країнах: порівняльно-правовий аналіз: Автореф.дис....канд.юрид.наук / Нац.юрид.акад. України ім. Я.Мудрого. – Харків, 2003. – 19 с.
78. *Колодій А.Ф.* На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. – Львів: Видавництво “Червона Калина”, 2002. – 274 с.
79. Конституции государств Европейского Союза. Под общей редакцией и со вступительной статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л.А.Окунькова. – М.: Издательская группа ИНФРА М·НОРМА, 1997. – 802 с.
80. *Косолапов Н.А.* Легитимность в международных отношениях: эволюция и современное состояние проблемы // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 2. – С.3-14.
81. *Краснов М.А.* Россия как полупрезидентская республика: проблема баланса полномочий. (опыт сравнительно-правового анализа)// Государство и право. – 2003. – № 10. – С.16-23.
82. *Кречмер Г.* Фракції. Партії в парламенті. – К.: Заповіт, 1999. – 300 с.
83. *Куокли Дж.* Двухпалатность и разделение властей в современных государствах // Полис. – 1997. – № 3. – С.148-168.
84. *Кухта Б., Романюк А., Старецька Л., Угрин Л., Красівський О., Ткаченко Г.* Політична наука: Словник: категорії, поняття і терміни. – Львів: Кальварія, 2003. – 500 с.
85. *Ларсен Ст.У.* Моделирование Европы в логике Роккана // Полис. – 1995. – № 1. – С.39-57.
86. *Лебедева М.М.* Проблемы развития мировой политики // Полис. – 2004. – № 5. – С.106-113.
87. *Левенець Ю. А.* Держава у просторі громадянського суспільства / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К. : Освітня книга, 2006. – 272 с.
88. *Ленін В.І.* Великий почин // Повне зібрання творів. Пер. з 5-го рос. вид. Т. 39. – К. Політвидав України, 1973.
89. *Лейпхарт А.* Конституционные альтернативы для новых демократий// Полис. – 1995. – № 2. – С.135-146.
90. *Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах: Сравнительное исследование. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 288 с.
91. *Любарский Г.Ю.* Теория динамики сложной социальной системы // Полис. – 2004. – № 2. – С. 41-50.
92. *Макеєв С.* Соціальні інститути: класичні тлумачення й сучасні підходи до вивчення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С.5-20.
93. *Малащенко А.* Тень ислама над Европой // Международная жизнь. – 2004. – № 9. – С.93-106.
94. *Малинова О.Ю.* Гражданство и политизация культурных различий. Размышления по поводу некоторых тенденций в англоязычной политической философии // Полис. – 2004. – № 5. – С. 7-18.

95. Малкіна Г.М. Взаємодія виборчої і партійної систем: світовий досвід та проблеми України: Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.02 / Київський нац. Ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2004. – 16 с.
96. *Мальський М.З., Мацяк М.М.* Теорія міжнародних відносин. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 392 с.
97. *Малярчук В.* Змагання партійних ідеологій на тлі європейської ретроспективи // Віче. – 2006. – №7-8. – С.48-50.
98. *Мельвиль А.Ю.* Еще раз о сравнительной политологии и мировой политике // Полис. – 2004. – № 5. – С.114-119.
99. *Меркель В., Круассан А.* Формальные и неформальные институты в дефективных демократиях (I)// Полис. – 2002. – № 2. – С.20-30.
100. *Меркель В., Круассан А.* Формальные и неформальные институты в дефективных демократиях (II)// Полис. – 2002. – № 1. – С.6 -17.
101. *Митрохина Т.Н.* Сравнение как средство развития политической теории // Полис. – 2004. – № 3. – С. 168-172.
102. *Мысливченко А.Г.* Перспективы европейской модели социального государства // Вопросы философии. – 2004. – № 6. – С. 3- 12.
103. *Наумкіна С.* Глобалізація: тенденції інтеграції, універсалізації та поляризації сучасного світу // Політ. Менеджмент. – 2005. – № 5. – С.16-30.
104. *Нерсесянц В.С.* Сравнительное правоведение в системе юриспруденции // Государство и право. – 2001. – № 6. – С.5-15.
105. *Нечаев Д.* ФРГ : принципы сотрудничества государства с неправительственными объединениями (90-е годы) // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 12. – С. 25-31.
106. *Нижник Н.Р.* Впровадження моделі “парламентська більшість – коаліційний уряд”: аналіз проблеми // Стратегічна панорама. – 2004. – № 4. – С.54-60.
107. *Новинская М.* Коммунитарная парадигма: модификация левой идеи в западной политической культуре // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 4. – С.36-45.
108. *Обушний М.І., Примуш М.В., Шведа Ю.Р.* Партологія: Навчальний посібник / За ред. М.І.Обушного. – К.: Арістей, 2006. – 432 с.
109. Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций / Нац. ин-т стратег.исследований (Харьковский филиал), Харьк. Нац.ун-т им. В.Н.Каразина / Ред.кол.: Семиноженко В.П. и др. – Харьков: Константа, 2003. – 218 с.
110. *Орлов А.* Иммиграционный бум. Где решение проблемы? // Международная жизнь. – 2002. – № 12. – С.79-88.
111. Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б.Кухти. Ч.2: Політичні процеси, системи та інститути /Б.Кухта, А.Романюк, Л.Старецька та ін. – Львів: Кальварія, 1997. – 336 с.
112. Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б.Кухти. Ч.3: Політична свідомість і культура / Б.Кухта, А.Романюк, Л.Старецька та ін. – Львів: Кальварія, 1998. – 556 с.
113. *Остапенко Г.С.* Британская монархия от Эдуарда VIII до Елизаветы II. Елизавета II – королева по призванию // Новая и новейшая история. – 2000. – № 5. – С.191-206.
114. *Павленко І.* Правовий статус опозиції. Досвід розвинутих демократій і українські перспективи // Політ.менеджмент. – 2005. – № 5. – С.16-30.
115. *Павленко Р.М.* Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід: Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2001. – 16 с.
116. *Павлова Т.В.* Паттерны развития институтов управления индустриальными отношениями в условиях глобализации // Полис. – 2004. – № 6. – С.29-35.

117. *Пак Санг Нам.* Президент и исполнительная власть // Свободная мысль. – 2001. – № 11. – С. 36-45.
118. *Пантин В.И., Лапкин В.В.* Ускорение политического развития и его теоретическое осмысление // Полис. – 2002. – № 2. – С.6-19.
119. Парламенти країн-членів Ради Європи: Довідник / [Авт.-уклад.: Шевчук А.А. та ін.] – К.: Парлам. видавництво, 2001. – 60 с.
120. Парламентсько-президентська форма правління: Україна та німецький досвід: Зб.наук.праць / Нац. Акад. держ. упр. при Президентові України, Ін-т підвищ. кваліфікації кер.кадрів / За ред. Розпутенка І. – К.: К.І.С., 2003. – 194 с.
121. *Патнам, Роберт Д. та ін.* Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії / Р.Д.Патнам разом з Р.Леонарді та Р.Й.Нанетті / Пер. з англ. В.Ющенко. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 302 с.
122. *Пауел Дж.-Б.* Сучасні демократичні країни. Участь у політичному житті, стабільність і насильство / Пер. з англ.: Христенко О.В., Горбатько В.К. – Харьков: Каравела, 2004.–288 с.
123. *Перегудов С.* Социал-демократия в новых условиях. Западная социал-демократия на рубеже веков // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 6. – С.40-46.
124. *Пилипенко А.Н.* Бельгия // Конституции государств Европейского Союза. – М.: Издательская группа ИНФРА М·НОРМА, 1997. – С.103-108.
125. *Погорельская С.* „Вечно вчерашние”: правый популизм и правый радикализм в Западной Европе // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 3. – С. 51-63.
126. Политические партии в условиях демократии. Роль и функции партий в политической системе Федеративной Республики Германия / Издатели : Й.Тезинг и В.Хофмайстер, 1995. – 557 с.
127. Політична система сучасної України: особливості ставлення, тенденції розвитку / Редкол.: Ф.М. Рудич (голова) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – 211 с.
128. *Поліщук К.В.* Етнонаціональний вимір конфлікту у Країні Басків: Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.04 / Львівський національний ун-т ім. І.Франка. – Л., 2007. – 17с.
129. Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України. Доповіді і реферати двостороннього політологічного симпозиуму у приміщенні Австрійського Посольства в Києві 16-18 листопада 1995 р. Видано Е. Гофер та Ф.Рудичем. – Львів, 1996. – 316 с.
130. Порівняльне правознавство. Порівняльна політологія: Систематичний бібліографічний покажчик / О.В.Кресін (керівник авт. колективу), І.О.Кресіна, О.В.Батанов, О.Л.Бігич та ін. За редакцією О.В.Кресіна, І.О.Кресіної. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2002. – 311 с.
131. *Примуш М.* Інституційні та партійні системи // Віче. – 2003. – № 4. – С.28-32.
132. *Пушкарева Г.В.* Изучение электорального поведения: контуры когнитивной модели // Полис. – 2003. – № 3. – С.120-130.
133. *Пшеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пер. с англ. под ред. проф. Бажанова В.А. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 320 с.
134. *Рабинович П.М.* Основы загальної теорії права та держави. – К.,1994. –236 с.
135. *Работяжев Н., Романов Б.* В поисках альтернативной модели развития // Свободная мысль. – 2003. – № 7. – С.4-18.
136. *Радченко О.В.* Влада і вибори: інституційна взаємодія в демократичному суспільстві: Монографія. – Харків: Магістр, 2006. – 243 с.
137. *Рациональный выбор в политике и управлении /* Под ред. Л.В.Сморгунова. – СПб.: Изд. СПб.ун-та, 1998. – 374 с.

138. Регіональна політика в країнах Європи. Уроки для України / Київ. Центр ін-ту Схід-Захід / Ред.: С.Максименко. – К.: Логос, 2000. – 69 с.
139. Регіональна політика ЄС після його розширення. Аналітична оцінка / Нац.ін-т стратег.дослідж., Фонд Конрада Аденауера (представництво в Україні). – Ужгород: Ліра, 2004. – 244 с.
140. Романюк А. Західна Європа: Політичний довідник. – Львів: ЦПД, 1999. – 39 с.
141. Романюк А., Поліщук Х. Становлення політико-порівняльних близькосхідних досліджень // Грані. – 2007. – №1. – С.135-138.
142. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. – Львів: ЦПД-«Астролябія», 2005. – 366 с.
143. Романюк А. Політична могутність // Основи політології / За ред. Б.Кухти. Частина 2. – Львів: Вид-во “Кальварія”, 1997. – С.65-69.
144. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.
145. Романюк А. Становлення порівняльної політології та головні особливості методу порівняльних досліджень // Збірник наукових праць «Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку». – Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка». Вип.16. – 2005. – С.15-21.
146. Романюк А. Сутність та основні підходи щодо визначення соціально-політичних поділів // Вісник. Соціогуманітарні проблеми людини. – 2005. – № 1. – С.41 -47.
147. Романюк А. Типологія урядових кабінетів в країнах Західної Європи: порівняльний аналіз // Вісник Львівського університету. Серія : Філософські науки. – 2007. – Вип. 10. – С.235 – 244.
148. Романюк А. Християнська демократія: стан та розвиток у ХХ ст. // Вісн. Львів. ун-ту. Філософські науки. – 2003. – № 5. – С.324-333.
149. Романюк А. Уряди меншості у системі урядів країн Західної Європи // Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини. – 2006. – Вип.17. – С.88 - 94.
150. Романюк А.С., Шведа Ю.Р., Шумельда Ю.Р. Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 162 с.
151. Роуз Р. Політична система Англії // Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. – М., 2002. – С.287- 384.
152. Руденко В.Н. „Народное вето” как институт непосредственной демократии // Государство и право. – 2004. – № 3. – С.16-22.
153. Рудич Ф. М., Балабан Р. В., Ганжуров Ю. С. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. – К. : Парламентське вид-во, 2006. – 412с.
154. Рябіка В. Сучасна європейська соціал-демократія: досвід і проблеми // Політ. менеджмент. – № 6, 2005. – С.58-65.
155. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. – К.: Тандем, 1996. – 240 с.
156. Рябов С.Г. Державна влада: проблеми авторитету й легітимності. – К., 1996. –124 с.
157. Салмин А.М. Современная демократия: Очерки становления. 2-е изд., расширенное и исправленное. – М.: Ad Marginem, 1997. – 448 с.
158. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии (I)// Полис. – 2003. – № 3. – С. 67-77.
159. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии (II)// Полис. – 2003. – № 4. – С.152-160.
160. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии (III)// Полис. – 2003. – № 5. – С.65-75.
161. Сартори Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів. Пер. з 2-го англ. вид. – К.: АртЕк, 2001. – 224 с.
162. Свідник Д.О. Валлійці за незалежність // Поступ. – № 170 (22 вересня 2003 р.).

163. *Сергеев В.М., Сергеев К.В.* Механизмы эволюции политической структуры общества : социальные иерархии и социальные сети // *Полис*. – 2003. – № 3. – С.6-13.
164. *Серьогіна С.Г.* Порядок формування уряду за різних форм правління // *Пробл. законності*. – 2004. – № 12. – С.3-8.
165. *Сіленко А.О., Коляденко В.А.* Соціальна держава: тернистий шлях до визнання. – О.: ТЕС, 2002. – 286 с.
166. *Силинов П.М.* О некоторых концепциях федерализма в зарубежной литературе // *Государство и право*. – 2000. – № 5. – С.85-87.
167. *Смелзер Н.Д.* О компаративном анализе, междисциплинарности и интернационализации в социологии // *Социологические исследования*. – 2004. – № 11. – С.3-12.
168. *Сморгунов Л.В.* Сетевой подход к политике и управлению // *Полис*. – 2001. – С.103-112.
169. *Сморгунов Л.В.* Современная сравнительная политология. Учебник. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 472 с.
170. Современная политика. Основные политические системы современного мира / Под общ. ред. В.С.Бакирова, Н.И.Сазонова. – Х.: ХНУ имени В.Н.Каразина, 2005. – 592 с.
171. Современная сравнительная политология: Хрестоматия. – М.: Московский общественный научный фонд, 1997. – 378 с.
172. Солт Д., Кларк Д. Региональные и локальные перспективы. Международная миграция в регионе европейской экономической комиссии ООН: формы, тенденции, политика // *Международный журнал социальных наук*. – 2001. – № 32. – С.81-99.
173. *Сорокина В.* Великобритания: сфера услуг в 90-е годы // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2000. – № 2. – С.89-96.
174. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / [Авт. Кол.: В.Бакиров, Н.Сазонов, В.Фисун и др.]; Ред. В.Бакиров, Н.Сазонов. – Харьков: ХНУ им. В.Н.Каразина, 2005. – 591 с.
175. Сравнительное государственное управление: Теория, реформы, эффективность / Под ред. Л.В.Сморгунова. – СПб.: Изд.СПб.ун-та, 2000. – 370 с.
176. Степанов В. У рамках „розумно дозованого сепаратизму” // *Політика і час*. – 2003. – № 8. – С. 68-75.
177. Стешенко Т.В. Зарубіжний досвід формування виборчих органів // *Пробл. законності*. – 2005. – Вип.72. – С.16-22.
178. *Таагенера Р., Шугарт М.С.* Описание избирательных систем // *Современная сравнительная политология: Хрестоматия*. – М., 1997. – С.144-197.
179. Теленко О.М. Ольстерська проблема в політиці Великої Британії. Автореф. дис....канд.політ.наук: 23.00.04 / Львівський національний ун-т ім. І.Франка. – Л., 2006. – 17с.
180. *Тернер Ф.К.* Меняющиеся роли государства: измерение, возможности, проблемы // *Международный журнал социальных наук*. – 2000. – № 30. – С. 7-18.
181. *Товт М.М.* Міжнародно-правовий захист національних меншин (Тенденції сучасного розвитку)/ НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2002. – 17 с.
182. *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії. Т. 1/ Пер. з англ. В.Шовкуна. – К.: Основи, 1995. – 614 с.
183. *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії. Т.2/ Пер. з англ.: В.Митрофанова, П.Таращука. – К.: Основи, 1995. – 406 с.
184. *Троян С.С.* Порівняльні політичні системи сучасності: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: НМЦВО, 2003. – 266 с.
185. *Туровский Р.* Баланс отношений „центр – регионы” как основа территориально-государственного строительства // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2003. – № 12. – С.54-65.

186. *Туровский Р.* Разграничение компетенции между уровнями власти: мировой опыт // *Мировая экономика и международные отношения.* – 2004. – № 11. – С.23-34.
187. *Улманд А.* Сравнительный анализ новых крайне правых групп на Западе / По поводу книги М.Микинберга // *Полис.* – 2001. – № 3. – С.174-179.
188. *Уотс Р.* Введение: федерализм в эпоху глобализации // *Международный журнал социальных наук.* – 2001. – № 34. – С. 11-14.
189. *Уткин А.* Будущее Запада // *Свободная мысль.* – 2003. – № 2. – С.52-69.
190. *Участь громадян у політиці: західні концепції 1960-90-х років: Навч. посіб. / В.П.Скоблик. Ін-т держ.упр. та регіон.розв., Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород: Мистецька лінія, 1999.*
191. *Фісун О.* Типології політичних систем: основні підходи // *Політ. менеджмент.* – 2005. – № 5. – С. 39-50.
192. *Флейнер Т.* Социальные различия и федерализм. Перед лицом многообразия // *Международный журнал социальных наук.* – 2001. – № 34. – С.41-49.
193. *Фролов В.П.* Проблема «третьей партии» в Великобритании // *Новая и новейшая история.* – 2003. – № 4. – С.29-44.
194. *Фукуяма Ф.* Непростые вызовы нового столетия // *Свободная мысль.* – 2004. – № 11. – С.63-71.
195. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т.Велимеева, Ю.Новикова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
196. *Хлопин А.Д.* Деформализация правил: причина или следствие институциональных ловушек? // *Полис.* – 2004. – № 6. – С.6-15.
197. *Ходаковский Д.В.* Международные институты по контролю за соблюдением прав и свобод человека. Параметры становления и развития в современном миропорядке // *Государство и право.* – 2004. – № 12. – С.51-60.
198. *Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник / Б.Кухта, А.Романюк, М.Поліщук; За ред. Б.Кухти. Вид.2-е, перероб. і доп. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.*
199. *Цапенко И.* Роль иммиграции в экономике развитых стран // *Мировая экономика и международные отношения.* – 2004. – № 5. – С.27 -39.
200. *Цветков В., Горбатенко В.* Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: Монографія. – К.: Інститут держави і права В.М.Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
201. *Цебелис Дж.* В защиту теории рационального выбора // *Современная сравнительная политология. Хрестоматия.* – М., 1997. – С.52-83.
202. *Церква і соціальні проблеми. Енцикліка “Сотий рік”.* – Львів, 1993. – 552 с.
203. *Чемшит А.А.* Государственная власть и политическое участие. – Киев: Украинский центр духовной культуры, 2004. – 528 с.
204. *Чернецкий Ю.* Сучасний інституціоналізм як напрям соціологічного теоретизування // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2003. – № 3. – С.33-45.
205. *Черкасова Е.* Страна Басков: терроризм или борьба за самоопределение // *Мировая экономика и международные отношения.* – 2002. – № 10. – С. 77-86.
206. *Чилкот Р.Х.* Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы / Пер. с англ. – М.: ИНФРА М, Издательство “Весь мир”, 2001. – 560 с.
207. *Шапиро И.* Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики // *Полис.* – 2001. – № 3. – С.6-15.
208. *Шапиро И.* Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики // *Полис.* – 2001. – № 4. – С.27-36.
209. *Шапиро И.* Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики // *Полис.* – 2001. – № 5. – С.54-64.
210. *Шаповал В.* Зарубіжний парламентаризм. – К.: Основи, 1993. – 143 с.

211. *Шаповал В.* Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз. – К., 1995. – 136с.
212. *Шаповал В.М.* Державний лад країн світу – К.: Український Центр Правничих Студій, 1999. – 320 с.
213. *Шведа Ю.* Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 528 с.
214. *Шведа Ю.* Політичні партії: Енциклопедичний словник. – Львів: Астролябія, 2005. – 488 с.
215. *Шмачкова Т.В.* Теории коалиции и становление русской многопартийности. Методики рационализации политического процесса // Полис. – 1996. – № 5. – С.28 - 52.
216. *Штайнер Ю.* Европейська демократія і федералізм // “Г”. Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – № 23. – С. 24-33.
217. *Штольке В.* Новая риторика исключительности в Европе // Международный журнал социальных наук. – 1999. – № 26-27. – С.31-43.
218. *Штомка П.* Понятие социальной структуры: попытка обобщения // Социологические исследования . – 2001. – № 9. – С.3-13.
219. *Шульц Б.Х.* Глобализация, унификация и германское социальное государство // Международный журнал социальных наук. – 2000. – № 30. – С. 49-63.
220. *Цапенко И.* Роль иммиграции в экономике развитых стран // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 5. – С.27-39.
221. *Якубовський О. П., Бутирська Т. О.* Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії. – О. : ОРІДУ НАДУ, 2004. – 198 с.
222. *Adams G.* A Farther Shore. Ireland’s Long Road to Peace. – New York: Random House, 2003. – P.412.
223. *Almond G.A., Coleman J.S.* (eds.) The Politics of Developing Areas. – Princeton, New York: Princeton University Press, 1960. – 591 p.
224. *Almond G., Powell D.* Comparative Politics: A Developmental Approach. – Boston: Little, Brown and Co., 1966. – 348 p.
225. *Almond G.A., Cole T., Macridis R.C.* A Suggested Research Strategy in Western European Government and Politics // Comparative Politics. A Reader/ Edit. by Eckstein H., Apter D.E. – New York : Collier-Macmillan Limited, London, 1967. – P.52-57.
226. *A New Handbook of Political Science / Edit. by Robert E.Goodin and Hans-Dieter Klingemann.* – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 845 p.
227. *Antoszewski A.* Reżim polityczny // Studia z teorii polityki. Pod red. A.Jabłoński, L.Sobkowiak (red.) T.1. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – S.75-90.
228. *Antoszewski A.* Wzorce ruwalizacji politycznej we współczesnych democracjach europejskich. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. – 226 s.
229. *Antoszewski A., Herbut R.* Socjaldemokracja w Europie Zachodniej. Studium porównawcze. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 351 s.
230. *Antoszewski A., Herbut R.* Systemy polityczne współczesnej Europy. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – 367 s.
231. *Antoszewski A., Herbut R.* Systemy polityczne współczesnego świata. – Gdańsk: ARCHE, 2001. – 351 s.
232. *Apter D.* Norway // World Encyclopedia of Parliaments and Legislatures. Vol. II. – Washington, D.C.,1998. – P.510-516.
233. *Apter D.* Comparative Politics, Old and New // A New Handbook of Political Science / Edit. by R.Goodin and H.-D.Klingeman. – New York: Oxford University Press, 1996. – P.372 -400.
234. *Arthur P.* Government & Politics of Northern Ireland. – Harlow. Essex: Longman. London, 1980.- 160 p.

235. Arthur P. & J.Keith. Northern Ireland since 1968. Second ed. – Blackwell Publishers, 1996. – 144 p.
236. *Badge J., Laver M.* The Policy Basis of Government Coalitions: A Comparative Investigation // *British Journal of Political Science*. – 1993. – Vol.23, # 4. – P.499-519.
237. *Bagehot W.* The English Constitution. – London, 1964. – 359 p.
238. Baron D. A Spatial Bargaining Theory of Government Formation in Parliamentary Systems // *American Political Science Review*. – 1991. – Vol. 85, # 1. – P. 137 – 165.
239. *Bartolini S. & Mair P.* Identity, competition and electoral availability: the stabilization of European electorates 1885-1985. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 363 p.
240. *Batory A. & Sitter N.* Cleavages, competition and coalition-building: Agrarian parties and the European question in Western and East Central Europe // *European Journal of Political Research*. –2004. - Vol. 43, # 4. – P.523-546.
241. *Beyme K.* Party Leadership and Change in Party Systems: Towards a Postmodern Party State?// *Government and Opposition*. – 1996. – Vol. 31, # 2. – P.135 – 159.
242. *Betz, H.-G.* Introduction // *The New Politics of the Right: Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies* / Edit. by H.-G.Betz & S.Immerfall – Basingstoke: Macmillan, 1998. – P.1-10.
243. *Betz H.-G.* Radical Right-Wing Populism in Western Europe. – New York: St. Martin's Press, 1994. – 226 p.
244. *Beyme K.* Współczesne teorie polityczne. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2005. – 344 s.
245. *Billig M.* Talking of Royal family. – London. New York: Routledge, 1992.
246. *Blais A.* The classification of electoral systems // *European Journal of Political Research*. – 1988, # 16. – P.99-110.
247. *Blondel J.* Comparative Government: An Introduction. – Hempstead: Philip Allan, 1990. – 389 p.
248. *Blondel J.* Comparative Government: An Introduction. Second ed. – Prentice Hall. Harvester Wheatsheaf. London. New York. Toronto. Sydney. Tokyo. Singapore. Madrid. Mexico city. Munich, 1995. – 418 p.
249. *Blondel J.* The Political Factors Accounting for the Relationship Between Governments and the Parties Which Support Them // *EUI Working Paper SPS no.91/14*. – Florence: European University Institute, 1991.
250. *Blondel J.* and *Cotta M.* Party and Government. An Inquiry into the Relationship between Governments and Supporting parties in Liberal Democracies. – London: Macmillan, 1996. – 284 p.
251. *Blondel J.* and *Cotta M.* The Nature of Party Government. A Comparative European Perspective. – London: Palgrave, 2000. – 241 p.
252. *Brauber R.* Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w Nowej Europie. – Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998.
253. *British Cultural Identities* / Edit. by Mike Storry and Peter Childs. – London; New York, 1997. – 350 p.
254. *Brug W. & Fennema M.* Protest or mainstream? How the European anti-immigrant parties developed into two separate groups by 1999 // *European Journal of Political Research*. – 2003. - Vol. 42, # 1. – P.55-76.
255. *Brug W., Fennema M., Tillie J.* Anti-immigrant parties in Europe: Ideological or protest vote? // *European Journal of Political Research*. – 2000. – Vol. 37(1). – P.77-102.
256. *Budge I., Newton K. and other.* The Politics of the New Europe: Atlantic to Urals. – Longman, London Date Published, 1997. – 423 p.
257. *Budge I., Robertson D., Hearle D.* Ideology, Strategy and Party Change: Spatial Analyses of Post-War Election Programmers in 19 Democracies. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 494 p.

258. *Burchell J.* Evolving or Conforming? Assessing Organizational Reform Within European Green Parties // *West European Politics*. – 2001. – Vol. 24, # 3. – P.113-134.
259. *Changing party systems in Western Europe*. – London & New York: Pinter, 1999. – 315p.
260. *Chmaj M., Sokół W., Zmigrodzki M.* Teoria partii politycznych. – Lublin: MORPOL, 1999. – 237 s.
261. *Christiansen P., Rommetverdt H.* Parliaments and Organized Interests in Denmark and Norway. A Paper for the IPSA Congress. – Seoul, 1997.
262. *Christopher J. A.* The Dynamics of Public Support for Coalition Governments // *Comparative Political Studies*. – 1995. – Vol. 28, # 3. – P.350-383.
263. *Coalition Governments in Western Europe*.–Oxford: Oxford University Press, 2000. – 602p.
264. *Cole A.* Old right or new right? The ideological positioning of parties of the far right // *European Journal of Political Research*. –2005. –Vol. 44, # 2. – P.203-230.
265. *Comparative Politics. A Reader* / Edit. by Harry Eckstein and David E.Apter. The Free Press. – New York. Collier-Macmillan Limited, London, 1967. – 746 p.
266. *Comparative Politics Today: A World View*. General editors: Gabriel A.Almond, G.Bingham Powell. Jr. Stanford University / University of Rochester. Third edition. – Boston. Toronto: Little, Brown and Company, 1984. – 563 p.
267. *Compston H.* Beyond corporatism: A configuration theory of policy // *European Journal of Political Research*. –2003. – Vol. 42, # 6. – P.787- 809.
268. *Cox G.* Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems. – New York: Cambridge University Press, 1997. – 340 p.
269. *Crepaz M.* Corporatism in Decline? An Empirical Analysis of the Impact of Corporatism on Macroeconomic Performance and Industrial Disputes in 18 Industrialized Democracies // *Comparative Political Studies*. –1992. – Vol. 25, # 2. – P.139-168.
270. *Crozier M., Friedberg E.* Człowiek i system. Ograniczenia działania zespołowego. – Warszawa, 1982. – 213 s.
271. *Dahl R.* (ed.) *Political Opposition in Western Democracies*. – New Haven: Yale University Press, 1967. – 458 p.
272. *Dahl R.* *Poliarchy: Participation and Opposition*. – New Haven: Yale University Press, 1971. – 257 p.
273. *Dalton R.J., Flanagan S.C., Beck P.A.* (eds.) *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. Realignment or Deraignment?* – Princeton, New York: Princeton University Press, 1984.
274. *Dalton R.J.* *Democratic Challenges. Democratic Choices. The erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 230 p.
275. *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej/ Pod redakcją Andrzeja Antoszewskiego i Ryszarda Herbuta*. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – 252 s.
276. *Demokracje Zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza / Pod redakcją Andrzeja Antoszewskiego i Ryszarda Herbuta*. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – 348 s.
277. *De Swaan A.* *A Coalition Theories and Cabinet Formations: a Study of Formal Theories of Coalition Formations Applied to Nine European Parliaments after 1818*. – San Francisco: Jossey-Bars Publishers, 1973. – 347 p.
278. *Deutsch K.* *Social Mobilization and Political Development* // *American Political Science Review*. – 1961. – #55. – P.493-514.
279. *De Wenden C.W.* *European Citizenship and Migration* // *Migration in the New Europe. East-West revisited* / Edit. by A.Gorny and P.Ruspini. – PALGRAVE MACMILLAN, 2004. – P.79-89.

280. *Devine F.* Class Analysis and the Stability of Class Relations // *Sociology*. –1998. – Vol.32, # 1. – P.23-42.
281. *Diamond L.*(ed.) *Political Culture and Democracy in Developing Countries*. – Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1993. – 455 p.
282. *Diamond L.* *Developing Democracy: Toward Consolidation*. – Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1999. – 362 p.
283. *Dictionary of Government and Politics* / Edit. by P.H.Collin. Second Edition. – Chicago. London: Fitzroy Dearborn Publishers, 1998. – 302 p.
284. *Diermeier D., Roozendaal P.* The Duration of Government Formation Processes in Western Multi-Party Democracies // *British Journal of Political Science*. –1998. – Vol.28, # 4. – P.609-626.
285. *Dittgen H.* World without Borders? Reflections on the Future of Nation-State // *Government and Opposition*. – 1999. – Vol.34, #2. – P.161-179.
286. *Doing Research in Political Science. An introduction to comparative methods and statistics* / Paul Pennings, Hans Keman, Jan Kleinnijhuis. – SAGE Publications. London. Thousand Oaks. New Delhi. – 1999. – 368 p.
287. *Dulmer H. & Klein M.* Extreme right-wing voting in Germany in a multilevel perspective: A rejoinder to Lubbers and Scheepers // *European Journal of Political Research*. – 2005. – Vol. 44, # 2. – P.243-264.
288. *Duverger M.* A new political system model: Semi-presidential government // *European Journal of Political Research*. – 1980. – Vol.8, # 2. – P.185-187.
289. *Duverger M.* *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*. – New York: John Wiley & Sons, 1963. – 393 p.
290. *Easton D.* *The Political System: An Inquiry into the State of Political Science*. – New York, 1953. – 320 p.
291. *Easton D.* *Systems Analysis of Political Life*. – New York: John Wiley & sons, 1965. – 351p.
292. *Electoral Change in Western Democracies. Patterns and Sources of Electoral Volatility*. I.Crewe, D.Denver (eds.). – London, 1985. – 438 p.
293. *Electoral Change. Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries* / M.Franklin, T.Mackie, H.Vallen et al. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 475 p.
294. *Encounters with the Contemporary Radical Right* / Edit. by Peter H.Merkl & Leonard Weinberg. – Boulder. San Francisco. Oxford: Westview Press, 1993. – 277 p.
295. *Encyclopedia of race and ethnic studies* / Edit. by Ellis Cashmore. – London, New York: Routledge, 2004. – 491 p.
296. *Encyclopedia of the World's Minorities. Vol.2. G-O.*/ Carl Skutch (ed.), Martin Ryle (consulting ed.) – London, New York: Routledge, 2005.
297. *European Governance. Views from the UK on democracy, participation and policy-making in the EU* / Edit. by Ulrike Rub. – The Federal Trust . *Governance in Europe*, 2002. – 216 p.
298. *Europeanization, national identities and migration. Changes in boundary constructions between Western and Eastern Europe* / Edit. by Willfried Spohn and Anna Triandafyllidou. – London & New York: Routledge. 2003. – 250 p.
299. *Farrell D.M.* *Electoral Systems. A Comparative Introduction*. – New York: PALGRAVE MACMILLAN, 2001. – 241 p.
300. *Ferrara F., Herron E.S., Nishikawa M.* *Mixed Electoral Systems. Contamination and Its Consequences*. – New York: PALGRAVE MACMILLAN, 2005. – 184 p.
301. *Finer S.* *The History of government from the earliest times. Vol. 2. The intermediate ages*. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 450 p.
302. *Franklin M.* *The decline of cleavage politics* // *Electoral Change*. Franklin M., Mackie M., Valen H. (eds.) – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – P.383-405.

303. *Franklin M.N., Mackie T.T., Valen H (eds.). Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries.* – New York: Cambridge University Press, 1992.
304. *Gallagher M., Laver M., Mair P. Representative Government in West Europe.* – New York: Mc Graw-Hill. Inc., 1992.
305. *Gallagher M. Proportionality, Disproportionality and Electoral Systems // Electoral Studies.* – 1991. – #10. – P.33-51.
306. *Garcia B.L. Foreign Immigration Comes to spine. The Case of Moroccans // Migration in the New Europe. East-West revisited / Edit. by Agata Gorny and Paolo Ruspini.* – PALGRAVE MACMILLAN, 2004. – P.49-67.
307. *Gdulewicz E., Kręcicz W., Orłowski W., Skrzydło W., Zakrewski W. Ustroje państw współczesnych / Redaktor naukowy W.Skrzydło.* – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – 205 s.
308. *Geddes A. Integration immigrants and minorities in a wider and deeper Europe // Europeanisation, national identities and migration. Changes in boundary constructions between Western and Eastern Europe / Edit. by Willfried Spohn and Anna Triandafyllidou.* – London & New York: Routledge, 2003. – P. 83-98.
309. *Gender and international migration in Europe. Employment, welfare and politics / Eleonore Kofman, Annie Phizacklea, Parvati Raghuram and Rosemary sales.* – London and New York: Routledge, 2000. – 234 p.
310. *Golder M. Democratic electoral systems around the world, 1946 – 2000 // Electoral Studies.* –2005. – Vol.24, # 1. – P.103 -121.
311. *Goduń T., Cyganowski M., Dudek S., Iwanczuk P. Leksykon Systemów Politycznych. Wyd.II poszerzone.* – Warszawa: ELIPSA, 2003. – 344 s.
312. *Goody J. Islam in Europe.* – Polity Press & Blackwell Publishing Ltd., 2004. – 178 p.
313. *Goodwin-Gill G.S. Immigration Policy // Encyclopedia of Government and Politics / Edit. by M.Hawkesworth, M.Kogan. Second ed. Vol.2.* – London. New York.: Routledge, 2004. – P.740.
314. *Governance in the Twenty-first Century. Revitalizing the Public Service / Edit. by Peters G., Savoie D.* – Montreal & Kingston. London. Buffalo: McGill-Queen's University Press, 2001. – 438 p.
315. *Government and Politics in Western Europe. Britain, France, Italy, Germany. Third edition / Edit. by Meny Y., Knapp A.* – New York: Oxford University Press, 1998. – 490p.
316. *Grofman B. A Dynamic Model of Protoalition Formation in Ideological N- Space // Behavioral Science.* – 1982. – # 27. – P.77-90.
317. *Grossman L.K. The electronic republic: reshaping democracy in the information age.* – New York: Viking. Penguin Group, 1995. – 290 p.
318. *Grunter E. The Political System of Switzerland // Modern Switzerland / Edit. by J.Murray Luck.* – Paolo Alto. California: The Promotion of Science and Scholarship Inc., 1978. – P.339-359.
319. *Guy S. Goodwin- Gill. Immigration Policy // Encyclopedia of Government and Politics / Edit. by Mary Hawkesworth and Maurice Kogan. Vol. 2. Second edition.– London, New York: Routledge, 2004. – P.739-751.*
320. *Hamilton M., Hirszowicz M. Klasy i nierówności społeczne. W perspektywie porównawczej.* –Warszawa: Wydawnictwo Instytut Studiów Politycznych. PAN, 1995.
321. *Harmel R., Janda K. Comparing Political Parties.* – Washington: American Political Science Association, 1976. – 91 p.
322. *Hayter T. Open Borders. The Case Against Immigration Controls.* – London. Streling. Virginia: Pluto Press, 2000. – 188 p.
323. *Herbut R. Systemy partyjne w Europie Zachodniej-ciągłość i zmiana. Studium porównawcze.* – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – 278 s.

324. *Herbut R.* Podziały sociopolityczne // *Studia z Teorii Polityki / Pod redakcją Andrzeja W. Jabłonskiego i Leszka Sobkowiaka.* Tom I, # 1841. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – S.91-102.
325. *Herbut R.* Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002. – 224 s.
326. *Hogwood P., Roberts G.K.* European politics today. Second ed. – Manchester and New York: Manchester University press, 2003. – 283 p.
327. *Hoffman A.L.* Political parties, electoral systems and democracy: A cross-national analysis // *European Journal of Political Research.* – 2005. – # 44. – P.231-242.
328. *Huber E., Rueschemeyer D., Stephens J.* The Paradoxes of Contemporary Democracy: Formal, Participatory and Social Democracy // *Comparative Politics.* – 1997. – Volume 29, # 3. – P.323-342.
329. *Huber A.* Staatskunde-Lexikon. – Luzern: Keller & Co AG. Buchverlag, 1984. – 382 p.
330. *Ignazi P.* The Extreme Right: Defining the Object and Assessing the Causes // *Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe / Edit. by M. Schain, A. Zolberg. & P. Hossay* – PALGRAVE MACMILLAN, 2002. – P.21-37.
331. *Inglehart R.* Modernization and Post modernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies. – Princeton. New York: Princeton University Press, 1997. – 453 p.
332. *Inglehart R.* The Changing Structure of political Cleavages in Western Society // *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies.* R. Dalton, S. Flangan, A. Beck (eds.). – Princeton: Princeton University Press, 1984. – P.25-69.
333. *International Migration and Sending Countries. Perceptions, policies and Transnational Relations.* Edited by Eva Ostergaard-Nielsen. – PALGRAVE MACMILLAN, 2003. – 246p.
334. *Jackman R.W., Miller R.A.* Voter Turnout in the Industrial Democracies During the 1980s // *Comparative Political Studies. A quarterly journal.* – 1995. – Vol. 27, # 4. – P.467-492.
335. *Karapın R.* Radical-Right and Neo-Fascist Political Parties in Western Europe // *Comparative Politics.* – 1998. – Vol.30, # 2. – P.2132-234.
336. *Katz R.S. & Berezin I.* Political Data in 2003 // *European Journal of Political Research. Political Data Yearbook.* 2003. – 2004. – Vol. 43, # 7-8. – P.919-926.
337. *Katz R.S.* Party Government: a Rationalistic Conception? // *Castles F.G. and Wildenmann R. (eds.) Visions and Realities of Party Government.* – Berlin: De Gruyter, 1986. – P.31-71.
338. *Katz R.S.* Party Government and its Alternatives? // *Katz R.S. (ed.) Party Governments: European and American Experiences.* – Berlin: De Gruyter, 1987. – P.1-26.
339. *Katz R.S. and Mair P.* Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party? // *Party Politics.* – 1995. – Vol. I, #1. – P.5 -28.
340. *Kim H. & Fording R.C.* Government partisanship in Western democracies, 1945-1998 // *European Journal of Political Research.* – 2002. – Vol. 41., # 2. – P.187-206.
341. *Kim H. & Fording R.C.* Voter ideology in Western democracies: An update // *European Journal of Political Research.* – 2003. – Vol. 42., # 1. – P.95-105.
342. *King A.* Chief Executives' in Western Europe // *Developing Democracy: Comparative Research in Honour of J.F.P. Blondel.* Ian Badge & David McKay eds. – London. Sage, 1994. – P.63-150.
343. *Knutsen O.* Social Structure and Party Choice in Western Europe. A Comparative Longitudinal Study. – PALGRAVE MACMILLAN, 2004. – 282 p.
344. *Knutsen O., Scarbrough E.* Cleavage politics // *Deth J., Scarbrough E. (eds.). The impact of values.* – Oxford: Oxford University Press, 1995. – P.492-523.
345. *Konstytucja Królestwa Norwegii. Uchwalona przez Zgromadzenie Konstytucyjne w Eidsvold 17 Maja 1814 r., z późniejszymi zmianami, ostatnia z 19 czerwca 1992 r.* Wydawnictwo Sejmowe. – Warszawa, 1996.

346. Konstytucje Federalna Konfederacji Szwajcarskiej z 18 kwietnia 1999. – Warszawa, 2000. – 52 s.
347. *Koole R., Katz R.* Political Data in 2000 // *European Journal of Political Research.* – 2001. – Vol. 40, # 3-4. – P.223-232.
348. *Kriesi H.* The transformation of cleavage politics - The 1997 Stein Rokkan lecture // *European Journal of Political Research.* – 1998. – Vol. 33, # 2. – P.165-185.
349. *Kulisy finansowania polityki / Pod red. Waleckiego M.* – Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2002. – 319 s.
350. *Laakso M., Taagepera R.* The “Effective” Number of Parties // *Comparative Political Studies.* A quarterly journal. – 1979. – Vol.12, # 1. – P.3-27.
351. *Landman T.* Issues and Methods in Comparative Politics: An Introduction. Second ed. – London & New York: Routledge, 2003. – 292 p.
352. *Lane J.-E. & Ersson S.O.* Politics and Society in Western Europe. Third Edition. – London. Thousand Oaks. Sage Publications, 1994. – 422 p.
353. *Lane J.-E. & Ersson S.O.* Politics and Society in Western Europe. Fourth Edition. – London. Thousand Oaks. New Delhi. Sage Publications, 1999. – 386 p.
354. *Lane J.-E., McKay D., Newton K.* Political data handbook: OECD countries. – Oxford. New York: Oxford University Press, 1991. – 257 p.
355. *Latin D.* The Cultural Identities of a European State // *Politics & Society.* –1997. – Vol.25, # 3.
356. *Laver M., Budge I.* Party policy and the government coalitions. – New York: St. Martin’s Press, 1992. – 448 p.
357. *Laver M., Schofield N.* Multiparty Government: The Politics of coalition in Europe. – New York. Oxford: Oxford University Press, 1990. – 308 p.
358. *Laver M. & Shepsle K.* Cabinet Ministers and Parliamentary Government: A Research Agenda // *Developing Democracy. Comparative Research in Honor of J.F.Blondel.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
359. *Laver M., Shepsle K.A.* Making and Breaking Governments. Cabinets and Legislatures in Parliamentary Democracies. – New York: Cambridge University Press, 1996. – 301 p.
360. *Lehmbruch G.* Consociation democracy, Class Conflict and New Corporatism // *Trends toward corporatist intermediation / Philippe C.Schmitter & Gerhard Lehmbruch, eds.* – London. Beverly Hills: Sage Publications, 1979. – 328 p.
361. *Lentin A.* Racism and Anti-Racisms in Europe. – London. Ann Arbor: Pluto Press, 2004. – 338 p.
362. *Lijphart A.* Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. – New Haven: Yale University Press, 1984. – 229 p.
363. *Lijphart A.* Typologies of Democratic Systems // *Comparative Political Studies.* – 1968. – Vol. I (I). – P.3-44.
364. *Lijphart A.* Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies. 1945-1990. – New York. Oxford: Oxford University Press, 1994. – 209 p.
365. *Lijphart A.* Patterns of democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. – New Haven & London: Yale University Press, 1999. – 352 p.
366. *Lijphart A. & Markus M.L.Crepaz.* Corporatism and Consensus Democracy in Eighteen Countries: Conceptual and Empirical Linkages // *British Journal of Political Science.* – 1991. – Vol. 21, Part. 2. – P.235-246.
367. *Linder W.* Swiss Democracy. Possible Solutions to Conflict in Multicultural Societies. Second Edition. – Antony Rowe Ltd., Chippenham, Wiltshire, 1968. – 210 p.
368. *Linz J.* Presidential or Parliamentary Democracy: Does it Make a Difference?// *The Crisis of Presidential Democracy: The Latin American Evidence / Edit. by J.Linz, A.Valenzuela.* – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994. – P.3-87.
369. *Lipset S.M.* Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy // *American Political Science Review.* –1959. – # 53. – P.69-105.

370. *Lipset, S.M. & Rokkan, S.* Cleavage structures, party systems and voter alignments: an introduction // Party systems and voter alignment: cross-national perspectives / Edit. by Seymour M.Lipset & Stein Rokkan. – New York: Free Press, 1967. – P.1-67.
371. *Loewenberg G.* The Influence of European Émigré Scholars on Comparative Politics, 1925-1965 // American Political Science Review. – 2006. – # 100 (04). – P.597-604.
372. *Lord C.* A Democratic Audit of the European Union. – PALGRAVE MACMILLAN, 2004. – 256 p.
373. *Lowland I.* Constitutional Law: A Critical Introduction. – London: Yale University Press, 1996. – 477 p.
374. *Lubbers M., Gijsberts M. & Scheepers P.* Extreme right-wing voting in Western Europe // European Journal of Political Research. – 2002. –Vol. 41, # 3. – P.345-378.
375. *Lucardie P., Voerman G.* The Netherlands // European Journal of Political Research. Political Data Yearbook. – 2003. – Vol.43, # 7-8. – P.1084-1085.
376. *Luebbert G.* Comparative Democracy: policy making and governing coalitions in Europe and Israel. – New York: Columbia University Press, 1986. – 341 p.
377. *Macridis R.* The Study of Comparative Government. – New York: Random House, 1955.
378. *Macridis R.C.* A survey of the field of comparative government //Comparative Politics. A Reader / Edit. by Harry Eckstein and Dewid E.Apter. – New York: Collier-Macmillan Limited, London, 1967. – P.43-51.
379. *Mair P.* Comparative Politics: An Overview // A New Handbook of Political Science / Edit. by Robert E.Goodin and Hans-Dieter Klingemann. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – P.309-335.
380. *Mair P.* Political Parties. Popular Legitimacy and Public Privilege // West European Politics. – 1995. –Vol.18, # 3.
381. *Mair P.* The Electoral Universe of Small Parties in Postwar Western Europe // Small Parties in Western Europe. Comparative and National Perspectives. – London: Sage Publications, 1991. – P.42-70.
382. *Mahoney J.* Debating the State of Comparative Politics. Views from Qualitative Research // Comparative Political Studies. – 2007. – Vol.40, # 1. – P.32-38.
383. *Manza J., Brooks K.* The gender gap in U.S. Presidential elections: When? Why? Implications? // American Journal of Sociology. – 1998. – Vol.103, # 5. – P.1235-1267.
384. *March J.G.,Olsen P.* The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life // American Political Science Review. – 1984. – #78. – P.738-749.
385. *March J.G., Olsen P.* Rediscovering Institutions: The organizational basis of politics. – New York: Free Press, 1989. – 227 p.
386. *March J.G.,Olsen P.* Institutional Perspectives on Political Institutions // Governance. – 1996. – #9. – P.247-264.
387. *Marczewska – Rytko M.* Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – 234 s.
388. *Massicotte L. Blais A.* Mixed Electoral Systems: a Conceptual and Empirical Survey // Electoral Studies. – 1999. – Vol.18, № 3. – P.341-366.
389. *Mattila M. & Raunio T.* Does winning pay? Electoral success and government formation in 15 West European countries // European Journal of Political Research. – 2004. – Vol.43, # 2. – P.263-285.
390. *McAdams J.A.* Internet Surveillance after September 11: Is the United States Becoming Great Britain?// Comparative Politics. – 2005. – # 37 (4). – P.479-498.
391. *McLaren L.* Immigration and the new politics of inclusion and exclusion in the European Union: The effect of elites and the EU on individual-level opinions regarding European and non-European immigrants // European Journal of Political Research. – 2001. – Vol. 39, #1. – P.81-108.
392. *McLean I.*(ed.) The Concise Oxford Dictionary of Politics. – Oxford, New York: Oxford University Press, 1996. – 308 p.

393. *Meny Y.* Government and Politics in Western Europe. Britain, France, Italy, Germany. – Oxford: Oxford University Press, 1993. – 367 p.
394. *Merrit R.L. & Rokkan S.* (ed.) Comparing Nations: The Use of Quantitative Data in Cross-National Research. – New Haven: Yale University press, 1965.
395. *Merkl P.H.* Conclusion: a new lease on life for the radical right // Encounters with the Contemporary Radical Right / Edit. by Peter H.Merkl & Leonard Weinberg. – Boulder. San Francisco. Oxford: Westview Press, 1993. – P.208 -219.
396. *Mezei M.* Classifying Legislatures // Comparative Legislatures. – Durham, NC: Duke University Press, 1979.
397. Migration and Mobility. The European Context / Edit. by Subrata Ghatak and Anne Showstack Sasoon. – PALGRAVE, 2001. – 194 p.
398. Migration and the Externalities of European Integration / Edit. by Sandra Lavenex & Emek M.Ucarer. – New York. Oxford: Lexington Books. Lanham. Boulder, 2002. – 232 p.
399. Migration in the New Europe. East-West revisited / Edit. by Agata Gorny and Paolo Ruspini. – PALGRAVE MACMILLAN, 2004. – 283 p.
400. *Minnich D.J.* Corporatism and income inequality in the global economy: A panel study of the 17 OECD countries // European Journal of Political Research. – 2003. –Vol. 42, # 1. – P.23-53.
401. *Moreno A.* Political Cleavages. Issues, Parties, and the Consolidation of Democracy. – Westview Press, 1999. – 205 p.
402. *Munk G.L., Snyder R.* Debating the Direction of Comparative Politics: An Analysis of Leading Journals // Comparative Political Studies. – 2007. – Vol.40, # 1. – P.5-31.
403. New Directions in Comparative Politics / Edit. by Howard J.Wiarda. Third edition. – Westview Press. A Member of the Perseus Books Group, 2002. – 250 p.
404. New European Identity and Citizenship / Edit. by Remy Leveau Khadija Monsen-Finan & Catherine Wihtol de Wenden. – ASHGATE, 2002. – 145 p.
405. *Nieuwbeerta P.,Ultee W.* Class voting in Western industrialized countries, 1945-1990: Systematizing and testing explanations// European Journal of Political research. – 1999. – Vol. 35, #1. – P.123-160.
406. *Nohlen D.* Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SHOLAR, 2004. – 481 p.
407. *Norris P.* Gender: A Gender-Generation Gap? // Evans G., Norris P. (eds.). Critical elections: British Parties and Voters in Long-term Perspective. – London: Sage, 1999. – P.142- 167.
408. *Norton P.* United Kingdom // World Encyclopedia of Parliaments and Legislatures. Vol.II. – Washington (D.C.) : Washington Congressional Quarterly, 1998. – P.693-708.
409. Omudsmani krajowi. Zbiór regulacji prawnych (Stan na dzień 1 stycznia 1998 r.). – Warszawa: Rzecznik praw obywatelskich, 1998. – 360 s.
410. *O'Neil P.* Essentials of Corporative Politics. – New York, London: W.W.Norton & Company, 2004. – 322p.
411. Opozycja parlamentarna / Red. E.Zwierzchowski. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2000. – 314 s.
412. *Payne S.* Fascism // Encyclopedia of Government and Politics / Edit. by Mary Hawkesworth & Maurice Kogan. Second edition. Vol. 1. – London & New York: Routledge, 2004. – P.174 -183.
413. Party Government in 48 Democracies (1945-1998). Composition - Duration - Personnel. / Jaap Woldendorp, Hans Keman & Ian Budge. – Dordrecht. Boston. London : Kluwer Academic Publishers, 2000. – 579 p.
414. Party systems and voter alignments: cross-national perspectives / Edit. by Seymour M.Lipset & Stein Rokkan. – New York. Free Press, 1967. – 554 p.
415. *Peters B.G.* Comparative Politics: Theory and Methods. – New York: New York University Press, 2000. – 262 p.

416. *Peters B.G.* Institutional Theory in Political Science. The “New Institutionalism”. – London & New York: PINTER, 1999. – 183 p.
417. *Perea E.A.* Individual characteristics, institutional incentives and electoral abstention in Western Europe // *European Journal of Political Research*. – 2002. – Vol. 41, # 5. – P.643-673.
418. *Poguntke T.* Germany // *European Journal of Political Research*. Political Data Yearbook. – 2003. – Vol.43, # 7-8. – P.1010 - 1014.
419. *Political Data Handbook : OECD Countries*. Sec. ed. / J.-E.Lane, D. M. K.Newton. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – 352 p.
420. *Political Data Yearbook, 1992* // *European Journal of Political Research*. –1993. –Vol. 22, # 3-4. – P.347-551.
421. *Political Data Yearbook, 1998*// *European Journal of Political Research*. – 1999. – Vol. 34, # 3-4. – P.329-555.
422. *Political Date in 2000*// *European Journal of Political Research*. – 2001. – Vol. 40, # 3-4. – P. 223-457.
423. *Political Institutions in Europe*. Second ed./ Edit. by Josep M.Colomer. – London & New York: Routledge, 2002. – 313 p.
424. *Political Parties and Democracy* / Edit. by Diamond L.,Gunther R. – Baltimore and London: The Johns University Press, 2001. – 356 p.
425. *Political Systems of the World* / Derbyshire J.D. & Derbyshire I. – New York: St.Martin’s Press, 1996. – 334 p.
426. *Politics and Society in Western Europe* / Lane J.-E., Ersson S. Fourth edition. – London. New Delhi: SAGE Publications, 1999. – 421 p.
427. *Powell G.B.* Contemporary Democracies: Participation, Stability and Violence. – Cambridge: Harward University Press, 1982.
428. *Przeworski A.* Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. – New York: Cambridge University Press, 1991. – 210 p.
429. *Pridham G.* An Induktive Theoretical Framework for Coalition Behavior: political Parties in Multidimensial Perspective in Western Europe // *Coalition Behavior in Theory and Practice: an Inductive Model for Western Europe* / Pridham G. (ed.). – Cambridge, London; New York; New Rochelle; Melbourne; Sydney, 1986. – P.1-31.
430. *Rae D., Taylor M.* The Analysis of Political Cleavages. – New Haven: Yale University Press, 1970. –152 p.
431. *Ramadan T.* Western Muslims and the Future of Islam. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 272 p.
432. *Ranelagh J.* A Short History of Ireland. Second edition. – Cambridge. New York: Cambridge Publishing Ltd., 1994. – 303 p.
433. *Refuges and Other of Concern to UNHCR – 1998*. Statistical Overview/ UNHCR, 1998.
434. *Report of the Inter-University Summer Seminar on Comparative Politics, Social Science Research Council* // *The American Political Science Review*. – 1953. – Vol. XLVII, # 3. – P. 641-657.
435. *Riker W.* The Theory of Political Coalitions. – New Hawen: Yale University Press, 1962. – 300 p.
436. *Riker W.* The Two-party System and Duverger’s Law: An Essay on the History of Political Science// *American Political Science Review*. – 1982. –Vol. 76, # 4. – P.753-766.
437. *Rokkan S.* (ed.) Comparative research across cultures and nations – Mouton: The Hague, 1968. – 238 p.
438. *Rokkan S.* Citizens, Elections, Parties. – New York: McKay, 1970. – 470 p.
439. *Rose R.* The Variability of Party Government: a Theoretical and Empirical Critique // *Political Studies*. – 1969. – Vol.17, # 4. – P.413 – 445.
440. *Rose R.* Prime Ministers in Parliamentary Democracy // *West European Politics*. – 1991. – Vol.14, # 2.

441. *Rose R., Derek U.* Social cohesion, political parties and strains in regimes // *Comparative Political Studies*. – 1969. – # 2. – P.12-20.
442. *Rustow D.* *New Horizons for Comparative Politics // Comparative Politics. A Reader / Edit. by Eckstein H. and Apter D.* – New York Collier-Macmillan Limited, London, 1967. – P.57-66.
443. *Ruzza C.* *Europe and Civil Society. Movement coalitions and European governance.* – Manchester and New York: Manchester University Press, 2004. – 221 p.
444. *Saalfeld T.* *Germany // World Encyclopedia of Parliaments and Legislatures. Vol.I. – Washington (D.C.) : Washington Congressional Quarterly, 1998. – P.264-280.*
445. *Sartori G.* *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 370 p.
446. *Schain M., Zolberg A. & Hossay P.* *The Development of Radical Right Parties in Western Europe // Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe / Edit. by M. Schain, A. Zolberg. & P. Hossay – PALGRAVE MACMILLAN, 2002 – P.3-17.*
447. *Schmitter P.C.* *Dangers and Dilemmas of Democracy // Journal of Democracy.* – 1994. – Vol. 5, # 2. – P.57-74.
448. *Schmitter Ph., Grote J.* *Corporatist Sisyphus: Past, Present and Future.* – Milano: Nota di Lavoro, Fondazione Eni Enrico Mattei. – 1997. – #55. – P.43
449. *Schmitter P.C.* *Reflections on Where the Theory of Neo-Corporatism Has Gone and Where the Praxis of Neo-Corporatism May be Going // Schmitter P.C., Lehmbruch G., eds. Patterns of corporatism Policy-making.* – London: Sage Publications, 1982. – P.258-280.
450. *Schmitter P.C.* *Still the Century of Corporatism?// Review of Politics.* – 1974. – Vol. 36, # 1. – P.85-131.
451. *Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in western Europe / Edit. by Martin Schain, Aristide Zolberg & Patrick Hossay.* – PALGRAVE MACMILLAN, 2002. – 397 p.
452. *Sharp E.* *A Comparative Anatomy of Urban Social Conflict // Political Research Quarterly.* – 1997. – Vol.50, # 2. – P.261-280.
453. *Siaroff A.* *Corporatism in 24 industrial democracies: Meaning and measurement // European Journal of Political Research.* – 1999. – # 36. – P.175 -205.
454. *Siaroff A.* *Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction // European Journal of Political Research.* – 2003. – Vol. 42, # 3. – P.287-312.
455. *Sinnott R.* *Cleavages, parties and referendums: Relationships between representative and direct democracy in the Republic of Ireland// European Journal of Political Research.* – 2002. – Vol. 41, # 6. – P.811-826.
456. *Sobolewski M.* *Partie i systemy partyjne świata kapitalisrycznego.* – Warszawa: PWN, 1979. – 526 s.
457. *Sobolewska-Myślik K.* *Partie i systemy partyjne na świecie.* – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – 238 s.
458. *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe. The theory of Stein Rokkan / Edit. by Peter Flora with Stein Kuhnle & Derek Urwin.* – Oxford University Press, 1999. – 422 p.
459. *Strom K.* *Behavioral Theory of Competitive Political Parties // American Journal of Political Science.* – 1990. – Vol. 34, #2. – P.579-581.
460. *Strom K.* *Minority Government and Majority Rule.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 293 p.
461. *Strom K.* *Minority Governments in Parliamentary Democracies: The Rationality on Nonwinning Cabinet Solutions // Comparative political Studies.* – 1984. – Vol.17, # 2. – P.199-227.

462. *Taagapera R.* Nationwide Threshold of Representation // Electoral Studies. – 2002. – Vol. 21, # 3. – P.383-402.
463. *Taagepera R. & Rechia S.P.* The size of second chambers and European assemblies // European Journal of Political Research. – 2002. – Vol. 41, # 2. – P.165-185.
464. The Blackwell Encyclopaedia of Political Science / Edit. by Vernon Bogdanor. – Blackwell, 1991. – 667 p.
465. The Encyclopedia of Democracy / Lipset S. editor and chief. Vol. III. – Washington, DC: Congressional Quarterly, Inc., 1995. – 1099 p.
466. The Etnopolitical Encyclopaedia of Europe / Edit. by Karl Cordell and Stefan Wolff. – PALGRAVE MACMILLAN, 2004. – 708 p.
467. The Monarchy: An Oral Biography of Elizabeth II / Strober D.H., Strober G.S. – New York: Broadway Books, 2002. – 572 p.
468. The Nature of Party Government. A Comparative European Perspective / Edit. by Jean Blondel & Maurizio Cotta. – PALGRAVE, 2000. – 241 p.
469. The New Encyclopaedia Britannica / Peter B.Norton, Joseph J.Esposito. – 15 th. edition. Vol. 9. – Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., 1994. – 1046 p.
470. The Presidency and the Political System / Edit. Nelson M. Sixth Edition. – Washington DC.: CQ Press, 2000.
471. The Social Science Encyclopedia / Edit. By Kuper A., Kuper J. – London, New York: Routledge, 1989. – 228 p.
472. The World Factbook. 1998. Central Intelligence Agency. – Washington: CIA Press, 1999.
473. The World Factbook. 1999. Central Intelligence Agency. – Washington: CIA Press, 2000.
474. The World Factbook. 2002. Central Intelligence Agency. – Washington: CIA Press, 2003.
475. *Todosijevic B. & Enyedi L.* Structure versus culture again : Corporatism and the “new politics” in 16 Western European countries // European Journal of Political Research. – 2003. – Vol. 42, # 5. – P.629-642.
476. *Traxler F.* The metamorphoses of corporatism : from classical to lean patterns // European Journal of Political Research. – 2004. –Vol. 43, # 4. – P.571-598.
477. *Van der Brug W. & Fennema M.* Protest or mainstream? How the European antiimmigrant parties developed into two separate groups by 1999// European Journal of Political Research. – 2003. – Vol. 42, # 1. – P.55-76.
478. *Verba S.* Some Dilemmas in Comparative Research // World Politics. A Quarterly Journal of International Relations. – 1967. – Vol.20, # 1. – P.111-127.
479. *Vuddamaly V.* Research on Immigration, Islam and Citizenship in Western Europe: Transdisciplinary Domain Been Established?// Migration in the New Europe. East-West revisited / Edit. by Agata Gorny and Paolo Ruspini. – PALGRAVE MACMILLAN, 2004. – P.1-35.
480. *Wallace W.* The Sharing of Sovereignty: the European Paradox // Political Studies. – 1999. – Vol.47, # 3. – P.503-521.
481. *Ward R.* Migration // Encyclopedia of race and ethnic studies / Edit. by E.Cashmore. – London. New York: Routledge, 2004. – P.275-277.
482. *Warwick P.* Coalition Government Membership in West European Parliamentary Democracies // British Journal of Political Science. – 1996. – Vol.26, # 4. – P.471-500.
483. *Watts R.L.* Comparing Federal Systems. Second ed. – Montreal & Kingston. London. Ithaca: Queen’s University Press, 1999. – 138 p.
484. *Weakliem D.* Two Models of Class Voting // British Journal of Political Science. – 1995. –Vol. 25, # 2. – P.254-270.

485. *Welzell C., Inglehart R. & Klingemann H.-D.* The theory of human development: A cross-cultural analysis // *European Journal of Political Research*. – 2003. – Vol. 42, # 3. – P.341-379.
486. *Wenden C.V.* European Citizenship and Migration // *New European Identity and Citizenship / Edit. by R.Leveau Khadija Monsen-Finam, C.Wihtol de Wenden*. – ASHGATE, 2002.
487. *Williamson P.* Corporatism in Perspective: An Introductory Guide to Corporatist Theory. –London: Sage, 1989. – 249 p.
488. *Wojtaszczyk K.A.* Partie polityczne w państwie demokratycznym. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i pedagogiczne, 1998. – 175 s.
489. *World Encyclopedia of Political Systems and Parties*. – New York: Facts and Files Incor., 1983.
490. *World Encyclopedia of Parliaments and Legislatures / Edit. By George Thomas Kurian*. Vol. I. – Washington (D.C.) : Washington Congressional Quarterly, 1998. – 991 p.
491. *World Encyclopedia of Parliaments and Legislatures / Edit. By George Thomas Kurian*. Vol. II. – Washington (D.C.) : Washington Congressional Quarterly, 1998. – 878 p.
492. *Współczesne systemy partyjne wybranych państw europejskich / Pod red. M.Grzybowskiego i A.Zięby*. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1996. – 235 s.
493. *Zimmerman E.* Government Stability in Six Countries During the World Economic Crises of the 1930 s: Some Preliminary Considerations // *European Journal of Political Research*. – 1987. – Vol.15, # 1. – P.23-52.
494. *Zukerman A.* Reformulating Scientific Understanding and Advancing Theory in Comparative Politics // *APSA-CP. Newsletter of the APSA Organized Section in Comparative Politics*. – 1997. – Vol.8 , # 1.
495. *Zukowski A.* Systemy wyborcze. – Olsztyn: Wydawnictwo WSP, 1999. – 199 s.

Інтернет-джерела

1. Виборчий маніфест Ліберально-демократичної партії Сполученого Королівства за 2005 р. – Режим доступу: <http://www.libdems.org.uk/party/policy/manifesto.html>
2. Дані про кількість прохачів притулку (asylum). – Режим доступу: http://hdr.undp.org/statistics/data/indic/indic_209_1_1.html
3. Дані про очікувану кількість населення у віці понад 65 р.: Human Development Reports. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/statistics/data/indic_46_1_1.html
4. Дані про тривалість життя: Human Development Reports. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/statistics/data/indic/indic_1_1_1.html
5. Дані Федеральної статистичної служби ФРН. – Режим доступу: www.destatis.de/presse/english/pm2003/p0520025.htm
6. Електронний архів офіційних документів Сполученого Королівства. – Режим доступу: <http://www.archive.official-documents.co.uk/document/cm40/4090/chap-1.htm>
7. Зазнаєв О.И. Вторая молодость “долгожителя”: концепт “политический институт” в современной науке// “Проблемы политической науки”.– Казань: Центр инновационных технологий. - 2005. – Режим доступу: www.ksu.ru/infers/politology
8. Ильин М.В. Основные методологические проблемы сравнительной политологии//Полис.–2001.– №6. – Режим доступу: <http://www.politstudies.ru/fulltext/2001/6/11/htm>
9. Ильин М.В. Сравнительная политология: научная компаративистика в системе политического знания // Полис. – 2001. – № 4. – Режим доступу: <http://www.politstudies.ru/fulltext/2001/4/14.htm>
10. Лужицькі серби: [Електронний ресурс] : Wikipedia, the free encyclopedia. - Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/wiki/Sorbs>
11. Офіційний сайт Ліберальної партії Данії. – Режим доступу: <http://www.venstre.dk>
12. Офіційний сайт Європейської партії Зелених. – Режим доступу: http://www.europeangreens.org/cms/default/rubrik/9/9125.policy_documents.htm
13. Офіційний сайт партії Вільних демократів Німеччини. – Режим доступу: <http://www.liberales.de>
14. Офіційний сайт партії «Демократи – 66». – Режим доступу: <http://www.democrats.nl>
15. Офіційний сайт Уряду Сполученого Королівства. – Режим доступу: http://www.number-10.gov.uk/output/Page_2988.asp
16. Партійна приналежність членів Палати лордів. – Режим доступу: http://www.parliament.uk/directories/house_of_lords_information_office/analysis_by_composition.cfm
17. Показники етнічної ідентифікації мешканців острова Корсика. – Режим доступу: www.corsica-issula.com
18. Представництво жінок серед парламентарів країн світу. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/statistics/data/indic/indic_230_1_1.html
19. Результати виборів до Асамблеї Північної Ірландії. – Режим доступу: http://psephos.adam-carr.net/uk/nireland/1/txt/станом_на_09.08.2007
20. Результати виборів до Асамблеї Уельсу. – Режим доступу: <http://psephos.adam-carr.net/uk/walesindex.html>
21. Результати виборів у Сполученому Королівстві. – Режим доступу: www.parties-and-elections.de/unitedkingdom2.html
22. Результати виборів до Парламенту Шотландії. – Режим доступу: Adam Carr's Election Archive// <http://psephos.adam-carr.net>
23. Ставлення до одностатевих шлюбів в країнах Європи. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/employment_social/news/2003/mar/genderinstitute_en.html

24. Armigeon K., Leimgruber P., Beyeler M., Menegale S. Comparative Political Data SET. 1960-2004. – Режим доступа: http://www.ipw.unibe.ch/content/team/klaus_armigeon/comparative_political_data_sets/index_ger.html
25. Austria. – Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/au.html>
26. Austria. – Режим доступа: <http://en.wikipedia.org/wiki/Austria>
27. Belgium. – Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/au.html>
28. Belgium. – Режим доступа: <http://en.wikipedia.org/wiki/Belgium>
29. Denmark. – Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/au.html>
30. Denmark. – Режим доступа: <http://en.wikipedia.org/wiki/Denmark>
31. Eurobarometr (2007), European Social Reality – Special Eurobarometer 273. “TNS Opinion & Social (February), 68. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_273_en.pdf
32. Eurobarometr (2007), European Social Reality – Special Eurobarometer 273. “TNS Opinion & Social (February), 15. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_273_en.pdf
33. Eurostat Yearbook 2004. The Statistical Guide to Europe. Data 1992-2002. 2004 ed.// Eurostat. Theme 1 General Statistics. 2004. – Режим доступа: http://www.ue-empresas.org/document/eurostat/capitulo_I.pdf
34. EOS Gallup Europe // „How the Europeans see themselves – looking through the mirror with public opinion surveys. Bibliographical data. European Commission. Manuscript completed in September 2000. – Режим доступа: http://europe.eu.int/comm/publications/booklets/eu_documentation/05/index_en.htm
35. Finland. – Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/au.html>
36. Finland. – Режим доступа: <http://en.wikipedia.org/wiki/Finland>
37. France. – Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/au.html>
38. France. – Режим доступа: <http://en.wikipedia.org/wiki/France>
39. Germany. – Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/au.html>
40. Germany. – Режим доступа: <http://en.wikipedia.org/wiki/Germany>
41. Greece. – Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/au.html>
42. Greece. – Режим доступа: <http://en.wikipedia.org/wiki/Greece>
43. Ireland. – Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/au.html>
44. Ireland. – Режим доступа: <http://en.wikipedia.org/wiki/Ireland>
45. Italy. – Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/au.html>
46. Italy. – Режим доступа: <http://en.wikipedia.org/wiki/Italy>
47. Languages of United Kingdom. – Режим доступа: www.ethnologue.com/show_country.asp?name=united+kingdom
48. Mahoney J. & Terrie P.L. Comparative- Historical Analysis in Contemporary Political Science //Working Paper Series of Committee on Concepts and Methods. – February, 13. 2007. – Режим доступа: http://www.concepts-methods.org/papers_list.php?id_category
49. Netherlands. – Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/au.html>

50. Netherlands. – Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/wiki/Netherlands>
51. Norway. – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/au.html>
52. Norway. – Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/wiki/Norway>
53. Portugal. – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/au.html>
54. Portugal. – Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/wiki/Portugal>
55. Spain. – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/au.html>
56. Spain. – Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/wiki/Spain>
57. Statutory Instrument 1999 # 672. The National Assembly for Wales (Transfer of Functions) Order 1999 та Statutory Instrument 1999 # 2787. The National assembly for Wales (Transfer of Functions) (#2). Order 1999. — Режим доступу: <http://www.parliamentary-counsel.gov.uk>
58. Sweden. – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/au.html>
59. Sweden . – Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/wiki/Sweden>
60. Switzerland. – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/au.html>
61. Switzerland. – Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/wiki/Switzerland>
62. Thalhammer, E. et.al.(2001), “Attitudes towards Minority Groups in the European Union – A Special Analysis of the Eurobarometer 2000 Survey on behalf of the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia.” SORA, Vienna (March), 65. – Режим доступу: <http://www.eumc.eu.int>
63. The Good Friday Agreement. – Режим доступу: <http://www.irishamericandemocrats.org/GFA%20text.htm>
64. The Respect Action Plan. – Режим доступу: <http://www.homeoffice.gov.uk/documents/respect-action-plan?view=Binary>
65. United Kingdom. – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/au.html>
66. United Kingdom. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/United_Kingdom